

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

Ә.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

АҚЫНЖАНОВ ОҚУЛАРЫ – 2026

студенттер мен жас ғалымдардың
халықаралық ғылыми конференция материалдары

Қостанай қ., 2026 жылдың 20–22 сәуірі

Қостанай
2026

ӨОЖ 902/904
КБЖ 63.4
А 26

Жинақ Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR31714853 шығарылды

Баспаға Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Ғылыми кеңесі ұсынған

Бас редактор
Ө.Д. Қасенова, тарих ғылымдарының кандидаты

Жауапты редактор
Р.С. Мусаева

Рецензенттер:
А.Е. Ержанова, PhD
С.С. Мұрғабаев, PhD

Редакциялық алқа:
А.Е. Айтбаева, А.Ш. Аққалиева, Ж.Т. Аққошқарова, А.Н. Аминова, А.К. Ахияров, А.А. Жалелов,
К.А. Жамбулатов, Г.С. Закиряева, Р.С. Мусаева, Н.Б. Нұрғали, А.Х. Шаяхметов, Я.С. Шаяхметова

А 26 **Ақынжанов оқулары – 2026:** студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция материалдары (Қостанай қ., 20–22 сәуір 2026 ж.). Алматы: Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2025. 330 б.

ISBN 978-601-08-6042-1

Жинаққа студенттер мен жас ғалымдардың археология, этнология, музейтану және мәдени мұраны қорғаудың өзекті мәселелеріне арналған зерттеулері енген, сондай-ақ басылымда 2025 жылғы далалық маусымда жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп отыр.

Басылым Қазақстан мен іргелес аймақтардың ежелгі және ортағасырлық тұрғындарының материалдық және рухани мәдениетін зерттеу мәселелеріне қызығушылық танытатын көпшілік қауымға арналған

ISBN 978-601-08-6042-1

ӨОЖ 902/904
КБЖ 63.4

© Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2026
© Мақала авторлары, 2026

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КОМИТЕТ НАУКИ

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ ИМЕНИ А.Х. МАРГУЛАНА

АХИНЖАНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2026

материалы международной научной конференции
студентов и молодых учёных

г. Костанай, 20–22 апреля 2026 г.

Костанай
2026

УДК 902/904
ББК 63.4
А26

Сборник издается в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки
Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.
ИРН проекта BR31714853

Рекомендовано к печати Ученым советом Института археологии имени А.Х. Маргулана
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Главный редактор
А.Д. Касенова, кандидат исторических наук

Ответственный редактор
Р.С. Мусаева

Рецензенты:
А.Е. Ержанова, PhD
С.С. Мургабаев, PhD

Редакционная коллегия:
А.Е. Айтбаева, А.Ш. Аққалиева, Ж.Т. Аққошқарова, А.Н. Аминова, А.К. Ахияров, А.А. Жалелов,
К.А. Жамбулатов, Г.С. Закиряева, Р.С. Мусаева, Н.Б. Нұрғали, А.Х. Шаяхметов, Я.С. Шаяхметова

А 26 **Ахинжановские чтения – 2025:** материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г. Костанай, 20–22 апреля 2026 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2026. 330 с.

ISBN 978-601-08-6042-1

В сборнике представлены результаты исследований студентов и молодых ученых по актуальным проблемам археологии, этнологии, охраны культурного наследия и музееведения, а также статьи, в которых впервые в научный оборот вводятся материалы исследований полевого сезона 2025 г.

Издание адресовано широкой аудитории, интересующейся вопросами изучения материальной и духовной культуры населения древнего и средневекового Казахстана, а также сопредельных регионов.

ISBN 978-601-08-6042-1

УДК 902/904
ББК 63.4

© Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2026
© Авторы статей, 2026

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНАН

Дәстүрге айналған «Ақынжанов оқулары – 2026» атты студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция (Қостанай қ., 2026 ж. 20–22 сәуір) материалдары жинақталған бұл басылымда 56 баяндама жарияланған. Қатысушылардың географиясы өте ауқымды: олар Қазақстанның Астана, Алматы, Ақтөбе, Қарағанды, Қостанай, Қызылорда қалаларынан, сондай-ақ алыс және жақын шетелдерден – АҚШ, Әзербайжан, Қырғызстан, Ресей мен Тәжікстанның түрлі университеттерінен, ғылыми-зерттеу ұйымдары мен музейлерінен келген болашақ және қалыптасқан мамандар.

Жас ғалымдардың бұл ғылыми басқосуы Тобыл-Торғай өңірінде, қазақ халқының ұлы перзенті, отандық археологияның негізін салушы Әлкей Марғұланның тұлға ретінде қалыптасуына зор ықпал еткен қайраткер Ахмет Байтұрсынұлының есімін иеленген Қостанай өңірлік университетінің базасында алғаш рет өткізілуінің символдық мәні зор.

Ұсынылып отырған мақалаларды ортақ тақырып – Қазақстан аумағы мен іргелес өңірлерге басымдық берілген Еуразия даласының археологиясы біріктіреді, сондай-ақ мәдени мұраны сақтау және оны қазіргі заманғы білім беру мен туристік кеңістікке интеграциялау мәселелері қарастырылады. Зерттеулердің хронологиясы неолит дәуірінен Жаңа заманға дейінгі ауқымды уақыт аралығын қамтиды.

Мазмұны жағынан жинақ зерттеулердің тереңдігімен, ғылыми деңгейінің жоғарылығымен, сондай-ақ зерттеулердің жан-жақтылығымен әрі сан алуандығымен ерекшеленеді. Онда Орталық және Солтүстік-Батыс Қазақстан археологиясына арналған жұмыстар елеулі орын алады; сонымен қатар кейбір мақалаларда 2025 ж. далалық маусымның материалдары алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп отыр. Олар деректану базасын талдаудың жоғары деңгейін, жерлеу құрылыстары мен керамика кешендерін егжей-тегжейлі типологиялық өңдеуді, сондай-ақ археометрияның түрлі мүмкіндіктерін қоса алғанда, заманауи зерттеу әдістерінің қолданылуын көрсетеді. Бұл еңбектердің ғылыми маңызын айтарлықтай арттырады және қола дәуірін зерттеуге маңызды үлес қосады.

Пәнаралық зерттеу әдістеріне бағытталған жұмыстарға ерекше назар аудару керек. Мысалы, тас құралдарды статистикалық талдау бойынша мақала сандық әдістердің (соның ішінде КСА – кеңейтілген статистикалық талдау) енгізілуін көрсетеді, бұл археологиядағы заманауи үдерістерге толық сәйкес келеді. Археозоология саласындағы зерттеулер ежелгі тұрғындардың шаруашылық қызметі мен оның бейімделу стратегиялары туралы түсінікті кеңейте түседі.

Бірқатар мақалалар ерте темір дәуірі тұрғындарының материалдық мәдениетін (қару-жарақ бұйымдары, ат әбзелдері және ежелгі өнер) зерделеу мәселелеріне арналған. Бұл еңбектер әскери істің және дүниетанымның генезис процестерін тереңірек түсінуге мүмкіндік бере отырып, деректер базасының молдығымен сипатталады, хронология мен мәдени байланыстар мәселелерін саралауға жол ашады.

Жинақтың маңызды блогын ортағасырлық археология бойынша зерттеулер: қала орталықтарын, өнерді, нумизматиканы зерделеу құрайды. Мақалалар археологиялық, жазбаша және ономастикалық дереккөздерді біріктіретін кешенді тәсілді көрсетеді, ал бұл Ұлы Жібек жолы маршруттарындағы идеялар мен қолөнер трансляциясы аясындағы экономикалық және мәдени процестерді реконструкциялауға мүмкіндік береді.

Мәдени мұраны сақтау және танымал ету мәселелеріне арналған жұмыстарды бөлек атап өткен жөн. Өңірлердің (мысалы, Арал маңы, Мұғалжар) туристік әлеуетін зерттеу және археологиялық нысандарды білім беру ортасына енгізу қазіргі заманғы гуманитарлық ғылымның зерттеу нәтижелерін практикалық қолдануға бағытталған өзекті бағыттарын көрсетеді.

Жинақтың артықшылықтарына мыналар жатады:

- тақырыптың өзектілігі және оның заманауи ғылыми үрдістерге сәйкестігі;
- зерттеулердің ауқымды географиясы мен хронологиясы;
- әртүрлі әдіснамалық тәсілдердің қолданылуы;
- жаңа археологиялық материалдардың ғылыми айналымға енгізілуі;
- бірқатар зерттеулердің пәнаралық сипаты.

Жалпы, ұсынылған мақалалар ғылыми жарияланымдарға қойылатын жоғары талаптарға сай келеді, сондай-ақ жаңашылдығымен, теориялық және практикалық маңыздылығымен ерекшеленеді. Жинақ археология, тарих, этнология саласындағы мамандар үшін де, гуманитарлық бағыттағы оқытушылар мен студенттер үшін де қызықты болмақ.

Жинақтың редакция алқасы авторлар мен олардың ғылыми жетекшілеріне басылымға қатысқандары үшін шынайы алғыс білдіреді!

ОТ РЕДКОЛЛЕГИИ

В настоящем издании, представляющем собой сборник статей международной научной конференции студентов и молодых ученых «Ахинжановские чтения–2026» (г. Костанай, 20–22 апреля 2026 г.), ставшей уже традиционной, публикуется 56 докладов. География участников её обширна, это будущие и уже состоявшиеся специалисты из различных университетов, научно-исследовательских организаций и музеев Казахстана – Астаны, Алматы, Актобе, Караганды, Костаная, Кызылорды, стран ближнего и дальнего зарубежья – Азербайджана, Кыргызстана, США, Таджикистана и России.

Символично, что научное собрание молодых учёных впервые проводится в Тоболо-Торгайском регионе, на базе Костанайского регионального университета, гордо носящего имя великого сына казахского народа Ахмета Байтурсынова – личности, оказавшей в своё время сильное влияние на становление основоположника отечественной археологии Аликея Маргулана.

Представленные статьи пронизывает единая тематика – археология Евразийских степей с акцентом на территорию Казахстана и сопредельных регионов, в них также затрагиваются вопросы сохранения культурного наследия и его интеграция в современное образовательное и туристическое пространство. Хронология исследований охватывает широкий хронологический диапазон от неолита до Нового времени.

По содержанию сборник отличает серьёзный подход и высокая степень научной составляющей, а также проработанность и разнообразие исследований. Значительное место в нём занимают работы, посвящённые археологии Центрального и Северо-Западного Казахстана; присутствуют статьи, в которых впервые в научный оборот вводятся материалы полевого сезона 2025 г. Они демонстрируют высокий уровень анализа источниковедческой базы, детальную типологическую проработку погребальных сооружений и керамических комплексов, а также применение современных методов исследования, включая различные возможности археометрии. Это существенно повышает их научную значимость и вносит важный вклад в изучение бронзового века.

Особого внимания заслуживают работы, ориентированные на междисциплинарные методы исследований. Так, статья по статистическому анализу каменных орудий демонстрирует внедрение количественных методов (включая PCA – расширенный статистический анализ), что соответствует современным трендам в археологии. Исследования в области археозоологии расширяют представления о хозяйственной деятельности древнего населения и его адаптационных стратегиях.

Ряд статей посвящён вопросам изучения материальной культуры населения раннего железного века (предметы вооружения, конского снаряжения и древнего искусства). Эти работы характеризуются насыщенной источниковой базой, вниманием к вопросам хронологии и культурных связей, что позволяет глубже понять процессы генезиса военного дела, мировоззрения.

Значимый блок сборника составляют исследования по средневековой археологии: изучение городских центров, искусства, нумизматики. Эти статьи демонстрируют комплексный подход, объединяющий археологические, письменные и ономастические источники, что позволяет реконструировать экономические и культурные процессы в рамках трансляции идей и ремесёл на маршрутах Великого Шёлкового пути.

Отдельно следует отметить работы, посвящённые вопросам сохранения и популяризации культурного наследия. Исследование туристического потенциала регионов (напр. Приаралье, Мугалжар) и внедрение археологических объектов в образовательную среду отражают актуальные направления современной гуманитарной науки, ориентированные на практическое применение результатов исследований.

К числу достоинств сборника можно отнести:

- актуальность тематики и её соответствие современным научным тенденциям;
- широкую географию и хронологию исследований;
- использование разнообразных методологических подходов;
- введение в научный оборот новых археологических материалов;
- междисциплинарный характер ряда исследований.

В целом представленные статьи соответствуют высоким требованиям научных публикаций, обладают новизной, теоретической и практической значимостью. Сборник будет интересен как для специалистов в области археологии, истории, этнологии, так и для преподавателей и студентов гуманитарных направлений.

Редколлегия сборника выражает искреннюю благодарность авторам и их научным руководителям за участие в издании!

*Житикаринский степь. Костанайская область. Фото: К.А. Жамбулатова
Жітіқара даласы. Қостанай облысы. Фотосурет Қ.А. Жамбулатовтікі*

V.F. BEYDULLAZADE

Beydullazade Vusala Fazil

Institute of Archaeology and Anthropology,
Azerbaijan National Academy of Sciences,

Baku, Azerbaijan,

ORCID 0009-0004-8645-339X;

vbeydullazade@gmail.com

ON THE NEWLY DISCOVERED MAUSOLEUMS FROM THE GOLDEN HORDE AND ILKHANID PERIODS IN NAKHCHIVAN

Abstract. Azerbaijan was under the rule of the Jochi ulus from 1231 and the Ilkhanate period from 1256. A memorial complex consisting of eight mausoleums dating to the Mongol period was identified at the settlement of Kharaba Gilan in Nakhchivan. Unfortunately, the above-ground parts of all the mausoleums have been completely destroyed. Archaeological excavations conducted at the settlement in 2024–2025 revealed Cubic Tomb No. 1, which yielded rich archaeological material. Among the finds are decorative fired bricks, stucco ornamental elements, and textile remains. It should be emphasized that the decorative “S”-shaped bricks and cross-shaped tiles, forming part of the “gereh” ornament, have not been documented at other monuments in Nakhchivan. The depiction of the letter “S” with a tail, symbolizing a dragon, is also observed on satin textiles. Decorative bricks include examples shaped as circles, squares, teardrops, diamonds, trapezoids, and numerous other geometric forms. The overwhelming majority of them display astral symbols: the sun, moon, stars, and the swastika.

Keywords: Nakhchivan, Kharaba Gilan, Ilkhanate period, mausoleum, ornament, baked brick, tile, textile

НАХЧЫВАНДАҒЫ АЛТЫН ОРДА ЖӘНЕ ИЛХАНИДТЕР ДӘУІРІНДЕГІ МАВЗОЛЕЙЛЕР ЖАЙЛЫ ЖАҢА МӘЛІМЕТТЕР

Аннотация. Әзербайжан аумағы 1231 жылдан бастап Жошы ұлысының, ал 1256 жылдан бастап Илхан әулетінің билігіне өтті. Моңғол кезеңіне жататын сегіз кесенеден тұратын мемориалдық кешен Хараба-Гилан қонысынан анықталды. Өкінішке орай, кесенелердің жерүсті бөліктері толықтай қираған. 2024–2025 жылдары қоныс аумағында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында №1 куб пішінді кесене ашылып, бай археологиялық материал берді. Табылған бұйымдар қатарына сәндік күйдірілген кірпіштер, сылақ негізіндегі өрнек элементтері және тоқыма бұйымдарының қалдықтары жатады. «Қырық» өрнегінің құрамына кіретін сәндік “S” тәрізді кірпіштер мен айқыш пішінді тақта тастар Нахчыванның басқа ескерткіштерінде кездеспейтінін айта кету керек. Айдаһарды бейнелейтін, құйрығы бар “S” әрпінің көрінісі атлас маталардағы өрнектерден де байқалады. Сәндік кірпіштер арасында дөңгелек, төртбұрыш, тамшы тәрізді, ромб, трапеция және басқа да көптеген геометриялық пішіндер бар. Олардың басым көпшілігінде астральдық белгілер — күн, ай, жұлдыздар және свастика бейнеленген.

Түйін сөздер: Нахчыван, Хараба Гилан, Илханидтер кезеңі, кесене, өрнек, күйдірілген кірпіш, тақта тас, мата

НОВЫЕ ДАННЫЕ О МАВЗОЛЕЯХ ЭПОХИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ И ИЛЬХАНИДОВ В НАХИЧЕВАНИ

Аннотация. Территория Азербайджана с 1231 года находилась под властью улуса Джучи, а с 1256 года — под управлением государства Ильханидов. На городище Хараба Гилан был выявлен мемориальный комплекс монгольского периода, состоящий из восьми мавзолеев. К сожалению, надземные части всех мавзолеев полностью разрушены. Археологические раскопки, проведённые на памятнике в 2024–2025 годах, позволили выявить Кубический мавзолей № 1, давший богатый археологический материал. Среди находок — декоратив-

ные обожжённые кирпичи, орнаментальные элементы из стюка по фону, а также остатки текстильных изделий. Следует подчеркнуть, что декоративные кирпичи S-образной формы и крестообразные плитки, входящие в состав орнамента «гырх», не зафиксированы на других памятниках Нахчывана. Изображение буквы «S» с хвостом, символизирующее дракона, также прослеживается в орнаментации атласных тканей. С декоративными кирпичами представлены образцы круглой, квадратной, каплевидной, ромбовидной, трапециевидной и множества иных геометрических форм. Подавляющее большинство из них украшено астральной символикой — изображениями солнца, луны, звёзд и свастики.

Ключевые слова: Нахчыван, Хараба Гилан, период Ильханидов, мавзолеев, орнамент, обожжённый кирпич, плитка, ткань

1 Introduction. Located on the southern slopes of the Zangezur range of the Lesser Caucasus, on the left bank of the Gilanchay River in a mountainous area, the settlement of Kharaba Gilan represents a unique medieval site in the South Caucasus due to the number of mausoleums within its territory. The remains of these mausoleums were first described at the beginning of the last century by S.V. Ter-Avestiyan and V.M. Sisoyev [Ibragimov 1984: 87]. Systematic archaeological excavations at the site were conducted between 1980 and 1984. During these investigations, two mausoleums dating to the late 11th – early 13th centuries and a caravanserai dating to the Ilkhanid period (1256–1358) located between the neighborhoods were examined, and the general layout of the settlement was reconstructed.

In 2015 and 2016, further excavations were carried out in the central part of the site, and from 2024, research continued at the Second Memorial Complex, which dates to the Ilkhanate period. The Second Memorial Complex consists of eight cuboid mausoleums, of which Mausoleum 1 is the largest in terms of volume. To date, three architectural styles have been identified in the construction of the crypts. The structural design of these mausoleums has so far been little considered in historical-chronological and comparative analyses, both within Azerbaijan and more broadly in the South Caucasus [Ibrahimli 2024: 138]. Consequently, scholarly literature emphasizes that the mausoleums of the Nakhchivan–Maragha architectural school are predominantly of a tower-like type. At the Kharaba Gilan settlement, the First Memorial Complex belongs to the Seljuk period, while the Second Memorial Complex dates to the Golden Horde (1231–1258) and Ilkhanate (1256–1357) periods.

The Second Memorial Complex examined in this study occupies a total area of 2,314 m². The area of Mausoleum 1, including the podium and auxiliary rooms, is 342 m², while the cross-shaped crypt of the mausoleum covers 25.2 m² [Ibrahimli 2025: 7].

2 Research Methods. During the 2024 excavation of Mausoleum 1, decorative baked bricks and stucco elements were uncovered, along with a small number of turquoise-glazed tile fragments, including cross-shaped tiles and fragments of shaped bricks (S-shaped, teardrop, rectangular, rhombic, semicircular, cubic, triangular, trapezoidal, oval, and half-column forms).

In monuments of the Nakhchivan – Maragha architectural school, decorative baked bricks represented a significant construction material, serving both structural and aesthetic purposes. Bricks of various shapes and sizes were primarily used in the construction of public and religious buildings, including mosques, mausoleums, khanaqahs, and several residential complexes.

The uncovered “S”-shaped decorative baked bricks (11.5×10.5×5 cm and 3.5×11×6 cm) were located on exterior columns. This motif, also observed in fragments, may represent a stylized dragon. Another notable element is the teardrop-shaped brick (7×4 cm), which was used on exterior columns. Similar bricks have also been documented at the Momine Khatun Mausoleum (fig. 2:2).

Trapezoidal decorative bricks (12.5×4×5 cm; 16×6×8.6 cm) were applied on flat exterior walls and at the edges of columns (fig. 2:5). Similar bricks are also found in the Momine Khatun and Yusif ibn Kuseyir mausoleums. Small cubic bricks (5×5×5 cm; 4×4×5 cm) were used on columns in two orientations: placed on their side or on top, depending on the column section.

Triangular bricks were used in domes, arches, corners, angular transitions, and decorative facings. The triangular bricks uncovered at the site measure 11×10×3.5 cm.

Decorative bricks with a circular front face (diameter 5.2 cm) have, to date, only been recorded in the memorial monuments of Kharaba Gilan. Archaeological excavations revealed semicircular strips of decorative bricks inscribed with part of an Arabic script on the southwestern side of Mausoleum 1 (7.5×4×2.5 cm; 9.5×5×3 cm).

Ordinary rectangular bricks used in the construction of

the mausoleum walls sometimes bear one, two, or three parallel grooves pressed by hand before firing. These marks may serve two purposes: either as the craftsman's personal signature or as an indicator for construction stages. On both the mausoleum and the crypt floors, plain bricks measuring 20×4 cm were laid in a simple pattern.

Decorative baked bricks were applied according to the architectural style to clad walls, columns, and facades, as well as around portals and niches, in arches and domed passages, and to form cornices and frieze bands. Bricks of various geometric shapes (triangular, semicircular, trapezoidal, and prismatic) allowed for the creation of relief ornamentation, rhythmic patterned bands, and light-and-shadow effects on the facade.

Around Mausoleum 1, only turquoise-glazed, cross-shaped tile fragments (4.5×3.6×1.5 cm) were discovered [Beydullazade 2025: 43]. The cross-shaped tiles were combined with an octagonal "Seljuk star" motif. Although iridescence and craquelure are observed on the glaze layer, the brightness of the glaze has been partially preserved. Similar fragments are also preserved in the State Hermitage Museum in Russia (<https://www.hermitagemuseum.org/digital-collection/125032?lng=en>). Turquoise tiles were also used in epigraphic decorations of the First Memorial Complex [Ibrahimi: 341].

In 2025, three additional tile fragments were recovered. One fragment, very small (4×3×1 cm) and does not allow precise shape identification. The glaze on this fragment is white and blue. The preserved blue linear motifs indicate that it belongs not to the group of monochrome facing tiles but to the group of ornamented architectural ceramics.

The other two tile fragments (12.5×7.5×2 cm) are monochrome, featuring green and turquoise glazes. A significant portion of the glaze on the green tile has detached [Бейдуллазаде 2025: 21], and its brightness is only faintly preserved. Green glazed tiles have also been found in Ganja and Shamkir. The surface of the turquoise-glazed tile fragment is covered with bright turquoise glaze.

During the 2025 archaeological excavations of the crypt of Mausoleum 1, numerous textile fragments were recovered from the destroyed wooden coffins and surrounding deposits. These fragments consist of both locally produced and imported materials. Textiles are rarely found in medieval Azerbaijani archaeological sites. The recovered textile specimens are of considerable scientific significance, providing insights into various aspects of the material and spiritual culture of the period, the technological level of textile production, religious beliefs, and mortuary practices. The textile fragments offer important and

detailed information regarding the nature of burial rites, the performance of rituals, and social stratification.

Owing to prior looting and destruction of the crypt, the textile fragments were found torn, cut, and partially decayed. One fragment shows a high degree of degradation, with fiber disintegration along the edges and biological erosion caused by soil exposure. The pattern on this fragment measures 0.6×0.6 cm, with yellowish, dark brown, and black hues resulting from both the original production color and the effects of organic matter in the soil.

Another fragment (30×37 cm) recovered from Grave 19 shows wave-like deformations in some fibers. The most notable feature of this fragment is the horizontally oriented weaving lines. The fine but inelastic structure of the fibers indicates that they are plant-based, specifically flax (linen). An additional fragment from the same grave exhibits green, orange, brown, and black colors. It features imitations of Arabic script, inscriptions, and stylized floral and leaf motifs.

A two-part fragment with prominent decorative patterns (20×4 cm; 14×7 cm) was recovered from Grave 6. The presence of the decorative band suggests that this textile was used for purposes beyond ordinary household use, likely related to status or ritual functions.

Another relatively large fragment (21×32 cm) from Grave 7 was heavily degraded. Intensive fiber disintegration, thread separation, and adhesion of soil sediments are observed along its edges.

3 Discussion. The construction materials uncovered in Mausoleum 1, along with its cuboid structure and cross-shaped crypt, provide a more comprehensive understanding of the development features of the Nakhchivan – Maragha architectural school.

The rich variety of forms and functional applications of the decorative baked bricks demonstrates that medieval architects utilized these materials not only for structural purposes but also as artistic and aesthetic instruments. The discovery of textile artifacts in the crypt further enhances the scientific significance of the Kharaba Gilan settlement. These specimens provide important information regarding the organization of burial ceremonies, expressions of social status, and ritual practices. Decorative and ornamented textile fragments indicate that these materials served ritualistic rather than purely domestic purposes.

4 Results. Archaeological investigations conducted in 2024–2025 revealed the architectural layout and characteristics of Mausoleum 1, yielding a rich assemblage of material culture. The decorative baked bricks are dis-

tinguished by their diverse forms and sizes. “S”-shaped, teardrop, trapezoidal, cubic, semicircular, rounded, and finger-marked rectangular bricks were primarily used on columns, column edges, flat wall surfaces, and facade elements. Teardrop-shaped bricks were employed along columns to create rhythmic compositions, while trapezoidal bricks were more commonly observed on flat wall surfaces and at column edges. Small cubic bricks were used in various arrangements on both columns and adjoining areas. Rounded decorative bricks have, to date, only been documented in the Kharaba Gilan mausoleums.

5 Conclusion. The uncovered decorative baked bricks, tile fragments, and textile specimens demonstrate that, in medieval Azerbaijani architecture, materials served not only structural purposes but also functioned as significant vehicles of strong artistic and aesthetic expression. These findings clearly reflect the development of architectural technologies, the craftsmanship of artisans, and the aesthetic sensibilities of the period.

Overall, the results confirm the significant role of the Kharaba Gilan settlement in the study of medieval architecture and material culture in Nakhchivan and Azerbaijan more broadly, providing a foundation for further archaeological research.

REFERENCES

Beydullazade V. Construction Ceramics And Background Ornaments Of The Mausoleums Of The Ancient Settlement Of Kharaba Gilan. 2025. (in Azerb.).

Beydullazade V.F. Dva regiona – odna estetika: sravnitel'nyy analiz srednevekovoy keramiki (na prim-

ere Takht-e Suleymana i mavzoleya II v Kharaba Gilane) (Two Regions – One Aesthetic: A Comparative Analysis of Medieval Ceramics (on the Example of Takht-e Suleyman and Mausoleum II in Kharaba Gilan)). Sevastopol, 2025. Pp. 19–22..(in Russian).

Ibragimov B.I. Novovyavlenyy mavzoley XII v. v Kharaba Gilane (A Newly Discovered 12th Century Mausoleum in Kharaba Gilan). Doklady Akademii Nauk Azerbajjanskoy SSR (Proceedings of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR). 1984. Vol. XI. No. 7. Pp. 87–91. (in Russian).

Ibragimov B.I. Srednevekovyy gorod Kiran (The Medieval City of Kiran). Baku–Moscow: Elm – Khazar, 2000. 176 p. (in Russian).

İbrahimli B., Kriçenko D., Hüseynova S., Beydullazadə V., Allahverdiyeva Ü. Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyasının Xaraba Gilan şəhər yerində İkinci Memorial kompleksin 1 sayılı türbəsində apardığı arxeoloji, Bakı, 2025. 250 s. (in Azerb.).

İbrahimli, B. “Xaraba Gilanın epiqrafikası haqqında”. Antik və Orta əsr Azərbaycan şəhərləri: Arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları (Bakı, 27–28 oktyabr 2010). Bakı: Elm, 2012. 340–353 (in Azerb.).

İbrahimli, B., Əliyev, E., Bayramova, G., Beydullazadə, V. Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyasının Muncuqlutəpə nekropolu, Mərdangölü nekropolu və Xaraba Gilan şəhər yerindəki İkinci Memorial kompleksdə apardığı xilasətmə-tədqiqat işləri. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2024. 147 s. (in Azerb.).

ZH. DATKA, M.S. SHAGIRBAYEV

Zhuldyz Datka,
University of Pittsburgh,
Pittsburgh, USA;
datka.zhuldyz@gmail.com
ORCID 0009-0008-9033-4069

Mambet Shagirbayev
A.Kh. Margulan Institute of Archaeology,
Almaty, Kazakhstan;
mambet__87@mail.ru
ORCID 0000-0001-8176-9329

ARCHAEOZOOLOGICAL MATERIALS FROM BRONZE AGE AND EARLY IRON AGE SETTLEMENTS OF EASTERN KAZAKHSTAN

Abstract. The article presents an archaeozoological analysis of materials from Bronze Age and Early Iron Age settlements in Eastern Kazakhstan (Eleke Sazy-2, Kanai, Ust-Narym, Malo-Krasnoyarka, Trushnikovo, and Akbauyr). The aim of the study is to compare the ratio of domestic and wild animal bones and to determine the structure of the economic system. In the Bronze Age settlements, domestic animals predominated; in some sites small livestock played a leading role, while in others cattle dominated. At the Early Iron Age settlement of Akbauyr, cattle prevailed and the proportion of horse remains increased significantly, indicating the long-term development of pastoralism. Age composition analysis demonstrates a high proportion of adult and old cattle, the sustained exploitation of small livestock, and the role of horses in transport and economic activities. The share of wild animals was low, suggesting that hunting had only a supplementary character. Comparative analysis reveals structural differences in livestock management among the Bronze Age settlements, as well as hierarchical and regional characteristics in the composition of domestic animals.

Keywords: Eastern Kazakhstan, Tarbagatai, Bronze Age, Early Iron Age, settlement, archaeozoology, pastoralism, hunting

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2026–2028, IRN BR 31714853.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІ МЕН ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІ ҚОНЫСТАРЫНЫҢ АРХЕОЗООЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫ

Аннотация. Мақалада Шығыс Қазақстандағы қола дәуірі мен ерте темір дәуіріне жататын қоныстардың (Елеке сазы-2, Қанай, Усть-Нарым, Мало-Красноярка, Трушниково және Ақбауыр) археозоологиялық материалдары талданады. Зерттеу мақсаты – сүйектерінің арақатынасын салыстырып, шаруашылық құрылымын анықтау. Қола дәуіріндегі қоныстарда үй жануарлары басым болып, кей қоныстарда уақ мал, кейбірінде ірі қара жетекші рөл атқарған. Ерте темір дәуіріндегі Ақбауыр қонысында ірі қара басым және жылқы үлесі едәуір артқан, бұл малшаруашылығының ұзақ мерзім бойы жүргізілгенін көрсетеді. Жас құрамы бойынша талдау ірі қараның ішінде ересек және көрі жануарларының жоғары үлесі, уақ малдардың тұрақты пайдалануын және жылқының көлік пен шаруашылық мақсаттағы рөлін дәлелдейді. Жабайы жануарлар үлесі төмен болып, аңшылық тек қосалқы сипатта болған. Салыстырмалы талдау қола дәуірі қоныстары арасында мал шаруашылығының құрылымдық айырмашылықтарын, сондай-ақ үй жануарларының иерархиялық және аймақтық ерекшеліктерін айқындайды.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, Тарбағатай, қола дәуірі, ерте темір дәуірі, қоныс, археозоология, малшаруашылығы, аңшылық

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2026–2028 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеу бағдарламасы шеңберінде, ЖТН BR 31714853 жобасы аясында даярланды.

АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ПОСЕЛЕНИЙ ЭПОХИ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье проводится археозоологический анализ материалов из поселений эпохи бронзы и раннего железного века Восточного Казахстана (Елеке сазы-2, Канай, Усть-Нарым, Мало-Красноярка, Трушниково и Акбаур). Цель исследования – определение структуры хозяйства путем сравнения соотношения костных остатков домашних и диких животных. В поселениях эпохи бронзы преобладало домашнее скотоводство, при этом в одних поселениях ведущую роль играл мелкий рогатый скот, а в других – крупный рогатый скот. В поселении Акбаур, относящемся к эпохе раннего железного века, доминирует крупный рогатый скот и значительно возрастает доля лошадей, что свидетельствует о долгосрочном характере ведения скотоводства. Анализ возрастного состава подтверждает высокую долю взрослых и старых особей среди крупного рогатого скота, стабильную эксплуатацию мелкого рогатого скота и важную роль лошадей в транспортных и хозяйственных целях. Доля диких животных остается низкой, что указывает на вспомогательный характер охоты. Сравнительный анализ выявил структурные различия в животноводстве между поселениями эпохи бронзы, а также иерархические и региональные особенности состава домашних животных.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Тарбағатай, эпоха бронзы, ранний железный век, поселение, археозоология, животноводство, охота

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2026–2028 гг., ИРН BR 31714853.

1 Introduction. Animal husbandry and hunting have constituted the economic foundation of nomadic and semi-nomadic societies from antiquity to the present. The study of archaeozoological materials makes it possible to reconstruct the food supply, economic orientation, degree of environmental adaptation, and specific features of social organization of ancient communities. However, archaeozoological research in the territory of Eastern Kazakhstan, particularly those based on settlement materials, remains limited. In this regard, data on animal bones recovered from Bronze Age and Early Iron Age settlements located in Eastern Kazakhstan are of particular scientific importance (Figure 1). The Akbaury settlement dates to the Early Iron Age (10th–8th centuries BC) and represents a large settlement distinguished by its rich osteological assemblage [Samashev et al. 2020: 138; Samashev 2020: 103; Shagirbayev 2022; Botanov et al. 2023: 101]. The Eleke Sazy-2 settlement in the Tarbagatai region, dated to the Bronze Age, serves as an important comparative source for studying earlier stages of economic development [Zhumataev et al. 2025]. According to paleozoological analyses of animal bones recovered from the excavations of S.S. Chernikov, the settlements of Kanai, Ust-Narym, Trushnikov, and Malo-

Krasnoyarka demonstrate considerable instability in the structure of animal husbandry and noticeable differences between settlements [Chernikov 1960].

The main objective of this study is to compare the percentage of domestic and wild animal bones at the aforementioned sites and to identify the characteristics of the economic structure through an analysis of domestic animals divided into three main groups (cattle, small livestock, and horses).

2 Materials and research methods. The study is based on materials from six settlements located in Eastern Kazakhstan. These include the Bronze Age settlements of Eleke Sazy-2, Kanai, Ust-Narym, Malo-Krasnoyarka, and Trushnikov, as well as the Early Iron Age settlement of Akbaury.

During the identification of faunal remains, a reference collection of animal skeletal elements preserved in the zooarchaeology laboratory of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology was used. Taxonomic identification was carried out using a comparative morphological method. For each settlement, the number of identified bones was calculated, and the proportional representation of domestic and wild animals was expressed in percentages.

In addition, domestic animals were classified into

three main groups—cattle, small livestock (sheep and goats), and horses—and their relative proportions were comparatively analyzed. The age of cattle, small livestock, and horses was determined based on tooth eruption and wear stages, as well as the degree of epiphyseal fusion. Age estimation was conducted according to the methodology proposed by Silver [Silver 1969].

In reconstructing the meat diet, the frequency of skeletal elements and the proportional representation of anatomical parts were taken into account. This analysis was carried out following the methodology proposed by E.E. Antipina [Antipina 2013].

3 Results. Ratio of domestic animals. Archaeozoological data demonstrate that domestic animals predominated at all examined sites. However, the proportional representation of cattle, small livestock, and horses varies considerably between settlements. The analysis is presented in chronological order.

Bronze Age. At the Eleke Sazy-2 settlement, small livestock clearly predominates. Their share is 68%, while cattle account for 28% (Table 1). This indicates that small livestock were approximately twice as numerous as cattle and suggests that sheep and goat husbandry played a leading role. At the Kanai settlement, by contrast, cattle

dominate (71%), whereas small livestock represent 24%. This ratio indicates that cattle breeding constituted the principal economic orientation. At Ust-Narym, cattle also prevail (59%), while small livestock account for approximately 33%. These data suggest that in some Bronze Age settlements cattle breeding formed a stable economic foundation. The situation differs at Malo-Krasnoyarka, where small livestock predominate (54%), and cattle account for 32%. At Trushnikovo, cattle (45%) only slightly exceed small livestock (34%). Notably, the proportion of horse remains at this site reaches 20%, which represents a comparatively high figure among the Bronze Age settlements.

Early Iron Age. At the Early Iron Age settlement of Akbauyr, cattle predominate (approximately 44%), while small livestock account for 34%. Thus, cattle outnumber small livestock by roughly 1.5 times. In addition, the proportion of horse remains reaches 23%, which is significantly higher compared to the Bronze Age settlements.

Overall, the transition from the Bronze Age to the Early Iron Age reflects certain changes in the economic structure: the proportion of horses increases, the importance of cattle remains stable, and small livestock continue to play a leading role at some settlements.

Table 1. Percentage distribution of domestic animal bones (%)

Settlements	Cattle	Small livestock (Sheep and Goat)	Horse	Number of bones
Bronze Age Period				
Eleke Sazy-2	28	68	4	1593
Kanai	71	24	5	5151
Ust-Narym	59	33	8	311
Malo-Krasnoyarka	32	54	14	466
Trushnikovo	45	34	20	714
Early Iron Age Period				
Akbauyr	44	34	23	5619

Meat consumption volume. At the Bronze Age settlements of Eleke Sazy-2, Kanai, Ust-Narym, Malo-Krasnoyarka, and Trushnikovo, cattle meat constituted the primary component of the diet. The proportion of cattle meat ranges between 59% and 89% (Table 2). In particular, at the Kanai settlement, cattle meat consumption reaches 89%, indicating that cattle breeding was the dominant branch of the economic structure.

The share of small livestock meat during the Bronze Age varies between 5% and 26%. At Eleke Sazy-2, this indicator is comparatively higher (26%), whereas at the other settlements it remains at a lower level. The proportion of horse meat in the Bronze Age diet ranges from 6% to 27%. At the Malo-Krasnoyarka (23%) and Trushnikovo (27%) settlements, the increased share of horse meat suggests the growing importance of mobility elements within the economic system.

At the Early Iron Age settlement of Akbauyr, the structure of meat consumption demonstrates certain changes. Although the share of cattle meat remains at 65%, the

proportion of horse meat increases to 27%, which is higher than the average Bronze Age indicators. The share of small livestock meat remains at approximately 8%.

Table 2. Percentage distribution of meat products (%)

Settlements	Cattle	Small livestock (Sheep and Goat)	Horse	Numbers of bones
Bronze Age Period				
Eleke Sazy-2	65	26	9	1593
Kanai	89	5	6	5151
Ust-Narym	82	8	10	311
Malo-Krasnoyarka	59	18	23	466
Trushnikovo	65	8	27	714
Early Iron Age Period				
Akbauyr	65	8	27	5619

The proportions of domestic vs. wild fauna. At all studied sites, the proportion of domestic animals ranges between 92% and 99% (Table 3). This indicates a fully developed production-based economy, with hunting playing only a supplementary role.

Bronze Age. At the Eleke Sazy-2 settlement, domestic animals account for 97.5%, while wild animals represent approximately 2.5%. At Kanai, domestic animals make up 98%, and wild animals 2%. At Ust-Narym, domestic animals are 92%, with wild species at 8%. At Malo-Krasnoyarka, domestic animals constitute 96%, and wild ani-

mals 4%. At Trushnikovo, domestic animals reach 93%, while wild animals account for around 7%.

Early Iron Age. At the Early Iron Age settlement of Akbauyr, domestic animals constitute approximately 98.5%, with the share of wild animals very low at 1.5%.

The occurrence of wild animals—such as wolves, deer, argali, saiga, and wild boar—reflects the ecological diversity of the region and demonstrates a consistent interaction between ancient communities and their natural environment.

Table 3. Percentage of domestic and wild animal bones (%)

Settlements	Domestic Animals	Wild animals	The numbers of Bones
Bronze Age Period			
Eleke Sazy-2	97.5	2.5	1669
Kanai	98	2	2197
Ust-Narym	92	8	340
Malo-Krasnoyarka	96	4	487
Trushnikovo	93	7	779
Early Iron Age Period			
Akbauyr	98.5	1.5	5742

Age Structure of Domestic Animals. The age composition of animals was analyzed to compare the economic strategies of the Bronze Age and Early Iron Age.

Bronze Age (Eleke Sazy-2): Among cattle, adult animals constitute 64%, indicating their prolonged use over

time. In small livestock, adults (12–24 months) account for approximately 46%, reflecting a stable sheep and goat husbandry aimed primarily at wool and milk production. Horse remains are scarce, and 83% of them belong to

animals older than 15 years, indicating that horses played a limited role in the economy.

Early Iron Age (Akbauryr): Among cattle, the proportion of adult (18–28 months) and old animals (over 28 months) is approximately 68%, suggesting that cattle were used not only for meat but also for milk and other secondary products over an extended period. In small livestock, adults comprise 44%, confirming the continuous and stable management of sheep and goats. Among horses, over 80% of the remains belong to adult and old

individuals older than 5 years, indicating their prolonged use for transport and economic purposes.

The age composition of horses highlights clear differences between the two periods. At Akbauryr, the majority of horses were used long-term for transport and husbandry, whereas at Eleke Sazy-2, horse remains are scarce, with 83% belonging to individuals older than 15 years, reflecting their limited role in Bronze Age pastoral economies.

Table 4. Age structure of domestic animals (%)

<i>Cattle</i>					
Settlements	Age, months				Number of Specimens Studied
	0-6	6-18	18-28	28 above	
Eleke Sazy-2	13	6	17	64	47
Akbauryr	14	18	36	32	44
<i>Small livestock (Sheep and Goat)</i>					
Settlements	Age, months				Number of Specimens Studied
	0-3	3-12	12-24	24 above	
Eleke Sazy-2	16	4	35	46	57
Akbauryr	21	8	27	44	77
<i>Horse</i>					
Settlements	Age, years				Number of Specimens Studied
	0 – 2	2 – 5	5 – 12 (15)	15 above	
Eleke Sazy-2	0	17	0	83	6
Akbauryr	12	8	38	42	26

4 Discussion. The results of the archaeozoological analysis indicate several changes in the structure and focus of animal husbandry between Bronze Age and Early Iron Age settlements. At the Bronze Age Eleke Sazy-2 settlement, small livestock predominated (68%), while cattle accounted for 28%, indicating that sheep and goat husbandry played a leading role and was managed for long-term use. In contrast, at the Early Iron Age settlement of Akbauryr, cattle make up 44% of the assemblage and were utilized not only for meat but also for milk and other secondary products. Additionally, the proportion of

horse remains reaches 23%, demonstrating their significant role in transport and economic activities. The proportion of adult small livestock is similar at both sites: 44% at Akbauryr and 46% at Eleke Sazy-2. This consistency reflects the stable management of sheep and goats, primarily for wool and milk production.

Comparative analysis of domestic and wild animals also reveals notable trends. Domestic species dominate at all settlements, while the share of wild animals decreases relatively. In the Bronze Age at Eleke Sazy-2, domestic animals constitute 97.5% and wild species

Fig. 1. Location of ancient settlements of Eastern Kazakhstan on the map of Kazakhstan: 1 – Eleke Sazy-2; 2 – Kanai; 3 – Ust-Narym; 4 – Trushnikovo; 5 – Malo-Krasnoyarka; 6 – Akbauyr. Prepared by M.S. Shagirbayev.

2.5%; at Akbauyr, these proportions rise to approximately 98.5% for domestic animals and only 1.5% for wild animals. These data indicate that pastoralism was the main economic basis, while hunting played a supplementary role.

Data from other Bronze Age settlements support this pattern. According to paleozoological material from the excavations of S.S. Chernikov, at Kanai cattle comprise 68%, at Ust-Narym 54%, and at Trushnikovo cattle dominate, though the difference with small livestock is not substantial. Conversely, at Malo-Krasnoyarka, small livestock predominates. At Eleke Sazy-2, the ratio of cattle to horses is 28% to 4%, and small livestock outnumbers cattle. These variations indicate considerable instability in livestock structure and noticeable differences between settlements [Chernikov 1960].

Overall, Bronze Age pastoralism shows site-specific characteristics: some settlements emphasize small livestock, while others prioritize cattle. In the Early Iron Age (Akbauryr), animal husbandry becomes more flexible. Cattle and horses are used for multiple purposes over a long period, including meat, milk, and transport, reflecting a more diversified and adaptive pastoral economy.

5 Conclusion. The results of this study indicate that animal husbandry was the primary economic foundation of Bronze Age and Early Iron Age settlements in Eastern Kazakhstan. Domestic animals predominated at all sites, while hunting played only a supplementary role. In the Bronze Age settlements of Eleke Sazy-2, Kanai, Ust-Narym, Malo-Krasnoyarka, and Trushnikovo, cattle occupied a leading position, although their proportion varied across regions. Reconstructions of meat consumption

confirm the predominance of cattle and show a gradual increase in the share of horses toward the end of the period. At the Early Iron Age settlement of Akbaur, the proportion of horses increased significantly, reflecting a more mobile and multifunctional economic system. Age analysis demonstrates that both cattle and small livestock were used over extended periods. Overall, the transition from the Bronze Age to the Early Iron Age shows a more complex structure of animal husbandry, with diversified herd management strategies and an increasing role of horses in the economy.

REFERENCES

- Antipina, E.E.* 2013. In: Chernyh, E.N., Zavialov, V.I. (eds.). *Modeli drevnego skotovodstva na Kavkaze: arkhoezoologicheskie issledovaniya na poselenii Kabardinka-2* (Models of Ancient Pastoralism in the Caucasus: Archaeozoological Studies at the Kabardinka-2 Settlement) // *Analiticheskie issledovaniya laboratorii estestvennonauchnykh metodov* (Analytical studies of the laboratory of natural science methods). Issue 3. Moscow: Institute of Archaeology RAS, 126–141 (in Russian).
- Botanov, D.E., Erzhanova A.E.* 2023. In: Musaeva R.S. (ed.). *Iz istorii izucheniya kompleksa Akbaur* (From the History of the Study of the Akbaur Complex) // *Akhinzhanovskie chteniya–2023* (Akhinzhanov readings – 2023). Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 2023. 100–103. (in Russian).
- Zhumatayev, R.S., Shagirbayev, M.S., Galymzhan, N.* 2025. In: *Materialy po Arheologii i Istorii Antichnogo i rednevekovogo Prichernomorya* (Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region). *Novye dannye po arkhoezoologii poseleniya Eleke sazy 2: zhivotnovodstvo i khozyaystvennaya deyatel'nost' v predgor'yakh Tarbagataya v epokhu bronzy* (New Data on the Archaeozoology of the Eleke Sazy 2 Settlement: Animal Husbandry and Economic Activities in the Tarbagatai Foothills during the Bronze Age) // 20. 139–158. (in Russian).
- Samashev, Z.S.* 2020. In: *Arheologiya Yuzhnoj Sibiri. K 75-letiyu so dnya rozhdeniya V.V. Bobrova* (Archaeology of Southern Siberia. To the 75th Anniversary of the Birth of V.V. Bobrov). *Proizvodstvennyy tsentr rannikh sakov v Kazakhskom Altae* (poselenceskiy kompleks Akbaur) (Production Center of the Early Saka in the Kazakh Altai (Settlement Complex Akbaur)) // Vol. 28. Kemerovo: Publishing House of the Kuzbass Regional Institute for Professional Development and Retraining of Educators. 103–118. (in Russian).
- Samashev, Z., Kariev E.M., Samashev S.K., Polovcev M.Yu., Medelbek Sh.* 2020. In: Ahmetov D. (ed.). *Rannesakskoe poselenie Akbau* (Early Saka Settlement of Akbau) // *Altai – turki aleminin altyn besigi* (Altai – the Golden Cradle of the Turkic World). Kokshetau: Kokshe-Poligrafiya, 126–138. (in Russian).
- Chernikov, S.S.* 1960. In: Griaznov M.P. (ed.). *Vostochnyi Kazakhstan v epokhu bronzy. Sostav fauny i flory na poseleniyakh* (Composition of Fauna and Flora at Settlements) // *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR* (East Kazakhstan in the Bronze Age. Materials and Research on the Archaeology of the USSR). 88. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the USSR. 62–66. (in Russian).
- Shagirbayev, M.S.* 2022. In: Ahmetov D. (ed.). *Pervye rezul'taty arkhoezoologicheskogo izucheniya kostnykh ostatkov zhivotnykh iz poselenceskikh kompleksov na Akbaure* (First Results of Archaeozoological Study of Animal Bone Remains from Settlement Complexes at Akbaur) // *Altai – turki aleminin altyn besigi* (Altai – the Golden Cradle of the Turkic World). Kokshetau: Kokshe-Poligrafiya, 158–184. (in Russian).
- Shagirbayev, M.S.* 2019. In: Oralbay E. (ed.). *Shygys Kazakhstannyn ezhelgi dauirdegi faunasy* (arkheologiyalyk, arkhoezoologiyalyk zhane paleontologiyalyk zertteuler boyynsha) (Fauna of East Kazakhstan in Antiquity (Based on Archaeological, Archaeozoological and Paleontological Studies)) // *Tarihka toly Tarbagatai V* (Tarbagatai full of history V). Almaty: Merey Publishing House, 23–41. (in Kazakh).
- Silver, I.A.* 1969. In: *Science in Archaeology*. New York: Basic books, Inc. Pp. 250–268. (in English).

A.A. MIRZAHMADOVA

Mirzahmadova Arzu Arif

National Museum of History of Azerbaijan,
Baku, Azerbaijan;
arzumirzehmedova@gmail.com

EARLY ISLAMIC GLAZED CERAMICS OF THE BAYLAKAN SETTLEMENT (BASED ON THE MATERIALS OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF AZERBAIJAN)

Abstract. A significant part of Azerbaijan's rich archaeological heritage is currently preserved in the relevant collections of the National Museum of History of Azerbaijan. This article is devoted to the scholarly analysis of glazed ceramic specimens dating to the Early Islamic period (approximately the 8th-10th centuries), discovered as a result of archaeological excavations conducted in the medieval city site of Baylakan and presently preserved in the Archaeological Collection of the National Museum of History of Azerbaijan. The main objective of the study is to reconsider the ceramic production of Baylakan during the Early Islamic period on the basis of previously studied materials, as well as to comprehensively examine the role of ceramic products in the city's economic and cultural life. The article is of significant scholarly importance in terms of reintroducing the materials housed in the Archaeology Fund of the National Museum of History of Azerbaijan into academic circulation through modern scientific approaches, enabling a deeper study of the material culture of Azerbaijani cities of the Early Islamic period, and establishing a reliable academic foundation for future archaeological research.

Keywords: Medieval Baylakan, Early Islamic period, glazed ceramics, archaeological materials, urban culture, Archaeological collection

РАННЕИСЛАМСКАЯ ГЛАЗУРОВАННАЯ КЕРАМИКА ГОРОДИЩА БАЙЛАКАНА (ПО МАТЕРИАЛАМ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА)

Аннотация. Значительная часть богатого археологического наследия Азербайджана в настоящее время хранится в соответствующих коллекциях Национального Музея Истории Азербайджана. Настоящая статья посвящена научному анализу образцов глазурованной керамики раннеисламского периода (примерно VIII - X вв.), выявленных в результате археологических раскопок, проведённых на месте средневекового города Байлакан, и в настоящее время находящихся на хранении в Археологическом фонде Национального Музея Истории Азербайджана. Основной целью исследования является пересмотр керамического производства Бейлагана в раннеисламский период на основе ранее изученных материалов, а также комплексное изучение роли керамических изделий в экономической и культурной жизни города. Статья имеет важное научное значение с точки зрения повторного введения в научный оборот материалов, хранящихся в Археологическом фонде Национального музея истории Азербайджана, с применением современных научных подходов, более глубокого изучения материальной культуры азербайджанских городов раннеисламского периода и создания надёжной научной базы для будущих археологических исследований.

Ключевые слова: Средневековый город Байлакан, раннеисламский период, глазурованная керамика, археологические материалы, городская культура, Археологический фонд

БАЙЛАКАН ҚАЛАСЫНЫҢ ЕРТЕ ИСЛАМ ДӘУІРІНЕ ЖАТАТЫН СЫРЛЫ КЕРАМИКАСЫ (ӨЗЕРБАЙЖАН ҰЛТТЫҚ ТАРИХ МУЗЕЙІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Өзербайжанның бай археологиялық мұрасының елеулі бөлігі қазіргі уақытта Өзербайжан Ұлттық тарих музейінің тиісті қорларында сақтаулы. Бұл мақала ортағасырлық Байлакан қаласы аумағында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған және қазіргі таңда Өзербайжан Ұлттық тарих музейінің Археология қорында сақталған ерте ислам дәуіріне (шамамен VIII–X ғғ.) жататын сырлы керамика үлгілерін ғылыми тұрғыдан талдауға арналған.

Зерттеудің негізгі мақсаты – бұрын зерттелген материалдар негізінде Бейлаканның ерте ислам дәуіріндегі керамика өндірісін қайта қарастыру, сондай-ақ керамикалық бұйымдардың қаланың экономикалық және мәдени өміріндегі рөлін жан-жақты зерделеу болып табылады.

Мақала Өзербайжан Ұлттық тарих музейінің Археология қорында сақталған материалдарды заманауи ғылыми тәсілдер арқылы ғылыми айналымға қайта енгізу, ерте ислам дәуіріндегі Өзербайжан қалаларының материалдық мәдениетін тереңірек зерттеуге мүмкіндік жасау және болашақ археологиялық зерттеулер үшін сенімді ғылыми негіз қалыптастыру тұрғысынан маңызды.

Түйін сөздер: Ортағасырлық Байлакан, ерте ислам дәуірі, сырлы керамика, археологиялық материалдар, қалалық мәдениет, Археология қоры

1 Introduction. The Archaeology Fund of the National Museum of History of Azerbaijan possesses an exceptionally rich collection. The preservation, scholarly study, and promotion of archaeological materials are carried out here in a systematic manner. This collection makes it possible to trace more clearly the formation and development of Early Islamic urban culture in the territory of Azerbaijan on the basis of archaeological materials, especially ceramic specimens. The medieval Baylakan city site is considered one of the most important archaeological centers for the study of medieval urban culture. Archaeological materials and written sources confirm that during the Early Islamic period Baylakan was a densely populated and significant urban center with a highly developed level of craftsmanship and trade. From the perspective of studying the production of glazed ceramics in the Early Islamic period, the archaeological materials from the medieval Baylakan city site have not yet been fully systematized. The first chronological classification of medieval Baylakan glazed pottery was proposed by A. L. Yakobson, who divided them into the Early Islamic, transitional, and Seljuk periods.

2 Research Methods. The main empirical basis of the study consists of glazed ceramic materials of Baylakan origin preserved in the Archaeology Fund of the National Museum of History of Azerbaijan. Typological and morphological analysis was applied as one of the principal research methods. Through this approach, the formal characteristics of the vessels, their dimensional proportions, and functional purposes were identified. During

the technological analysis, methods of clay preparation, glaze types, and firing techniques were examined. This method made it possible to assess the technical level of ceramic production and the degree of craftsmanship of the artisans. Decorative and artistic analysis was aimed at revealing the aesthetic and ideological content of the ornaments and surface treatments applied to the ceramic specimens.

3 Discussion. In the late 7th to early 8th centuries, the Arabs occupied Central Asia, and Islam spread across the region. However, these events began to influence local culture and art only from the 9th-10th centuries. During this period, a new ornamental and decorative style emerged, marking the so-called classical period in Islamic art and initiating a new phase in Central Asian artistic development [The Artistic Culture ..., 2011: 12].

The development of pottery in Central Asia and Azerbaijan occurs in the 9th – 11th centuries when technological and artistic methods of ceramic production change considerably, although in the 7th – 8th centuries the pre-Islamic ceramics of Central Asia was quite developed and included a wide range of items. In the Central Asian region there were a few centres of ceramic production in this period, which to a certain extent influenced the principles of pottery manufacture in the neighbouring territories [The Artistic Culture ..., 2011: 15].

Between the 9th and 12th centuries, glazed ceramics in Central Asia, especially in Tajikistan were characterized by the development and refinement of various types of lead glazes (pure lead, leadalkali, leadtin) and under-

glaze painting with clearly defined contours and stable clay pigments. White, red, and black slips were commonly used during the 9th – 10th centuries to reduce vessel porosity and create a smooth, uniform background for decoration. After painting, vessels were glazed and fired a second time. Bowls and dishes predominated among earthenware with underglaze painting; while their general forms were standard, variations existed in size and minor details [The Artistic Culture ..., 2011: 128].

Starting from the 9th century, completely new technological methods and ornamental principles were developed in Khurasan and Khorasm, as elsewhere in the Middle East. The earliest potash-alkaline glazes appeared on medieval ceramics in Turkmenistan; these glazes were relatively weak, slightly dull in color, and lacked strong shine, prompting further experimentation with glaze compositions. By the 10th century, lead and tin glazes became widely used. Tin glazes were dense and opaque, suitable for monochrome coatings but less appropriate for multi-color painting. In contrast, lead glazes provided transparency, colorlessness, and a shiny surface, meeting both technological and artistic requirements, and could be applied to monochrome and painted ceramics with optimal results. The transparency of lead glazes necessitated the application of pigments over a white slip rather than directly on greenware [The Artistic Culture ..., 2011: 151].

The peak of glazed ceramic production occurred in the late 9th century, coinciding with the development of shiny, transparent lead glazes in various colors. Ornamental decoration-botanical, geometric, and epigraphic-on dotted backgrounds continued the decorative traditions observed in local metalwork. During this period, green and yellow painting, along with scratched ornamentation of predominantly botanical and geometric motifs on white slip under transparent lead glaze, became widespread in the decoration of tableware. These developments are particularly recorded in Uzbekistan [The Artistic Culture ..., 2011: 182].

Early glazed ceramics of Azerbaijan are distinguished not only by their original style, clear decoration, and bright coloration, but also by the high artistic quality of their compositions. Analysis of these items indicates that the artistic culture of 9th – 10th century Azerbaijan had as many, if not more, points of contact with Central Asia than with neighboring Transcaucasian regions [The Artistic Culture ..., 2011: 235].

Among the medieval cities of Azerbaijan, Baylakan holds a special significance. The absence of modern habitation in the area of the Orangala site, where the me-

dieval city of Baylakan was located, has prevented the destruction of its cultural layers. As a result, the city has been studied with relative ease through archaeological research [Ağalarov 2022: 211]. A considerable number of scholarly works and articles have been published on the history and archaeology of Orangala. In his article "Excavations at Orangala", A.K. Alakbarov provides certain information on the Baylakan city site. Archaeological excavations at Baylakan are discussed in greater detail by Isag Jafarzadeh in his article "Excavation Works at Orangala in 1951". In A.A. Iles's article "The Activities of the Azerbaijan Expedition in 1953", preliminary information on the excavations conducted in 1953 is presented. The excavations carried out at Orangala between 1953 and 1955 and their results are discussed in the first volume of "Proceedings of the Azerbaijan (Orangala) Archaeological Expedition". Reports on the excavations conducted at Orangala during 1956-1958, as well as articles devoted to some previously unstudied materials from earlier excavations, are included in the third volume of "Proceedings of the Azerbaijan (Orangala) Archaeological Expedition" [Əhmədov 1979: 10]. Archaeological surveys and excavations at the Baylakan city site began in the early twentieth century and continued until the late 1960s. The excavations were conducted under the leadership of I.I. Meshchaninov (1933), A.K. Alakbarov (1936), I.M. Jafarzadeh (1951), A.A. Iles (1953-1958), and G.M. Ahmadov (1959-1968). It is known that the production of glazed pottery in Azerbaijan began in the late eighth to ninth centuries [İsmaylova 2013: 124]. The pottery craft of the city of Baylakan up to the 10th century can be divided into two stages based on stratigraphic evidence and characteristics of development: the pre-glazing stage of pottery and the stage of the first glazed vessels. To date, nine pottery kilns have been discovered at Baylakan. Of these, eight were used for firing vessels, while one was intended for brick production. The kilns used for firing pottery vessels, dating to the 9th-10th centuries, were uncovered in the artisans' quarter of the city [Əhmədov 1979: 29]. From a chronological perspective, the kilns at Orangala also differ from one another [Zoomorf təsvirli şirli qablar, 2016: 20]. Based on the results of chemical analyses conducted on samples of glazed and unglazed ceramic wares obtained from Orangala, it has been determined that the clay used for vessels in both groups possesses approximately the same chemical composition [Əhmədov 1979: 30]. During this period, ceramic production techniques in Azerbaijan were further improved, as the hand-operated potter's wheel was widely replaced by the fast-rotating

foot-powered wheel, and innovations occurred in vessel-forming and decorative techniques [Zoomorf təsvirli şirli qablar, 2016: 22]. With few exceptions, all ceramic wares of this period were manufactured on a foot-operated potter's wheel.

It should be noted that the production of glazed pottery in the city of Baylakan also began in the 9th century. Until the 9th century, Baylakan potters used engobe, and later a colorless transparent glaze (lead oxide). When lead oxide was applied to the surface of a vessel, it made the vessel not only much smoother and more durable but also very shiny. However, since this glaze was colorless, when applied over an engobed vessel it only reflected the color of the engobe, and when applied to a plain vessel it reflected the natural color of the pottery. It has been determined that Baylakan's glazed vessels were fired at a temperature of 800–900°C. In the early period, only small-sized vessels were glazed (plates, bowls, jugs, lamps, etc.). The outer surface of these vessels was mainly glazed. However, depending on their practical function, some vessels were covered with glaze on both the inside and the outside [Əhmədov 1979: 32]. When discussing glazed vessels of the 9th–10th centuries, it is also necessary to mention an emerging technical method. This involves the presence of shallow, lightly executed graphic (lined) patterns on some glazed vessels. In such vessels, the glaze is widespread, and the graphic patterns do not always align with it. The graphic patterns function as a supplement to the colors. In this type of vessel, lines drawn with a brush do not form a complete pattern but rather enhance elements of the design [Əhmədov 1979: 34]. In the 9th–10th centuries, the forms of clay vessels were refined, their decorations became somewhat more elaborate, and new vessel shapes appeared. The main types of vessels included cauldrons, storage jars, shallow bowls, cups, large jars, plates, trays, basins, jugs, pitchers, bowls, lamps, salt containers, sugar-shaped vases, and other types of vessels. Additionally, special lids were produced for cauldrons, jars, and ovens, which also form a distinct category [Əhmədov 1979: 30].

Among the vessels commonly used during this period, salt containers were small and saucer-like in shape, designed for use on the table. It is also important to note the lamps, which are among the most frequently found vessels at Baylakan (Orangala).

During this period, both unglazed and slip-coated vessels were used. In Azerbaijan, before the invention of glaze, a special clay suspension called slip (from the French word “engobe,” meaning plaster or colored clay)

was used to coat the surface of pottery. Slip for glazed vessels was prepared for two purposes: first, to serve as a base layer for the clay vessels before applying the glaze, and second, to create decorative patterns. The prepared slip was applied to the pottery in various ways. One common feature, however, was that the slip-coating process was carried out while the vessels were still semi-dry. The slip could be applied by pouring it over the vessel from all sides or by completely immersing the vessel in the slip. One of the important stages in making glazed pottery was decorating the vessels using various techniques. Since the vessels were still raw after slip-coating, they absorbed the liquid, while the clay settled as a thin layer of white powder on the surface [Zoomorf təsvirli şirli qablar, 2016: 23]. In most cases, the slip served as a primer layer for the vessels. It should be noted that in the 9th–10th centuries, both monochrome and polychrome glazed vessels were produced [İsmayılova 2013: 124].

In his work, A.L. Yakobson was able to provide a correct chronological classification of Baylakan glazed pottery: 1. Vessels with slip decorations under a transparent glaze; 2. Vessels with manganese decorations under a transparent glaze; 3. Vessels with slip and various colored decorations under a transparent glaze [Yakobson 1959: 229]. Ceramics decorated with slip on uncoated clay under a green glaze were widely produced in Azerbaijan during the 9th–10th centuries. Examples of this type of pottery have been found in the archaeological excavations of the medieval settlements of Baylakan [Dostiyev 2017: 647]. If the green glaze looks bright and shiny on the surface of the engobe, it becomes dull on the surface of the pot. The engobe pattern applied with a brush is very diverse. The most common are geometric figures, stylized celestial bodies, plant and leaf drawings. Another variant of the pots is made up of pots with manganese patterns applied directly to the pot. The main motif of the patterns is the same as in pots with engobe patterns. The masters varied the patterns on pots with both manganese and engobe patterns by applying additional manganese dots (spots) on the engobe stripes (sometimes around them), or additional engobe dots on the manganese stripes. In some cases, they even used a third color – green glazed dots (spots). This also increased the colors in the pattern and strengthened its shades; the red color of the pot, the white color of the engobe, the chestnut color of the manganese, and the green color of the copper oxide undoubtedly increased the beauty of the pot. Another group of glazed vessels found in Orangala are

multi-colored patterned vessels (Group 3). These vessels are first dried and after a short firing in a kiln, iron, tin and copper oxides are applied to the engobe-coated surface, in addition to manganese oxide. If manganese oxide gives a chestnut color, iron oxide gives a yellow color, and copper oxide gives a green color. Thus, with the help of these new metal oxides, it is possible to draw various colored patterns on the vessel. These patterns were applied after the engobe was applied to the vessel, and before the lead glaze [Əhmədov 1979: 33]. In polychrome vessels, the slip served as a base layer, while the lead glaze formed the surface layer. Such vessels also exist in stamped forms before glazing. It is particularly noteworthy that, while the 9th-10th century glazed vessels of Baylakan show a certain degree of standardization in form, there is considerable diversity in both the decoration techniques and the motifs. Even vessels decorated using the same technique and colors do not have repeating motifs [Əhmədov 1979: 34].

I consider it appropriate to present a visual description and measurements of certain Early Islamic period materials discovered at the medieval site of Baylakan and currently preserved in the Archaeological Fund.

AF 19827 – The pottery discovered at the Baylakan (Orangala) settlement is a fragment of the base of a reddish-colored glazed vessel. Its interior surface is coated with slip, and there is a hole in the center. The vessel is covered with a light brown glaze. It features stripe-like decorations in manganese and drop-like motifs in green paint. However, due to the breakage of the foot, the decorations cannot be fully observed. The foot is ring-shaped and flat. The exterior surface is unglazed and rough.

AF 18034 – Another reddish clay glazed vessel fragment represents the foot of a bowl. Its interior surface has red paint applied over the clay, and slip was used as a decorative element. In the center, there is a circular motif with a flower design inside. From the center towards the rim, parallel lines are drawn, containing small circles within them. The rim also features decorative motifs with green paint spots. Due to the foot being broken, the decorations are not fully visible, and in some areas, the glaze layer has flaked off. The foot is ring-shaped and slightly elevated. The exterior surface is unglazed and rough.

Similarities: Both in Azerbaijan and Central Asia, during the 9th – 12th centuries, glazed ceramic technology was well developed. Botanical and geometric decorative motifs, glaze types, and standard vessel forms were common in both regions.

Differences: Azerbaijani glazed ceramics surpassed those of Central Asia in terms of color, decorative finesse, and craftsmanship quality. In contrast, Central Asia served as a major center for technological experimentation and the development of early glaze types.

4 Results. The conducted research further confirms that during the Early Islamic period, the city site of Baylakan (Orangala) held a significant position in the socio-economic and cultural structure of the Arran region. In conclusion, the glazed pottery samples from the early Islamic period, belonging to the Baylakan urban settlement and preserved at the National History Museum of Azerbaijan, are of significant scientific importance for the study of medieval material culture, urban life, and ceramic craftsmanship in Azerbaijan. The studied materials reflect the characteristic features of early Islamic pottery traditions in terms of form, manufacturing technology, glaze, color properties, and decorative design. A systematic analysis of the typological, technological, and decorative features of the glazed ceramics preserved in the Archaeology Fund of the National Museum of History of Azerbaijan demonstrates that these artifacts are the product of a professional and specialized urban pottery tradition, rather than random or limited production. The standardized vessel forms, the consistent application of monochrome glazing techniques, and traces of a two-stage firing process indicate that production in Baylakan followed certain normative frameworks. The widespread use of glazed vessels in dining, household, and lighting contexts highlights their important role in the daily life of the urban population. Altogether, these findings suggest that the city functioned not only as a center of consumption but also as a production-oriented hub. Moreover, the inclusion of these materials in scientific research makes an important contribution to a more comprehensive study of the early Islamic period history of Baylakan city, its artisanal environment, and cultural connections.

5 Conclusion. The Early Islamic period glazed ceramics from the Baylakan city site should be regarded as a material manifestation of early medieval urbanization processes, craft specialization, and regional cultural integration. These materials serve as a reliable and fundamental scientific source for the study of urban culture during the Early Islamic period in medieval Azerbaijani archaeology.

REFERENCES

Ağalarov M. Beyləqanın şirli keramikası: yerli və gətirilmə xüsusiyyətlər// 2. Uluslararası Balkanlar, Anadolu, Kafkasya və Türkistan Coğrafiyası sanat, kültür, tarih və folklor kongresi/Sanat etkinlikləri (May 2022, Aydın). Türkiye. S. 211–213.

Dostiyev T.M. Polivnaya keramika srednevekovogo goroda Shamkir (Glazed Ceramics of the Medieval City of Shamkir). In: Polivnaya keramika Sredizemnomorya i Prichernomorya X–XVIII vv. (Glazed Ceramics of the Mediterranean and Black Sea Regions, 10th–18th Centuries). Vol. 2. Kazan – Kishinev, 2017. Pp. 639–674.

Əhmədov Q. M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Elm nəşriyyatı, Bakı, 1979. 200 s.

İsmayılova A. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji kolleksiyası Azərbaycanın erkən islam dövrü (VIII-X əsrlər) maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində mənbə kimi // III Respublika elmi konfransının materialları, Bakı. 2013. №18–19. IV. S. 122–126.

The Artistic Culture of Central Asia and Azerbaijan in the 9th-15th Centuries. Vol. I. Ceramics. Samarkand-Tashkent: IICAS, SMI ASIA, 2011. 256 p.

Yakobson A.L. Khudozhestvennaya keramika Baylakana (Oren-kala) (Artistic Ceramics of Baylakan (Oren-kala)). Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR (Materials and Research on the Archaeology of the USSR). 1959. No. 67. Pp. 229–240.

Zoomorf təsvirli şirli qablar. Kataloq, Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 164 s.

Sh.N. NAJAFOV
M.H. MURSAGULIYEV
S.B. ALIYEVA

Shamil Nadir Najafov,
Institute of Archaeology and Anthropology,
Azerbaijan National Academy of Sciences,
Baku, Azerbaijan,
ORCID 0000-0001-8834-7188;
shamil_necefov@mail.ru

Musa Hamid Mursaguliyev,
“Keshikchidagh” State Historical-Cultural Reserve,
Aghstafa, Azerbaijan,
ORCID 0000-0003-4438-5152;
mursaqulov@gmail.com

Saadat Badal Aliyeva,
“Avey” State Historical-Cultural Reserve,
Gazakh, Azerbaijan,
ORCID 0000-0002-5370-3178;
mursaqulova@gmail.com

DETERMINANTS OF THE SPREAD OF KURGAN BURIAL PRACTICES IN KESHIKCHIDAGH DURING THE BRONZE AGE

Abstract. This article examines settlement patterns in the Middle Kura basin during the Bronze Age on the basis of archaeological sites dating to the period under study in the Ganja–Gazakh region of Azerbaijan and the material evidence recovered from these sites. Remains of material culture make it possible to partially reconstruct the ancient demography of the basin, as well as the economic and social structure of Bronze Age society. A large group of the sites included in the research consists of kurgans located within the territory of the Keshikchidagh State Historical and Cultural Reserve in the Aghstafa district of western Azerbaijan. More than 150 kurgan monuments have been recorded in the area, and archaeological investigations have been conducted at a number of them. In particular, studies carried out in recent years have significantly expanded the possibilities for analyzing the spatial distribution of the kurgan culture in Keshikchidagh during the Bronze Age and the factors that contributed to its dissemination. For the period in question, the continuous practice of burials in kurgans from the late stage of the Middle Bronze Age (17th–16th centuries BC) through to the Early Iron Age (8th–7th centuries BC) in the Keshikchidagh area, the discovery of locally produced equipment alongside artifacts belonging to different cultural traditions, the traces of cultural and economic influences reflected in these finds, and diverse burial customs have been investigated.

Keywords: Azerbaijan, archaeology, Aghstafa, Keshikchidagh, kurgan, culture, Bronze Age

Source of funding: This research was prepared on the basis of the projects “Scientific Archaeological Excavations and Archaeological Summer Schools in Keshikchidagh” (2021–2025), implemented with the support of the State Service for the Protection, Development, and Restoration of Cultural Heritage under the Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan and on the initiative of the Keshikchidagh State Historical and Cultural Reserve.

ҚОЛА ДӘУІРІНДЕ КЕШИКЧИДАГТА ҚОРҒАНДЫҚ ЖЕРЛЕУ ДӘСТҮРІНІҢ ТАРАЛУ ФАКТОРЛАРЫ

Аннотация. Бұл мақалада Әзербайжанның Гянджа–Газах өңіріндегі зерттеліп отырған кезеңге жататын археологиялық ескерткіштер мен олардан алынған материалдар негізінде қола дәуіріндегі Кура өзенінің орта ағысындағы қоныстану үлгілері қарастырылады. Материалдық мәдениет қалдықтары бассейнің ежелгі демографиясын, сондай-ақ қола дәуірі қоғамының экономикалық және әлеуметтік құрылымын ішінара қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Зерттелген нысандардың едәуір бөлігін Батыс Әзербайжанның Агстафа ауданындағы Кешикчидаг мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы аумағында орналасқан қорғандар тобы құрайды. Бұл аймақта 150-ден астам қорған ескерткіштері тіркелген және олардың бірқатарында археологиялық зерттеулер жүргізілген. Соңғы жылдардағы зерттеулер Кешикчидагтағы қола дәуіріндегі қорған мәдениетінің кеңістіктік таралуын және оның таралуына ықпал еткен факторларды талдау мүмкіндіктерін едәуір кеңейтті. Қарастырылып отырған кезең үшін Кешикчидаг аумағында орта қола дәуірінің соңғы кезеңінен (б.д.д. XVII–XVI ғғ.) бастап ерте темір дәуіріне дейін (б.д.д. VIII–VII ғғ.) обалық жерлеу дәстүрінің үздіксіз қолданылуы, жергілікті өндірілген бұйымдармен қатар әртүрлі мәдени дәстүрлерге жататын артефакттардың табылуы, сондай-ақ осы олжаларда көрініс тапқан мәдени-экономикалық ықпалдардың іздері және жерлеу рәсімдерінің әртүрлілігі зерттелді.

Түйін сөздер: Әзербайжан, археология, Агстафа, Кешикчидаг, қорған, мәдениет, қола дәуірі

Қаржыландыру көзі: Бұл зерттеу Әзербайжан Республикасы Мәдениет министрлігі жанындағы Мәдени мұраны қорғау, дамыту және қалпына келтіру жөніндегі мемлекеттік қызметтің қолдауымен және Кешикчидаг мемлекеттік тарихи-мәдени қорығының бастамасымен жүзеге асырылған «Кешикчидагтағы ғылыми археологиялық қазба жұмыстары және археологиялық жазғы мектептер» (2021–2025) жобалары негізінде даярланды.

ФАКТОРЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ КУРГАННЫХ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ПРАКТИК В КЕШИКЧИДАГЕ В ЭПОХУ БРОНЗЫ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности расселения в бассейне средней Куры в эпоху бронзы на основе археологических памятников, датируемых исследуемым периодом на территории Гянджа–Газахского региона Азербайджана, а также материалов, полученных при их изучении. Остатки материальной культуры позволяют частично реконструировать древнюю демографию региона, а также экономическую и социальную структуру общества эпохи бронзы. Значительную группу памятников, включённых в исследование, составляют курганы, расположенные на территории Кешикчидагского государственного историко-культурного заповедника в Агстафинском районе западного Азербайджана. В данной местности зафиксировано более 150 курганных памятников, на ряде из которых проведены археологические исследования. В частности, исследования последних лет существенно расширили возможности анализа пространственного распространения курганный культуры в Кешикчидаге в эпоху бронзы и факторов, способствовавших её распространению. Для рассматриваемого периода изучены непрерывная традиция погребений в курганах от позднего этапа средней бронзы (XVII–XVI вв. до н.э.) до раннего железного века (VIII–VII вв. до н.э.) в районе Кешикчидага, находки местных изделий наряду с артефактами, относящимися к различным культурным традициям, отражённые в них следы культурно-хозяйственных влияний, а также разнообразие погребальных обрядов.

Ключевые слова: Азербайджан, археология, Агстафа, Кешикчидаг, курган, культура, эпоха бронзы.

Источник финансирования: Исследование выполнено в рамках проектов «Научные археологические раскопки и археологические летние школы в Кешикчидаге» (2021–2025), реализуемых при поддержке Государственной службы по охране, развитию и восстановлению культурного наследия при Министерстве культуры Азербайджанской Республики и по инициативе Кешикчидагского государственного историко-культурного заповедника.

1 Introduction. Archaeological evidence indicates that from the end of the 4th millennium BC the use of the fertile lands of the Middle Kura basin (the Ganja-Gazakh region of Azerbaijan) began to intensify as a result of the expansion of agricultural production and the rapid development of semi-nomadic pastoralism. Throughout the successive developmental stages of the Bronze Age, settlements of tribal communities were established on all mounds located along the river basins of the Jogazchay, Agstafachay, Shamkirchay, Hasansu, Tovuzchay, Asrikchay, Ganjachay, Garasu, Ajidere, Goshgarchay, and others in the region. Regardless of their size, a large number of archaeological finds have been recovered from most of these settlements, providing extensive information on the domestic and economic activities, social life, and spiritual culture of the Bronze Age tribes inhabiting the river basins [Nadzhafov et al., 2024: 123–125]. Tribes practicing semi-nomadic pastoralism, in particular, drove their herds to areas with rich pastures, where grazing was carried out. The abundant grass cover of the Jeyranchol plain and the relatively mild winter conditions contributed to the rapid development of transhumant pastoralism based on seasonal summer and winter pastures. On the basis of seasonal habitation sites, it can be stated that the Jeyranchol plain and the Keshikchidagh area forming part of it constituted one of the geographical zones with dense settlement during the Bronze Age. The most commonly encountered burial type is represented by kurgan monuments. Burials performed in kurgans are funerary structures left behind by inhabitants who were well acquainted with the local terrain. The widespread distribution of kurgan culture in this area is directly related to this circumstance. In this regard, the frequent occurrence of kurgans in Keshikchidagh over an approximately 10 centuries period from the late stage of the Middle Bronze Age through to the Early Iron Age was undoubtedly associated not only with natural and geographical conditions but also with economic factors [Mursaguliyev et al., 2024: 152–153].

2 Research methods. The Jeyranchol plain, covering a large area of the Middle Kura basin, is rich in historical and archaeological monuments. The vast majority of Bronze Age kurgans in the region are located within the territory of the Keshikchidagh State Historical and Cultural Reserve. A considerable portion of the recorded kurgans reflects hereditary and chronological continuity between the different stages of the Bronze Age in their archaeological assemblages. On the basis of the kurgan monuments included in the study, a distribution map of their spatial extent was compiled, and the nature of

their systematic settlement patterns was elucidated. In addressing the research problem, priority was given to fieldwork methods, together with the synthesis and discussion of the results of archaeological excavations, as well as the outcomes of laboratory and analytical studies. Particular attention was paid to the analysis of various hypotheses, schematic plans, and explanatory models concerning the driving factors behind the spread of kurgan culture on the south-western slopes of the Greater Caucasus Mountains. In some cases, however, areas of dense kurgan concentration are also observed (fig. 1), with the Garasoy and Sariyokhush kurgans serving as illustrative examples. More than 100 kurgans have been recorded on low river-adjacent hillocks near the mouths of small mountain streams that originate from the foothills of Mount Galtan, which branch across the plain and are fed by rainfall and seasonal floodwaters [Nadzhafov et al., 2025: 52–53]. These kurgans are small in size and characterized by regular stone coverings. Such kurgans, typical of the traditional Bronze Age kurgan culture, are encountered on both riverbanks. Within an area of approximately 3.5 km², there exists a kurgan cemetery comprising mounds ranging from 1 to 3.5 m in height and 4–10 m, and in some cases 25–32 m, in diameter. In the Sarisu, Galtan plain, Jeyranchukhur, and Jandargol lake sectors of Jeyranchol, and more generally along the right bank of the Kura River, isolated kurgan graves are large to medium in size (fig. 2, 1–2). In the portion of Jeyranchol encompassing the gently sloping foothills of the Greater Caucasus, entire kurgan cemeteries are present [Müseyli et al., 2019: 60–62].

3 Discussion. In the western region of Azerbaijan, including the Jeyranchol plain, Bronze Age funerary monuments are mainly represented by stone-covered kurgans in mountainous and foothill zones, whereas in the plain zone they consist of necropolises composed of pit graves and earthen kurgans. Kurgans located in the plain zone are somewhat larger in volume. Kromlech-type kurgans are frequently encountered in both the plain and foothill zones.

Among the funerary monuments of the region, kurgan burials stand out in particular due to their structural characteristics, material composition, and distinctive burial customs. Like other types of burial monuments, kurgans are generally found near river basins, on large plains, in open flat areas, in locations historically favorable for habitation and preserved by the relief, and even along mountain foothills. In western Azerbaijan – on the Jeyranchol plain, the excavation of Bronze Age kurgans has intensified in recent years. Stretching across a broad belt from

Fig.1. The Yovshanlidere kurgans within the territory of the Keshikchidagh Reserve: 1 – kurgan No. 2; 2 – kurgan No. 3; 3 – general view of the kurgans. Photos by M.H. Mursaguliyev.

Aggol lake (Jandargol lake) to Mingcevhir, the Jeyranchol plain preserves archaeological remains associated with the south-western foothills of the Greater Caucasus range. The archaeological monuments of the area have been insufficiently studied. A significant development in recent years has been the investigation of kurgan burials within the territory of the Keshikchidagh State Historical and Cultural Reserve, which covers part of the plain. Be-

tween 2011 and 2025, more than 30 kurgan monuments were excavated and studied within the reserve, yielding rich assemblages of artifacts (fig. 2, 3–8) and providing valuable data on distinctive burial customs [Mursaguliyev et al., 2024: 152–153]. Archaeological investigations conducted at sites such as Jeyranchukhur, Jandargol lake, Sariyokhush, Sarisu, Galtan Valley, Garasoy, Karvanderesi, and Yovshanlidere within the reserve indicate that

burials in the kurgans of Keshikchidagh a part of Jeyranchol began in the Middle Bronze Age and continued until the Early Iron Age (17th–7th centuries BC).

The natural and geographical conditions of the area closely correspond to the environmentally determined choices of populations engaged in pastoralism over many centuries. Advantages afforded by the relief such as vast plains characterized by low, gently sloping hills; adjacent border and contact zones that could at times be protected by high foothill ridges; and a differentiated spatial structure enabling separation and distinction created favorable conditions for tribal migrations, localized settlement, and the protection and management of livestock herds.

In the second half of the 2nd millennium BC and the beginning of the 1st millennium BC, the process of settlement in higher foothill zones intensified in Jeyranchol in connection with the development of summer-pasture pastoralism. One of the reasons for the high concentration of kurgan burials in elevated areas of the Keshikchidagh plain can be explained by this phenomenon. These kurgan burials most likely belonged to the inhabitants of nearby open-camp-type seasonal settlements [Mursagulyev et al., 2024: 152–153].

Especially from the late Middle Bronze Age onward, and predominantly during the Late Bronze–Early Iron Age (15th–8th centuries BC), the desire to appropriate wider pasturelands became one of the principal causes of intertribal conflicts. These confrontations often assumed a predatory character. The demonstration of military and political power is evidenced by the fact that some kurgan burials belonged to members of the warrior class (e.g., Garasoy Kurgan No. 1, Yovshanlidere Kurgan No. 7), as well as by the rich assemblages of weapons recovered from the burial chambers beneath the kurgans.

During such conflicts, the acquisition of wealth through the seizure of livestock also constituted one of the primary objectives of the ancient pastoral populations of Keshikchidagh. The emergence of temporary habitation structures and camp sites on the Keshikchidagh highlands was likewise driven by these factors. In these structures, ancient pastoralists defended themselves and their herds during intertribal clashes. At the same time, these constructions served to protect livestock from natural disasters and predatory animals [Nadzhafov et al., 2025: 52–53].

Similar types of structures are encountered in other regions of the Greater Caucasus. As is evident, in the Middle Kura basin, constructions associated with ancient pastoral communities in highland areas were already being built from the Early Bronze Age onward, and this pro-

cess expanded further during the Late Bronze–Early Iron Age. Kurgan burials belonging to this extensive chronological span were gradually dispersed throughout the entire Jeyranchol area in accordance with socio-economic development and changing military-political relations. Pottery fragments dating to the medieval period recovered during excavations indicate that these camp sites continued to be used even in later periods. In some cases, medieval Muslim graves have also been discovered in the vicinity of such seasonal habitation sites.

4 Comments. Among the reasons for the wide dissemination of kurgan culture in Keshikchidagh, alongside the natural and historical–geographical characteristics of the local relief, particular emphasis should be placed on the existence of permanent pasture bases suitable for the development of semi-nomadic pastoralism, the mild winter conditions, and related factors. It is evident that within a broad geographical area, ancient communities maintained a traditional semi-nomadic pastoral way of life and carried out localized migrations and movements within the territory. The principal reason for this was, naturally, the rotation and replacement of pasturelands. Tribal groups and confederations that preserved traditional and sacred beliefs in their burial practices maintained the custom of kurgan burials over many centuries [Nadzhafov et al., 2025: 52–53].

Even though the Bronze Age inhabitants of this corridor, located at the junction of the Greater and Lesser Caucasus Mountains, witnessed migrations and population movements of various peoples over centuries and became immersed in a multicultural milieu, they nevertheless succeeded in preserving their ancestral burial traditions. Changes observed in the concept of the kurgan, the practice of burial within kurgans, and the structural and formal characteristics of sub-kurgan burial chambers were closely linked to relief features. The kurgan culture, extending from Central Asia and the Altai through to the Black Sea coast and Eastern Europe, finds its manifestations in the Keshikchidagh area grounded in the corpus of ancient Turkic religious and mythological rites. In ancient Turkic, as well as in modern Turkic dialects and vernaculars, the term *kurgan*, conveying the meanings of “earthwork” or “fortification,” was transmitted from Turkic languages into those of other peoples [Aidarov 1971: 301, 362].

5 Conclusion. In general, within the Middle Kura River basin, the practice of kurgan burial became widespread primarily during the early stage of the Late Bronze Age, until the 13th century BC. In subsequent phases, kurgans were gradually replaced by large necropolises. Archaeo-

Fig. 2. Keshikchidagh kurgans and archaeological finds: 1 – upper stone covering of the central burial chamber of Karvanderesi No. 3; 2 – burial chamber; 3 – spearheads; 4 – 6 – ceramic vessels; 7 – 8 – beads and a bronze bracelet. Photos by M.H. Mursaqliyev

logical research indicates that within the Middle Kura basin region of the Khojaly–Gadabay cultural area, the dominant burial types consist of stone-covered graves, stone cist graves, and pit graves forming extensive cemeteries. At the same time, such kurgans are not characteristic of the territory of Eastern Georgia. However, recent studies have demonstrated that this assessment does not apply to the Jeyranchol plain, and especially not to the Keshikchidagh area. Our investigations at Keshikchidagh provide grounds to assert that kurgan culture in the area began in the Middle Bronze Age and reached its peak during the 14th–10th centuries BC.

Long-term archaeological research allows the identification of the principal factors that conditioned the spread of kurgan burials in Keshikchidagh as follows:

- advantages of the natural and geographical relief and climatic conditions (predominance of a mild climate and absence of severe winters);
- stable and renewable pasture resources;
- a traditional semi-nomadic pastoral way of life;
- hereditary and chronological continuity in burial customs;
- localized migrations and movements;
- the location of the area along persistent migration and transit routes.

The factors listed above constituted the main determinants of the dissemination of kurgan culture in the Jeyranchol plain and its component area of Keshikchidagh during the Bronze Age.

REFERENCES

Aidarov G. Language of the Orkhon monuments of ancient Turkic writing of the 8th century. Alma-Ata: Nauka, 1971. 379 p. (in Russian).

Müseyibli N.Ə., Ağalarzadə A.M., Kiriçenko D.A., Hacıyeva Ü.Ş. Keşikçidağ: arxeoloji, antropoloji və tarixi tədqiqatlar // Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi. 2019. No 1. S. 60-68. (in Azerbaijanian).

Mursaguliyev M.G., Yusifzade L.A., Mamedova F.Y., Nadzhafov Sh.N. Results of archaeological research conducted in the Dzheyranchel plain in 2023 // Actual Archaeology 7: Proceedings of the international scientific conference of young scientists (St. Petersburg, April 1–4, 2024) / Ed. by A.M. Kiseleva. SPb: IIMC RAS, 2024. pp. 152–155. (in Russian).

Nadzhafov Sh.N., Mursaguliyev M.G., Aliyeva S.B. Archaeological excavations on the Dzheyranchel Plain in 2024. Kurgans of the Karvan valley // New materials and methods of archaeological research: territories and boundaries in the archaeological dimension. Proceedings of the VIII conference of young scientists (Moscow, April 1–4, 2025) / Ed. by V.E. Rodinkova. Moscow: IA RAS, 2025. pp. 52–54. (in Russian). DOI: 10.25681/IAR-AS.2025.978-5-94375-460-9

Nadzhafov Sh.N., Mursaguliyev M.G., Aliyeva S.B. Bronze Age kurgans of the Dzheyranchel plain and their distribution zone // Akhinzhanov Readings–2024: Proceedings of the international scientific conference of students and young scientists (Almaty, April 24–26, 2024) / Ed. R.S. Mussayeva. Almaty: A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 2024. pp. 123–129. (in Russian).

А.Ш. АҚҚАЛИЕВА
Ә.Д. ҚАСЕНОВА

Айбөбек Шыныбекқызы Аққалиева,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан;
ORCID 0000-0002-7274-7619;
aybobek.akkaliyeva@gmail.com

Әсемгүл Дәуренқызы Қасенова,
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Астана қ., Қазақстан;
ORCID 0000-0002-8401-6610;
asema_94@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ТАС МҮСІНДЕРІНДЕГІ ӘШЕКЕЙ БҰЙЫМДАРДЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ: АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ

Аннотация. Мақала Қазақстан аумағындағы ортағасырлық тас мүсіндерде бейнеленген әшекей бұйымдардың иконографиялық ерекшеліктерін талдауға арналған. Зерттеу барысында көне түркілік және қыпшақтық дәстүрлерге жататын тас мүсіндер салыстырмалы-типологиялық әдіс негізінде қарастырылды. Сырғалар, білезіктер, алқалар, тұмарлар және әртүрлі салпыншақтар сияқты әшекей бұйымдар талданып, олардың бейнелену ерекшеліктері, таралу аймақтары мен семантикалық мағынасы анықталды. Сонымен қатар тас мүсіндердегі жыныстық ерекшеліктер мен костюм элементтеріне интерпретация жасалып, олардың Орта Азия ескерткіштерімен ұқсастықтары анықталды. Алынған нәтижелер тас мүсіндерді дәстүрлік және типологиялық тұрғыдан жіктеуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері тас мүсіндердегі әшекей бұйымдар – көне түркілер мен қыпшақтардың материалдық және рухани мәдениетін сипаттайтын маңызды дереккөз екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: тас мүсіндер, әшекей бұйымдар, көне түркілер, қыпшақтар

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы шеңберінде, ЖТН BR24992951 жобасы аясында даярланды.

ИЗОБРАЖЕНИЕ УКРАШЕНИЙ НА КАМЕННЫХ ИЗВАЯНИЯХ КАЗАХСТАНА: ПО МАТЕРИАЛАМ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация. Статья посвящена анализу иконографических особенностей украшений, изображённых на средневековых каменных изваяниях на территории Казахстана. В ходе исследования каменные изваяния, относящиеся к древнетюркской и кипчакской традициям, были рассмотрены на основе сравнительно-типологического метода. Украшения проанализированы в категориях серёг, браслетов, гривен, амулетов и различных подвесок; выявлены особенности их изображения, ареалы распространения и семантические значения. Кроме того, рассмотрены вопросы интерпретации гендерных признаков и элементов костюма, а также установлены иконографические параллели с памятниками Средней Азии. Полученные результаты позволяют осуществить традиционно-типологическую классификацию каменных изваяний и свидетельствуют о том, что изображения украшений являются важным источником для изучения материальной и духовной культуры древних тюрков и кипчаков.

Ключевые слова: каменные изваяния; украшения; древние тюрки; кипчаки

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК на 2024–2026 гг., ИРН BR24992951.

DEPICTIONS OF JEWELRY ON STONE SCULPTURES OF KAZAKHSTAN: BASED ON ARCHAEOLOGICAL RESEARCH MATERIALS

Abstract. This article examines the iconographic features of ornaments depicted on medieval stone statues from the territory of Kazakhstan. Stone statues associated with the Old Turkic and Kipchak traditions were analyzed using a comparative-typological approach. The ornaments were classified into earrings, bracelets, torcs, amulets, and various pendants, and their representational features, distribution areas, and semantic meanings were identified. In addition, the interpretation of gender attributes and costume elements is discussed, and iconographic parallels with monuments from Central Asia are established. The results of the study allow for a traditional and typological classification of stone statues and demonstrate that depictions of ornaments constitute an important source for the study of the material and spiritual culture of the ancient Turks and Kipchaks.

Keywords: stone statues, ornaments, ancient Turks, Kipchaks

Source of funding: The work was prepared within the framework of a program-targeted funding of the Committee for Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026, project IRN BR24992951.

1 Кіріспе. Қазақстан аумағындағы орта ғасырмен мерзімделетін тас мүсіндерде қимыл-қалпы айқын көрсетілген үлгілер хронологиялық және иконографиялық ерекшеліктеріне сай бірнеше түрлерге бөлінеді. Оларды шартты түрде «көне түркілік» және «қыпшақтық» дәстүрлер деп атайды. Көне түркілік дәстүрге кеуде тұсында бір қолымен ыдыс ұстаған, қаруы бар немесе қарусыз бейнеленген тас мүсіндер жатады. Ал қыпшақтық дәстүрге екі қолымен іш тұсы деңгейінде ыдыс ұстаған мүсіндер тән.

Қимыл-қалпы нақты көрсетілмеген, яғни адамның тек басы бейнеленген, кеудеден жоғары тас мүсіндердің жіктелуі зерттеушілер арасында әртүрлі түсіндіріледі. Кейбір классификацияларда олар дене тұрқы толық бейнеленген тас мүсіндердің бір түрі делінсе (Я.А. Шер), ал басқа зерттеулерде дербес дәстүр ретінде қарастырылады (А.А. Чариков). Аталған айырмашылықтар тас мүсіндердің бейнелік құрылымын, семантикалық мазмұнын және мәдени-тарихи интерпретациясын анықтауда маңызды орын алады. Осы тұрғыдан алғанда, тас мүсіндердегі қимыл-қалпы, бет әлпетінің берілуі, сондай-ақ бейнеленген атрибуттар кешені оларды дәстүрлік және типологиялық тұрғыдан жіктеудің негізгі белгілері болып табылады.

2 Материал сипаттамасы. Көне түркілік және қыпшақтық дәстүрлерге жататын тас мүсіндер бір-бірінен тек орналасуымен ғана емес, сонымен қатар бет-әлпетінің бейнеленуі арқылы да ерекшеленеді. Бұл элементтер, әсіресе, кеудеден жоғары бөлігі бейнеленген тас мүсіндерде кездеседі.

Жалпы алғанда, дәстүрлі бейне мен бет-әлпетін кескіндеу тәсілдері көне түркілік және қыпшақтық тас

мүсіндер иконографиясын айқындайтын негізгі әрі маңызды белгілер болып табылады.

Осы негізде Орта Азия – Қазақстан өңіріндегі тас мүсіндерді екі топқа, ал әр топты өз кезегінде екі типке бөлуге болады.

I топ. Көне түркілік тас мүсіндер.

I түр. Дене тұрпаты айқын көрсетілген тас мүсіндер (бір қолында ыдысы бар, қарулы немесе қарусыз үлгілер).

II түр. Кеудеден жоғары жағы бейнеленген тас мүсіндер

II топ. Қыпшақтық тас мүсіндер

I түр. Дене тұрпаты айқын көрсетілген тас мүсіндер (екі қолында да ыдысы бар үлгілер).

II түр. Кеудеден жоғары жағы бейнеленген тас мүсіндер [Ермоленко 2004: 16–17].

3 Нәтижелерді талқылау. Көне түркілік тас мүсіндерде ыдыс пен қару-жарақтан өзге киім үлгілері, әшекей бұйымдар және шаш үлгілері сияқты бейнелік элементтер де көрініс тапқан. Осы зерттеу аясында тас мүсіндерде бейнеленген әшекей бұйымдарға ерекше назар аударылады. Әшекей бұйымдар үш негізгі түрде ұсынылған: сырға, білезік, сондай-ақ мойынға немесе кеуде тұсына тағылатын әшекейлер.

Бірінші түрге жататын, бір қолында ыдыс ұстап кескінделген 50 тас мүсіннен сырға бейнелері анықталған. Сырғалар әдетте құлаққа жапсарласа орналасқан немесе қысқа (не ұзын) сымға ілінген шар, тамшы тәрізді салпыншақтан тұрады. Мұндай салпыншақтар сым арқылы сақинаға да бекітілуі мүмкін. Сонымен қатар салпыншақтардың өзге де түрлері кездеседі: сақина тәрізді, төмен қарай қысқа сым арқылы моншақ (шар) пішінді элементі жалғасқан үлгілер [Шер 1966: табл. VI, 29; табл. XVII, 74; Чариков

1984: рис. 1]. Ал үш тармақты салпыншақтары бар, сымға немесе сақинаға бекітілген сырғалар Тянь-Шань мен Жетісу өңірінен анықталған екі тас мүсінде ғана тіркелген.

Білезіктер (кейбір жағдайларда жең болып бейнеленуі де мүмкін) 27 тас мүсінде кескінделген. Шу аңғары, Тянь-Шань және Шығыс Қазақстан аумағынан анықталған төрт тас мүсінде ортасы ромб пішінді немесе дөңгелекше кеңейтілген білезіктер суреттелген [Шер 1966].

Алқалар 11 тас мүсіннен анықталған. Соның ішінде, ортасы күрделі әшекеймен безендірілген алқалар Тянь-Шань аумағынан табылған бес мүсінде және Шығыс Қазақстаннан анықталған бір тас мүсінде бейнеленген [Шер 1966: табл. VIII, 37; табл. XVII, 72, 73, 74, 75; Арсланова, Чариков 1974: рис. 5, 11].

Ромб пішінді тұмарлар Тянь-Шань, Шығыс, Оңтүстік және Орталық Қазақстан аумақтарынан шыққан жеті тас мүсінде тіркелген. Негізінен тұмарлар алқа сияқты салбырап тұруы мүмкін, ал кей жағдайларда иек тұсына жапсарлай суреттелген [Арсланова, Чариков 1974: рис. 1, 3; Чариков 1976: рис. 2, 6]. Ал пішіні белгісіз түрде жасалған салпыншақтар екі тас мүсіннен анықталды [Арсланова, Чариков 1974: рис. 2, 8; Чариков 1976: рис. 2, 9]. Негізінен, салпыншақтар бейнеленген тас мүсіндер половец мүсіндерінде де кездеседі, оларда салпыншақтар жебе тәрізді пішінде берілген [Потемкина 2024]. Салпыншақтардың жебе тәрізді пішінде берілуі олардың жауынгерлік әрі символдық мәнін көрсетуі мүмкін. Мәселен, Алтай шамандары өздерінің салттық киімдеріне шағын садақтар мен жебелерді зұлым күштерден қорғану мақсатында бекітетін болған. Жалпы әшекей бұйымдардың мағынасын зерттеу барысында рухани және материалдық мәдениеттің өзара байланысын ескеру аса маңызды [Полякова 2024: 319–320]. Соның ішінде, Ежелгі Русь мәдениетінде әйелдің магиялық қорғаушысы қызметін шағын, жиналмалы пышақ атқарған. Ол белге тағылып, кей жағдайда есікке қадалып қойылған, оның негізгі мағынасы символдық-қорғаушылық қасиетінде болған [Левкиевская 2002]. Осыған ұқсас түсіндірме половец көшпелілерінің салпыншақтарындағы жебе тәрізді элементтерге де қатысты болуы мүмкін. Ал қазақтарда мұндай салпыншақтар тек киім құрамында ғана емес, сонымен қатар тұмарларда да қолданылған; олардың пішіні әртүрлі болған, соның ішінде үшкір тәрізді түрде де кездескен [Асылова 2011].

Екінші түрге жататын тас мүсіндерде бейнеленген әшекей бұйымдарды қарастыра отырып, Тянь-Шань, Шу аңғары және Жетісу аумақтарынан анықталған

төрт тас мүсінде сырға бейнелері тіркелгенін атап өтуге болады. Бұл сырғалар шар тәрізді салпыншақтары мен сақинаға бекітілген төрт жапырақ пішіндес салпыншақтары бар үлгілерден тұрады [Шер 1966: табл. XIX, 83; табл. XXI, 90, 94].

Ортағасырлық тас мүсіндердің келесі тобы қыпшақтық дәстүрмен сипатталады. Аталған топқа жататын бейнелерде әшекей бұйымдардың иконографиялық көрінісі сирек тіркеледі. Ең жиі бейнеленген әшекей түріне қосарлана кескінделген алқалар (14 дана) жатады [Чариков 1980а: рис. 1, 4]. Сондай-ақ кеуде әшекейлерінің (нагрудник) бейнелері де кездеседі (4 дана). А.А. Чариков бұл костюм элементін иек тұсында салынған ыдыс (тостаған) бейнесі ретінде түсіндірген [Чариков 1980а: рис. 5, 8, 9]. Алайда мұндай кеуде әшекейлері, екі қолымен ыдыс ұстап бейнеленген Қозы-Көрпеш – Баян-Сұлу кесенесіндегі тас мүсіндерде де кездеседі [Баранов 1899]. Ал сырға бейнелері Жетісу, Шығыс және Орталық Қазақстан аумақтарында орналасқан төрт тас мүсіннен тіркелген. Салпыншақтардың түрлері – шар тәрізді, сопақша және сақина пішінді үлгілер болып бөлінеді [Шер 1966: табл. XXIII, 106]. Сонымен қатар бірқатар тас мүсіндерде (30 дана) құлақ бейнелері сырғасыз түрде көрсетілген. Мұндай бейнелеу нұсқалары «С» және «О» тәрізді, нүктесі бар жартылай доға, нүктесіз сұрақ белгісі немесе ойық түрінде берілген [Ермоленко 2004: 33].

Сонымен қатар тас мүсіндер иконографиясын талдау барысында бейнеленген индивидтердің жыныстық ерекшелігін анықтау мәселесі де өзекті. Тас мүсіндерде жынысы анықталмайтын индивидтермен қатар, дене бөлігінде жыныстық белгілері айқын көрсетілген ерлер мен әйелдер бейнеленген. Кейбір ер адам бейнесіндегі тас мүсіндердің бет-әлпетінде мұрт белгілері байқалады. Ал В.П. Мокрынин мұртсыз бейнеленген, жеңсіз мантия киген индивидтерді әйел бейнелері деп есептейді [Мокрынин 1975: 113–119]. Сондай-ақ зерттеушілер үш мүйізді тәж киген тас мүсіндерді де әйел бейнелері қатарына жатқызады [Ахинжанов 1978]. К.Ш. Табалдиев пен Ю.С. Худяковтың пікірінше, Тянь-Шань маңындағы әйел тас мүсіндері Түргеш қағанаты кезеңінде жасалған [Табалдиев, Худяков 1999: 64].

Афрасиаб, Пенджикент және Балалық-тепе ескерткіштерінен тақырыбымызға сәйкес келетін тас мүсіндерге тән иконографиялық ұқсастықтар анықталды. Атап айтқанда, әшекей бұйымдарында – шар тәрізді және үш тармақты салпыншақтары бар сырғалар, ортасы бедерлі әшекеймен безендірілген алқалар, тұмарлар, сондай-ақ ортасы кеңейтілген

білезіктер, шаш үлгілерінде – алдыңғы жағынан екіге айырылған, арқасына қарай 4-5 тарам болып түсетін шаш (өрімдер?); киім үлгілерінде – үшбұрышты өңірлі халаттар, алдыңғы жағы ашық көйлектер, белдікте – дөңгелек, тікбұрышты және трапеция пішінді «қаптарғақ» типіндегі қалташалар, қайрақтастар немесе пышақтар кездеседі [Альбаум 1960: рис. 98, 100, 102, 104, 107, 114, 116, 120; Беленицкий 1973: рис. 23, ил. 12, 19].

Осылайша, тас мүсіндердегі әшекей бұйымдар мен костюм элементтерінің бейнеленуі көне түркілік және қыпшақтық дәстүрлердің иконографиялық ерекшеліктерін айқындап қана қоймай, жыныстық айырмашылықтар мен символдық мағыналарын да көрсетеді.

4 Қорытынды. Жүргізілген талдау Қазақстан аумағындағы ортағасырлық тас мүсіндерде әшекей бұйымдардың бейнеленуі көне түркілік және қыпшақтық дәстүрлердің иконографиялық жүйесін түсіндіруде маңызды рөл атқарғанын көрсетті. Көне түркілік тас мүсіндерде сырғалар, білезіктер, алқалар, тұмарлар мен әртүрлі салпыншақтар кеңінен бейнеленіп, олардың көркемдік әрі символдық мағынаға ие болғанын аңғартады.

Сонымен қатар Орта Азия ескерткіштерімен жүргізілген салыстырмалы талдау Қазақстан аумағындағы тас мүсіндер иконографиясының кең мәдени кеңістікпен тығыз байланыста дамығанын көрсетеді. Жалпы алғанда, тас мүсіндердегі әшекей бұйымдар материалдық мәдениеттің көрінісі ғана емес, сонымен қатар ортағасырлық көшпелілердің рухани түсініктері мен әлеуметтік құрылымын бейнелейтін маңызды семантикалық белгі болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

Альбаум Л.И. Балалык-тепе: (К истории материальной культуры и искусства Тохаристана). Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1960. 228 с.

Арсланова Ф.Х., Чариков А.А. Каменные изваяния Верхнего Прииртышья // СА. 1974. №3. С. 220–256.

Асыллова, Л.М. Характерные особенности казахских серебряных оберегов из фонда восточно-казахстанского областного архитектурно-этнографического природно-ландшафтного музея-заповедника // Материалы Международной научно-практической конференции «История и культура народов Юго-Западной Сибири и сопредельных регионов (Казахстан, Монголия, Китай) (г. Горно-Алтайск, 24–27 мая 2011 г.) /

Отв. Ред. Т.В. Захаров. Горно-Алтайск: Изд-во Горно-Алтайского Университета, 2011. С. 180–183

Ахинжанов С.М. Об этнической принадлежности каменных изваяний в «трехрогих» головных уборах из Семиречья // Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1978. С.65–79

Баранов Е. Козу-Курпечь и Баян-Слу: (Киргизское народное предание) // Нива. СПб, 1899. №2. С.307–343

Беленицкий А.М. Монументальное искусство Пенджикента: (Живопись. Скульптура). М.: Искусство, 1973. 67 с.

Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния Казахских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения) / Отв. ред. В.В. Бобров, Д.Г. Савинов. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2004. 132 с.

Мокрынин В.П. О женских каменных изваяниях Тянь-Шаня и их этнической принадлежности // Археологические памятники Прииссыкулья. Фрунзе: Илим, 1975. С. 113–119.

Левкиевская Е.Е. Славянский оберег: семантика и структура. Москва: Индрик, 2002. 334 с.

Полякова О.А. Шумящие подвески на половецких каменных изваяниях // Донецкие чтения 2024: образование, наука, инновации, культура и вызовы современности: Материалы IX Международной научной конференции (Донецк, 15–17 октября 2024 г.). Том 7: Исторические и политические науки / Под общей редакцией проф. С.В. Беспаловой. Донецк: Изд-во ДонГУ, 2024. С. 318–321.

Потемкина Т.М. Женское половецкое изваяние со стреловидными подвесками из Эрмитажа // Cultural Heritage and Modern Technologies. 2024. № 2. С. 132–153.

Табалдиев К.Ш., Худяков Ю.С. Древнетюркские памятники Беш-Таш-Короо // Памятники древних тюрков в южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: НГУ, 1999. С. 55–78.

Чариков А.А. Раннесредневековые скульптуры из Восточного Казахстана // СА. 1976. №4. С. 153–165.

Чариков А.А. Новая серия каменных статуй из Семиречья // Средневековые древности евразийских степей. М.: Наука, 1980а. С. 213–234.

Чариков А.А. Балтакольская скульптура // Западная Сибирь в эпоху средневековья / Ред. Л.А. Чиндина. Томск: Изд-во Томского государственного университета, 1984. С. 58–63.

Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья / Отв. ред. А.М. Мандельштам. М.-Л.: Наука, 1966. 138 с.

А.Т. АМАНБАЕВ

Аманбаев Адильхан Тлеукабылович

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті,
 Қарағанды қ., Қазақстан,
 ORCID 0009-0005-7420-4393;
 adilhanamanbaev4@gmail.com

АТАСУ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЫҚШАМ АУДАНЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ ҚҰРЫЛЫСТАРЫ (2025 ЖЫЛҒЫ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША)

Аннотация. Бұл мақалада 2025 жылы Солтүстік Бетпақдаладағы Атасу археологиялық ықшам ауданының аумағында анықталған жаңа тарихи-мәдени ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізу мәселелері қарастырылады. Айғырушқын-1, Айғырушқын-2, Айдахарлы-2, Қырқымбай-1, Шажағай-1 қорымдарында және жеке орналасқан обаларда зерттелген қола дәуіріне жататын 29 жерлеу құрылысына жан-жақты сипаттама берілген. Зерттеуде нысандардың типологиялық жіктелуіне және алынған деректерді статистикалық өңдеу әдістерін қолдануға ерекше назар аударылады. Ұсынылған статистикалық талдау тәсілі өңірдегі өзге де археологиялық нысандарды жүйелеуде қолдануға мүмкіндік береді. Қазба жұмыстары нәтижесінде қола және ерте темір дәуірлеріне тән құнды артефактілер – қыш ыдыстар, алтын мен қоладан жасалған бұйымдар және ежелгі тас мүсін табылып, ғылыми айналымға енгізілді. Сонымен қатар, алынған материалдық деректер негізінде Атасу өңірін мекендеген ежелгі тайпалардың жерлеу ғұрыптарының өзіндік ерекшеліктері айқындалды.

Түйін сөздер: Бетпақ-дала, Атасу, археология, оба, тас қоршау, тас жәшіктер, қорым, ерте темір дәуірі, қола дәуірі, этнографиялық дәуір, типология

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ АТАСУСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МИКРОРАЙОНА (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ИССЛЕДОВАНИЙ 2025 ГОДА)

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы введения в научный оборот новых историко-культурных памятников, выявленных в 2025 году на территории Атасуского археологического микрорайона (Северная Бетпак-дала). Представлено подробное описание 29 погребальных сооружений эпохи бронзы, исследованных в могильниках Айгырушкын-1, Айгырушкын-2, Айдахарлы-2, Кыркымбай-1, Шажагай-1 и одиночных курганах. Основное внимание уделено типологической классификации объектов и применению методов статистической обработки полученных данных. Разработанный подход к статистическому анализу может быть экстраполирован на другие археологические объекты данного региона для их систематизации. В результате раскопок в научный оборот введена богатая коллекция ценных артефактов, относящихся к эпохам бронзы и раннего железного века: керамические сосуды, изделия из золота и бронзы, а также древнее каменное изваяние. Кроме того, на основе полученных материальных данных определены специфические особенности погребальных обрядов древних племен, населявших регион Атасу.

Ключевые слова: Бетпак-Дала, Атасу, археология, курган, каменная ограда, каменные ящики, могильник, ранний железный век, эпоха бронзы, этнографическая эпоха, типология

BURIAL STRUCTURES OF THE ATASU ARCHAEOLOGICAL MICROREGION (BASED ON THE RESULTS OF THE 2025 RESEARCH)

Abstract. This article examines the introduction into scholarly circulation of new historical and cultural monuments discovered in 2025 within the Atasu archaeological microregion of Northern Betpak-Dala. It presents a detailed description of 29 Bronze Age burial structures studied in the burial grounds of Aigyrushkyn-1, Aigyrushkyn-2, Aydakharly-2, Kyrkymbay-1, Shazhagai-1, as well as in several individual kurgans. Particular attention is given to the typological classification of the burial structures and to the application of statistical methods for processing and interpreting the

collected data. The proposed statistical approach can also be applied to other archaeological sites of the region for their systematization and comparative analysis. Excavations yielded a rich collection of artifacts dating to the Bronze and Early Iron Ages, including ceramic vessels, gold and bronze objects, and an ancient stone sculpture. Furthermore, based on the obtained material data, specific features of the burial rites of the ancient tribes that inhabited the Atasu region were identified.

Keywords: Betpak-Dala, Atasu, archaeology, kurgan (barrow), stone enclosure, stone boxes, cemetery, Early Iron Age, Bronze Age, ethnographic period, typology

1 Кіріспе. Солтүстік Бетпақдала – Орталық Қазақстандағы Сарыарқаның оңтүстік жиегі мен Бетпақдала шөлінің солтүстік-шығыс бөлігін ұштастыратын, археологиялық зерттеулерде шартты түрде белгіленген физикалық-географиялық аймақ [Кадырбаев 1992: 5]. Бұл өңірде Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының қызметкерлері 2025 жылда өткізген археологиялық жұмыстар нәтижелері бойынша табылған ескерткіштер: Айғырушқын-1 қорымы, Айғырушқын-2 қорымы, Айдахарлы-2 қорымы, Қырқымбай-1 қорымы, Шажағай-1 қорымы, Айдахарлы-2 жеке обасы, Қырқымбай-1 жеке обасы анықталған. Далалық жұмыстар барысында қола дәуіріне жататын 29 жерлеу құрылыстары (обалар, тас қоршаулар, тас жәшіктер) кешенді археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, олар толық зерттелген. Зерттеу нәтижелері бойынша қола, ерте темір және этнографиялық дәуірінің ескерткіштері анықталды.

Қола дәуірінің жерлеу құрылыстары кездесетін 5 қорым анықталған (Айдахарлы 2, Шажағай-1, Айғырушқын-1, Айғырушқын-2, Қырқымбай-1). Айдахарлы-2 қорымында – сегіз жерлеу құрылысы, Шажағай-1 қорымында – төрт жерлеу құрылысы, Айғырушқын-1 қорымында – екі жерлеу құрылысы, Айғырушқын-2 – бір, Қырқымбай – он төрт жерлеу құрылысы.

Аталған мақаланың бүгінгі күндегі басты міндеті, қола дәуіріндегі жерлеу құрылыстарының алуан түрлігін көрсету.

Бұл мақалада негізінен қолданылған деректік база ОҚАЭ екінші кезеңіндегі жұмыстарының қорытындысы болған [Кадырбаев 1992] еңбегі және де типологиялық методологиясына [Клейн 1991], [Кузьмина 2008], [Мартынов 1989] негіз болды.

2 Зерттеу әдістері. Археология ғылымындағы ең өзекті әрі күрделі мәселелердің бірі «тип» ұғымының мазмұнына арналған. Типологиялық әдіс археологияның негізі болғанымен, ғалымдар арасында бұл терминнің бірыңғай анықтамасы төңірегінде ортақ консенсус әлі күнге дейін қалыптаспаған. Зерттеушілер (мысалы, Я.А. Шер) археологияда типологиялық әдістің жалпы теориясы мен «тип» ұғымының нақты тұжырымдамасы жоқ екенін атап өтеді. Батыс археологиясында да осыған ұқсас жағдай байқалады: терминді түсіндіруде әртүрлі көзқарастар басым [Клейн 1991: 20].

Л.С. Клейннің тұжырымдамасы бойынша, типология тек заттарды сипаттау емес, бүкіл археология ғылымының іргетасы болып табылады. Қарапайым классификация нысандарды логикалық топтарға ғана бөлсе, типология оның мазмұндық жағына баса назар аударады [Клейн 1991: 3].

Е.Е. Кузьминаның әдістемесі бойынша, дұрыс типологиялау – бұл жәдігерді тек зат ретінде емес, әлеуметтік және мәдени ақпарат тасымалдаушы ретінде қарастыратын жүйелі процесс [Кузьмина 2008: 86].

Ал А.И. Мартынова, Я.А. Шер «Методы археологического исследования» атты кітабына сүйенсек, типологиялау – бұл жәдігерлерді жай ғана сөрелерге қою емес, ежелгі мәдениеттің даму заңдылықтарын ашатын аналитикалық процесс [Мартынов 1989: 139].

Осылайша Л.С. Клейннің, Е.Е. Кузьминаның, А.И. Мартынова, Я.А. Шер қалдырып кеткен типологиялық методологиясына қарап, Атасу археологиялық ықшам ауданына тән, 2025 жылы зерттелген жерлеу құрылыстарының типологиясын көрсете аламыз (кесте 1).

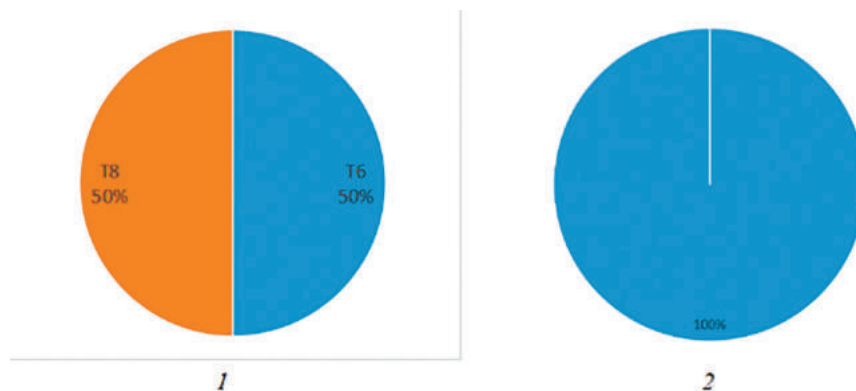
1 – кесте. Атасу археологиялық ықшам ауданының жерлеу құрылыстарының типологиясы.

№	Шифр	Анықтамасы
1	T1	Тас жәшікті тікбұрышты қоршаулар
2	T1A	Бір тас жәшігі бар тікбұрышты қоршау
3	T1B	Екі тас жәшігі бар тікбұрышты қоршаулар

4	T1B	Қабірі жоқ тікбұрышты қоршаулар
5	T2	Тас жәшікті дөңгелек қоршаулар
6	T2A	Тас тақталардан қаланған, тас жәшігі бар дөңгелек қоршаулар
7	T2Б	Тастардан үйіп қаланған, тас жәшігі бар дөңгелек қоршаулар
8	T3	Тас жәшікті оба-қоршау
9	T4	Топырақ қабірі бар сопақша қоршау
10	T5	Аралас жерлеу ғұрпы бар тікбұрышты қоршаулар
11	T6	Топырақ қабірі бар тас қабір
12	T7	Оба
13	T8	Тас жәшікті тас қабір
14	T9	Аралас жерлеу ғұрпы бар «мұртты» оба
15	T10	Тас жәшікті оба
16	T11	Топырақ қабірі бар оба
17	T12	Өртүрлі пішіндегі түйіскен (іргелес) қоршаулар
18	T13	Топырақ қабірі бар дөңгелек қоршаулар
19	T14	Айналасында сақина тәрізді қоршауы бар оба
20	T15	Дөңгелек пішінді жерлеу құрылысы

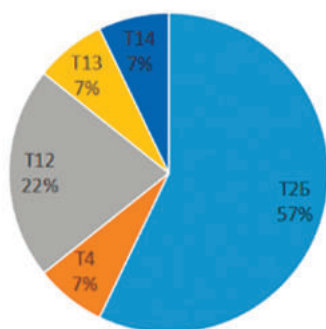
3 Нәтижелер. Айдахарлы-2 қорымы Айшырақ ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 17 км жерде, Айдахарлы тауларынан оңтүстікке қарай 1,7 км қашықтықта және Атасу өзенінен шығысқа қарай 300 м аралықта орналасқан. Қорымда қола дәуіріне жататын сегіз жерлеу құрылыстарынан тұрады, олардың ішінде жеті тас қоршау және бір оба бар. Айдахарлы-2 қорымына тән жерлеу құрылыстарының алты типін бөліп көрсете аламыз: T1 – Тас жәшікті тікбұрышты қоршау, оның ішіндегі подтиптер – T1A – Бір тас жәшікті тікбұрышты қоршау; T1B – Екі тас жәшікті

тікбұрышты қоршаулар. T2 – Тас жәшігі бар дөңгелек қоршау, оның ішіндегі подтиптер T2A – Плиталардан тұрғызылған тас жәшігі бар дөңгелек қоршау; T3 – Тас жәшігі бар қорған-қоршау (оба-қоршау); T4 – Топырақ қабір шұңқыры бар сопақша қоршау; T5 – Аралас жерлеу түріндегі тікбұрышты қоршау; T6 – Топырақ қабір шұңқыры бар тас қабір [Амиров 2025: 42]. Айдахарлы-2 қорымында жиі кездесетін тип – T1B – екі тас қоршауымен (кесте 1), ал қалған бес тип бір-бір жерлеу құрылыстарынан тұрады (сур. 1, 1) осымен қорымның сан алуандығын көрсетеді.

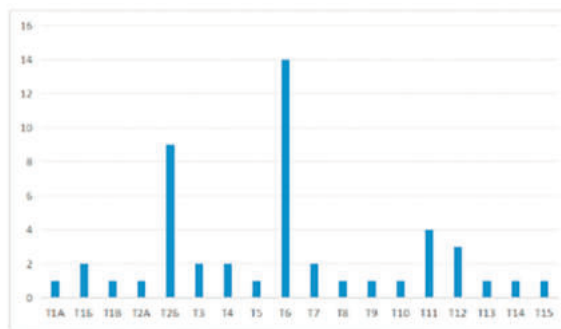

1-сур. Қорымдардағы жерлеу құрылыстарының диаграммасы: 1 – Айдахарлы 2 қорымының жерлеу құрылыстары; 2 – Шажағай 1 қорымының қола дәуірінің жерлеу құрылыстары.

Орындаған: Адильхан Аманбаев

1

2

2-сур. Қорымдардағы жерлеу құрылыстарының диаграммасы: 1 – Айғырұшқын 1 қорымының қола дәуірінің жерлеу құрылыстары; 2 – Айғырұшқын 2 қорымының қола дәуірінің жерлеу құрылысы.

Орындаған: Адильхан Аманбаев

Шажағай-1 қорымы Киік станциясынан батысқа қарай 46 шақырым, Қызылжар тауларынан солтүстікке қарай үш шақырым және Ұзынтау тауларынан солтүстікке қарай 1,7 шақырым жердегі шағын қыратта орналасқан [Амиров 2025: 69]. Шажағай-1 қорымында қола дәуіріне тән бес тип анықталды: Т2Б – Тас жәшігі бар, тастан қаланған дөңгелек қоршаулар; Т3 – Тас жәшігі бар оба-қоршау; Т6 – Топырақ қабір шұңқыры бар тас қабір; Т1В – Қабірі жоқ тік бұрышты қоршаулар; Т15 – Дөңгелек пішінді жерлеу құрылысы (кесте 1). Бұл жердегі әрбір жерлеу құрылысы өзгеше сондықтан әрбір жерлеу құрылысына жеке типпен, шифр берілген (сур. 1,2). Осы жағдай қорымның әртүрлілігін айғақтайды.

Айғырұшқын 1 қорымы Киік станциясынан оңтүстік-батысқа қарай 36 шақырым, Бала-Айғырұшқын тауынан оңтүстікке қарай екі шақырым және Сарыбұлақ өзенінен батысқа қарай 0,5 шақырым жерде, шоқының басында орналасқан [Амиров 2025: 24]. Айғырұшқын-1 қорымының зерттеу нәтижесі бойынша қорымда қола дәуіріне тән жерлеу құрылыстарының екі типі анықталды: Т6 – Топырақ қабір шұңқыры бар тас қабір; Т8 – Тас жәшігі бар тас қабір (кесте 1). Бұл жердегі әрбір жерлеу құрылысы өзгеше сондықтан әрбір жерлеу құрылысына жеке типпен, шифр берілген (сур. 2,1).

Айғырұшқын-2 қорымы Киік станциясынан оңтүстік-батысқа қарай 36 шақырым, Бала-Айғырұшқын тауынан оңтүстікке қарай 1,5 шақырым және Сарыбұлақ өзенінен батысқа қарай 750 метр жерде, шоқының басында орналасқан [Амиров 2025: 27]. Айғырұшқын-2 қорымының зерттеу нәтижесі бойынша қорымда

қола дәуіріне тән жерлеу құрылыстарының бір типі анықталды: Т10 – Тас жәшігі бар оба (сур. 2, 2).

Қырқымбай-1 қорымы шағын қыраттары бар жазық алқапта, Айшырақ ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 28,3 шақырым, Қабантау тауларынан солтүстікке қарай 3,5 шақырым және Қырқымбай бұлағынан 450 метр жерде орналасқан [Амиров 2025: 48]. Қырқымбай-1 қорымына тән қола дәуірінің жерлеу құрылыстарының бес типін бөліп көрсетуге болады: Т4 – Топырақ қабір шұңқыры бар сопақша қоршау; Т2Б – Тас жәшіктері бар, тастан қаланған дөңгелек қоршаулар; Т12 – Әртүрлі пішіндегі түйіскен қоршаулар; Т13 – Топырақ қабір шұңқыры бар дөңгелек қоршаулар; Т14 – Сақина тәрізді қоршауы бар оба (сур. 3,1). Қырқымбай-1 қорымында жиі кездесетін тип – Т2Б – сегіз тас қоршау; Т12 – үш тас қоршау; қалған Т4 – Топырақ қабір шұңқыры бар сопақша қоршау; Т13 – Топырақ қабір шұңқыры бар дөңгелек қоршаулар; Т14 – Сақина тәрізді қоршауы бар оба (кесте 1), типтерінде бір-бір тас қоршаудан. Т2Б типінің басымдылығының нәтижесінде, Қырқымбай 1 қорымында Алакөл кезенінің ескерткіштері көптеп шоғырлануы айғақталады.

4 Талқылау. Атасу археологиялық ықшам ауданында жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін талқылай келе, Солтүстік Бетпақдала өңіріндегі жерлеу құрылыстарының типологиялық әртүрлілігі (Т1–Т15 типтері) аймақтың қола дәуірінен этнографиялық кезеңге дейінгі аралықтағы үздіксіз мәдени-тарихи сабақтастығын толықтай айғақтайды. Зерттеу барысында анықталған тас жәшікті қоршаулардан (Т1, Т2) күрделі «мұртты» обаларға (Т9) дейінгі

3-сур. Қорымдардағы жерлеу құрылыстарының диаграммасы: 1 – Қырқымбай-1 қорымының қола дәуірінің жерлеу құрылыстары; 2 – Атасу археологиялық ықшам ауданының жерлеу құрылыстары (2025 жылғы зерттеу нәтижелері бойынша). Орындаған: Адильхан Аманбаев

архитектуралық эволюция Орталық Қазақстанның көшпелі қоғамдарындағы әлеуметтік және шаруашылық трансформацияларды көрсетеді, ал этнографиялық кезеңге тән бірыңғай тас қабірлер (Т6) жергілікті халықтың жерлеу ғұрпындағы тұрақтылықты сипаттайды (сур. 3,2). Ұсынылған типологиялық жіктеме зерттеудің бастапқы гипотезасын растай отырып, ықшам ауданына ескерткіштерін жүйелеуге мүмкіндік берді, дегенмен Т1В секілді бос қоршаулардың функционалдық маңызы мен жекелеген нысандардың нақты хронологиясын дәлдеу болашақта қосымша зертханалық талдауларды қажет етеді.

5 Қорытынды. Осылайша, 2025 жылы Атасу археологиялық ықшам ауданында жүргізілген далалық ізденістер Солтүстік Бетпақдала өңірінің тарихи маңызын айшықтайтын тың мәліметтер ұсынды. Зерттелген 29-ға тарта жерлеу нысанының сәулеттік ерекшеліктеріне қарай 15 негізгі типке (Т1–Т15) бөлінуі – Орталық Қазақстанды мекендеген тайпалардың ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымы мен жерлеу жоралғыларының даму кезеңдерін көрсетеді. Қола дәуірінен бастау алып, ерте темір ғасыры мен этнографиялық кезеңге дейін жалғасқан бұл ескерткіштер кешені – өңірдегі тұрғындардың тарихи сабақтастығының айқын дәлелі. Дегенмен, қазба барысында табылған материалдардың хронологиялық шеңберін нақтылап, ескерткіштердің табиғатын тереңірек түсіну үшін қосымша пәнаралық (радиокөміртектік, изотоптық, генетикалық) талдау-

лар қажет. Жалпы алғанда, бұл мақала Сарыарқаның оңтүстік-батыс бөлігіндегі ежелгі көшпелі мәдениеттің сәулет өнері мен ғұрыптық ерекшеліктерін зерттеу ісіне қосылған елеулі үлес болып табылады.

Ғылыми жетекші: Амиров Е.Ш.

ӘДЕБИЕТ

Амиров Е.Ш., и др. Отчет о научно-исследовательской работе по хозяйственно-договорному проекту «Археологические раскопки объектов, выявленных на участке строительства железнодорожной линии «Кызылжар – Мойынты» в Шетском районе Карагандинской области». Алматы: Институт археологии им А.Х. Маргулана. 2025. 372с.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сарыарки (по материалам Северной Бетпақдалы). Алматы: Наука, 1992. 247 с.

Клейн Л.С. Археологическая типология. Ленинград, издательство Академии наук СССР, ЛФ ЦЭНДИ-СИ, Ленинградское археологич. Научно-исследоват. Объединение, 1991, 448 с.

Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной Общности: монография. Актобе: Принта, 2008. 358 с.

Мартынов А.И., Шер Я.А. Методы археологического исследования: Учеб. Пособие для студентов вузов. М.: Высш. Шк., 1989. 223 с.

Р.К. АХМЕТЖАНОВ
А.Е.ХРОМЕЦ

Ахметжанов Рустам Кайратович
Хромец Ангелина Евгеньевна

Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы,
 г. Костанай, Казахстан,
 ORCID 0009-0006-5855-5027;
 rusedanger480@gmail.com

ФУНКЦИОНАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОЛОДЦЕВ НА УКРЕПЛЕННОМ ПОСЕЛЕНИИ КАМЫСТЫ

Аннотация. Работа посвящена анализу функционального назначения колодцев, выявленных на укрепленном поселении эпохи бронзы Камысты, и их взаимосвязи с теплотехническими сооружениями. Целью исследования является определение роли колодцев в системе производственной деятельности населения поселения и уточнение их функций в контексте металлургических процессов. Материалом послужили результаты археологических раскопок 2022–2024 гг., в ходе которых в пределах жилища № 1 были изучены четыре колодца и семь теплотехнических сооружений. В работе применялись методы планиграфического и стратиграфического анализа, а также метод аналогий. Установлено, что колодцы образуют единые комплексы с печными сооружениями и характеризуются нетипичными для синташтинских памятников размерами, что отражает их особое функциональное назначение. Характер заполнения, состав находок и наличие прокала, шлаков и бронзовых изделий в теплотехнических сооружениях свидетельствуют об их использовании в металлургическом производстве. Колодцы, вероятно, обеспечивали циркуляцию воздуха и поддержание температурного режима в печах. Использование колодцев исключительно для хозяйственно-бытового водоснабжения представляется маловероятным вследствие их низкого дебета. Допускается также ритуальное использование отдельных колодцев, на что указывают находки костей животных и человеческих останков. Полученные результаты позволяют рассматривать колодцы поселения Камысты как многофункциональные сооружения, интегрированные в производственную и ритуальную практику населения.

Ключевые слова: колодцы, теплотехнические сооружения, Камысты, металлургия, Синташтинская культура, функционирование

ҚАМЫСТЫ БЕКІНІСТІ ҚОНЫСЫНДАҒЫ ҚҰДЫҚТАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МАҢЫЗЫ

Аннотация. Жұмыс қола дәуірінің Қамысты бекіністі қонысында анықталған құдықтардың функционалдық мақсатын талдауға және олардың жылутехникалық құрылыстармен өзара байланысын зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты – құдықтардың қоныс тұрғындарының өндірістік қызметі жүйесіндегі рөлін анықтау және олардың металлургиялық процестер контекстіндегі қызметтерін нақтылау. Материал ретінде 2022–2024 жж. жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері пайдаланылды, оның барысында №1 тұрғын үй аумағында төрт құдық пен жеті жылутехникалық құрылыс зерттелді. Жұмыста планиграфиялық және стратиграфиялық талдау әдістері, сондай-ақ аналогия әдісі қолданылды. Құдықтардың пештік құрылыстармен біртұтас кешендер құрайтыны және синташта ескерткіштеріне тән емес өлшемдерімен сипатталатыны анықталды, бұл олардың ерекше функционалдық мақсатын көрсетеді. Толтыру сипаты, табылған олжалардың құрамы, сондай-ақ жылутехникалық құрылыстардан күйдіру іздерінің, шлактардың және қола бұйымдарының табылуы олардың металлургиялық өндірісте пайдаланылғанын дәлелдейді. Құдықтар, шамасы, пештерде ауа айналымын қамтамасыз етіп, температуралық режимді ұстап тұрған. Құдықтарды тек шаруашылық-тұрмыстық сумен қамтамасыз ету мақсатында пайдалануы олардың су беру көлемінің төмен болуына байланысты екіталай. Сондай-ақ кейбір құдықтардың жануар сүйектері мен адам қалдықтарының табылуына

байланысты ритуалдық мақсатта пайдаланылған болуы мүмкін. Алынған нәтижелер Қамысты қонысының құдықтарын халықтың өндірістік және ритуалдық тәжірибесіне кіріктірілген көпфункционалды құрылыстар ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: құдықтар, жылу техникалық құрылыстар, Қамысты, металлургия, Синташта мәдениеті

FUNCTIONAL SIGNIFICANCE OF WELLS AT THE FORTIFIED SETTLEMENT OF KAMYSTY

Abstract. The study is devoted to the analysis of the functional purpose of wells identified at the fortified Bronze Age settlement of Kamysty and their relationship with thermal engineering structures. The aim of the research is to determine the role of the wells in the system of productive activities of the settlement's population and to define their functions in the context of metallurgical processes. The source material consists of the results of archaeological excavations conducted in 2022–2024, during which four wells and seven thermal engineering structures were investigated within Dwelling No. 1. The study employs planigraphic and stratigraphic analysis, as well as the method of analogies. It has been established that the wells form integrated complexes with furnace structures and are characterized by dimensions atypical for Sintashta sites, which reflects their specific functional purpose. The nature of the fill, the composition of the finds, and the presence of fired areas, slags, and bronze artifacts within the thermal engineering structures indicate their use in metallurgical production. The wells likely ensured air circulation and the maintenance of the temperature regime in the furnaces. The exclusive use of the wells for domestic water supply appears unlikely due to their low yield. Ritual use of certain wells is also possible, as evidenced by the finds of animal bones and human remains. The results obtained allow the wells of the Kamysty settlement to be regarded as multifunctional structures integrated into the productive and ritual practices of the population.

Keywords: wells, thermal engineering structures, Kamysty, metallurgy, Sintashta culture, functioning

1 Введение. В период с 2022 по 2024 год Тургайской археологической экспедицией под руководством к.и.н. А.В. Логвина проводились археологические раскопки укрепленного поселения эпохи бронзы Камысты (Костанайская область, Денисовский район). Во время проведения раскопок памятника экспедицией выявлено и изучено четыре колодца, а также семь теплотехнических сооружений (ямы-печи) в жилище № 1, которые представляют значительный интерес для интерпретации производственной деятельности населения поселения Камысты. Данная статья направлена на изучение функционального значения обнаруженных колодцев и их взаимосвязи с печными сооружениями. Для поиска аналогий проведено аналитическое изучение научных трудов, посвященных памятникам эпохи бронзы [Логвин 2023: 79–83], [Ахметжанов 2025: 49].

2 Методы и материалы исследования. Укрепленное поселение эпохи бронзы Камысты располагается в Денисовском районе у восточной окраины упраздненного села Первомайское, на левом берегу реки Камысты-Аят. Во время изучения поселения Камысты изучены два жилища. Колодцы № 1, № 3, № 2, № 4 обнаружены на территории жилища № 1 и объединены с теплотехническими сооружениями № 2,

№ 3, № 4. Описание колодца № 3 идет следом за колодцем № 1 по той причине, что во время раскопок данные колодцы соединялись, образуя единый комплекс. Возможно, что один из колодцев был вырыт после завершения функционирования предыдущего.

3 Обсуждение и результаты. Колодезные сооружения на синташтинских поселениях впервые обнаружены на Южном Урале, на поселениях, относящихся к «Стране городов». Историография по данному вопросу имеет большое количество научных трудов. Из большого списка мы можем выделить труды С.А. Григорьева, Л.Н. Коряковой, С.Е. Пантелеевой, Р. Краузе. На территории Казахстана колодцы изучались Ж. Курманкуловым, А.С. Ермолаевой, Ж.С. Калиевой [Курманкулов 2007: 98], А.С. Султан описывает колодцы Урало-Казахстанских степей и их назначение [Султан 2026: 148–149].

Несмотря на то, что, поселения находятся в основном вблизи природных источников воды, многие исследователи считают, что колодцы нужны для обеспечения в зимний период людей и домашних животных водой [Корякова 2018: 28]. Данное предположение о бытовом использовании колодцев вызывает у нас несколько вопросов. В ходе изучения колодезных сооружений на поселении Камысты предположена причина

использования колодцев на синташтинских поселениях.

Анализ плана раскопа поселения Камысты свидетельствует о тесной пространственной и функциональной взаимосвязи колодцев с печными сооружениями. Так колодец № 1, обладавший округлой формой и диаметром 2 метра, и колодец № 3, имевший аналогичную форму, но уже с диаметром 1,8 м, соединяются друг с другом и с теплотехническим сооружением № 4. В свою очередь, колодец № 2, диаметром 2,3 м, объединяется с ТТС № 2, а колодец № 4, диаметром 1,6 м, с ТТС № 3 [Логвин 2023: 18–19]. В ходе археологических исследований их стратиграфия характеризовалась отложением супеси черного цвета, суглинка и глины.

Диаметры исследуемых объектов не соответствуют характеристикам типичных синташтинских колодцев, основной диаметр которых, как правило, в среднем составляет 70–90 см [Епимахов 2012: 165]. В свою очередь диаметр на поселении Камысты представлен в среднем 1,9 м. Уменьшение диаметра колодцев фиксируется на глубинах от 2,8 м до 3 м. [Логвин 2023: 18–19]. Полученный в ходе исследования вещественный материал, представлен типичным для подобных сооружений набором, а именно фрагментами керамики, костей животных, костяных изделий, человеческих останков, камней и каменных орудий. В свою очередь в печах (теплотехнических сооружениях) выявлены, помимо аналогичных видов находок из колодцев, бронзовые изделия, шлаки, следы прокала [Логвин 2023: 20–21]. Характер вышеупомянутых артефактов позволяет интерпретировать данные сооружения как объекты, использовавшиеся для металлургических процессов.

В процессе изучения колодцев на поселение Камысты выявлено, что три колодца из четырёх имеют прямое соединение с теплотехническими сооружениями. Лишь один из них не соединен с печью на прямую, а опосредовано через колодец № 1 с ТТС № 4. В ходе исследования выдвинута гипотеза, что они состыкованы между собой не случайно, их связь целенаправленная. Колодезные сооружения интегрированы в металлургическое ремесло, то есть нужны были для полного и качественного функционирования тепло-технических сооружений. Допускается, что колодцы имели различной формы перекрытия, которые использовались для круговой циркуляции воздуха из колодца в печь и обратно [Григорьев 2013: 97]. В таком случае циркуляция воздуха поддерживает температурный режим в печи, что улучшает ее коэффи-

циент полезного действия в процессе плавки бронзы. Факт того, что над колодцами могли быть перекрытия, может подтверждать большое количество столбовых ямок на территории всего жилища, в том числе недалеко от самих колодцев.

Колодцы на поселении Камысты, помимо использования в рамках металлургической деятельности, могли функционировать и для бытовых целей. Однако данное утверждение спорно.

Во-первых, исключается вариант, что синташтинцы могли использовать колодцы в зимний период для снабжения домашних животных водой. Учитывая, что одна взрослая особь КРС может выпить более 30 литров воды в сутки, а выявленные колодцы с глиняным заполнением характеризуются малым дебетом (вода приходит с низкой скоростью и колодцы заполняются дольше), то они вероятнее всего набирали воду в других источниках [Григорьев 2013: 98]. Во-вторых, маловероятно, что колодцы служили для снабжения общины питьевой водой, ввиду близкого расположения поселения к реке. Также необходимо заметить, что в зимний период колодцы могли промерзнуть и ограничивать добычу воды.

Ритуальный аспект интерпретации колодцев связан с их обязательным расположением в жилищах. Находки из колодцев говорят нам о том, что их могли использовать как место для жертвоприношений, на что могут указывать найденные на дне кости животных и человеческие останки. После завершения функционирования колодцев, их засыпали материковым слоем глины, откуда могли попадать и бытовые предметы – керамика, камни и каменные, костяные орудия [Епимахов 2012: 168; Ахметжанов 2025: 50].

4 Заключение. Проведённое исследование колодезных и теплотехнических сооружений укрепленного поселения эпохи бронзы Камысты позволяет нам сделать вывод о многофункциональном и целенаправленном характере их использования.

Анализ планиграфии, стратиграфических наблюдений, конструктивных особенностей колодцев, а также состава археологического материала свидетельствует о тесной пространственной и функциональной взаимосвязи колодцев с печными сооружениями, что исключает их случайное соседство.

Выявленные прямые соединения между большинством колодцев и теплотехническими сооружениями, а также различия в сравнении с типичными синташтинскими аналогами позволяет предположить их специализированное назначение. Значительные размеры колодцев на поселении Камысты и сужение их

шахт на определённой глубине могли быть обусловлены не столько водоснабжением, сколько необходимостью обеспечения устойчивой циркуляции воздуха. В этом контексте колодцы, вероятно, функционировали как элементы вентиляционной системы металлургических печей, обеспечивая приток и отток воздуха, необходимый для поддержания высоких температур в процессе металлургической деятельности. Данная интерпретация подтверждается характером находок в теплотехнических сооружениях: наличием бронзовых изделий, металлургических шлаков и следов интенсивного прокала, что указывает на использование печей в производственных, прежде всего металлургических целях.

Теория о наличии перекрытий над колодцами, обеспечивавших направленную циркуляцию воздуха, находит подтверждение в большом количестве столбовых ям на территории жилища, включая зоны, прилегающие к колодезным сооружениям, а также в аналогиях с синташтинскими поселениями Южного Урала. Таким образом, колодцы и печи на поселении Камысты следует рассматривать как единый производственный комплекс, направленный на обеспечение эффективной работы металлургических печей.

Полностью их вспомогательное использование в бытовых(?) и ритуальных целях, нельзя. Кости животных, человеческие останки и предметы материальной культуры (фрагменты керамики) в заполнении колодцев могут свидетельствовать о вторичном использовании на поздних этапах эксплуатации или после утраты сооружениями их основного производственного назначения. Полученные результаты дополняют существующие представления о роли колодезных сооружений на синташтинских поселениях и подчёркивают высокий уровень инженерной мысли и организации производственной деятельности населения укреплённого поселения Камысты в эпоху бронзы.

Научный руководитель:
к.и.н., доктор PhD Шевнина И.В.

Благодарность. *Выражаю искреннюю благодарность Ирине Викторовне Шевниной и Андрею Викторовичу Логвину за поддержку в написании работы и помощь в поиске информации, а также за возможность работы с неопубликованными материалами.*

ЛИТЕРАТУРА

Ахметжанов Р.К. Человеческие останки в синташтинско-петровских колодцах укреплённых поселений Северного Казахстана и Южного Зауралья // Ахинжановские чтения – 2025: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г. Туркестан, 9-11 апреля 2025 г.) / Гл. ред. А.Д. Касенова, Отв. ред. Р.С. Мусаева. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2025. С. 48–50.

Григорьев С.А. О некоторых особенностях функционирования и интерпретации колодцев эпохи бронзы. // Археологические исследования степной Евразии // Главный редактор: Ломан В.Г. Сборник научных статей. Караганда: «TENGR Ltd». 2013 238с.

Епимахов А.В., Берсенева Н.А. Традиция сооружения колодцев в аридной части Северной Евразии в эпоху бронзы // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. СПб: ИИМК РАН, «Перефирия», 2012. Кн.2. 584 с.

Корякова Л.Н., Краузе Р., Шарапова С.В., Федорова Н.В., Косинцев П.А., Зайков В.В., Анкушев М.Н. Укреплённые поселения бассейна р. Карагайлы-Аят сквозь призму междисциплинарного подхода. // История науки и техники. 2018. №1. С. 22–36.

Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Калиева Ж.С. Археологические исследования на поселении Талдысай // Историко-культурное наследие Сарыарки. Сборник научных статей. /Отв. Ред. В.Г. Ломан. Караганда, 2007. 214 стр.

Логвин А.В., Шевнина И.В., Жалелов А.А. О полевых исследованиях Тургайской археологической экспедиции летом 2023 года. Укреплённое поселение Камысты. 2023. Лаборатория археологических исследований при Костанайском государственном университете имени А. Байтурсынова. 2023. 52 стр.

Логвин А.В., Шевнина И.В., Лошакова Т.Н. Исследования укреплённого поселения эпохи бронзы Камысты (предварительное сообщение) // Маргулановские чтения – 2023 (г. Алматы 30–31 марта 2023 г.). / Гл. ред. А.Оңғар. Т.1. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023. С. 78–87.

Султан А.С. Колодцы на поселениях эпохи бронзы Урало-Казахстанских степей: конструкция, назначение // LVIII Урало-Поволжская археологическая конференция студентов и молодых ученых. Материалы Всероссийской научной конференции, г. Челябинск (г. Челябинск, 2-4 февраля 2026 г.). Отв. Ред. Е.В. Куприянова. Челябинск: Челябинский государственный университет, 2026. С. 148–149.

И.Д. АХМЕТОВ

Ахметов Иван Дмитриевич

Институт археологии имени А.Х. Маргулана,

г. Алматы, Казахстан,

ORCID: 0009-0001-7410-0026;

ivan.akhmetov98@gmail.com

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ КАК ОБЪЕКТЫ КЛАССИФИКАЦИИ

Аннотация. В статье анализируется правовая классификация памятников истории и культуры в законодательстве Казахстана и России. Сопоставление Законов РК 1992 и 2019 гг., а также Федерального закона РФ № 73-ФЗ показывает, что при сохранении трехуровневого деления по значимости современное законодательство Казахстана расширило видовую классификацию памятников и уточнило процедуры их учета. Дается характеристика видов и категорий памятников, раскрывается их значение для охранной археологии и градостроительного регулирования.

Ключевые слова: объекты историко-культурного наследия, правовая классификация, виды памятников, охранная археология

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта BR24992951.

ТАРИХ ПЕН МӘДЕНИЕТ ЕСКЕРТКІШТЕРІ КЛАССИФИКАЦИЯЛАУ НЫСАНДАРЫ РЕТІНДЕ

Аннотация. Мақалада Қазақстан мен Ресей заңнамасындағы тарих және мәдениет ескерткіштерінің құқықтық жіктелуі талданады. Қазақстан Республикасының 1992 және 2019 жылдардағы заңдарын, сондай-ақ Ресей Федерациясының № 73-ФЗ Федералдық заңын салыстыру қазіргі Қазақстан заңнамасының маңыздылығы бойынша үш деңгейлі бөліністі сақтай отырып, ескерткіштердің түрлік жіктелуін кеңейткенін және оларды есепке алу рәсімдерін нақтылағанын көрсетеді. Ескерткіштердің түрлері мен санаттарына сипаттама беріліп, олардың қорғау археологиясы мен қала құрылыстық реттеу саласындағы маңызы ашып көрсетіледі.

Түйін сөздер: тарихи-мәдени мұра объектілері, құқықтық жіктеу, ескерткіштердің түрлері, қорғау археологиясы

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде, ЖТН BR24992951 жобасы аясында даярланды.

HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS AS OBJECTS OF CLASSIFICATION

Abstract. The article analyzes the legal classification of historical and cultural monuments in the legislation of Kazakhstan and Russia. A comparison of the Laws of the Republic of Kazakhstan of 1992 and 2019, as well as Federal Law No. 73-FZ of the Russian Federation, shows that while preserving the three-level system of significance, modern Kazakhstani legislation expanded the typological classification of monuments and clarified the procedures for their registration. The article characterizes the main types and categories of monuments and reveals their significance for rescue archaeology and urban planning regulation.

Keywords: objects of historical and cultural heritage, legal classification, types of monuments, salvage archaeology

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRN BR24992951.

1 Введение. Объект исследования – памятники истории и культуры Республики Казахстан как объекты охраны и учета в системе историко-культурного наследия.

Предмет исследования – критерии и принципы их классификации по видам и категориям значимости, а также правовые последствия такого разграничения для режима охраны и субъектов управления.

Цель исследования – выявить и обосновать основания разграничения памятников по видам и категориям значимости и показать, как эти различия влияют на практику мониторинга, охранной археологии и градостроительного регулирования.

Задачи исследования: 1) охарактеризовать виды памятников, закрепленные в законодательстве РК; 2) раскрыть содержание категорий международного, республиканского и местного значения; 3) показать, почему разграничение «видов» и «категорий» необходимо для выбора режима охраны; 4) сопоставить казахстанскую модель с российской для выявления различий логики классификации.

Постановка проблемы. Разделение памятников по видам отвечает на вопрос «какие памятники существуют и чем они разграничиваются», тогда как деление по категориям значимости фиксирует «уровень ценности» и соответствующий режим управления. Такая двойная классификация необходима, поскольку для каждого вида памятника применяются различные требования к учету, мониторингу и допустимым вмешательствам [Закон РК 2019: ст. 3–6, 11, 30].

Классификация памятников истории и культуры выполняет не только учетную, но и регулятивную функцию: она определяет, какой режим охраны применяется к объекту, кто является уполномоченным субъектом контроля и какие ограничения действуют при освоении территории. Для Казахстана вопрос особенно значим в условиях активного землепользования и инфраструктурных проектов. Поэтому сопоставление нормативных моделей 1992 и 2019 годов позволяет понять, как эволюционировали критерии «вида» и «категории» памятника, а сравнение с Федеральным законом РФ № 73-ФЗ – выявить альтернативную логику построения классификации.

2 Материалы и методы исследования. Используются методы историко-правового анализа, сравнительного правоведения и системного подхода. Материалом послужили положения Закона Республики Казахстан от 2 июля 1992 года № 1488-XII «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» [Закон РК 1992: ст. 3–5, 18, 26–27], Закона

Республики Казахстан от 26 декабря 2019 года № 288-VI «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» [Закон РК 2019: ст. 3–6, 11, 30], а также Федерального закона Российской Федерации от 25 июня 2002 года № 73-ФЗ «Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации» [ФЗ РФ 73-ФЗ: ст. 3–4].

3 Результаты и обсуждение. Далее рассматривается, как в законах РК 1992 и 2019 гг. и в законе РФ № 73-ФЗ закреплены виды памятников и по каким признакам они различаются. Отдельно показано, зачем нужно деление по категориям значимости и как оно влияет на режим охраны и мониторинг [Закон РК 1992; Закон РК 2019; Закон РФ № 73-ФЗ].

В законе, принятом в 1992 г., ключевые определения закреплены в ст. 3:

- «ансамбли» – группы изолированных или объединенных памятников, строений и сооружений ... включая фрагменты исторических планировок и застроек поселений, локализуемые на исторически сложившихся территориях [Закон РК 1992: ст. 3, п. 2];

- «памятники археологии» – стоянки, городища, курганы, остатки древних поселений, укреплений, производств, каналов, дорог, древние места захоронений, каменные изваяния, наскальные изображения и надписи, участки исторического культурного слоя древних населенных пунктов и иные места, имеющие следы жизни и деятельности древнего человека [Закон РК 1992: ст. 3, п. 3];

- «памятники градостроительства и архитектуры» – архитектурные ансамбли и комплексы, исторические центры, кварталы, площади, улицы, остатки древней планировки и застройки городов и других населенных пунктов; сооружения гражданской, жилой, промышленной, военной, культовой архитектуры, народного зодчества, а также связанные с ними произведения монументального, декоративно-прикладного и садово-паркового искусства, природные ландшафты [Закон РК 1992: ст. 3, п. 4].

Ст. 3 Закона 2019 г. фиксирует определения видов:

- «ансамбли и комплексы – группы изолированных или объединенных памятников ... включая фрагменты исторических планировок и застроек поселений.» [Закон РК 2019: ст. 3, п. 1];

- «памятники археологии» – стоянки, городища, остатки древних построек, поселений, укреплений, производств, каналов, дорог, могильники, курганы, некрополи, мегалитические сооружения, каменные изваяния, петроглифы, участки исторического культурного слоя древних населенных пунктов и иные ме-

ста, имеющие следы жизни и деятельности человека [Закон РК 2019: ст. 3, п. 2];

- «памятники градостроительства и архитектуры – архитектурные ансамбли и комплексы, исторические центры, кварталы, площади, улицы, сооружения гражданской, жилой, промышленной, военной, культовой архитектуры, народного зодчества ... и связанные с ними произведения искусства и природные ландшафты.» [Закон РК 2019: ст. 3, п. 6];

- «сакральные объекты – исторические и памятные места, рукотворные и природные культовые объекты, ландшафты, сооружения, связанные с выдающимися событиями и личностями, а также духовными ценностями народа.» [Закон РК 2019: ст. 3, п. 4]

Перечень видов памятников истории и культуры (5 позиций) закреплён в ст. 5 [Закон РК 2019: ст. 5];

Категории значимости прямо определены в ст. 6: международного (значение для всемирной истории и культуры), республиканского (значение для истории и культуры РК), местного (значение для соответствующей административно-территориальной единицы) [Закон РК 2019: ст. 6].

Закон РК № 73-ФЗ даёт дефиницию через признак скрытости и источник информации:

- «объект археологического наследия – частично или полностью скрытые в земле или под водой следы существования человека ...» [ФЗ РФ № 73-ФЗ: ст. 3];

- «культурный слой – слой в земле или под водой, содержащий следы существования человека, время возникновения которых превышает сто лет, включающий археологические предметы.» [ФЗ РФ № 73-ФЗ: ст. 3].

Разграничение видов памятников опирается на то, где локализована культурная ценность, каков масштаб объекта и какие воздействия являются критическими для сохранности.

Памятники археологии. В Законе РК 1992 г. это, прежде всего, перечень объектов, фиксирующих следы древней жизнедеятельности: стоянки, городища, курганы, остатки древних поселений и укреплений, древние места захоронений, наскальные изображения и надписи и др [Закон РК 1992: ст. 3, п. 3].

В Законе РК 2019 г. перечень конкретизирован и расширен (прямо названы могильники, некрополи, мегалитические сооружения, петроглифы и др.), при этом ключевым остаётся признак «следов жизни и деятельности человека» [Закон РК 2019: ст. 3, п. 2].

Российский подход делает акцент не на перечислении форм, а на природе объекта: «объект археологического наследия» – следы существования

человека, частично или полностью скрытые в земле или под водой, включая связанные культурные слои; «культурный слой» определяется как слой со следами, возраст которых превышает 100 лет [ФЗ РФ № 73-ФЗ: ст. 3].

Отличительный критерий: ядро охраны – археологический контекст. Поэтому любые земляные и строительные работы без предварительных археологических исследований создают риск необратимой утраты информации.

Памятники градостроительства и архитектуры. в Законе РК 1992 г. памятники градостроительства и архитектуры понимаются как исторически сложившаяся застройка и планировка, ценность которых определяется не археологическим слоем, а сохранностью облика, композиции и исторической среды [Закон РК 1992: ст. 3, п. 4]. В Законе РК 2019 г. дефиниция в целом сохранена, но формулировка укрупнена: фокус на исторических центрах, кварталах, площадях, улицах и сооружениях, плюс «связанные» произведения искусства и природные ландшафты [Закон РК 2019: ст. 3, п. 6].

В российской типологии градостроительные характеристики чаще попадают в «ансамбли» и «достопримечательные места» [ФЗ РФ № 73-ФЗ: ст. 3].

Отличительный критерий: ценность локализуется в надземной материальной форме и планировке. Поэтому режим охраны направлен на недопущение искажения облика и планировочной структуры и на регламентацию любых работ через научно-проектную документацию.

Ансамбли и комплексы. В Законе РК 1992 г. «ансамбли» определяются как группы изолированных или объединённых памятников, строений и сооружений различного назначения, включая фрагменты исторических планировок и застроек, локализуемые на исторически сложившихся территориях [Закон РК 1992: ст. 3, п. 2; ст. 4, п. 1, пп. 3].

В Законе РК 2019 г. используется конструкция «ансамбли и комплексы» и этот вид выделен отдельно наряду с археологией, градостроительством/архитектурой и сакральными объектами [Закон РК 2019: ст. 3, п. 1; ст. 5, п. 1, пп. 3].

В российском законе «ансамбли» также понимаются как чётко локализуемые на исторически сложившихся территориях группы объектов [ФЗ РФ № 73-ФЗ: ст. 3].

Ключевое различие заключается в том, что охране подлежит не отдельный объект, а весь комплекс вместе с его историческим окружением как единое целое.

Сакральные объекты (сакральные места). Законе РК 2019 г.: это исторические и памятные места, рукотворные и природные культовые объекты, ландшафты и сооружения, связанные с выдающимися событиями, личностями и духовными ценностями народа [Закон РК 2019: ст. 3, п. 4; ст. 5, п. 1, пп. 4].

Сакральное место ценно и как объект, и как символ. Поэтому важно сохранять не только физически, но и само «ощущение места»: ландшафт, путь, правила посещения.

Сооружения монументального искусства. В Законе РК 2019 г. это произведения монументального искусства, устанавливаемые для увековечения памяти о выдающихся личностях и значимых исторических событиях [Закон РК 2019: ст. 3, п. 9; ст. 5, п. 1, пп. 5].

Отличительный критерий: ценность локализуется в художественно-мемориальной форме объекта; критичны перемещение, замена материалов и утрата авторского облика.

Вывод: различие видов памятников задается тем, что именно признается носителем ценности – отсюда различаются методы исследования и правовой режим охраны.

4 Заключение. Сопоставление Закона РК 1992 г. и Закона РК 2019 г. показывает, что базовая трехуровневая иерархия значимости памятников в Казахстане сохраняется: международного, республиканского и местного значения [Закон РК 1992: ст. 26; Закон РК 2019: ст. 6]. При этом изменилось содержательное наполнение видовой классификации: если Закон 1992 г. фиксировал три вида памятников и давал их дефиниции через архитектурно-градостроительную среду, археологическое наследие и ансамблевую целостность, то Закон 2019 г. расширил перечень до пяти видов, добавив сакральные объекты и сооружения монументального искусства, а также усилил процедуры предварительного учета и локальной паспортизации [За-

кон РК 1992: ст. 4; Закон РК 2019: ст. 3–5]. Сравнение с Федеральным законом РФ № 73-ФЗ демонстрирует иную логику построения «видов»: российская модель опирается на форму объекта как одиночного памятника, ансамбля или достопримечательного места, включая в эти рамки и археологическое наследие. Для практики мониторинга и охранной археологии ключевыми являются превентивная охрана выявленных объектов, привязка государственного учета к координатам и обеспечение археологических работ до предоставления земельных участков, что позволяет снижать риск утраты культурного слоя при проектировании и строительстве.

ЛИТЕРАТУРА

Байпаков К.М. Основа сохранения и защиты памятников // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2007. № 1. С. 3–10.

Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана: Учебное пособие. Алматы: Қазақ университеті, 2006. 355 с.

Закон Республики Казахстан от 2 июля 1992 года № 1488-XII «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» // ИС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920002900> (дата обращения: 13.03.2026).

Закон Республики Казахстан от 26 декабря 2019 года № 288-VI «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» // ИС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000288> (дата обращения: 13.03.2026).

Федеральный закон Российской Федерации от 25 июня 2002 года № 73-ФЗ «Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации» // СПС «КонсультантПлюс». URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_37318 (дата обращения: 13.03.2026).

Б.Е. ӘЛИБАЙ
Ұ.С. АМАНТУРЛИН

Әлибай Бауыржан Елтайұлы
Амантурлин Ұлағат Сабыржанұлы

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
 Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
 Алматы қ., Қазақстан;
 ORCID 0000-0002-7302-7672;
 baukaalibai@gmail.com
 ORCID 0000-0002-7302-7672
 ulagat_amanurlin@mail.ru

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОСТКРАНИАЛЬНОГО СКЕЛЕТА ИНДИВИДУУМА ИЗ МОГИЛЬНИКА ОЙСЫЛКАРА VII

Аннотация. В статье вводятся в научный оборот новые палеоантропологические материалы из могильника Ойсылкара VII, расположенного на территории Хромтауского района Актюбинской области и относящегося к раннесарматской культуре V–IV вв. до н.э. Антропологический материал представлен посткраниальным скелетом мужчины 35–40 лет удовлетворительной степени сохранности. Проведён остеометрический и палеопатологический анализ, позволивший охарактеризовать морфологические особенности индивидуума. Установлено, что он обладал гиперморфным телосложением и выраженным мышечным рельефом, что свидетельствует о высоком уровне физической активности.

Для определения положения исследуемого индивидуума среди синхронных популяций выполнен анализ методом главных компонент с привлечением серий сарматов Западного Казахстана и саков сопредельных регионов. Результаты показали его наибольшее сходство с материалами раннесарматских погребений Илекского микрорайона, что позволяет рассматривать его в рамках антропологического комплекса населения Западного Казахстана. Выявленные различия с сакскими сериями Жетысу и Притяньшанья вероятно отражают региональную дифференциацию посткраниальных признаков. Полученные данные расширяют представления о морфологической изменчивости населения раннего железного века в пределах Приаральско-Мугалжарского региона.

Ключевые слова: Западный Казахстан, Ойсылкара VII, ранний железный век, антропология, морфология скелета, остеометрия, патология позвоночника, раннесарматская культура

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта BR24992939.

ОЙСЫЛКАРА VII ҚОРЫМЫНАН АЛЫНҒАН ИНДИВИДУУМНЫҢ ПОСТКРАНИАЛДЫҚ ҚАҢҚАСЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Аннотация. Мақалада Ақтөбе облысы Хромтау ауданында орналасқан ерте сармат мәдениетіне (б.д.д. V–IV ғғ.) жататын Ойсылкара VII қорымынан алынған жаңа палеоантропологиялық материалдар ғылыми айналымға енгізіледі. Антропологиялық материал сақталу деңгейі қанағаттанарлық 35–40 жастағы ер адамның посткраниалдық қаңқасымен сипатталады. Остеометриялық және палеопатологиялық талдау нәтижесінде индивидтің морфологиялық ерекшеліктері анықталды. Зерттеу нәтижелері оның гиперморфты дене бітімі мен дамыған бұлшықет рельефіне ие болғанын көрсетеді, бұл жоғары физикалық белсенділік деңгейін білдіреді.

Зерттелген индивидтің мерзімдес популяциялар арасындағы орнын анықтау мақсатында Батыс Қазақстан сарматтары мен көршілес өңірлердегі сақтардың сериялары негізінде басты компоненттер әдісі қолданылды. Нәтижелер оның Елек микрорауданының ерте сармат материалдарына жақын екенін көрсетті, бұл оны Батыс Қазақстан тұрғындарының антропологиялық кешені аясында қарастыруға мүмкіндік береді. Жетісу және Тянь-

Шань өңірлерінің сақ серияларымен анықталған айырмашылықтар посткраниалдық белгілердің аймақтық өзгергіштігін көрсетеді. Алынған деректер Арал маңы - Мұғалжар өңіріндегі ерте темір дәуірі тұрғындарының морфологиялық әртүрлілігі туралы түсініктерді кеңейтеді.

Түйін сөздер: Батыс Қазақстан, Ойсылкара VII, ерте темір дәуірі, антропология, қаңқа морфологиясы, остеометрия, омыртқа патологиясы, ерте сармат мәдениеті

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде, ЖТН BR24992939 жобасы аясында даярланды.

MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE POSTCRANIAL SKELETON OF AN INDIVIDUAL FROM THE OISYLKARA VII BURIAL GROUND

Abstract. The article introduces new paleoanthropological materials from the Oisylkara VII burial ground located in the Khromtau district of the Aktobe region and dated to the Early Sarmatian culture of the 5th–4th centuries BC. The anthropological sample is represented by a postcranial skeleton of a 35–40-year-old male of moderate preservation. Osteometric and paleopathological analyses were conducted to characterize the morphological features of the individual. The results indicate a hypermorphic body build and pronounced muscular relief, suggesting a high level of physical activity.

To determine the position of the individual among synchronous populations, a principal component analysis was performed using comparative series of Sarmatians from Western Kazakhstan and Saka populations from adjacent regions. The results demonstrate the closest affinity with Early Sarmatian materials from the Ilel microregion, allowing the individual to be considered within the anthropological framework of Western Kazakhstan populations. Differences observed with Saka series from Zhetysay and the Tian Shan region reflect regional variation in postcranial morphology. The data contribute to a better understanding of morphological variability of Early Iron Age populations in the Aral-Mugodzhazhar region.

Keywords: Western Kazakhstan, Oisylkara VII, Early Iron Age, anthropology, skeletal morphology, osteometry, spinal pathology, Early Sarmatian culture

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRN BR24992939.

1 Введение. В физико-географической характеристике территории современной Актыбинской области А.А. Бисембаевым предложен термин «Приаральско-Мугалжарский регион», включающий четыре географических микрорайона, выделенных с учётом гидросетевой структуры: Илекский, Уило-Кобдинский, Темирско-Эмбенско-Сагизский и Орь-Иргизский. Центральное положение среди них занимает Илекский микрорайон, охватывающий бассейн реки Илек – крупного левобережного притока Урала, протекающего преимущественно в меридиональном направлении [Бисембаев и др. 2018: 28–42]. Территория Илекского микрорайона в целом является хорошо изученной в палеоантропологическом отношении по сравнению с другими локальными микрорайонами Приаральско-Мугалжарского региона. Краниологические материалы эпохи раннего железа из бассейна Илека подробно исследованы в составе других серий Западного Казахстана и Волго-Уралья [Китов, Мамедов 2014].

Имеются также опубликованные данные по посткраниальному скелету [Жанузак 2024]. Вместе с тем по другим микрорайонам региона количество палеоантропологических материалов остаётся ограниченным, в том числе по Орь-Иргизскому микрорайону. Целью настоящей работы является введение в научный оборот палеоантропологических материалов из могильника Ойсылкара-7, расположенного на территории Орь-Иргизского микрорайона.

2 Материалы и методы исследования. Палеоантропологический материал происходит из могильника Ойсылкара VII в Хромтауском районе Актыбинской области, относящийся к элитарным объектам раннесарматской культуры V–IV вв. до н.э. Памятник расположен на второй надпойменной террасе реки Ойсылкара, являющегося левобережным притоком реки Орь. В 2019 году в рамках программы «Сакральная география Актыбинской области» Западно-Казахстанской археологической экспедицией Института

археологии им. А.Х. Маргулана (руководитель – к.и.н. Т.Б. Мамиров) здесь были проведены исследования, в частности, раскопан курган №1 (рис. 1).

Курган №1, расположенный в южной части могильника, имел насыпь округлой формы (диаметр 28 м, высота 1,7 м); под насыпью выявлены круговая каменная ограда и центральное погребение в прямоугольной яме [Мамиров и др. 2019: 18]. В погребении обнаружен скелет человека, лежащего на спине в вытянутом положении, ориентированного головой на юг. Антропологический источник представлен посткраниальным скелетом удовлетворительной степени сохранности (рис. 2). В рамках настоящего исследования проанализирован один скелет мужчины, что позволяет ввести в научный оборот новые палеоантропологические материалы по населению Западного Казахстана эпохи раннего железа.

Комплексная диагностика пола и возраста индивида, а также остеометрический анализ проводились по классическим рекомендациям и стандартной программе с учётом возрастных изменений посткраниального скелета [Алексеев 1966]. Полученные данные описывались согласно рубрикам продольных раз-

меров [Пежемский 2011] и показателям массивности и прочности костей [Хохлов, Григорьев 2020]. Палеопатологический анализ включал макроскопическое исследование костей по методикам J. Rogers [Rogers et al., 1985: 113–120] и M.O. Smith [Smith et al., 2013: 11–18]. Остеометрические характеристики приведены в таблице 1.

3 Результаты. Описание посткраниального скелета. Могильник Ойсылкара VII, курган 1, погребение 1. Скелет принадлежал мужчине в возрасте 35–40 лет. Плечевые кости (humerus) индивидуума отличаются значительной массивностью. Диафизы плечевых костей уплощены (платипрахия). Дельтовидная бугристость выражена сильно, указывая на развитую мускулатуру плечевого пояса. Кости предплечья длинные: локтевая кость (ulna) – 301,0 мм, лучевая (radius) – 278,0 мм. Ключицы средней длины. Большеберцовые кости (tibia) характеризуются очень большой длиной: 416,0 мм (справа) и 419,0 мм (слева). Диафизы большеберцовых костей на уровне питательного отверстия имеют округлую форму (эурикнемия). Их массивность ниже средней. В связи с отсутствием эпифизов бедренных костей

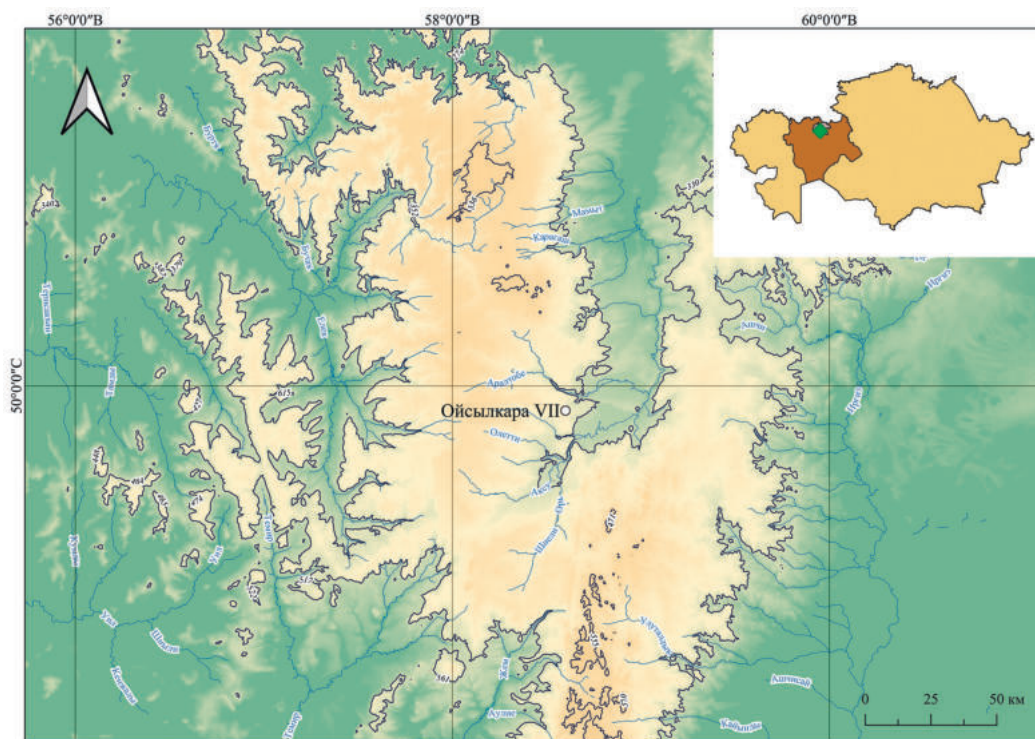

Рис. 1. Карта-схема расположения могильника Ойсылкара VII. Исполнитель: Ерасыл Жолдыбай

Рис. 2. Ойсылкара VII. Курган №1, погребение №1, костяк. Исполнители: Б. Әлибай, Ұ. Амантурлин.

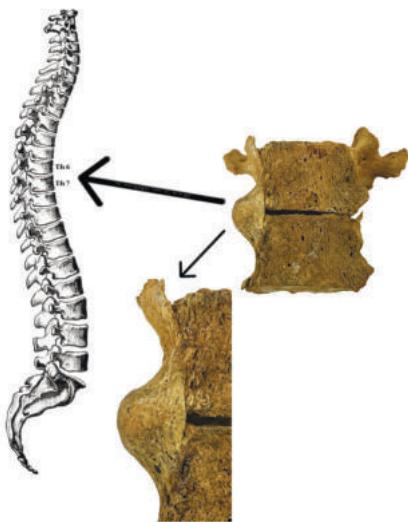

Рис. 3. Анкилоз грудных позвонков (Т6–Т7) и осификация передней продольной связки.

Исполнитель: Б. Әлибай.

(femur) не удалось определить их основные продольные параметры. Верхняя часть диафизов бедренных костей также расширены (эуримерия). Большеберцовые кости имеют очень большую длину. Их диафизы на уровне питательного отверстия характеризуются эуримерией. Массивность большеберцовых костей незначительная. Элементы рельефа в местах прикрепления мышц на плечевых, лучевых, локтевых, бедренных и большеберцовых костях имеют очень сильное развитие. Четко выраженные мышечные линии и бугристости отражают высокую физическую активность индивида. Длина тела, реконструированная по правой большеберцовой кости, по формуле К. Пирсона и А. Ли составила 178,0 см, тогда как по методу С. Дюпертуйи и Д. Хэддена – 181,7 см.

Особенности. В ходе анализа скелетных останков зафиксировано патологическое изменение позвонков Т6Т7 индивидуума. Материал демонстрирует сегментарный блок, образованный анкилозом двух грудных позвонков (Т6–Т7) с массивным костеобразованием на переднебоковых поверхностях тел (рис. 3). Подобные патологии чаще встречается у индивидов старше 40–50 лет и чаще ассоциируется с метаболическим статусом и образом жизни.

4 Обсуждение. В целом, по данным остеометрического анализа индивидуум из погребения 1 кургана 1 могильника Ойсылкара VII характеризуется гиперморфным телосложением. Массивность скелета и выраженный мышечный рельеф, в частности дельтовидная бугристость плечевых костей, отражают стабильные высокие физические нагрузки, характерные для образа жизни кочевого населения эпохи раннего железа. С целью оценки морфологических особенностей посткраниального скелета и определения положения индивидуума среди синхронных материалов был применён анализ методом главных компонент. Для сравнения были привлечены серии сарматов Западного Казахстана, саков Павлодарского Прииртышья, Жетысу и Притяньшанья. Анализ проводился по 9 (H1;U1;U3;R1;R3;F1;F8;T1;T10) признакам. Результаты анализа показали, что 1 и 2 главные компоненты (далее – ГК) являются наиболее информативными, объясняя 52,8% и 11,4% общей изменчивости соответственно (таблица 2). Первая ГК характеризуется преимущественно отрицательными нагрузками по всем признакам. Во второй ГК отрицательная нагрузка зафиксирована лишь для окружности середины диафиза бедренной кости. По первой главной компоненте наблюдается разграничение сравниваемых серий, что, вероятно, отражает различия в общих

размерных характеристиках скелета. На диаграмме распределения (рис. 4) индивидуум из погребения 1 кургана 1 могильника Ойсылкара VII расположен в левой части графика (под номером 1). В этой же области локализуются материалы раннесарматских погребений Илекского микрорайона, что указывает на его близость к сериям Западного Казахстана. Примечательно, что серии саков Жетысу и Притяньшанья группируются преимущественно в правой части графика и характеризуются более низкими значениями длин конечностей. Материалы саков Павлодарского Прииртышья демонстрируют наиболее широкое распределение, перекрываясь со всеми сравниваемыми сериями и занимая всё пространство диаграммы, что,

вероятно, отражает их морфологическую неоднородность.

5 Заключение. Введённые в научный оборот палеоантропологические материалы из могильника Ойсылкара VII дополняют представления о морфологических особенностях населения Западного Казахстана раннесарматского времени. По данным остеометрического анализа исследованный индивидуум характеризуется гиперморфным телосложением и выраженным мышечным рельефом, что отражает высокий уровень физической активности.

Результаты анализа главных компонент показали, что по совокупности посткраниальных признаков данный индивидуум сближается с материалами

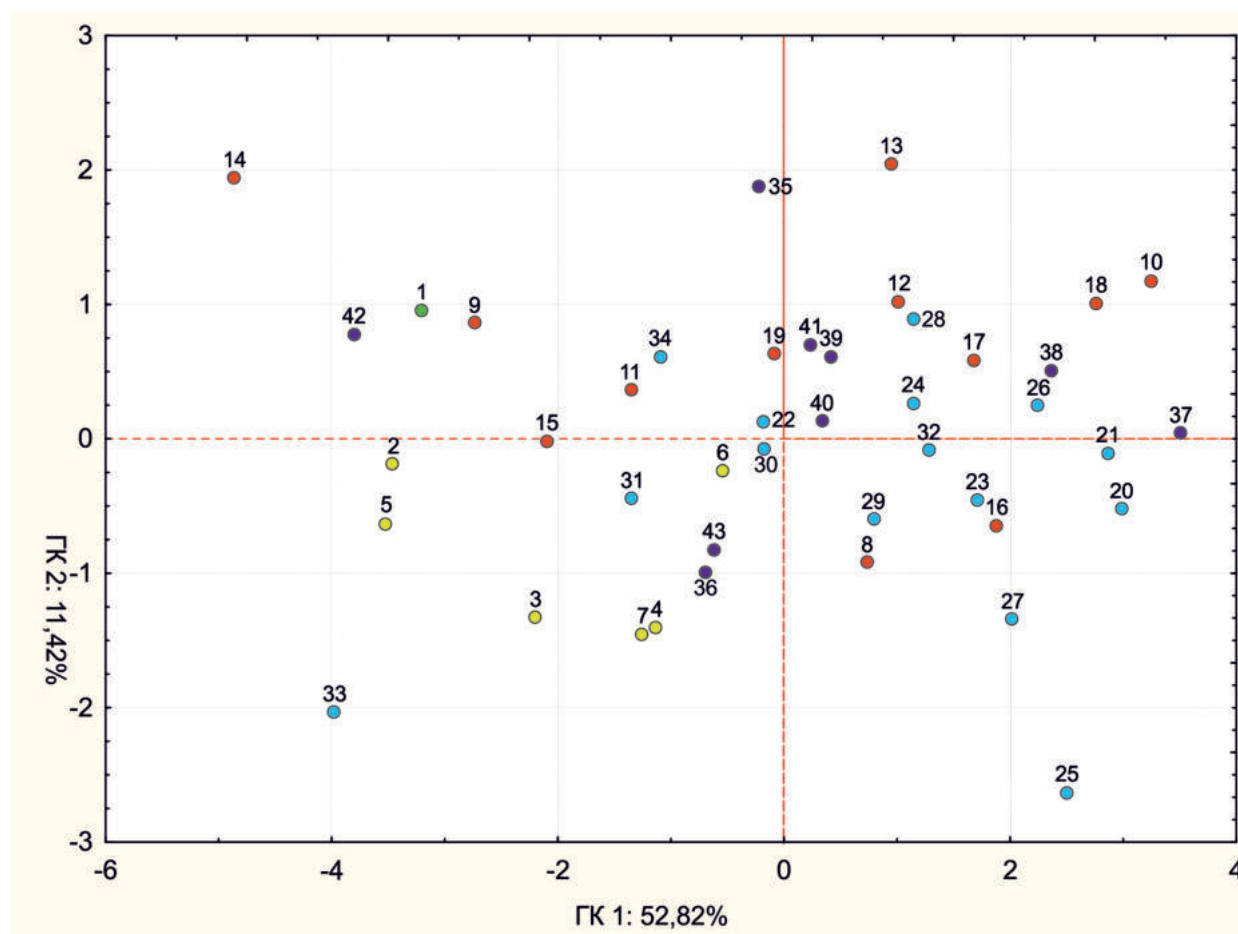

Рис. 4. Расположение черепов раннего железного века в пространстве первых двух главных компонент (ГК-1 и ГК-2): 1 – могильник Ойсылкара VII, курган 1, погребение 1; 2–7 – Сарматы Илекского микрорайона; 8–19 – Саки Павлодарского Прииртышья; 20–34 – Саки Жетысу; 35–43 – Саки Притяньшанья (Кыргызстан). Исполнители: Б.Әлибай, Ұ.Амантурлин.

раннесарматских погребений Илекского микрорайона и в целом с сериями Западного Казахстана. В то же время выявленные различия с сакскими сериями Жетысу и Притяньшанья, характеризующимися более низкими значениями длин конечностей, указывают на региональную дифференциацию посткраниальных параметров.

Широкое распределение материалов саков Павлодарского Прииртышья, перекрывающихся с другими сериями, вероятно, отражает их морфологическую неоднородность. В целом полученные результаты подтверждают информативность посткраниальных

признаков при межгрупповых сопоставлениях и позволяют уточнить особенности изменчивости населения раннего железного века на территории Западного Казахстана.

Благодарность. Авторы статьи выражает искреннюю благодарность руководителю экспедиции и всем участникам археологических исследований на могильнике Ойсылкара VII за предоставленную возможность изучения и использования материалов и данных, полученных в ходе раскопок могильника.

Научный руководитель: Жанузак Р.Ж.

Таблица 1. Остеометрические характеристики

Мог. Ойсылкара 7. курган 1. могила 1		
Плечевая кость	П	Л
5. Наиб. диаметр серед. диафиза	28,0	26,0
6. Наим. диаметр серед. диафиза	19,0	18,5
7. Наим. окружность	72,0	75,0
7а. Окр. серед. диафиза	78,0	75,0
Локтевая кость		
1. Наибольшая длина	301,0	-
2. Физиол. длина	268,0	-
11. Передне-задний диаметр	16,0	20,0
12. Поперечный диаметр	20,0	18,0
3. Наименьшая окружность	42,0	41,0
Лучевая кость		
1. Наибольшая длина	278,0	-
2. Физиол. длина	264,0	-
4. Поперечный диаметр диаф.	20,0	19,0
5. Сагит. диаметр диаф.	13,0	13,0
3. Наименьшая окружность	47,0	46,0
Ключица		
1. Длина	152,0	152,0
6. Окружность	45,0	45,0
Бедренная кость		
21. Мышелковая ширина	92,0	-
6. Сагитт. диаметр середины д.	35,0	34,0
7. Попер. диаметр середины д.	31,0	30,0
9. Верх. попер. диаметр	33,0	32,0

10. Верхний сагитт.диаметр	30,0	31,0
8. Окружность сер. Диафиза	103,0	101,0
Большеберцовая кость		
1. Полная длина	418,0	420,0
5. Наиб.ширина верхн.эпифиза	-	87,0
6. Наиб.шир.нижнего эпифиза	58,0	60,0
8. Сагит.д.сер.д.	30,0	30,0
9. Попер.д.сер.д.	24,0	25,0
8а. Сагит.д.на ур.пит.отв.	36,5	35,0
9а. Попер.д.на ур.пит.отв.	28,0	27,0
10. Окр.сер.д.	84,0	87,0
10b. Наим.окр.	78,0	79,0
Указатели		
H6:H5. Указатель сечения	67,9	71,2
F6:F7. Указатель пилястрии	112,9	113,3
F10:F9. Указатель платимерии	90,9	96,9
T9a:T8a. Указатель сечения	76,7	77,1
T10b:T1. Указатель массивности	18,7	18,8

Таблица 2. Нагрузки на остеометрические признаки

Признаки	ГК 1	ГК 2
H1	-0,70	0,31
U1	-0,79	0,36
U3	-0,59	-0,23
R1	-0,78	0,41
R3	-0,64	-0,39
F1	-0,83	0,03
F8	-0,67	-0,57
T1	-0,78	0,15
T10	-0,73	-0,27

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1966. 251 с.

Балабанова М.А. Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. М.; Наука, 2000а. 133 с.

Балабанова М.А. Антропологический состав и происхождение раннесарматского населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья // Раннесарматская

культура. Формирование. Развитие. Хронология. Самара, 2000б. Вып. 1. С. 105–115.

Григорьев А.П., Жанузак Р.Ж. Некоторые аспекты морфологии посткраниального скелета населения Уральско-Мугоджарского региона в эпоху поздней бронзы // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2023. № 1 (60). С. 114–129.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР // ТИЭ. Новая серия. Т. IV. М.: АН СССР, 1948. 392 с.

Ефимова С.Г. «Савроматы» и ранние сарматы по антропологическим материалам из Лебедевского курганного комплекса // Железчиков Б.Ф., В.М. Клепиков, И.В. Сергацков. Древности Лебедевки (VI–II вв. До н.э.). М.: Восточная литература, 2006. 159 с.

Жанузак Р.Ж. Ержүрек сарматтар, олар кімдер? (Ұрысай-2 кешенін палеоантропологиялық талдау). Sarmatae: ежелгі қобдиша құпиясы. Жауапты редакторлар: Ғ.А. Базарбаева, Г.С. Жұмабекова, Ә.М. Манапова. Кітап-альбом. Алматы; Орал: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты; Батыс-Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің археология бөлімі; «Остров Крым» ғылыми-қалпына келтіру зертханасы, 2024. 98 б.

Китов Е.П., Мамедов А.М. Ерте темір дәуіріндегі Батыс Қазақстанның көшпелі тұрғындары. Кочевое население Западного Казахстана в раннем железном веке. Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Марғұлана в г. Астана, 2014. 352 с.

Мамиров Т.Б., Байтанаев Б.А., Казизов Е.С., Жанузак Р., Куандық С.Р., Мамиров К.Б. Отчёт по теме «Историко-культурные комплексы Монголсай и Ойсылкара в Хромтауском районе Актюбинской области» 2019. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 3409.

Онгар А., Самашев З., Киясбек Г., Хасенова Б.М., Мамедов А.М. Изучение околокурганного пространства кургана № 1 могильника Тортоба (по материалам 2013 г.) Труды филиала Института археологии им. А.Х. Марғұлана в г. Астана. Том II. Астана: Изда-

тельская группа ФИА им. А.Х. Марғұлана в г. Астана, 2013. 302 с.

Пежемский Д.В. Изменчивость продольных размеров трубчатых костей человека и возможности реконструкции телосложения: дисс. ... канд. биол. наук. 2011. 326 с.

Хохлов А.А., Григорьев А.П. К методике оценки метрических данных по основным абсолютным признакам и указателям скелета человека (по антропологическим материалам некрополей г. Самары XVIII–XIX вв.) // Вестник Московского университета. Серия 23: Антропология. 2020. № 3. С. 68–76.

Donat, R., Mokrane, F.Z., Rousseau, H., Dedouit, F., Telmon, N., Crubézy, É. (2019). The antiquity of the spondyloarthritides: Presentation of one of the oldest Neolithic cases in Western Europe. *International Journal of Paleopathology*, 24; 229–235 p. DOI: 10.1016/j.ijpp.2018.12.005

Rogers, J., Watt, I., Dieppe, P. (1985). Palaeopathology of spinal osteophytosis, vertebral ankylosis, ankylosing spondylitis, and vertebral hyperostosis. *Annals of the Rheumatic Diseases*, 44; №2, 113–120 p. DOI: 10.1136/ard.44.2.113

Smith, M.O., Dorsz, J.R., Betsinger, T.K. (2013). Diffuse idiopathic skeletal hyperostosis (DISH) in pre-Columbian North America: Evidence from the eastern Tennessee River Valley. *International Journal of Paleopathology*, 3; 11–18 p. DOI: 10.1016/j.ijpp.2013.03.001

Р.Т. ӘЛТАЕВ

Әлтаев Рамазан Төлегенұлы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
 Қызылорда қ., Қазақстан;
 altaevramazan@mail.ru

АРАЛ МАҢЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ-СӘУЛЕТ ЕСКЕРТКІШТЕРІН САҚТАУ МЕН НАСИХАТТАУДЫҢ ТУРИСТІК ӘЛЕУЕТІ МЕН ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Аннотация. Ғылыми мақалада Арал маңында орналасқан археологиялық-сәулет ескерткіштерінің тарихи-мәдени маңызы, зерттелу тарихы өлкені зерттеген өлкетанушылардың және ірі кешенді археологиялық экспедициялардың нәтижелері ескерткіштерді сақтау мәселелері және аймақтың туристік әлеуеті қарастырылады. Зерттеу барысында археологиялық деректерге, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, ескерткіштерді қорғау мен насихаттаудың заманауи әдістері талданды. Арал өңірінің археологиялық мұрасын мәдени туризммен ұштастырудың тиімді жолдары ұсынылады.

Зерттеуде, аймақтың тарихи-мәдени мұраны сақтауда қазіргі заманғы технологиялар соның ішінде цифрлық сандық әдістері Қызылорда облыстық тарихи-мәдени мұраны қорғау орталығы коммуналдық мемлекеттік мекемесі сайтында орналасқан Қызылорда облысының тарихи-мәдени мұра объектілерінің 3D форматтағы интерактивті картасы маңыздылығын анықтау және аймақтың туризміне қосқан үлесін көрсетуге ерекше назар аударылды.

Түйін сөздер: Арал маңы, археология, тарихи-мәдени мұра, ескерткіштер, мәдени туризм, цифрландыру

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2025–2027 жж. арналған гранттық қаржыландыру шеңберінде, ЖТН АР26197945 жобасы аясында даярланды.

ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ И СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ СОХРАНЕНИЯ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ АРАЛЬСКОГО РЕГИОНА

Аннотация. В научной статье рассматривается историко-культурное значение археологических и архитектурных памятников Приаралья, история их исследования, результаты работы местных историков, изучавших регион, и крупномасштабных комплексных археологических экспедиций, вопросы их сохранения и туристического потенциала региона. В ходе исследования, на основе археологических данных, работ отечественных и зарубежных ученых, проанализированы современные методы охраны и популяризации памятников. Предложены эффективные пути сочетания археологического наследия Аральского региона с культурным туризмом.

В исследовании особое внимание уделено определению значимости современных технологий в сохранении историко-культурного наследия региона, в том числе цифровых методов. В частности, рассмотрена интерактивная карта объектов историко-культурного наследия Кызылординской области в формате 3D, размещённая на сайте коммунального государственного учреждения «Кызылординский областной центр охраны историко-культурного наследия». Также проанализирован её вклад в развитие туристского потенциала региона.

Ключевые слова: Приаралье, археология, историко-культурное наследие, памятники, культурный туризм, цифровизация

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта грантовых научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2025–2027 гг., ИРН АР26197945.

TOURIST POTENTIAL AND MODERN METHODS OF PRESERVATION AND POPULARIZATION OF ARCHAEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS OF THE ARAL REGION

Abstract. This scientific article examines the historical and cultural significance of the archaeological and architectural monuments of the Aral Sea region, the history of their exploration, the results of local historians studying the region, and large-scale archaeological expeditions, as well as their conservation and tourism potential. The study, based on archaeological data and the work of Russian and international scholars, analyzes modern methods of preserving and promoting the monuments. Effective ways to combine the archaeological heritage of the Aral Sea region with cultural tourism are proposed. The study places particular emphasis on determining the importance of modern technologies in preserving the region's historical and cultural heritage, including digital methods. Specifically, it examines an interactive 3D map of historical and cultural heritage sites in the Kyzylorda region, posted on the website of the Kyzylorda Regional Center for the Preservation of Historical and Cultural Heritage. Its contribution to developing the region's tourism potential is also analyzed.

Keywords: Aral Sea region, archaeology, historical and cultural heritage, monuments, cultural tourism, digitalization

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of grant scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2025–2027, IRN: AP26197945.

1 Кіріспе. Сәулет ескерткіштерін сақтау, реставрациялау және туризм әлеуеті мәдени мұраны қорғаудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады, өйткені олар қоғамның тарихи болмысын және дәстүрлерін сақтауға мүмкіндік береді. Қазіргі заманда ескерткіштер урбанизация, климаттың өзгеруі және уақыттың әсері сияқты түрлі қауіп-қатерлерге ұшырап отырғандықтан, оларды қорғау мен сақтау ісінде кешенді тәсілді қолдану қажеттілігі туындайды. Қазіргі заманда туризм индустриясы адамзаттың өмір сүру қызметінде ерекше орын алады. Ғасыр басынан бері және бүгінгі күні мәдени-танымдық туризм экономиканың ең қарқынды дамып келе жатқан әрі ауқымды салаларының біріне айналып отыр. Ол серпінді сипатқа ие болып, болашақта да тұрақты әрі перспективалы даму үрдісін сақтауда. Әлемде мәдени-танымдық туризмнің рөлі мен ықпалының артуына байланысты, осы құбылыстың мүмкіндіктерін мәдени саланы одан әрі дамыту мақсатында ұтымды пайдалану мәселесі өзекті бола түсуде. Туризм индустриясы мен мәдени мұра нысандары арасындағы өзара қатынастарды жергілікті және мемлекеттік деңгейде реттеу саласындағы әлемдік тәжірибе аталған нысандарды сақтауға, жаңғыртуға және олардың өмір сүруінің жаңа формаларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Мәдени мұра мен туризм – мазмұны кең тақырып, ал тарихи-мәдени әлеуетті туристік салада тиімді пайдалану мәселесі осы бағыттағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл мәселені

шешпейінше мәдени туризмді дамыту мүмкін емес. Бұл бағытта дәстүрлі тұрақты және көрмелік экспозициялары бар әртүрлі музейлер, сондай-ақ сәулет және тарихи ескерткіштер туристік көрсетілім нысандары ретінде ұсынылатын музей-қорықтар да маңызды жұмыстар атқаруда. Аталған тақырып қазіргі тарихнамада жеткілікті деңгейде зерттелген. Өзінің пәнаралық сипатына байланысты ол туризм және қонақжайлық сервисі саласының мамандары тарапынан, сондай-ақ жалпы мәдени мұраны сақтау мен оны қазіргі қоғам өміріне енгізу мәселелерін зерттейтін ғалымдар тарапынан қарастырылуда [Зайцев 2015: 76–81].

Мұндай нысандар экономиканың басқа салаларында қолданылып, заманауи сипат алып, қарқынды дами алады. Аталған үрдістер елімізге де тән, себебі күн сайын мәдениет саласындағы мемлекеттік органдар өкілдері аумақтарды дамытуда туризмнің жаңа мүмкіндіктері мен перспективаларын қарастыруда.

Мәдени-танымдық туризмнің негізгі құрамдас бөлігі – елдің тарихи-мәдени әлеуеті болып табылады. Бұл әлеуетке мемлекеттің дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын қамтитын әлеуметтік сала жатады. Мәдени-танымдық туризмде пайдаланылатын ресурстар әрбір аумақта бар. Алайда оның сапалы дамуы үшін белгілі бір өңірде тарихи-мәдени мұра нысандарының шоғырлануы қажет.

2 Зерттеу әдістері. Арал аймағының археологиялық және мәдени мұрасын зерттеу

барысында отандық және шетелдік зерттеушілердің жарияланған деректері, экспедициялық материалдар және мұрағаттық деректер жан-жақты сарапталды. Бұл зерттеу барысында анализ және синтез, дедукция және индукция әдістері кеңінен қолданылды, сондай-ақ археологиялық нысандардың тарихи, мәдени және құрылымдық ерекшеліктерін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді.

Қазіргі таңда әлемде туризм индустриясы жоғары қарқынмен дамып келеді, жыл сайын демалыс мақсатында да, іскерлік мақсатта да жүзеге асырылатын туристік сапарлар саны артып отыр. Көптеген мемлекеттер үшін туризм мемлекеттік кірістің негізгі көздерінің бірі болып саналады, ал кейбір елдер үшін ол басты табыс көзіне айналған. Сондай туризмді дамытуға перспективалы аймақтардың бірі, Арал маңы – Қазақстанның тарихи-мәдени кеңістігінде маңызды орын алатын өңір. Оның археологиялық-сәулет ескерткіштері адамзаттың ежелгі кезеңдерден бүгінгі күнге дейінгі даму үдерістерін танып-білу үшін құнды ақпарат көздерін, береді. Археологиялық зерттеулер көрсеткендей, Арал маңында тас дәуірінен бастау алады. Аймақтың ежелгі адамдардың тіршілігі мен шаруашылығы туралы маңызды мәліметтер береді, сонымен қатар осы кезеңдегі мәдени үрдістер мен қоғамдық қатынастар туралы түсінік қалыптастырады [Курманиязов, Рахимжанова, 2025:19–31].

Көне сәулет және археологиялық ескерткіштер туралы алғашқы алғашқы өлкетанушылық кезеңге сәйкес келеді. Дегенмен ғылыми ізденістер, зерттеулер біздің заманымыздағы XVIII ғасырдың үлесіне тиеді. Көптеген ескерткіштердің орналасқан жері, көлемі, тіршілік еткен уақыты, туралы И. Гладышев, Д.В. Муравин, С. Ремезов, П. Рычков, А.И. Левшин, И. Кастанье т.б. тұңғыш мәлімет береді. Ал археологиялық зерттеуді 1867 жылы П.И. Лерх Жанкент қала жұртынан бастайды [Воякин, 2017: 504–507].

Кең көлемді, жан-жақты нағыз ғылыми қазба жұмыстары 1946 жылы С.П. Толстовтың басқарумен Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясы Сырдарияның ежелгі солтүстік арналары Жаңадария, Іңкәрдария, Қуандария мен Ескідариялыққа қарай жүріп, Жетіасар кешенінің ескерткіштері, оғыз қалалары Жанкент, Жезд, Кескен-күйік, Күйік қала қалалары және Алтын Орда кезеңінен жатқызылатын ортағасырлық қалалар ашылды. 1948–1951 жж. С.П. Толстов Жетіасар №3 (Алтын асар), Жетіасар №9 қаларында және бірнеше жеке обаларда қазба жұмыстарын жүргізді. 1958, 1962–1963

және 1991 жылдарға дейін басқа да Жетіасар ескерткіштерінде қазба жұмыстары жалғасын тапты. С.П. Толстов зертеуі барысында 1948 ж. «По следам древнехорезмийской цивилизации» және «Древний Хорезм» монографиялары жарияланды [Толстов 1948а; Толстов 1948б].

С.П. Толстовтың жүргізген ізденістері нәтижелері талданған, Сырдарияның төменгі ағысындағы ерте темір дәуірі мен ортағасырлық қалалардың орнын, оларды кімдер мекендегенін анықтауға бағытталған бірден-бір еңбегі – 1962 ж. жарық көрген «По древним дельтам Окса и Яксарты» атты еңбегі [Толстов 1962]. Әр жылдардағы зерттеу жұмыстарының қорытындылары жыл сайын шығатын «Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции» атты еңбектерінде жарияланып отырды. Л.М. Левинаның 1972-1991 жылдары жүргізген зерттеу жұмыстарының қорытындылары тек 1992–1995 жылдары «Низовье Сырдарьи в древности» атты бес томдық жарияланды, 1996 жылы «Этнокультурная история Восточного Приаралья» деп аталатын соңғы монграфиясы жарық көрді [Левина 1996; Галиева, 1999].

Арал маңы археологиясы 1990-2000 жылдары аралығы Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті ғалымдары Т. Мәмиевтің, А. Айдосов жетекшілігімен Асанас, Баршынкент, Сауран Арал теңізінің кепкен табанынан табылған Кердері мавзолейінде, Арал Асар елді мекендеріне жасақталған кешенді зерттеу жүргізілген зерттеулер барысында ашылып есепке алынған ескерткіштердің нәтижелері Т. Мәмиевтің 2005 жылы қорғаған «Сырдың төменгі ағысы бойында ортағасырлық қалалар» атты кандидаттық диссертациясын қорғалып және бірнеше еңбектері жарияланған болатын [Мәмиев 2000].

2004–2011 жылдар аралығы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шірікбаб археологиялық экспедициясының барлау отряды (жетекшісі Құрманқұлов Ж.К.) «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында «Қызылорда облысының ескерткіштер жинағын» шығару мақсатында Арал аймағында толыққанды археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Бұл археологиялық зерттеулер тас дәуірден бастап кейінгі орта ғасырға дейінгі ескерткіштер және архитектуралық маңызы бар ескерткіштері енгізілді. 2007 жылы орыс тілінде, 2011 жылы қазақ тілінде Қызылорда облысының ескерткіштер жинағына енгізілді [Байпаков, Құрманқұлов 2011: 9-44].

Бұл тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағында облыс аумағындағы археологиялық ескерткіштер, сәулет өнер ескерткіштері енген, аудандар

бойынша карталар, сызбалар, көптеген ескерткіштер Garmin 12 GPS қабылдағышының көмегімен алынған және әр түрлі масштабта топографиялық карталар пайдаланған.

Арал аймағы ескерткіштері «Қазақстанның киелі орындарының географиясы» және «Сыр бойының сакральды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар» атты жинақтарға енгізілген. Бұл энциклопедиялық жинақтарда Жетіасар және Жанкент қалаларының анықтамалары беріліп, бұл нысандарды республикалық және сыр өңірінің қасиетті орындар тізіміне енгізілген [Сыр бойының сакральды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар 2019: 332–351]. Кейінгі жаңа зерттеулер Бәбіш-молда, Жанкент, Сығанақ қалаларында археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, ашылған нысандардың беті тұмшалап жабылып, облыс қонақтары мен тұрғындарына ұсынылып отыр [Воякин 2017: 504–507].

2017 жылы Қазақстанның киелі орындарының географиясы, табиғат, археология, этнография және діни сәулет өнері нысандарының жинағына: сәулет өнері ескерткіштерінен Асанас ата кесенесі, Көтібар батыр мұнарасы, Қалжан ахун мешіт медресесі, Мулқалан кесенесі, археологиялық ескерткіштер қатарынан Шірік-рабат қалашығы, Түгіскен қорымдары жинаққа енгізілген болатын [Құрманқұлов, 2017: 559–560].

2018 жылы И.А. Аржанцева, С.Б. Болелов, Ө.Ө. Тәжікеев Хорезм экспедициясының Сыр өңіріндегі зерттеулерінің тарихы кітап-альбом жарық көрді. Еңбекте Арал аймағы Сырдария төменгі ағысында КСРО ҒА Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының Қазақстан жұмыстары кезінде Ресейлік ғалымдардың жинақтаған РҒА Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы Этнология және антропология институты мен Шығыс халықтарының өнері мемлекеттік музейінің архиві қорларында ғылыми есептер және ескерткіштердің ескі суреттері, карталар және табылған жәдігерлер суреттері сипаттамаларымен берілген [Аржанцева, Болелов, Тәжікеев. 2018].

2021 жылы Ө.Х. Марғұлан Археология институты Шірік-рабат археология этнографиялық экспедициясы ғалымдармен бірлесе отырып Шірік-рабат мәдениетінің ескерткіштері оның ішіндегі (Шірік-Рабат қала қорымы, Бәбіш-мола қалашығы, Баланды) ескерткіштерінде археологиялық зерттеу жұмыстарының ғылыми нәтижелері Ж.К. Курманкулов., С.Б. Болелов, Ж.Р. Утубаев «Древние земледельцы низовьев Сырдарьи» атты монография Ө.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының еңбектерінің I томы жарық

көрді. Еңбек 2004–2021 жылдар аралығындағы Сырдарияның төменгі ағысы антикалық Шірік-рабат мәдениетінің ескерткіштері олардың қала тұрғызу өнері, тұрмыс тіршілігі, кермамика жасау өнері, егін егу сияқты мәліметтерді кеңінен қамтыған [Курманкулов және т.б. 2017: 15–20].

Бұл зерттеулерде қолданылған археологиялық мониторинг және материалдық жәдігерлерді талдау әдістері, атап айтқанда техникалық жоғары дәлдікпен GPS жүйесі арқылы нысандарды тіркеу және салыстырмалы-тарихи талдау, осы ескерткіштердің кеңістік және уақыт бойынша нақты орналасуын анықтауға мүмкіндік берді.

Аймақтың ежелгі және ортағасырлық ескерткіштерді сақтау, қорғау жұмыстарына қатысты Қызылорда облыстық тарихи-мәдени мұраны қорғау орталығы коммуналдық мемлекеттік мекемесі тарапынан Бәбіш-молла, Жанкент және Сығанақ қалашықтарында қазба жұмыстары жүргізіліп келе жатыр [Суюндиқова, Тұрғынбаев 2018: 306–313; Суюндиқова, Тұрғынбаев, 2019: 221–229]. Қазір осы ескерткіштердің кешенді зерттеу жұмыстар аясында қалашықтардан ашылған нысандарды сақтау қорғау шаралары жүргізілуде.

3 Нәтижелер. Арал аймағының археологиялық және мәдени мұрасын кешенді зерттеу нәтижелері аймақтың тарихи маңыздылығын ғана емес, сонымен қатар бұл мұраны сақтау мен тиімді насихаттаудың туристік әлеуетін анықтауда маңызды ғылыми дерекке айналатынын көрсетті.

Сырдарияның төменгі ағысының археологиялық мұралары: тарихи-мәдени зерттеу жұмысын қорытындылай келе Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан ежелгі дәуірден кейінгі орта ғасырға дейінгі археологиялық ескерткіштердің тарихи топографиясы мен заттай мәдениеті археологиялық материалдар негізінде тарихи талдау жұмысы барысында, ескерткіштердің негізгі даму кезеңдері мен түрлері айқындалды.

2016 жылы Қызылорда облысы аймағындағы ЮНЕСКО-ның «Ұлы Жібек жолы» Дүниежүзілік мұрасының алдын ала тізіміне дайындауға қатысты Сырдария бойындағы Жетіасар шатқалының нысандарды қорғау аймағын, құрылыс салуды реттеу аймақтарын және қорғалатын табиғи ландшафт аймақтарын айқындау мақсатында бірнеше жұмыстар жүргізіліп, асарлардың нақты қорғау аймақтары айқындалып бекітіліп, Ұлы Жібек жолы» атты сериялық трансшекаралық номинация бойынша енгізілген нысанды негізгі номинацияға ұсыну жолындағы

кезеңдерінен өтті [Воякин 2016: 48; Воякин, 2017: 516–524].

4 Талқылау. Арал аймағының археологиялық мұрасы тарихи және мәдени дамудың маңызды деректерін ұсынады. GIS және 3D модельдеу әдістері арқылы тарихи нысандардың кеңістіктегі орналасуы мен сәулеттік ерекшеліктері дәл анықталды. Сонымен қатар, виртуалды турлар жасау арқылы туристерге тарихи орындарды көрсету тиімді болып отыр, бұл мәдени мұраны насихаттаудың заманауи әдістерін жүзеге асыруға жол ашады.

Арал аймағының археологиялық мұрасын сақтау мен насихаттау туристік әлеуеті көтерілуге мүмкіндік береді. Нысандардың әртүрлі тарихи кезеңдерге жатуы, сәулеттік ерекшеліктері және әлеуметтік мәні туристік бағдарларды әр тараптандыруға жаңа серпін береді. Бұл аймақтың экономикалық дамуына және мәдени мұраны сақтауға үлес қосады. Сонымен қатар, туристік инфрақұрылымды дамыту, экскурсияларды ұйымдастыру және ақпараттық панельдер мен цифрлық ресурстарды енгізу арқылы туристік тәжірибе жақсарады.

Географиялық ақпараттық жүйелер (GIS) мен топографиялық талдау Арал аймағының тарихи ландшафтын түсінуге мүмкіндік берді, бұл туристік бағытты жоспарлау кезінде маңызды. GIS арқылы алынған кеңістіктік деректер — ескерткіштердің салыстырмалы орналасуы, топырақ ерекшеліктері, су көздері мен тас жол жүйелерінің тарихи трассалары — туристік бағыттарды логикалық және тарихи тұрғыдан тиімді құруға мүмкіндік берді.

Арал аймағының археологиялық және мәдени мұрасын сақтау, зерттеу және насихаттау келесі бағыттарда жүргізілуде:

- Заманауи технологияларды пайдалану: Қызылорда облысының ескерткіштерінің интерактивті картасы QR-код, GIS, 3D, модельді виртуальды музей арқылы жәдігерлерді көріп танысуға болады;

- Қызылорда облыстық тарихи-мәдени мұраны қорғау орталығы коммуналдық мемлекеттік мекемесі сайтындат туристік әлеуетті дамыту: нысандарды экскурсиялар мен мультимедиялық жобалар арқылы насихаттау жұмыстары жүргізілуде;

- Аймақтағы туристік әлеуеті жоғары және зерттеулер жүргізіп жатқан археологиялық орындар және ортағасырлық қалашықтар: Шірік-Рабат қалашығы, Жанкент қалашығы, Сығанақ қалашығы, Жент қалашығы, Арал асар елді мекені, Кердери 2 кесенесі, Жетіасар археологиялық кешені, Баланды 2 ғибадатханасы, Түгіскен кесенесі, Сауысқандық

петроглифтері, Күйік кескен қалашығы, Бабиш-молла қалашығы ескерткіштер тобы жатады.

- Арал аймағының зиярат ету орындары болып табылатын діни және ғибадат ететін орындары: Бегим ана мұнарасы, Хорасан ата кесенесі, Төлегетай-Қылышты ата кешені, Оқшы ата кесенесі, Құттыбай ата кесенесі, Марал ишан кесенесі, Қорқыт ата мемориалдық кешені, Қалқан ишан кесенесі, Көтібар батыр мұнарасы, Айтбай мешіті, Мулқалан Әулие кесенесі, Сараман – қоса мұнарасы, Қарасопы күмбезі, Ақтас мешіті, Айқожа ишан кесенесі, Ғанибай мешіті, Қосым қожа мазары, Қожаназар ишан мешіті, Мүсірәлі әулие кесенесі, Иманқұл мешіті, Түмен Әулие кесенесі, Кожжан қожа кесенесі, Құлболды ишан кесенесі, Оразай ишан кесенесі, Сунақ ата кесенесі жатады [Байтенов 1990: 335–339; Байтенов 2004: 153].

- Аймақ тарихынан еңбек сіңірген атақты тарихи тұлғалармен байланысты қасиетті орындар: Жанқожа Нұрмұхамедұлы кесенесі, Бұқарбай Естекбайұлы кесенесі, Ғанибай керуен сарайы, Қалжан Ахун мешіт-медресесі, Ахмед ишан кесенелері атап өтуге болады.

- XX ғасырдың тарихи және саяси оқиғалармен байланысты: Орынбор-Ташкент темір жолы бойында салынған сәулет өнері ескерткіштері, темір жол ғимараттары, су қыспақты мұнараларды және Байқоңыр ғарыш айлағын атап көрсетуге болады [Әмина Уайсова, Киелі орындардың туризм нысанына айналдыру мәселелері 01.12.2025].

Қазіргі таңда мәдени мұраны сақтау, зерттеу және кең аудиторияға қолжетімді ету маңызды міндет болып табылады, себебі Қазақстан заңнамасына сәйкес мәдениет – бұл жеке тұлғаның үйлесімді дамуына, патриотизмді тәрбиелеуге және эстетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған материалдық және рухани құндылықтар жиынтығы болып табылады. Мәдени мұра объектілерін таныстыруда виртуалды технологиялардың рөлі артып, онлайн платформалар мен 3D модельдеу арқылы ескерткіштер мен жәдігерлерге жылдам әрі бөгетсіз қолжетімділік қамтамасыз етіледі, бұл тарихи-мәдени объектілерді зерттеуді қауіпсіз әрі ақпаратты етеді.

Қызылорда облысының 3-өлшемді интерактивті картасы аясында қасиетті тарих пен мәдениет ескерткіштерінің 3D модельдері, панорамалық бейнелері және архивтік материалдар қамтылған ақпараттық база әзірленіп, пайдаланушыларға ескерткіш тарихын зерделеу, бейне/фото материалдарды қарау және ақпаратпен әлеуметтік

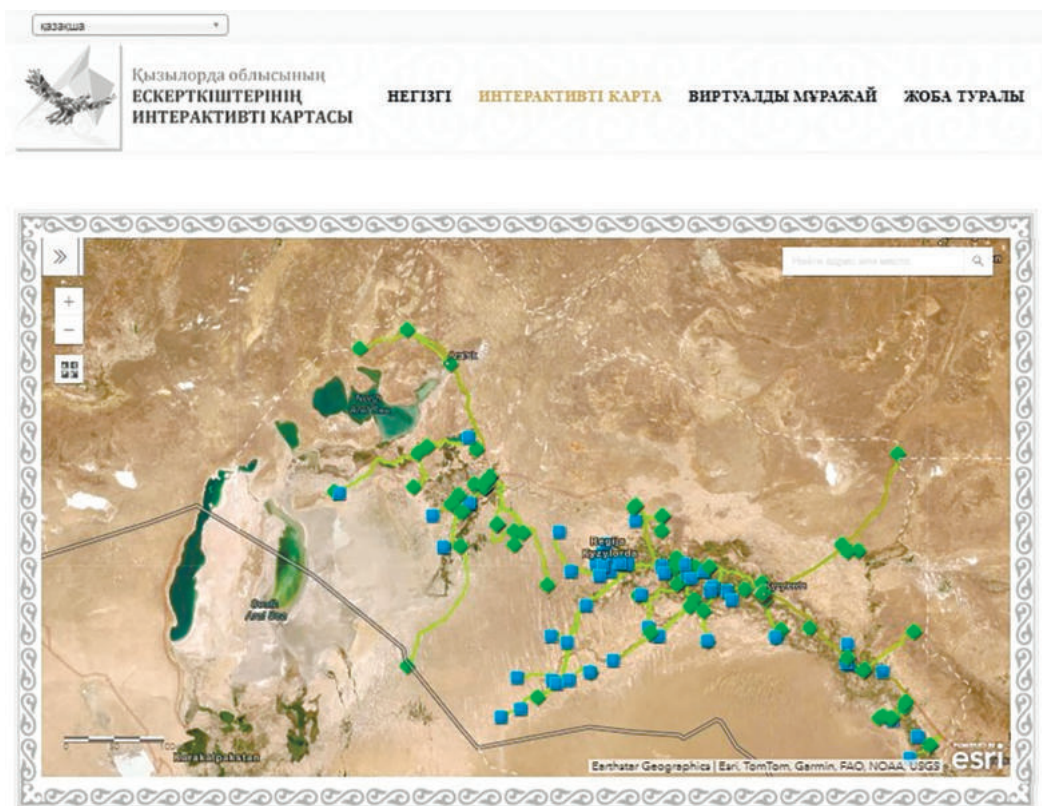
желілерде бөлісу мүмкіндігі берілген. Жоба Sketchfab, ArcGIS Online, Agisoft Photoscan сияқты бағдарламалық өнімдер арқылы іске асырылып, мәдени мұраны насихаттаудың заманауи әрі тиімді әдісі ретінде көрініс тапқан (1-сур.).

Бұл талдау Арал аймағының археологиялық нысандарын ғылыми зерттеудің, мәдени мұраны сақтау мен насихаттаудың, сондай-ақ туристік әлеуетті дамыту стратегияларының негізін құрайды.

5 Қорытынды. Арал аймағының археологиялық мұрасын сақтау және насихаттау туристік әлеуетті арттыруға мүмкіндік береді. Нысандардың әртүрлі тарихи кезеңдерге жатуы, сәулеттік ерекшеліктері және әлеуметтік мәні туристік бағдарларды әртараптандыруға мүмкіндік береді. Заманауи технологияларды пайдалану, нысандарды виртуалды түрде көрсету және экскурсиялық бағдарларды ұйымдастыру арқылы туристік тәжірибе жақсарып, мәдени мұраны сақтау мен насихаттаудың тиімді жолдары іске асырылады. Осылайша, Арал аймағының археологиялық

және мәдени мұрасы тек тарихи құндылық қана емес, ғылыми зерттеу, мәдени туризм және әлеуметтік-экономикалық дамудың маңызды факторы болып табылады. Болашақта аймақтық зерттеулерді кеңейту, заманауи технологияларды пайдалану және тарихи нысандарды кешенді қорғау, сақтау және келешек зерттеулерге тиісті бағдарламалар жасау.

Қызылорда облысы, археологиялық және архитектуралық ескерткіштері туралы ғылыми мәліметтер, аудан аймағында орналасқан әр кезең ескерткіштеріне арнайылап тоқталып ондағы жүргізілген қазба және зерттеу жұмыстары кеңінен берілді. Аймақтың археологиялық және архитектуралық ескерткіштердің зерттелу тарихы өңірде өлкетанушы ғалымдардың еңбектері, Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясы және жаңа кезеңдегі зерттеулердің нәтижелері беріліп отыр. Қазба және зерттеу жұмыстары қайта жанданса, кешенді барлау жұмыстары әр ауданға арналған тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы

1-сур. Солтүстік-Шығыс Арал маңы интерактивтік тақтасы: Қызылорда облыстық тарихи-мәдени мұраны қорғау орталығы коммуналдық мемлекеттік мекемесі сайты:

<https://virtualmap.xyz/be/o-proekte-kz> ; Жоба авторы: Дмитрий Воякин;

Сайтты Археологиялық сараптама компаниясы әзірлеген.

шығарылса аймақ тарихының жаңа мәліметтермен толығады. Сонымен қатар болашақта музей қорық ашылып жатса, ашық аспан астындағы музей ретінде пайдалануға болады. Ескере кету керек бұл қалалар аймақтан өтетін Батыс Еуропа-Батыс-Қытай көлік жолында орналасуы қазба жұмыстары жүргізіле отырып қайта қалпына келтірілсе, туризм әлеуеті көтеріледі.

Ғылыми жетекші: PhD Құрманязов Ы.С.

ӘДЕБИЕТ

- Аржанцева И.А., Болелов С.Б., Тәжекеев Ә.Ә. Хорезм экспедициясының Сыр өңіріндегі зерттеулерінің тарихы. М.: ОЛЕАБУК, 2018. 312 б.
- Байпаков К.М., Құрманқұлов Ж. Сырдарияның көне сағалары қалыптасу және қоныстану тарихы // Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы: Қызылорда облысы. Жауапты редактор М.Елеуов, Ж.Жетібаев. Алматы: Аруна, 2011. 9-44 бб.
- Байтенов Э.М. Казахские мунара // Архитектурное наследство. М., 1990. Сб. 37. С. 335–336.
- Байтенов Э.М. Мемориальное зодчество Казахстана: эволюция и проблемы формообразования. Алматы, 2004. 243 с.
- Воякин Д. Городища Томпак асар (Жеты-асар №12) V–VI вв. до н.э. – IV–V вв. н.э. Отчет научно исследовательской работы №АР-01/46. Алматы. 2016. Фонд По охране памятников истории и культуры Кызылординской области, управления культуры, архивов и документации Кызылординской области». 48 с.
- Воякин Д.А. Жанкент қаласы // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ә. Алматы: Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты, 2017. 1-шығарылым. 504–507 бб.
- Воякин Д.А. Жетіасар археологиялық кешені // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Б.Ә. Байтанаев/ Алматы: Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты, 2017. 1-шығарылым. 516–524 бб.
- Галиева З.С. История культурных ландшафтов Восточного Приаралья в IX в. до н.э.–XV в. н.э.: диссертация... кандидата исторических наук: 07.00.06. Москва, 1999. 199 с. + Прил.
- Зайцева А.И. Модели использования историко-культурного наследия в экскурсионно-познавательном туризме // Вестник Кемеровского государственного университета. 2015. Т.7. № 2 (62). С. 78–81.
- Құрманязов Ы.С., Рахимжанова С. Солтүстік Шығыс Арал маңының тас ғасыры ескерткіштерін бақылау және тіркеуге алу. // Мәдени мұра журналы. 2025. №110(3). 19–31 б.
- Құрманқұлов Ж., Болелов С.Б., Утубаев Ж.Р. Древние земледельцы низовьев Сырдарьи. Монография. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Марғұлана, 2017. 228 с.
- Құрманқұлов Ж. Түгіскен қорымы // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Б.Ә. Байтанаев/ Алматы: Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты, 2017. 1-шығарылым. 559–560 бб.
- Левина Л.М. Этнокультурная история восточного Приаралья I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. М.: Восточная литература, 1996. 438 с.
- Мәмиев Т. Қызылорда облысының археологиялық ескерткіштері. Алматы: «Рауан», 2000. 48 б.
- Суюндиқова М.К., Тұрғынбаев Е. Қызылорда облысындағы тарихи және мәдени ескерткіштер: тізімделу, зерттелу және консервациялау мәселелерін талдау // Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті ҚАЗҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. 2018. №2 (89). 306–313 бб.
- Суюндиқова М.К., Тұрғынбаев Е. Сырдарияның төменгі ағысындағы археология ескерткіштерін музейлендіру (Сығанақ, Жанкент қалашықтары бойынша) // Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті ҚАЗҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. 2019. №2 (93). 221–229 бб.
- Сыр бойының сакралды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар // жоба авторы: С. Қосан; жауапты редактор: А. Жұмабекқызы. Қызылорда: «Тұмар» баспасы, 2019. 432 б.
- Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. Москва: Издание МГУ, 1948а. 352 с. + 87 табл.
- Толстов С.П. По следам древне хорезмской цивилизации. М.-Л.: АН СССР, 1948б. 322 с.
- Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта // М.: Издательство восточной литературы, 1962. 324 с., вкл.
- Уайсова Ә. Киелі орындардың туризм нысанына айналдыру мәселелері // QOJALAR.KZ – Тарих. Таным. Тағлым. URL: <https://kozhalar.kz/202512996-kieli-oryndardying-turizm-nysanyna-ajnaldyru-maseleleri> / (қаралған күні: 10.03.2025).

М.А.БАЛТАШЕВА

Балташева Меруерт Асетқызы

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан;
baltashevameruert21@gmail.com

АТАСУ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЫҚШАМ АУДАНЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аннотация. Бұл ғылыми мақалада Орталық Қазақстанның қола дәуіріндегі ең маңызды мәдени-өндірістік орталықтарының бірі – Атасу археологиялық ықшам ауданының зерттелу тарихы кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі Атасу өңіріндегі ескерткіштердің Андронов мәдениетінен Беғазы-Дәндібай мәдениетіне өту кезеңіндегі айқындаушы рөлімен байланысты. 1946 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі археологиялық ізденістердің динамикасы сараланады. Академик Ә.Х. Марғұлан негізін қалаған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының алғашқы барлау жұмыстарынан бастап, 1970–1980 жылдардағы М.Қ. Қадырбаев пен Ж. Құрманқұловтың Атасу-1 қонысындағы бірегей металлургиялық пештерді ашуы ғылыми тұрғыдан талданады. Мақалада сонымен қатар А.З. Бейсенов пен В.Г. Ломанның қоныстар архитектурасы мен әлеуметтік құрылымына қатысты жаңашыл көзқарастары, сондай-ақ 2019 жылы жарық көрген Жаңаарқа ауданының археологиялық картасындағы жаңа деректер жүйеленген. Осы зерттеу Атасу микроауданының палеоэкономикалық қуатын, кен өндіру мен металлургия технологиясының даму деңгейін және ежелгі қоғамның трансформациялық процестерін түсінуге мүмкіндік береді. Мақала соңында алынған нәтижелерге сыни талдау жасалып, болашақ пәнаралық зерттеулердің бағыттары айқындалған. Бұл еңбек аймақтық археологияны жүйелеуге және тарихи мұраны сақтауға арналған маңызды қадам болып табылады.

Түйін сөздер: Атасу археологиялық ықшам ауданы, металлургия, андронов мәдениеті, беғазы-дәндібай мәдениеті, қоныс, Жаңаарқа, ОҚАЭ, археологиялық карта, GPS, топография

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АТАСУСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МИКРОРАЙОНА

Аннотация. В данной научной статье комплексно рассматривается история изучения археологического микрорайона Атасу – одного из важнейших культурно - производственных центров бронзового века Центрального Казахстана. Актуальность исследования связана с определяющей ролью памятников Атасуского региона в период перехода от андроновской культуры к Бегазы-Дандыбайской культуре. В статье проанализированы результаты первых разведочных работ Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, основанной академиком А.Х. Маргуланом, а также открытие М.К. Кадырбаевым и Ж. Курманкуловым уникальных металлургических печей в поселении Атасу-1 в 1970–1980-х годах. Помимо этого, систематизированы новаторские взгляды А.З. Бейсенова и В.Г. Ломана на архитектуру и социальную структуру поселений, а также новые данные на археологической карте Жанааркинского района, опубликованной в 2019 году. Настоящее исследование позволяет понять палеоэкономическую мощь микрорайона Атасу, уровень развития технологий добычи и металлургии, трансформационные процессы древнего общества. В конце статьи проведен критический анализ полученных результатов, определены направления будущих междисциплинарных исследований. Эта работа является важным шагом к систематизации региональной археологии и сохранению исторического наследия.

Ключевые слова: Археологический микрорайон Атасу, металлургия, андроновская культура, бегазы-дандыбайская культура, поселение, Жанаарка, ЦКАЭ, археологическая карта, GPS, топография

THE HISTORY OF THE STUDY OF THE ARCHAEOLOGICAL MICROREGION OF ATASU

Abstract. This article comprehensively examines the history of the study of the archaeological microregion of Atasu, one of the most important cultural and production centers of the Bronze Age in Central Kazakhstan. The significance of the study lies in the determining role of the monuments of the Atasu region during the transition from the

Andronovo culture to the Begazy-Dandybai culture. The article traces the dynamics of archaeological research from 1946 to the present day. It provides an analysis of the results from the initial exploration work of the Central Kazakhstan Archaeological Expedition, founded by Academician A.Kh. Margulan, as well as the discovery of unique metallurgical furnaces at the Atasu-1 settlement by M.K. Kadyrbaev and Zh. Kurmankulov in the 1970s-1980s. The work also systematizes the innovative views of A. Z. Beisenov and V.G. Loman on the architecture and social structure of settlements, as well as new data on the archaeological map of the Zhanaarka district, published in 2019. This study allows us to understand the paleoeconomic development of the Atasu microdistrict, the level of development of mining and metallurgy technologies, and the transformational processes of ancient society. At the end of the article, a critical analysis of the results obtained is carried out, and the directions of future interdisciplinary research are determined. This work is an important step towards the systematization of regional archaeology and the preservation of historical heritage.

Keywords: Atasu archaeological microregion, metallurgy, Andronovo culture, Begazy-Dandybai culture, settlement, Zhanaarka, Central Kazakhstan Archaeological Expedition, archaeological map, GPS, topography

1 Кіріспе. Орталық Қазақстанның археологиялық картасында Жаңаарқа өңірі, атап айтқанда Атасу өзенінің жоғарғы ағысы, қола дәуірі тайпаларының шоғырланған ерекше аймағы болып табылады. Атасу археологиялық ықшам ауданы (микроауданы) — бұл шамамен 30–40 шақырымдық радиуста орналасқан, өзара генетикалық, шаруашылық және мәдени байланыстағы қоныстар мен қорымдардың күрделі жүйесі. Бұл аймақтың ғылыми маңыздылығы оның стратегиялық орналасуында жатыр. Атасу өңірі Орталық Қазақстанның мыс кен орындары мен жайылымдық алқаптарының түйіскен жері. Ө.Х. Марғұлан атап өткендей, Сарыарқаның осы бөлігінде ежелгі металлургия мен мал шаруашылығы симбиозда дамып, «Атасу кезеңі» деп аталатын өтпелі мәдени қабатты қалыптастырды [Маргулан, 1966]. Атасу микроауданының құрамына Атасу-1, Мыржық, Ақ-Мұстафа секілді бірегей қоныстар мен Саңғыру, Айшырақ, Айдарлы секілді ірі қорымдар кіреді. Бұл нысандардың зерттелуі Андронов мәдениетінің Алакөл сатысынан соңғы қола (Беғазы-Дәндібай) дәуіріне өтуінің бірегей моделін ұсынады [Маргулан 1979: 23]. Атасу өзенінің алқабындағы кешенді ескерткіштер мен олардың зерттелу тарихы. Атасу ықшам ауданының зерттелу тарихнамасын хронологиялық кезеңдерге бөле отырып, жинақталған материалдардың аймақ тарихын қайта жаңғыртудағы ғылыми маңызын негіздеу. Қазіргі археологияда белгілі бір шағын аймақты кешенді зерттеу арқылы тұтас бір дәуірдің әлеуметтік-экономикалық моделін құру басты бағытқа айналды. 2019 жылғы Жаңаарқа ауданының археологиялық картасы аймақтағы ескерткіштердің топографиясын нақтылағанымен, олардың зерттелу тарихын тұжырымдамалық тұрғыдан жүйелеу қажеттілігі туындап отыр [Кукушкин және т.б., 2019]. Атасу ықшам ауданы қола дәуірінде тек өндірістік

орталық қана емес, сонымен бірге жаңа мәдени канондар мен әлеуметтік иерархияның қалыптасу нүктесі болды.

2 Зерттеу әдістері. Мақаланың әдіснамалық базасы археологиялық деректерді жинақтау, өңдеу және интерпретациялаудың кешенді жүйесіне негізделген. Зерттеу барысында келесідей іргелі әдістер қолданылды:

Тарихи-салыстырмалы және ретроспективті әдіс: Атасу өңіріндегі мәдени трансформацияны (андроновтан беғазы-дәндібайға өту) анықтау үшін пайдаланылды. Бұл әдіс Ө.Х. Марғұланның алғашқы пайымдауларын қазіргі жаңа деректермен салыстыра отырып, аймақтық мәдениеттің эволюциялық динамикасын түсінуге мүмкіндік берді [Маргулан 1979: 381].

Стратиграфиялық және планиграфиялық талдау: М.Қ. Қадырбаев пен Ж. Құрманқұловтың Атасу-1 қонысында жүргізген қазба жұмыстарының деректеріне сүйене отырып, мәдени қабаттардың алмасуы мен тұрғын үйлердің, өндірістік пештердің орналасу жүйесі зерттелді. Бұл әдіс қоныстың ішкі құрылымын (зоналау) анықтауға мүмкіндік берді [Қадырбаев 1992: 25].

Сәулеттік-архитектуралық талдау: А.З. Бейсенов пен В.Г. Ломанның әдістемесі бойынша Атасу, Мыржық қоныстарындағы тас қалау техникасы, үйлердің жобалануы және тіреуіш бағандардың орналасуы зерттелді. Бұл әдіс ежелгі тұрғындардың құрылыс канондарын анықтауға негіз болды [Бейсенов 2009: 45].

Картографиялық және ГАЗ (Геоақпараттық жүйелер) әдісі: А.И. Кукушкиннің (2019 ж.) зерттеулеріндегі GPS координаттар мен топографиялық деректер негізінде ескерткіштердің кеңістіктік таралуына талдау жасалды. Бұл әдіс

арқылы «Атасу ықшам ауданының» нақты шекарасы мен ескерткіштердің өзара орналасу тығыздығы (cluster analysis) айқындалды [Кукушкин және басқалар 2019: 15].

3 Талқылау. Атасу археологиялық ықшам ауданының зерттелу динамикасы қазақстандық археология мектебінің қалыптасу жолын көрсетеді. Жиналған материалдарды талдау барысында зерттеу тарихын келесідей мазмұндық кезеңдерге жіктеуге болады:

Бірінші кезең «Атасу кезеңі» концепциясының қалыптасуы (1940-1960 жж.) Алғашқы кезеңде академик Ә.Х. Марғұлан Сарыарқаның оңтүстік-батыс беткейіндегі ескерткіштерді жүйелей отырып, Атасу өзенінің алқабын ерекше мәдени зона ретінде бөліп көрсетті. Ғалым Саңғыру және Былқылдақ қорымдарындағы жерлеу ғұрпы мен қыш ыдыстардың жасалу ерекшелігіне сүйеніп, ғылыми айналымға «Атасу кезеңі» (б.д.д. XII–X ғғ.) терминін енгізді [Марғұлан 1966]. Бұл кезеңнің басты жетістігі — Атасу ескерткіштерінің Андронов мәдениетінің Алакөл сатысынан соңғы қолаға (Беғазы-Дәндібай) өтудегі генетикалық сабақтастығын алғаш рет теориялық тұрғыдан негізделуі болды [Марғұлан 1979: 381].

Екінші кезең, стационарлық және технологиялық ізденістер (1970-1990 жж.). 1970–1980 жылдары М.Қ. Қадырбаев пен Ж. Құрманқұловтың жетекшілігімен жүргізілген стационарлық қазба жұмыстары Атасу микроауданы туралы түсінікті түбегейлі өзгертті.

Атасу-1 қонысы қазу барысында 20-дан астам тұрғын үй мен 26 мыс қорыту пешінің (сур. 1) табылуы Еуразия археологиясында үлкен жаңалық болды [Қадырбаев 1992: 25].

М.Қ. Қадырбаев бұл пештердің конструкциясын зерттей келе, олардың «құдық» тәрізді болып, (сур. 2) жер астындағы ауа үрлеу каналдарымен жабдықталғанын дәлелдеді [Қадырбаев 1992: 36].

Шаруашылық мамандануы: Зерттеушілер Атасу өңіріндегі Мыржық және Ақ-Мұстафа қоныстарының мал шаруашылығы мен кен өндірісі қатар дамыған кешенді шаруашылық түріне жататынын айқындады. В.В. Евдокимов осы материалдар негізінде аймақтың экономикалық құрылымын «өндіруші металлургиялық модель» ретінде сипаттады [Евдокимов 2002: 22].

Үшінші кезең, тәуелсіздік кезеңі. Атасу қоныстарының сәулеттік-архитектуралық ерекшеліктеріне бағытталды. А.З. Бейсенов пен В.Г. Ломанның еңбектерінде Атасу-1 мен Мыржық қоныстарындағы тұрғын үйлердің Андроновтық «жартылай жерте-

лелерден» Беғазылық «жерүсті ірі тас ғимараттарына» көшу процесі талданды [Бейсенов 2009: 88].

Ғалымдар үй қабырғаларының екі қатарлы тас қалау әдісімен салынуын және орталық тіреуіш бағандардың қолданылуын Беғазы-Дәндібай сәулет өнерінің қалыптасуымен байланыстырды [Бейсенов 2009: 120].

А.З. Бейсенов Беғазы қорымы мен Атасу қоныстарының материалдарын салыстыра отырып, бұл аймақта билеуші элита мен кәсіби металлургтердің әлеуметтік жіктелуі басталғанын атап көрсетті [Бейсенов 2008: 45].

Зерттелу тарихының қазіргі кезеңі А.И. Кукушкин бастаған топтың «Жаңаарқа ауданының археологиялық картасын» (2019 ж.) дайындауымен ерекшеленеді.

Бұл жұмыс барысында Атасу өзенінің алқабында бұрын белгісіз болып келген 30-дан астам шағын қоршаулар, діңгектер мен қоныс орындары GPS координаттарымен бекітілді [Кукушкин және басқалар 2019: 42].

Картографиялық мәліметтер ескерткіштердің бір-бірінен 2-3 шақырым қашықтықта орналасуын, яғни Атасу бойындағы «тізбекті қоныстану» (linear settlement) жүйесін айқындап берді. Бұл деректер аймақтың демографиялық әлеуетін және жайылымдық ресурстардың тиімді пайдаланылғанын көрсетеді [Кукушкин және басқалар 2019: 35].

4 Нәтижелер. Пайдаланылған дереккөздерді талдау нәтижесінде Атасу археологиялық ықшам ауданы бойынша келесідей ғылыми қорытындылар шығарылды:

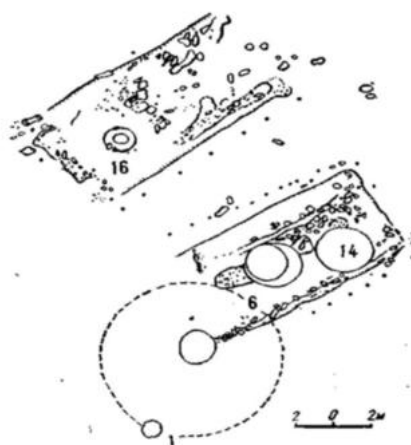
Металлургия феномені: Атасу-1 қонысындағы 26 мыс қорыту пеші — бұл кешенді өндіріс орны. Пештердің конструкциясы (үлестірмелі ауа үрлеу жүйесі) (сур. 3) Сарыарқа тайпаларының кен өндеудегі дербес мектебі болғанын айғақтайды [Қадырбаев 1992: 130].

Сәулеттік трансформация: Мыржық және Ақ-Мұстафа қоныстарын зерттеу барысында Андроновтық «жеркепелерден» Беғазы-Дәндібайлық «жерүсті тас ғимараттарына» өту динамикасы анықталды. А.З. Бейсенов бойынша, бұл — әлеуметтік құрылымның күрделенуі мен отырықшылықтың нығаюының белгісі [Бейсенов 2008: 45].

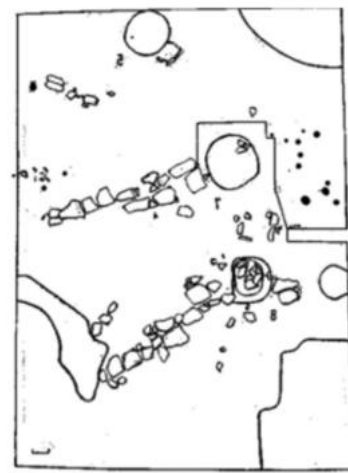
Керамикалық сабақтастық: Атасу керамикасының (тік иінді, геометриялық және маржанды өрнекті) эволюциясы аймақтағы этно-мәдени сабақтастықтың үзілмегенін көрсетеді [Марғұлан, 1979: 371].

1-сур. Атасу-1 қонысындағы мыс қорыту пешінің жоспары ([Кадырбаев 1992: 35] бойынша)

2-сур. Атасу-1 қонысындағы металлургиялық кешеннің жоспары (құдық тәрізді мыс қорыту пештері мен ауа үрлеу каналдарының) жоспары ([Кадырбаев 1992: 36] бойынша)

3-сур. Атасу-1 қонысындағы мыс қорыту кешеннің жоспары ([Кадырбаев 1992: 37] бойынша)

Топографиялық жүйе: 2019 жылғы археологиялық карта деректері Атасу өзенінің бойында әр 2-3 шақырым сайын қорымдар мен қоныстардың орналасқанын көрсетіп, бұл аймақтың демографиялық әлеуеті өте жоғары болғанын дәлелдеді [Кукушкин және басқалар 2019: 42].

5 Қорытынды. Атасу археологиялық ықшам ауданының зерттелу тарихы — бұл қарапайым барлау жұмыстарынан күрделі палеоэкономикалық реконструкцияларға дейінгі ғылыми жол. Атасу ескерткіштері Орталық Қазақстандағы Андронов және Бегазы-Дәндібай мәдениеттерінің арасындағы «байланыстырушы буын» (missing link) рөлін атқарады. Зерттеулер бұл өңірде металлургия мен жайылымдық мал шаруашылығының симбиозы негізінде ерекше «атасулық» шаруашылық-мәдени тип қалыптасқанын көрсетті. Жаңаарқа ауданының археологиялық картасында (2019) көрсетілген жаңа нысандарды археометриялық (радиокөміртекті талдау, изотоптық зерттеу) әдістермен зерттеу — алдағы уақыттың басты міндеті.

Ғылыми жетекші: Үмітқалиев Д.Б.

ӘДЕБИЕТ

Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В. Могильник Бегазы. Центральный Казахстан в бегазы-дандыбаевскую эпоху. Алматы: Инжу-Маржан, 2008. 120 с.

Бейсенов А.З., Ломан В.Г. Древние поселения Центрального Казахстана. Алматы: Инжу-Маржан, 2009. 204 с.

Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. 138 с.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. Алма-Ата: Ғылым, 1992. 247 с.

Кукушкин А.И., Макен А., Аубакиров Е., Шохатаев О.С. Археологическая карта Жанааркинского района Карагандинской области. Караганды, 2019. 93 с.

Маргулан А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1979. 360 с.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. 435 с.

А.А. БЕКТЕМИРОВ

Бектемиров Алпысбек Асыланович

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова,
г. Уральск, Казахстан;
bektemirovalpysbek@gmail.com

ГОРИТЫ ЮЖНОГО ПРИУРАЛЬЯ В МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ КОЧЕВНИКОВ (V–IV вв. до н. э.)

Аннотация. Статья посвящена горитам кочевников Южного Приуралья V–IV вв. до н.э. как важным элементам саадачного комплекса ранних сарматов. На материалах курганов Филипповка I, Акоба II, Сара, Сапибулак, Имангулово 2-е, Жайык-1 и Кырык-оба-2 рассматриваются конструктивные признаки, органические материалы (кожа, береста, древесные прутья) и варианты устройства корпуса. Особое внимание уделено разграничению горита и колчана: выделяются критерии multifunctionality, многокамерность и элементы жесткости, позволяющие размещать лук и стрелы в одном футляре. Результаты позволяют обозначить устойчивые региональные черты и предложить хронологические рамки, при этом большинство находок относится к IV в. до н.э. Полученные данные уточняют представления о военной культуре и ремесленном производстве кочевых обществ степной Евразии раннего железного века.

Ключевые слова: горит, колчан, саадачный комплекс, Южное Приуралье, ранние сарматы, курганы, лучное вооружение, колчанный крюк, конное войско, ранний железный век

ОҢТҮСТІК ОРАЛ МАҢЫ ГОРИТТЕРІ: КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІ (б.д.д. V–IV ғғ.)

Аннотация. Мақалада б.д.д. V–IV ғасырлардағы Оңтүстік Приуралье көшпенділерінің гориттері ерте сарматтардың саадач кешенінің маңызды бөлігі ретінде талданады. Филипповка I, Акоба II, Сара, Сапибулак, Имангулово 2-е, Жайык-1 және Қырык оба-2 обаларының материалдары негізінде бұйымдардың құрылысы, қолданылған материалдары (тері, қабық, ағаш шыбықтар) және негізгі нұсқалары сипатталады. Горит пен қорамсақты ажырату белгілеріне, көп бөлімді құрылымына, сондай-ақ ат үстіндегі жауынгердің садақтық жарақты ықшам алып жүруіндегі рөліне ерекше назар аударылады. Нәтижесінде аймақтық тұрақты белгілер айқындалып, хронологиялық шеңбері нақтыланады және ерте темір дәуіріндегі садақтық жабдықтың дамуы көрсетіледі.

Түйін сөздер: горит, қорамсақ, саадач кешені, Оңтүстік Орал маңы, ерте сарматтар, обалар, садақтық қару, атты әскер, ерте темір дәуірі, әскери мәдениет

GORYTOS OF THE SOUTHERN URALS IN THE MATERIAL CULTURE OF NOMADS (5th–4th centuries bc)

Abstract. The paper examines gorytos of the Southern Ural nomads dated to the 5th–4th centuries BC as an important component of the early Sarmatian bow-and-arrow (saadach) complex. Materials from kurgans of Filippovka I, Akoba II, Sara, Sapibulak, Imangulovo 2nd, Zhaiyk-1 and Kyryk-oba-2 are used to describe construction details, raw materials and design variants. Special attention is paid to criteria that distinguish a gorytos from a quiver, including multi-compartment layout and elements intended for carrying both bow and arrows. The study outlines stable regional traits, proposes a working chronological range, and discusses how archery equipment developed in the Southern Urals during the Early Iron Age.

Keywords: gorytos, quiver, saadach complex, Southern Urals, early Sarmatians, kurgans, archery weapons, cavalry, Early Iron Age, military culture

1 Введение. Кочевники Южного Приуралья V–IV вв. до н.э. оставили значительный археологический материал, позволяющий реконструировать особенности их военной организации и материальной культуры. Одним из элементов вооружения ранних сарматов являлись гориты и колчаны, входившие в состав саадачного комплекса.

К.Ф. Смирнов отмечал, что колчаны савроматов изготавливались из кожи, луба и бересты и имели форму узких футляров длиной 60–70 см [Смирнов 1961: 67]. Он также указывал, что в Южном Приуралье использовались гориты, представлявшие собой футляры для одновременного хранения лука и стрел с несколькими отделениями, изготовленные из деревянных планок и кожи или коры [Смирнов 1975: 163–164].

В отличие от колчана, предназначенного только для стрел, горит имел более сложную конструкцию и включал отделение для лука и один или несколько карманов для стрел. Такая конструкция обеспечивала компактность размещения лучного снаряжения и была удобна при ведении конного боя.

Археологические материалы последних десятилетий расширили представления об этих изделиях. В памятниках Южного Приуралья фиксируются плоские и цилиндрические формы горитов и колчанов, изготовленные из материалов животного и растительного происхождения, с одним, двумя, тремя или четырьмя отделениями. Наиболее распространёнными материалами являлись шкура и кожа животных, реже встречается кожа человека. Конструкция могла быть как простой, так и каркасной, с использованием плетёных или наборных элементов [Васильев 2001: 24–26, 97–98; Федоров, Горшкова 2001: 178–180; Краева, Купцов 2007: 30–37; Трегубов, Яблонский 2014а: 64–71; Трегубов, Яблонский 2014б: 178–183].

Хотя в погребениях чаще фиксируются наконечники стрел и отдельные детали колчанов, находки горитов остаются редкими. Они выявлены в памятниках Филипповка I, Акоба II, Сара, Сапибулак, Имангулово 2-е, Кырык-оба-2 и Жайык-1 и позволяют анализировать конструктивные особенности изделий, используемые материалы и их размещение в погребальном обряде.

2 Источники и методы исследования. Исследование основано на сборе, систематизации и сравнительном анализе археологических материалов, связанных с находками горитов и колчанов на территории Южного Приуралья. Используются данные

раскопок курганных памятников региона и публикации, посвящённые конструктивным особенностям, типологии и хронологии лучного снаряжения ранних кочевников. В центре внимания – характер каркаса, используемые материалы, число отделений и состав сопутствующего инвентаря.

Гориты и колчаны рассматриваются не только как элементы вооружения, но и как индикаторы воинского статуса и уровня развития саадачного комплекса. Их присутствие в погребениях V–IV вв. до н.э. отражает значимость конного боя и сложившуюся традицию комплексного лучного вооружения.

Вещественные находки колчанов и горитов с наборным или плетёным корпусом обнаружены в курганных могильниках Сара, Акоба II, Филипповка I, Сапибулак, Имангулово 2-е (КМ II), Кырык-оба-2, а также в комплексе Жайык-1.

В КМ Сара (курган 4, погребение 1) зафиксирован плоский колчан из тонких прутьев и кожи, обнаруженный в северной части коллективного погребения, содержавшего останки пяти человек. Комплекс датируется рубежом V–IV вв. до н.э. [Федоров, Васильев 2017: 59].

В КМ Акоба II (курган 1, погребение 2) выявлен колчан №1 в виде двухслойного мешка из шкуры и выделанной кожи с одним отделением. Донная часть имела округлую форму (5×6 см). Под колчаном и по его бокам зафиксированы фрагменты ветвей кустарника диаметром 5–8 мм; отпечатки прутьев прослежены на поверхности изделия. Внутри находились деревянный гребень и 22 бронзовых втульчатых наконечника стрел. Погребение датируется второй половиной V – началом IV в. до н.э. [Моргунова, Краева 2010: 170, 196].

В Филипповке I (курган 4, погребение 2) слева от погребённого располагались колчан со 164 разнотипными наконечниками стрел и горит, от которого сохранились переплетённые прутья со следами кожи. Горит был украшен массивным золотым умбоном-утяжелителем и имел несколько отделений; в них находились железный наконечник дротика, нож, точильный камень и оселок. Комплекс датируется IV в. до н.э. [Яблонский, Рукавишникова 2007: 18; Яблонский, Рукавишникова, Шемаханская 2011: 220–224].

В КМ Сапибулак (курган 5, погребение 1) фрагменты колчана располагались у левой руки покойного и частично перекрывали древки стрел длиной 50–55 см. Изделие было изготовлено из тонких деревянных прутьев, вероятно скреплённых клейким веществом, и

снаружи обшито тканью. Внутри находились 20 бронзовых втульчатых наконечников стрел. Погребение относится к IV в. до н.э. [Мамедов, Китов 2015: 33, 54].

Материалы Имангулово 2-е (курган 3, погребение 1) представлены несколькими колчанами. Колчан №2 реконструируется как кожаный мешок с округлым нижним краем и двумя отделениями, помещённый в плетёный корпус; плетёная часть выполнена из тонких прутьев диаметром 0,2–0,3 см. В обоих карманах выявлено 27 бронзовых наконечников стрел. Колчан № 3 имел аналогичную конструкцию, но три отделения; всего зафиксировано 27 наконечников (23 бронзовых и 4 железных). Погребение датируется не позднее второй половины IV в. до н.э. [Мошкова 1963: 31, 40; Гуцалов 2004: 151; Мышкин 2010: 266–267].

В могильнике Имангулово 2-е (курган 8, погребение 1) обнаружены колчаны с плетёным каркасом и деревянным ребром жёсткости; в одном из них находилось 44 бронзовых втульчатых наконечника стрел [Мошкова 1963: 27; Скрипкин 2007: 47–48] (рис. 1).

В комплексе Жайык-1 (курган 1, погребение 9) в юго-восточном углу ямы зафиксирован горит (в публикации обозначен как колчан), на кожухе которого сохранились фрагменты шкуры животного. Внутри находились бронзовые наконечники стрел, проколка, шило и копьевидный наконечник; рядом обнаружен колчаный крюк. Комплекс относится к VI–V вв. до н.э. [Лукпанова 2021: 14] (рис. 2).

В могильнике Кырык-оба-2 (курган 27) бронзовые наконечники стрел находились в деревянном горите,

расположенном напротив левого колена погребённого; рядом располагались копье и нож, что подчёркивает воинский характер комплекса [Сдыков, Бисембаев, Гуцалов].

Совокупность этих данных позволяет проследить вариативность конструкций (плетёный или наборный каркас, количество отделений, наличие элементов жёсткости), используемые материалы и особенности размещения изделий в погребениях, что создаёт основу для реконструкции развития саадачного комплекса Южного Приуралья V–IV вв. до н.э.

3 Обсуждение. Материалы Филипповки I, Акобы II, Сапибулака, Имангулово 2-е, Жайык-1 и Кырык-оба-2 демонстрируют наличие в Южном Приуралье нескольких конструктивных вариантов горита в V–IV вв. до н.э.

В Филипповке I зафиксирован горит с плетёным каркасом и кожаным покрытием [Яблонский, Рукавишников 2007: 18]. Его конструктивные особенности детально описаны в публикации о кургане 4 [Яблонский, Рукавишников, Шемаханская 2011: 220–224].

В могильнике Акобе II представлены кожаные изделия с признаками усиления корпуса [Моргунова, Краева 2010: 170, 196].

На памятнике Сапибулак отмечены конструкции из тонких деревянных прутьев с внешним покрытием [Мамедов, Китов 2015: 33, 54].

В КМ Имангулово 2-е выявлены многокамерные варианты с выраженной плетёной каркасной основой [Мошкова 1963: 31, 40]. Дополнительные сведения о конструкции и сопутствующих находках приведены в работах по ярусным погребениям региона [Гуцалов 2004: 151] и колчанным крюкам Самаро-Уральской зоны [Мышкин 2010: 266–267].

В могильнике Жайык-1 зафиксировано изделие с жёсткой структурой корпуса, обозначенное в публикации как колчан [Лукпанова 2021: 14].

Материалы Кырык-оба-2 также включают деревянный горит с набором наконечников стрел [Сдыков, Бисембаев, Гуцалов].

Конструктивные различия сводятся к двум основным типам: изделия на кожаной или берестяной основе с дополнительными элементами жёсткости и изделия с плетёным либо наборным каркасом из тонких прутьев. В ряде случаев каркас формировал основную структуру корпуса. Количество отделений варьирует от одного до трёх, что особенно отчётливо прослеживается в материалах Имангулово 2-е [Мошкова 1963: 31, 40].

Рис. 1. Колчан стрел. КМ Имангулово 2-е, курган 8, погребение 1. Колчан №1 (по: [Купцов 2018]).

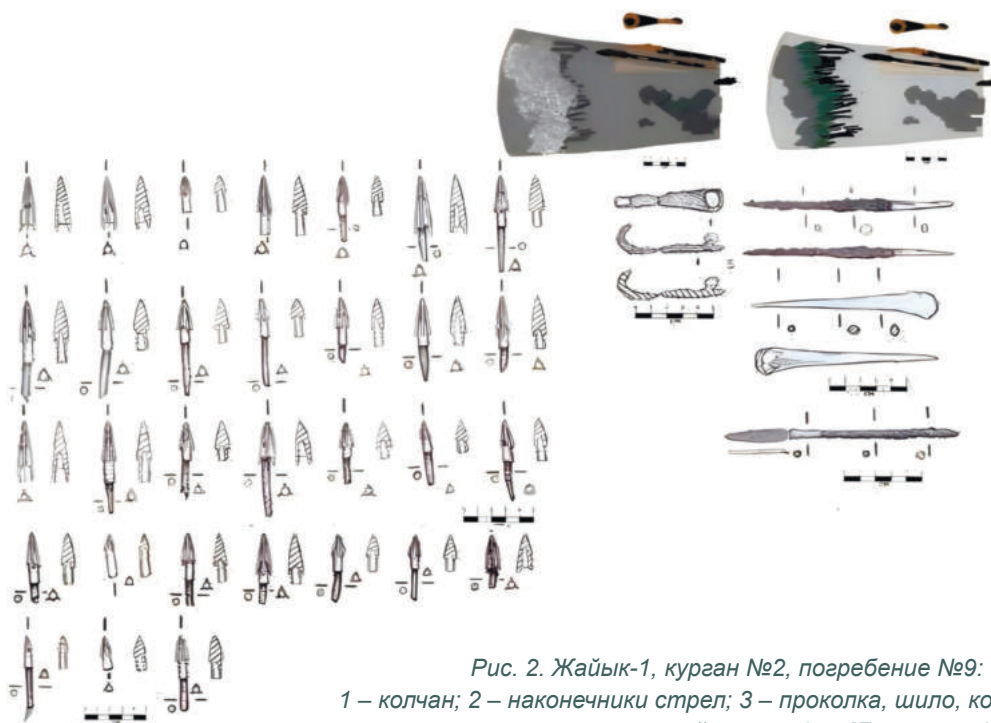

Рис. 2. Жайык-1, курган №2, погребение №9:
1 – колчан; 2 – наконечники стрел; 3 – проколка, шило, копьевидный наконечник; 4 – колчанный крючок (по: [Лукпанова 2021]).

По датировкам основная масса находок относится к IV в. до н. э., что подтверждается комплексами Филипповки I [Яблонский, Рукавишникова 2007: 18], Сапибулака [Мамедов, Китов 2015: 33, 54] и Имангулово 2-е [Мошкова 1963: 31, 40]. Материалы Жайык-1 относятся к VI–V вв. до н. э. [Лукпанова 2021: 14].

Терминологическая ситуация остаётся неоднозначной. В ряде публикаций изделия с каркасной структурой обозначаются как колчаны, хотя по конструктивным признакам они ближе к горитам. При сопоставлении материалов целесообразно исходить из морфологии изделия, прежде всего из наличия отделения для лука и количества камер.

Таким образом, сопоставление памятников Южного Приуралья позволяет говорить о распространении в IV в. до н. э. каркасных и многокамерных форм горита.

4 Результаты. Проведённый анализ материалов Филипповки I, Акобы II, Сапибулака, Имангулово 2-е, Жайык-1 и Кырык-оба-2 показал, что гориты Южного Приуралья V–IV вв. до н. э. отличались конструктивным разнообразием. Зафиксированы изделия как на кожаной или берестяной основе с элементами усиления, так и с плетёным или наборным каркасом из тонких прутьев. В ряде случаев каркас играл формообразующую роль и определял жёсткость корпуса.

Количество отделений варьировало от одного до трёх. Наиболее сложные многокамерные варианты выявлены в материалах Имангулово 2-е. По сохранившимся придонным частям и положению в погребениях можно предполагать ширину корпуса в пределах 11–14 см и высоту около 40–50 см.

Основная часть находок относится к IV в. до н. э., что особенно хорошо прослеживается по комплексам Филипповки I, Сапибулака и Имангулово 2-е. Более ранние материалы, такие как Жайык-1, демонстрируют менее усложнённые конструкции. Это позволяет говорить о расширении и закреплении каркасных и многокамерных форм именно в IV в. до н. э.

В ходе работы также установлено, что терминологическое обозначение изделий в публикациях не всегда соответствует их конструкции. В ряде случаев каркасные формы обозначаются как колчаны, хотя по морфологическим признакам они ближе к горитам. Поэтому при сопоставлении материалов целесообразно исходить прежде всего из конструктивных особенностей изделий.

5 Заключение. Рассмотренные материалы курганных памятников Южного Приуралья V–IV вв. до н. э. позволяют сделать вывод о распространении в регионе различных конструктивных вариантов горитов. Находки из Филипповки I, Акобы II, Сапибулака,

Имангулово 2-е, Жайык-1 и Кырык-оба-2 показывают, что изделия отличались как по способу изготовления корпуса, так и по количеству отделений.

Выявлены формы на кожаной или берестяной основе, а также конструкции с плетёным или наборным каркасом. В ряде случаев прослеживается сочетание нескольких приёмов изготовления. Многокамерные варианты особенно характерны для комплексов IV в. до н.э., что позволяет говорить о закреплении более сложных форм именно в этот период.

Анализ показал, что при изучении подобных находок важно учитывать их конструктивные особенности, поскольку терминология в публикациях используется не всегда последовательно. Сопоставление материалов разных памятников даёт возможность проследить основные направления развития лучного снаряжения в Южном Приуралье в V–IV вв. до н.э.

Научный руководитель: Лукпанова Я.А.

ЛИТЕРАТУРА

- Васильев В.Н.* Вооружение и военное дело кочевников Южного Урала в VI–II вв. до н.э. Уфа: Гилем, 2001. 153 с.
- Гуцалов С.Ю.* Ярусные погребения Южного Приуралья // Уральский археологический вестник. 2004. № 5. С. 135–152.
- Краева Л.А., Купцов Е.А.* Новые данные о конструкции горитов ранних кочевников Южного Приуралья // Вооружение сарматов: региональная типология и хронология: доклады VI международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории» (Челябинск, 2007) / Отв. ред. Л.Т. Яблонский, А.Д. Таиров. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. С. 30–37.
- Купцов Е.А.* Гориты и колчаны кочевников Южного Урала V–IV вв. до н. э. с наборным и плетёным корпусом // Маргулановские чтения – 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие: материалы Международной научно-практической конференции (Актобе, 19–20 апреля 2018 г.) / отв. ред. Б.А. Байтанаев. Алматы – Актобе: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2018. С. 277–282.
- Лукпанова Я. А.* Иерархия общества раннего железного века Западного Казахстана по материалам комплекса Жайык (VI–IV вв. до н.э.). // Археология Казахстана. 2021. №4 (14). С. 9–26.
- Мамедов А.М., Китов Е.П.* Погребальный обряд ранних кочевников Верхнего Илека (по материалам могильника Сапибулак) // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. 2015. № 6. С. 19–60.
- Моргунова Н.Л., Краева Л.А.* Курганный группа Аюба II // Археологические памятники Оренбуржья. Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2012. Вып. 10. С. 156–199.
- Мошкова М.Г.* Памятники прохоровской культуры. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 56 с.
- Мышкин В.Н.* Колчанные крючки кочевников Самаро-Уральского региона VII–I вв. до н.э. // Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий. М.: ТАУС, 2010. С. 262–279.
- Сдыков К.Н., Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю.* Отчет о раскопках могильника Кырык-оба 2 // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 2598.
- Скрипкин А.С.* Клиновое оружие ранних кочевников Нижнего Поволжья VII–IV вв. до н.э. (проблемы хронологии) // Вооружение сарматов: региональная типология и хронология: доклады VI международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории» (Челябинск, 2007) / Отв. ред. Л.Т. Яблонский, А.Д. Таиров. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. С. 38–50.
- Смирнов К.Ф.* Вооружение савроматов. М.: АН СССР, 1961. 168 с.
- Смирнов К.Ф.* Сарматы на Илеке. М.: Наука, 1975. 176 с.
- Трегубов В.Е., Яблонский Л.Т.* Горит из Филипповки // Краткие сообщения Института археологии (КСИА). 2014. № 233. С. 64–71.
- Трегубов В.Е., Яблонский Л.Т.* Горит из Филипповки // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда. Том III (Казань, 2014) / Отв. ред. А.Г. Ситдинов, Н.А. Макаров, А.П. Деревянко. Казань: Отечество, 2014. С. 178–183.
- Федоров В.К., Васильев В.Н.* Упряжь с бляхами в виде рыб из кургана №4 могильника Сара в восточном Оренбуржье // Вестник ЮУрГУ. 2017. Т. 17. № 1. С. 54–62.
- Федоров В.К., Горшкова В.Е.* Колчан из человеческой кожи в погребении раннего кочевника из башкирского Зауралья // Уральский археологический вестник. 2001. № 3. С. 178–180.
- Яблонский Л.Т., Рукавишников И.В.* Вооружение сарматов: региональная типология и хронология: доклады VI международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории» (Челябинск, 2007) / Отв. ред. Л.Т. Яблонский, А.Д. Таиров. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. С. 16–23.
- Яблонский Л.Т., Рукавишников И.В., Шемаханская М.С.* «Золотой» меч из царского кургана №4 могильника Филипповка I // Вестник древней истории. 2011. № 4. С. 219–250.

Д.Ж. БЕРІКБАЙ

Берікбай Дінмұхаммед Жанболатұлы
 Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
 Қарағанды қ., Қазақстан;
 dimash.berikbay@gmail.com

2025 ЖЫЛҒЫ ДАЛАЛЫҚ МАУСЫМ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША АТАСУ ЫҚШАМАУДАНЫ ЕСКЕРТКІШТЕРІНЕН АЛЫНҒАН КЕРАМИКАЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯНЫҢ ТИПОЛОГИЯ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Мақалада 2025 жылғы далалық зерттеулер нәтижесінде Атасу археологиялық ықшамауданында орналасқан Қырқымбай қорымынан алынған керамикалық материалдарға кешенді типологиялық талдау жүргізілді. Археологиялық тұрғыдан бүтін және салыстырмалы түрде жақсы сақталған 18 ыдыс морфологиялық ерекшеліктеріне қарай жүйеленіп, төрт негізгі типологиялық топқа және тоғыз түрге бөлінді. Жіктеу процесі ыдыстардың мойын, ернеу және иық бөліктерінің пішініне, олардың пропорциялық арақатынасына, сондай-ақ орнаменттік безендірілу ерекшеліктеріне негізделді. Зерттеу барысында ыдыстардың алакөл мәдениеті және федоров мәдениеті керамикалық дәстүрлерімен байланысы анықталды. Талдау нәтижелері қола дәуіріндегі андрондық мәдени қауымдастықтардың материалдық мәдениетін, технологиялық, стильдік және функционалдық ерекшеліктерін зерттеуге, сондай-ақ аймақтық мәдени өзара ықпалдастық пен дәстүр сабақтастығын нақтылауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу Қырқымбай қорымы сияқты Атасу археологиялық ықшамауданындағы ескерткіштердің өзара байланысын, керамикалық дәстүрлердің таралу динамикасын, қоғамның шаруашылық және мәдени құрылымын, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени өзара ықпалдастықты айқындауға сенімді ғылыми негіз бола алады. Бұл деректер Орталық Қазақстандағы қола дәуірі мәдени кешендерінің құрылымын, андрондық дәстүрлердің эволюциясын, аймақтық ерекшеліктерін және археологиялық материалдарды салыстырмалы талдаудың маңыздылығын зерттеуге мүмкіндік береді және келешектегі зерттеулерге аналитикалық негіз ретінде қызмет етеді.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, Атасу археологиялық ықшамауданы, Қырқымбай қорымы, қола дәуірі, андрон мәдениеті, алакөл мәдениеті, федоров мәдениеті, керамика, типологиялық талдау

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КЕРАМИЧЕСКОЙ КОЛЛЕКЦИИ ПАМЯТНИКОВ АТАСУСКОГО МИКРОРАЙОНА ПО МАТЕРИАЛАМ ПОЛЕВОГО СЕЗОНА 2025 ГОДА

Аннотация. Статья представляет комплексный типологический анализ керамических материалов, полученных из могильника Кыркымбай, расположенного в археологическом микрорайоне Атасу, на основе результатов полевых исследований 2025 года. В археологическом плане хорошо сохранившиеся и относительно целые 18 сосудов были классифицированы на четыре основных типологические группы и девять подтипов в соответствии с их морфологическими особенностями. Процесс классификации основывался на форме шейки, венчика и плечевой части, их пропорциональных соотношениях, а также особенностях орнаментального оформления. В ходе исследования установлена связь керамики с традициями алакольской и федоровской культур. Результаты анализа способствуют изучению материальной культуры андроновских сообществ бронзового века, их технологических, стилистических и функциональных особенностей, а также пониманию региональных культурных взаимодействий и преемственности традиций. Кроме того, исследование обеспечивает надежную научную основу для изучения взаимосвязей памятников в археологическом микрорайоне Атасу, динамики распространения керамических традиций, хозяйственной и культурной структуры общества, а также социально-культурного взаимодействия. Эти данные позволяют проводить сравнительное изучение культурных комплексов бронзового века Центрального Казахстана, эволюции андроновских традиций, региональных особенностей и значения археологических материалов для будущих исследований в качестве аналитической базы.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, Атасуский археологический микрорайон, могильник Кыркымбай, эпоха бронзы, андроновская культура, алакульская культура, федоровская культура, керамика, типологический анализ

TYPOLOGICAL ISSUES OF THE CERAMIC COLLECTION FROM THE ATASU MICROREGION SITES BASED ON THE 2025 FIELD SEASON MATERIALS

Abstract. The article presents a comprehensive typological analysis of ceramic materials obtained from the Qyrqymbai burial ground, located within the Atasu archaeological microdistrict, based on the results of the 2025 field research. Eighteen vessels, which were archaeologically well-preserved and relatively complete, were classified into four main typological groups and nine subtypes according to their morphological characteristics. The classification process was based on the shape of the neck, rim, and shoulder sections, their proportional relationships, as well as features of ornamental decoration. The study revealed connections between the ceramics and the traditions of the Alakul and Fedorovo cultures. The results of the analysis contribute to the study of the material culture of Bronze Age Andronovo communities, their technological, stylistic, and functional features, as well as to understanding regional cultural interactions and continuity of traditions. Furthermore, the research provides a reliable scientific basis for examining the interrelations of monuments within the Atasu microdistrict, the distribution dynamics of ceramic traditions, the economic and cultural structure of societies, and socio-cultural interactions. These data allow for the comparative study of Bronze Age cultural complexes in Central Kazakhstan, the evolution of Andronovo traditions, regional specificities, and the significance of archaeological material for future research as an analytical foundation.

Keywords: Central Kazakhstan, Atasu archaeological microregion, Qyrqymbai burial ground, Bronze Age, Andronovo culture, Alakul culture, Fedorovo culture, ceramics, typological analysis

1 Кіріспе. Қола дәуірі ескерткіштерін зерттеуде керамикалық материалдар ежелгі қоғамдардың хронологиясын, мәдени тиесілігін және шаруашылық дәстүрлерін анықтауда негізгі дереккөздердің бірі болыптабылады. Осыған байланысты Орталық Қазақстан археологиясында керамиканы типологиялық талдау жетекші әдіс ретінде қалыптасқан, ал жаңа коллекцияларды ғылыми айналымға енгізу және оларды кешенді қарастыру өзекті міндеттердің бірі болып саналады.

Керамикалық материалдарды кеңістіктік тұрғыда талдау ескерткіштердің өзара байланысы мен аймақтық мәдени үдерістердегі орнын айқындауға мүмкіндік береді. Сондықтан археологиялық нысандардың аумақтық ұйымдасуын сипаттайтын «археологиялық ықшамаудан» ұғымын қолдану әдіснамалық тұрғыдан негізді болып табылады. «Археологиялық ықшамаудан» деген ұғым археологияда бұрыннан қолданылып келеді. Бұл терминді Орталық Қазақстанға қатысты зерттеу өзекті, өйткені аймақтағы көптеген археологиялық ескерткіштер белгілі бір аумақтарға шоғырланып орналасқан [Сейсенов 2011: 55]. Яғни, зерттелген өңірдің әр бөлігінде табиғи-географиялық жағдайы ұқсас, бір-біріне жақын орналасқан ескерткіш топтары бар. Орталық Қазақстан аумағында жүргізілген археологиялық жұмыстар осы тәрізді ескерткіштердің көптеп жиналғанын және

олардың орнығында табиғи ортаның маңызды рөл атқарғанын дәлелдеп көрсеткен болатын.

Бүгінгі таңда Орталық Қазақстандағы қола дәуірінің ірі зерттеу аймақтарының бірі – Атасу археологиялық ықшамауданы. Бұл өңірдегі ескерткіштердің ғылыми тұрғыдан танылып, жүйелі зерттелуі XX ғасырдың ортасынан бастау алады. Аталған бағыттағы кешенді зерттеулер Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ) қызметімен тығыз байланысты. Экспедиция материалдары негізінде Атасу өңірінің қола дәуірі алғаш рет жүйелі сипатталып, оның мәдени-типологиялық ерекшеліктері айқындалып, аймақтың андрондық мәдени қауымдастық жүйесіндегі орны ғылыми тұрғыда негізделді [Марғұлан және т.б. 1966: 51]. ОҚАЭ-ның негізгі мақсаты Орталық Қазақстан аумағындағы андрон мәдениетінің қалыптасуы мен ерте кезеңдерін айқындайтын археологиялық деректерді жинақтау және оларды кешенді талдау болды.

2025 жылғы далалық маусым барысында Атасу ықшамауданының бірқатар ескерткіштерінде керамикалық материалдардың қомақты коллекциясы жинақталды. Солардың бірі – 2025 жылы зерттелген Атасу ықшамауданы Қырқымбай қорымы. Қорым Шет ауданы аумағында, Айшырақ ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 28,3 км жерде, Қабантау тауларынан солтүстікке қарай 3,5 км қашықтықта, Қырқымбай

бұлағынан 450 м аралықта орналасқан жазық, аздап белесті өңірде орналасқан. Нысан Шет ауданының жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштері тізіміне енгізілген. 2025 жылғы зерттеу барысында ескерткіште жалпы ауданы 1544 м² аумақ аршылды [Амиров 2025: 48].

Мақаланың негізгі мақсаты – 2025 жылғы далалық зерттеулер нәтижесінде алынған Атасу ықшамауданы Қырқымбай қорымының керамикалық коллекциясына типологиялық талдау жүргізу және оның аймақтық қола дәуірі мәдени кешендері жүйесіндегі орнын анықтау.

2 Зерттеу әдістері. Атасу археологиялық ықшамауданындағы Қырқымбай қорымында зерттелген нысандардан керамика ең көп таралған материалдардың бірі ретінде тіркелді. Археологиялық тұрғыдан бүтін сақталған керамикалық ыдыстардың саны шамамен 18 данады құрайды. Осыған байланысты алдын ала типологиялық жіктеу негізінен ыдыстардың жоғарғы бөлігіне – ернеуіне, мойны мен иық бөліктеріне сүйене отырып жүргізілді.

Типологиялық жіктеуді жүргізуде М.К. Қадырбаевтың ұсынылған әдістемелік қағидалар негізге алынды [Қадырбаев және т.б. 1992: 207]. М.К. Қадырбаев бұл типологияны Мыржық қонысының керамикасы бойынша жасаған, ал бұл зерттеуде сол ұстанымдар Атасу ықшамауданы Қырқымбай қорымының керамикалық коллекциясына бейімделіп қолданылды.

3 Нәтижелер. Қырқымбай қорымынан зерттелген барлық керамикалық ыдыстар қола дәуіріне жатады және екі негізгі мәдениетке бөлінеді: алакөл мәдениеті және федоров мәдениеті. Алакөл мәдениетіне жататын ыдыстардың иық бөлігінде айқын кемері байқалады. Кемер – ыдыс мойны мен иық бөлігінің түйіскен тұсында пайда болатын, пішіннің сатылы немесе сәл шығыңқы болып келуімен сипатталатын морфологиялық элемент. Бұл белгі аталған ыдыстардың типологиялық сипаттамасында негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады [Кузьмина 2008: 117]. Ал Федоров мәдениетіне жататын ыдыстарда мұндай кемер болмайды, олардың бүйір қабырғалары дөңгелек әрі дөңес профильге ие [Бейсенов 2017: 222]. Бұл ерекшеліктер әр мәдениеттің керамикалық дәстүрін айқындауға және салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік береді. Осылайша, мойын бөлігімен, олардың биіктігіне сүйене отырып, ыдыстарды екі мәдениетке де тән төрт типологиялық топқа бөліп көрсетеміз.

I топ – мойын бөлігі салыстырмалы түрде биік.

Яғни, ыдыс биіктігінің 1/4 бөлігін құрайтын көзе тәріздес керамикалық ыдыстар. Бұл топқа алакөл және федоров мәдениеттеріне тән үлгілер кіреді. Атап айтқанда, үш ыдыста иық бөлігінде айқын кемері байқалады, бұл оларды алакөл мәдениетіне жатқызуға мүмкіндік береді, ал тағы үш ыдыстың иық бөлігі дөңгелек пішінде болып, федоров мәдениетіне тән белгілерді көрсетеді. Осы топқа жататын ыдыстардың көпшілігінде ернеу сыртқа қарай қайырылған, тек бір үлгіде ғана ернеудің тік пішіні тіркелді. Сонымен қатар, аталған топқа жататын кейбір ыдыстардың түп бөлігінде тұғырдың болуы байқалады. Морфологиялық ерекшеліктеріне қарай I топ бірнеше түрге бөлінеді:

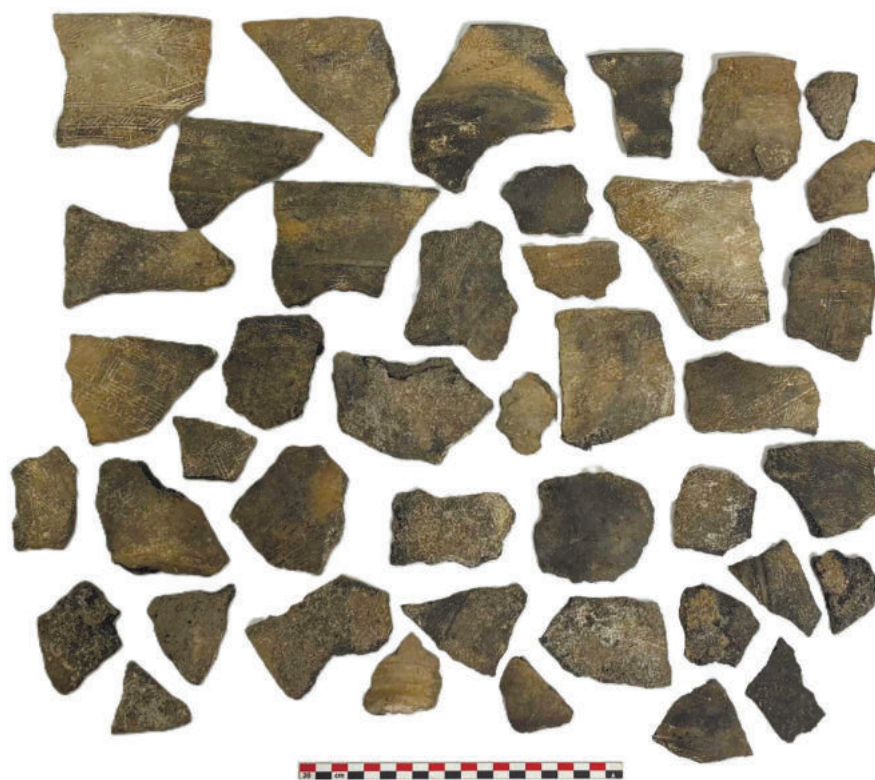
1) ернеу диаметрі иық диаметрінен үлкен ыдыстар (2 дана);

2) ернеу диаметрі иық диаметріне тең ыдыстар (2 дана);

3) ернеу диаметрі иық диаметрінен кіші ыдыстар (2 дана).

Аталған ыдыстардың орнаментациясы әртүрлі сәндік элементтермен сипатталады. Негізгі өрнек түрлеріне көпқатарлы көлденең зигзагтар жатады, олардың үстіңгі бөлігінде жиі жағдайда штрихталған үшбұрыштар кездеседі. Сонымен қатар, керамикалық ыдыстардың иық тұсында каннелюралар мен ойық сызықтар, көпқатарлы зигзагтың тік бағыттағы жекелеген үзінділері, ромб тәрізді элементтер және меандр үлгілері тіркелді. Өрнектердің басым бөлігі тарақ тәрізді штамп арқылы орындалған, ал бір ғана ыдыста ойып салу тәсілі қолданылған. Сонымен бірге, бір үлгіде орнамент мүлде кездеспейді, ол өрнексіз ыдыс ретінде сипатталады.

I топқа керамикалық ыдыс фрагменттерін мысал ретінде жатқызуға болады (1-сур.). Морфологиялық белгілеріне қарай ол көзе тәріздес керамикалық ыдыстар тобына жатады. Ернеуі сыртқа қарай әлсіз қайырылған, мойны ұзын. Иық бөлігінде айқын байқалатын кемерінің болуы бұл ыдысты алакөл мәдениетіне жатқызуға мүмкіндік береді. Ернеу диаметрі мен иық диаметрі өзара шамалас (2-түр), түбі жалпақ. Ыдыстың орнаменттік безендірілуі тарақ тәрізді штамп техникасында орындалған. Ернеу аймағында штрихталған үшбұрыштар бейнеленген, мойын бөлігінде көпқатарлы зигзагтың тік бағыттағы жекелеген үзінділері кездеседі, ол композиция ромб тәрізді элементтермен жалғасады. Сонымен қатар, бүйір бөлігінде тік бағыттағы меандр өрнектері байқалады. Осылайша, I топқа барлығы алты ыдыс жатады, олар ернеу мен иық диаметрлерінің арақатынасына сәйкес жіктелді.

1-сур. Қырқымбай қорымынан алынған I топтағы керамикалық ыдыс фрагменттері.
Орындаған: Дінмұхаммед Берікбай

II топ – мойын бөлігі орташа биіктікте. Яғни, ыдыс биіктігінің шамамен 1/5 бөлігін құрайтын көзе тәріздес керамикалық ыдыстар. Бұл топқа жататын ыдыстардың барлығында иық бөлігінде кемер байқалмайды, бүйір қабырғалары дөңгелек пішінді болып келеді. Ернеулері сыртқа қарай қайырылған, ернеу диаметрі иық диаметрінен үлкен. Кейбір үлгілерде тұғырдың болуы тіркелді, бұл белгі Орталық Қазақстан аумағындағы федоров мәдениетіне тән ерекшелік ретінде қарастырылады [Кузьмина 2008: 51 сур.].

Аталған топтағы ыдыстардың орнаменттік безендірілуі бірқатар тұрақты элементтермен сипатталады. Ернеу мен мойын аймағында штрихталған үшбұрыштар жиі кездеседі, мойын бөлігінде міндетті түрде ойық сызықтар жүргізілген. Иық тұсында көлденең бір немесе үш сызықтан тұратын элементтер байқалады, ал бүйірінде көпқатарлы көлденең зигзагтармен толықтырылады. Орнаментация негізінен тарақ тәрізді штамп техникасында орындалған. II

топқа мойын биіктігі орташа, иық бөлігі кемерсіз, ернеуі сыртқа қарай қайырылған және тұрақты орнаменттік элементтермен безендірілген 4 дана керамикалық ыдыс жатады.

III топ – мойын бөлігі қысқа, ыдыс биіктігінің 1/6 бөлігінен аспайтын көзе тәріздес керамикалық ыдыстар. Бұл топқа жататын ыдыстардың ернеулері көбіне сыртқа қарай қайырылған, сирек жағдайда тік пішінді болып келеді. Бүйір қабырғалары әдетте, дөңгелектеніп өңделген. Иық диаметрі көп жағдайда ернеу диаметрімен шамалас, алайда иық диаметрі ернеу диаметрінен үлкен болатын үлгі де кездеседі. Сонымен қатар, кейбір ыдыстарда тұғырдың болуы тіркелді. Морфологиялық ерекшеліктеріне қарай III топ екі түрге бөлінеді:

- 1) ернеу диаметрі иық диаметріне тең ыдыстар (2 дана);
- 2) ернеу диаметрі иық диаметрінен кіші ыдыстар (1 дана).

Осы топқа жататын керамикалық ыдыс қорымнан анықталған үлгілердің ішіндегі ең ірісі әрі ең биігі болып табылады (2-сур.). Ыдыс жақсы сақталған күйде тіркелген. Ернеуі әлсіз түрде сыртқа қарай қайырылған, жалпы пішіні тік. Мойын бөлігі қысқа, ыдыс биіктігінің шамамен 1/6 бөлігін құрайды. Иық бөлігі дөңес пішінді, иық диаметрі ернеу диаметрімен салыстырғанда біршама үлкен (2-түр), федоров мәдениетіне тән белгілерді көрсетеді. Түбі жалпақ. Ыдыстың орнаменттік безендірілуі ернеу, мойын және бүйір бөліктерін толық қамтиды. Ернеу аймағында штрихталған үшбұрыштар бейнеленген. Мойын бөлігінде ойық сызықтар, көлденең сызықтар түсірілген. Бүйір бөлігінде тік бағыттағы меандр өрнектері анық байқалады. Осылайша, III топқа барлығы үш ыдыс жатады, олар ернеу мен иық диаметрлерінің арақатынасына сәйкес жіктелді.

IV топ – мойынсыз керамикалық ыдыстар. Бұл топқа жататын ыдыстарды пішіндік ерекшеліктеріне қарай құты пішіндес және тостаған тәріздес керамикалық ыдыстарды жатқызуға болады. Ернеуінің пішімделу ерекшеліктеріне байланысты бұл топ шеңберінде төрт түр ажыратылады:

- 1) ашық профильді, құты пішіндес ыдыстар (2 дана);
- 2) жабық профильді, құты пішіндес ыдыстар (1 дана);
- 3) ашық профильді тостаған тәріздес ыдыстар (1 дана);

2-сур. Қырқымбай қорымынан алынған III топтағы керамикалық ыдыс.

Орындаған: Дінмұхаммед Берікбай

4) құлағы бар, ашық профильді, құты пішіндес ыдыстар (1 дана).

1-түрге екі керамикалық ыдысты жатқызуға болады. Пішіндік ерекшеліктеріне қарай олар құты пішіндес ыдыстарға жақын. Ернеуі тік әрі қысқа, ернеуден кейін иық бөлігі бірден басталады. Иық бөлігі дөңгелек, бүйірі сәл томпайған. Түбі жалпақ. Ыдыстардың бетінде орнаменттік безендіру байқалмайды, декорациясыз жасалған.

2-түрге бүтін күйде және жақсы сақталған керамикалық ыдысты жатқызуға болады (3-сур., 2). Морфологиялық белгілеріне сәйкес, ол құты пішіндес керамикалық ыдыстар тобына жатады. Ернеуі тік пішінді, сыртқа қарай қайырылмаған, керісінше ішке қарай еңкіш келеді. Ернеуден кейін мойын бөлігі айқындалмайды, иық бөлігі бірден басталады. Иық бөлігі дөңес пішінді. Түбі жалпақ. Ыдыстың бетінде орнаменттік безендіру элементтері анықталмайды, декорациясыз жасалған.

3-түрге тостаған тәрізді бүтін күйде жақсы сақталған керамикалық ыдыс жатады (3-сур., 1). Пішіндік ерекшеліктеріне сәйкес бұл үлгі ашық профильді, тостаған пішінді ыдыстар қатарына енгізіледі. Жоғарғы жиегі айқын түрде қатты қайырылмаған, сәл ғана сыртқа қарай иілген, түбі жалпақ. Ыдыс бетінде қандай да бір орнаменттік элементтер тіркелмеді.

4-түрі. Ыдыс бүтін күйде сақталған және ашық профильді құты пішіндес керамикалық үлгі болып табылады (3-сур., 3). Басқа ұқсас ыдыстардан ерекшелігі — кішкентай мөлшері мен екі жағына қосылған құлағы, биіктігі еніне қарағанда 2 есе үлкен. Ернеуі тік, ернеудің диаметрі мен иық бөлігінің диаметрі шамалас, бұл ыдыстың пропорцияларын біркелкі және үйлесімді етеді. Бүйірі түбіне қарай сәл кіріп, жұмсақ еңіске ие. Бетінде орнаменттік безендіру байқалады: ернеуінде штрихталған үшбұрыштар орналастырылған, иық бөлігінде ойық сызықтар арқылы бөлінген және қайтадан штрихталған үшбұрыштар қайталанатын. Төменгі бөлігінде де осы мотив қайталанып, композицияны толықтырады. Орнаменті тарақ тәрізді штамппен жасалған.

4 Талқылау. Қырқымбай қорымынан алынған керамикалық коллекцияның типологиялық талдауы Орталық Қазақстан аумағындағы қола дәуіріне тән мәдени дәстүрлерді айқындауға мүмкіндік береді. Зерттелген ыдыстар морфологиялық белгілеріне, атап айтқанда мойын мен иық бөліктерінің пішініне, олардың өзара пропорциялық қатынасына қарай

3-сур. Қырқымбай қорымынан
алынған IV топтағы
керамикалық ыдыстар:
1 – 3-түр; 2 – 2-түр; 3 – 4-түр.
Орындаған: Дінмұхаммед Берікбай

төрт негізгі типологиялық топқа және тоғыз түрге бөлінді. Мұндай жіктеу ыдыстардың мәдени-тарихи тиесілігін нақтылаумен қатар, әртүрлі керамикалық дәстүрлердің арақатынасын салыстырмалы түрде талдауға жағдай жасайды.

Зерттеу барысында анықталған барлық керамикалық ыдыстар қола дәуіріне жатады және екі негізгі мәдени орта аясында қарастырылады: алакөл және федоров мәдениеттері. Алакөл мәдениетіне тән ыдыстарда иық бөлігінде айқын кемердің болуы негізгі айқындаушы белгі. Ал федоров мәдениетіне жататын ыдыстарда мұндай элемент кездеспейді, олардың бүйір қабырғалары дөңгелек әрі дөңес профильмен сипатталады [Кузнецова 1994: 116]. Аталған морфологиялық айырмашылықтар әр мәдениеттің керамика жасау дәстүріндегі технологиялық және стильдік ерекшеліктерді айқындауға мүмкіндік береді.

Осы ерекшеліктерді ескере отырып, мойын бөлігі мен оның биіктігіне негізделген төрт типологиялық топ бөлініп көрсетілді.

I топ – мойыны салыстырмалы түрде биік, көзе тәріздес, кейбір үлгілерінде иық бөлігінде айқын кемері бар. Бұл топқа 6 ыдыс жатады, олардың ернеу мен иық диаметрлерінің арақатынасына қарай үш түрге бөлінді.

II топ – мойыны орташа биіктікте, иық бөлігінде кемер жоқ, дөңгелек пішінді, ернеуі сыртқа қарай қайырылған. Бұл топқа 4 ыдыс жатады, оларда тұрақты орнаменттік элементтер – штрихталған үшбұрыштар, ойық сызықтар және көпқатарлы зигзагтар тіркелген.

III топ – мойыны қысқа, иық дөңес пішінді, кейбір үлгілерде тұғыр бар. Бұл топқа 3 ыдыс жатады, олар екі түрге бөлінді.

IV топ – мойынсыз керамикалық ыдыстар, құты пішіндес немесе тостаған тәріздес. Бұл топқа 5 ыдыс жатады және төрт түрге бөлінді.

Сонымен қатар, типологиялық талдау барысында дереккөздік шектеулер де ескерілді. Қырқымбай қорымынан алынған керамикалық материалдардың жалпы саны жиырмадан астам данаға жеткенімен,

кейбір үлгілерде ернеу немесе иық сияқты негізгі морфологиялық бөліктердің толық сақталмауы байқалады. Осыған байланысты толыққанды салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік берген 18 ыдыс қана зерттеуге енгізіліп, олар морфологиялық ерекшеліктеріне сәйкес төрт негізгі типологиялық топ аясында қарастырылды.

Осылайша, Қырқымбай қорымының керамикалық кешені алакөл және федоров мәдениеттеріне тән белгілердің қатар кездесуімен сипатталып, Орталық Қазақстандағы қола дәуірі кезеңіндегі мәдени өзара ықпалдастық пен дәстүр сабақтастығын айқындайтын маңызды дерек көзі болып табылады.

5 Қорытынды. 2025 жылғы далалық зерттеу барысында Атасу ықшамауданының Қырқымбай қорымынан алынған керамикалық коллекция типологиялық талдауға негіз болды. Зерттеу нәтижесінде 18 толық ыдыс морфологиялық ерекшеліктеріне қарай төрт негізгі топқа және тоғыз түрге бөлінді. Бұл жүйелендіру әрбір үлгінің алакөл және федоров мәдениеттеріне тән белгілерін айқын көрсетуге мүмкіндік берді, сондай-ақ Қырқымбай қорымының қола дәуіріндегі мәдени кешендер жүйесіндегі орнын нақтылауға жол ашты. Қойылған мақсатына сәйкес, коллекцияның типологиялық талдауы жүргізіліп, айқындалды. Алынған деректер келешекте Орталық Қазақстандағы қола дәуірі керамикасының дәстүрлерін салыстырмалы тұрғыда зерттеуге, мәдени кезеңдердің дамуын ғылыми негізде реконструкциялауға және материалдық мәдениеттің эволюциялық ерекшеліктерін жүйелі сипаттауға мүмкіндік беретін деректік негіз бола алады.

Ғылыми жетекші: Амиров Е.Ш.

ӘДЕБИЕТ

Амиров Е.Ш., и др. Отчет о научно-исследовательской работе по хозяйственно-договорному проекту «Археологические раскопки объектов, выявленных на участке строительства железнодорожной линии «Кызылжар – Мойынты» в Шетском районе Карагандинской области»: Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2025. 372с.

Бейсенов А.З., Ломан В.Г. Новые исследования керамики поселений Атасу и Мыржык //Известия Алтайского государственного университета. 2017. № 2 (94). С. 221–225.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сарыарки (по материалам Северной Бетпакадалы). Алматы: Наука, 1992. 247 с.

Кузнецова Э.Ф., Тепловодская Т.М. Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана. Алматы: Ғылым, 1994 207 с.

Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности. Актобе; Актыбинский областной центр истории, этнографии и археологии, 2008. 358 с.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев А.М., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. 435с.

Сейсенов Б.Б., Варфоломеев В.В. Проблема выделения археологических микрорайонов в Сарыарке // Вестник Карагандинского государственного университета. Сер. История. Философия. 2011. № 1. С. 55-61.

А.Қ. БОРАНБАЕВА

Боранбаева Алтыншаш Қанағатқызы
 Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
 Ақтөбе қ., Қазақстан;
 boranbayeva.altynshash@mail.ru

ШЕҢБЕРТАЛ I ҚОРЫМЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША ҚОЛА ДӘУІРІ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ КЕРАМИКАЛЫҚ КЕШЕНДЕРІ

Аннотация. Мақалада Шеңбертал I қорымынан табылған қыш ыдыстар кешені жан-жақты зерттеліп, олардың морфологиялық, технологиялық және өрнектік ерекшеліктері анықталды. Далалық қазба және зертханалық талдау әдістері қолданылып, ыдыстардың пішіндері, өлшемдері, ернеу профилі, түп формасы және өрнектердің композициялық орналасуы қарастырылды. Қайта қалпына келтіру жұмыстары нәтижесінде ыдыстардың бастапқы пішіндері мен пропорциялары нақтыланды. Керамикалық кешендегі өрнектер негізінен геометриялық мотивтерден, зигзаг, үшбұрыш және сызықтық элементтерден тұрады. Барлық ыдыстар қолдан жапсыру әдісімен, құрамында құм, шамот және органикалық қоспалар бар саздан жасалған. Алынған деректер Шеңбертал I қорымының андрон (алакөлдiк) мәдени ортасына жататынын көрсетті және өңірлік қола дәуірі ескерткіштерімен салыстырмалы талдауға мүмкіндік берді. Бұл мәліметтер қола дәуіріндегі жерлеу рәсімдері мен керамикалық өндіріс тәжірибесін тереңірек түсінуге негіз болады.

Түйін сөздер: қола дәуірі, Шеңбертал I қорымы, қыш ыдыстар, жерлеу ғұрпы, өрнек, Батыс Қазақстан

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде, ЖТН BR24992951 жобасы аясында даярланды.

КЕРАМИЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ НАСЕЛЕНИЯ ЭПОХИ БРОНЗЫ ПО МАТЕРИАЛАМ МОГИЛЬНИКА ШЕҢБЕРТАЛ I

Аннотация. В статье рассматриваются глиняные сосуды из могильника Шеңбертал I, их морфологические, технологические и орнаментальные особенности. Применялись полевые раскопки и лабораторные методы анализа, что позволило изучить форму сосудов, их размеры, профиль горлышка, форму дна и композиционное расположение орнамента. В результате реставрационных работ уточнены исходные формы и пропорции сосудов. Орнамент комплекса преимущественно представлен геометрическими мотивами: зигзагами, треугольниками и линейными элементами. Все сосуды изготовлены методом лепки из глины с добавлением песка, шамота и органических примесей. Полученные данные свидетельствуют о принадлежности могильника Шеңбертал I к андроновской (алакольской) культурной среде и позволяют проводить сравнительно-типологический анализ с другими памятниками бронзового века региона. Эти сведения обеспечивают более глубокое понимание обрядов захоронений и керамических технологий бронзового века.

Ключевые слова: бронзовый век, могильник Шеңбертал I, глиняные сосуды, обряд захоронения, орнамент, Западный Казахстан

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта BR24992951.

CERAMIC COMPLEXES OF THE BRONZE AGE POPULATION BASED ON MATERIALS FROM THE SHENGERTAL I BURIAL GROUND

Abstract. The article examines the clay vessels from the Shengertal I burial site, focusing on their morphological, technological, and decorative features. Field excavations and laboratory analyses were applied, allowing the study of the vessels' shapes, dimensions, neck profiles, base forms, and the compositional arrangement of ornamentation. Restoration work clarified the original forms and proportions of the vessels. The ornamentation of the complex is

predominantly composed of geometric motifs, including zigzags, triangles, and linear elements. All vessels were hand-built from clay with the addition of sand, chamotte, and organic inclusions. The obtained data indicate that the Shengertal I site belongs to the Andronovo (Alakul) cultural-historical community and allow for comparative typological analysis with other Bronze Age monuments in the region. These findings provide a deeper understanding of Bronze Age burial rituals and ceramic production practices.

Keywords: Bronze Age, Shengertal I burial ground, clay vessels, burial ritual, ornament, Western Kazakhstan

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRN BR24992951.

1 Кіріспе. 2019–2020 жылдардың күз және жаз айларында Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің археологиялық жасағы Шеңбертал I қорымында далалық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Қорым Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданы, Шеңбертал ауылынан солтүстікке қарай 300 м қашықтықта, Ырғыз өзенінің сол жағалауында орналасқан. Ескерткіш өткен ғасырдың екінші жартысында А.А. Формозов анықтаған тас дәуірі тұрақтарының аумағына кіреді. Ескерткіштің табылуына жергілікті өлкетанушы әрі Шеңбертал ауылының тұрғыны Сыдық Молдабеков тікелей себепкер болған. Ол ауыл маңынан табылған жәдігерлер жөнінде Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейіне хабарлаған. Аталған мәліметтерге байланысты, сүйек қалдықтары мен жәдігерлердің жер бетіне шығып, бұзылу қаупінің туындауына орай археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Экспедиция жетекшісі: Мамедов Аслан Мәлікұлы. Мақаланың мақсаты – Шеңбертал I қорымынан табылған қыш ыдыстар кешенін ғылыми талдау негізінде жүйелеу және оның Батыс Қазақстан аумағындағы қола дәуірі мәдениеттері жүйесіндегі орнын анықтау. Зерттеу барысында қыш ыдыстардың морфологиялық ерекшеліктері, өрнектік құрылымы мен өндіріс технологиясы қарастырылып, олардың мәдени-хронологиялық тиесілігі мен жерлеу ғұрпындағы функционалдық рөлі айқындалады.

2 Зерттеу әдістері мен материалдары. Зерттеу Шеңбертал I қорымынан алынған керамикалық материалдарды кешенді талдауға негізделді. Бірінші кезеңде типологиялық талдау жүргізіліп, ыдыстардың пішіні, өлшемдері, ернеу профилі және өрнектелу тәсілдері қарастырылды. Бұл талдау керамикалық кешеннің мәдени-хронологиялық ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ оны Батыс Қазақстан аумағындағы басқа қола дәуірі ескерткіштерімен салыстыруға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар оюлық талдау барысында өрнектердің құрылымдық ерекшеліктері, техникалық орындалуы және символдық мәні зерттелді.

Керамикадағы геометриялық және зигзаг, үшбұрыш, сызықтық мотивтер сияқты өрнектердің композициялық орналасуына, сондай-ақ олардың жерлеу ғұрпындағы рөліне баса назар аударылды.

Зерттеу материалдарын жинақтау үшін далалық жазбалар, фототіркеулер, графикалық сызбалар, сонымен қатар зертханалық талдау деректері қолданылды. Қыш ыдыстардың фрагменттері сәйкестендіріліп, профильдік сызбалары жасалды, қажет жағдайда жартылай немесе толық реставрация жүргізілді. Бұл кешенді тәсіл ыдыстардың өндірістік технологиясын, функционалдық мақсатын және жерлеу рәсімдеріндегі қызметін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Сонымен қатар Шеңбертал I қорымының жоспары әзірленіп, әрбір жерлеу орны мен қабірлік кешеннің орналасу ерекшеліктері жүйеленді. Жерлеу ғұрпы, қыш ыдыстардың саны мен олардың ернеулері, өрнек түрлері мен орналасу аймақтары егжей-тегжейлі тіркелді. Алынған материалдар зерттеудің салыстырмалы-типологиялық әдісі арқылы өңірлік қола дәуірі мәдениеттерінің құрылымдық байланысын талдауға негіз болады.

3 Талқылау. Шеңбертал I қорымы құмды төбешік үстінде орналасқан және жалпы аумағы шамамен 2500 м²-ді құрайды. Далалық зерттеулер нәтижесінде қорым аумағынан барлығы 32 жерлеу орны анықталды.

Оларды екі топқа бөлуге болады: сақиналы қоршаулар ішіндегі жерлеулер және үстінде ешқандай белгісі жоқ жай топырақ жерлеулері. Бірінші топқа бес нысан кіреді. Аталған нысандар қорымның солтүстік-батыс және батыс жағында орналасқан. Әдетте, бұл топтағы құрылыстар қазба кезінде тігінен, көлбеу немесе жай ғана жатқан күйінде тіркелген тас тақталар мен блоктардан жасалған қоршаулар түрінде кездесті. Бұл ерекшелік құрылымдардың бір жағы тік тұрғызылып, екінші жағы жатқызылып қойылғанын көрсетеді, яғни аталған құрылымдар ерекше ғұрыптық мәнге ие болуы мүмкін. Қабір шұңқырлары қоршаудың орталық бөлігінде орналасып, пішіні жағынан

тікбұрышты болып келеді, негізінен батыстан шығысқа бағытталған. Өкінішке қарай, барлық жерлеулер көне заманда тоналған, соның салдарынан тек адам сүйектерінің жекелеген бөліктері мен қыш ыдыс сынықтары ғана сақталған.

Бұндай тас қоршаулары бар жерлеу құрылыстарының андронов мәдениетіне тиесілі екендігі М.П. Грязнов (1927), Б.Н. Граков (1935), О.А. Кривцова-Гракова (1948), Г.В. Подгаецкий (1940), В.С. Сорокин (1962), Е.Е. Кузьмина (1962), Э.А. Федорова-Давыдова (1961) жүргізген қазба жұмыстары арқылы дәлелденген [Сальников 1967: 253].

Қорым аумағында анықталған жалпы саны 27 жерлеудің басым бөлігі қарапайым топырақ қабірлеріне жатады. Аталған жерлеулер қорымның оңтүстік-шығыс бөлігінде шоғырланып, солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай шамамен 100 м қашықтыққа созылған кең белдеуді құрайды. Нысандардың негізгі бөлігінің ешқандай қабір үсті құрылыстары жер бетінде сақталмаған.

Кейбір қабір үстінен ұзындығы 80 см-ге дейінгі, ені 30 см-ге дейінгі тас плиталар тіркелді. Аталған плита қабір шұңқырының үстінде көлденең бағытта, оның ұзын осіне перпендикуляр орналасқан. Ал бірқатар қабірлерде тұтас плита емес, керісінше ұзындығы 20–30 см, ені шамамен 10 см болатын 2–3 кіші көлемдегі тастардың үйінді түрінде қойылғаны анықталды. Тастар қабірдің бас бөлігінде немесе белгі ретінде үстіңгі қабатында орналасқан.

Тас құрылымдардың мұндай екі түрлі нұсқада кездесуі жерлеу дәстүріндегі құрылымдық айырмашылықтарды немесе қабір орнын белгілеу тәсілдерінің вариативтілігін көрсетуі мүмкін. Осындай тастардың астын тазалау барысында ғана жерлеу орындары анықталған, бұл олардың жерлеу орнын белгілеу немесе қабір үсті құрылысының қарапайым элементі ретінде пайдаланылғанын көрсетеді. Немесе антропогендік факторлардың әсерінен тастарды тасып алған болуы мүмкін. Топырақ қабірлердің бір бөлігі жер бетінің түс айырмашылығына байланысты анықталса, қалғандары барлау шұрфтары мен тазалау жұмыстары кезінде тіркелді.

Жерлеу шұңқырлары ендік (батыс-шығыс) бағытта бағдарланған, пішіні жағынан тікбұрыш және сопақша сипатта болып келеді. Марқұмдар бүктетілген күйде, оң немесе сол бүйірімен жатқызылған. Аяқтары тізеден, қолдары шынтақтан бүгіліп, саусақтары бетіне қарай қойылған. Басы негізінен батысқа бағытталған,

алайда кейбір қабірлерде солтүстікке қарай аздаған ауытқулар байқалады.

Қаңқа қалдықтарының сақталу деңгейі әрқелкі: кейбір жерлеулерде сүйектер толық сақталмаған немесе мүлде анықталмаған, ал бірқатарында нашар сақталған күйде тіркелді.

Жерлеу бұйымдарының ішінде стандартталған сипатқа ие заттар қатарына қолдан жасалған қыш ыдыстар мен самай салпыншақтары жатады. Ал қола орақ тәрізді құрал, сары металдан жасалған шашқа тағылатын өшекей және асық жерлеу орындарынан бір данадан анықталды. Жерлеу салты мен жанына қойылған заттарды ескере отырып, Шеңбертал I қорымы қола дәуіріне жатқызылады, атап айтқанда, Батыс Қазақстан аумағын б.д.д. екінші мыңжылдықтарда андрон (алакөл) тайпалары мекендеген кезеңге сәйкес келеді. Бұл ескерткіш айтарлықтай ғылыми қызығушылық туғызады.

Қорымдағы жерлеу бұйымдарының маңызды құрамдас бөліктерінің бірі – қыш ыдыстар. Қазба жұмыстары барысында ескерткіштен сақталу деңгейі әртүрлі барлығы 40-қа жуық ыдыс анықталды. Зерттелген материалдардың бір бөлігі бүтін немесе жартылай сақталған жағдайда кездессе, екінші бөлігі әртүрлі көлемдегі фрагменттерден тұрады. Жалпы алғанда, ыдыстардың шамамен 60%-ы қанағаттанарлық жағдайда сақталған, ал қалған 40%-ы зақымдануға ұшыраған, ернеуі немесе табаны жетіспейтін фрагмент бөліктерінен тұрады. Ыдыстар негізінен қабірдің батыс қабырғасы бойына, жерленген адамның бас жағына қойылған; кейбір қабірлерде екі-үш ыдыстың бар екендігі тіркелген. Адам сүйегі нашар сақталған, тоналған қабірлерде қыш ыдыс сынықтары қабір шетінде және жиегінде шашыла орналасқан.

Технологиялық тұрғыдан барлық қыш ыдыстар қолдан жапсыру, яғни жапсырма әдісі арқылы дайындалған. Құрамы фрагмент сынықтарын көзбен шолу арқылы анықталды, яғни ыдыстар саз балшыққа ұсақталған құм, шамот және органикалық қоспалар араластыру арқылы жасалған. Бұл ыдыстардың беріктігін арттыруға бағытталған дәстүрлі технологиялық тәсілдердің бірі. Қыш ыдыстардың түсі негізінен қоңыр, қызғылт, сұр және қара сұр реңктерде болып келеді. Түстердің әрқелкілігі күйдіру режимінің біркелкі болмауымен және ашық отта немесе жартылай жабық жағдайда күйдірілгенімен байланысты. Ыдыстардың барлығына дерлік қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілген, ернеулері тік

немесе сәл сыртқа қайырылған, түптері тегіс болып келген.

Ыдыстардың пішіндік морфологиясын жүйелеу барысында В.В. Ткачев пен А.И. Хаванский ұсынған классификация негізге алынды [Ткачев, Хаванский 2006]. Осы жіктеме бойынша 34 бүтін ыдыстың 14-і көзе тәріздес, 12-сі көзе-банка аралық түрге, 8-і банка тәріздес үлгіге жатады.

Зерттеу үшін алынған қыш ыдыстарды өрнектелген және өрнектелмеген деп екі топқа бөліп қарастыруға болады. Кешенде өрнектелген ыдыстар басым болып, жалпы санының 53 %-ын құрайды. Бұл топтағы ыдыстардың өрнектері геометриялық мотивтерден тұрады және көбінесе бірнеше элемент пен безендіру аймақтарын біріктіретін құрылымдық сипатқа ие. Ең жиі кездесетін өрнектер қатарына көлденең және тігінен орналасқан зигзаг, төбелері жоғары бағытталған қиғаш штрихталған үшбұрыштар, сызықтық меандрлар, сондай-ақ өрнектелген аймақтарды бөліп тұратын параллель сызықтар жатады. Өрнектер негізінен ыдыстың жоғарғы бөлігінде – ернеуі, мойны мен иық тұсында, бүйір қабырғаларында орналасып, сирек жағдайда ғана табан бөлігінде штрих сызықтарымен

көркемделіп безендірілген (1-сур., 1,2,3,4). Мұндай композициялық шешім андрон мәдениетіне тән дәстүрлі құрылымдық қағидалармен сәйкес келеді [Кузьмина 2008: 117].

Өрнектелмеген қыш ыдыстар тобы саны жағынан аздау болып, жалпы материалдың 27 %-ын құрайды. Бұл ыдыстардың бетінде сәндік элементтердің болмауы олардың функционалдық сипатта жасалғанын немесе қарапайым ғұрыптық мақсатта қолданылғанын көрсетуі мүмкін (2-сур., 5,6,7,8).

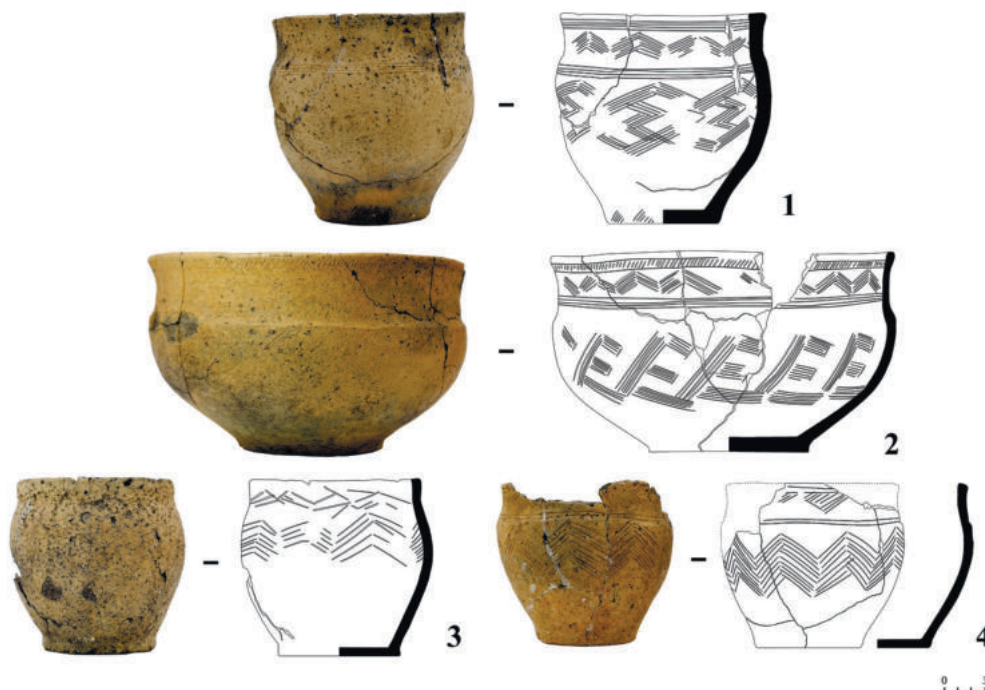
Ал қалған 20 %-ын жекелеген өрнектелген фрагменттер құрайды.

Бұл табылған фрагменттерді екі жағдаймен түсіндіруге болады:

1. Қазба барысында артефактілердің нашар жағдайы себебінен олар үгітіліп, бөлшектенген болуы мүмкін (мысалы, қазу кезінде сындырып алуы ықтимал).

2. Діни-ғұрыптық рәсімдер кезінде қыш ыдыстар әдейі сындырылып, тас қоршаулардың арасына орналастырылған болуы мүмкін.

Керамикалық кешенге жүргізілген морфометриялық талдау барысында ыдыстардың негізгі

1-сур. Шеңбертал I қорымынан табылған өрнектелген қыш ыдыстар.

Орындаған: Балмағамбет Даутеев

2-сур. Шеңбертал I қорымынан табылған өрнектелмеген қыш ыдыстар.
Орындаған: Балмағамбет Даутеев

өлшемдік параметрлері анықталды, олардың орташа биіктігі 17,9 см-ді құрайды. Ернеуінің орташа диаметрі 17,4 см болса, түбінің орташа диаметрі 10,6 см шамасында. Бұл көрсеткіштер кешендегі ыдыстардың басым бөлігінің пропорционалды, кең иықты және салыстырмалы түрде тұрақты пішінге ие екенін көрсетеді. Ернеу мен биіктік көрсеткіштерінің өзара шамалас болуы ыдыстардың функционалдық жағынан орнықты формада жасалғанын аңғартады.

Биіктік параметрлері негізінде ыдыстар үш морфологиялық топқа жіктеледі: биіктігі 8–12 см аралығындағы кіші көлемді, 13–20 см аралығындағы орташа көлемді және 20 см-ден жоғары ірі көлемді ыдыстар. Сандық талдау нәтижесінде кешенде орташа өлшемді ыдыстар басым екені анықталды. Бұл топқа жататын үлгілер жерлеу кешендерінің негізгі бөлігін құрайды және, шамасы, күнделікті немесе дәстүрлі ғұрыптық мақсатта кеңінен пайдаланылған.

Ірі көлемді ыдыстар сирек кездеседі. Олардың морфологиялық айқындылығы мен жерлеу құрылымындағы орналасу ерекшеліктері бұл

үлгілердің мәртебелік немесе ерекше ритуалдық мәнге ие болғанын болжауға мүмкіндік береді. Мұндай ыдыстардың сиректігі мен көлемдік ерекшелігі оларды кешен ішіндегі дара категория ретінде қарастыруға негіз болады.

Кешендегі қыш ыдыстар діни-ғұрыптық мақсатта, тамақ немесе сусын құю үшін пайдаланылған болуы мүмкін, сондай-ақ мәйіттің қоса берілетін инвентарі ретінде, өлгеннен кейінгі өмірге қатысты рәсімдерде қолданылған деп есептеледі. Діни-ғұрыптық қолданылудың жанама белгілері ретінде мәйіттің басы-қасында ыдыстардың тұрақты орналасуы, формалары мен ою-өрнектерінің қайталануы, сондай-ақ ыдыстардың басқа да бұйымдармен үйлесуі көрсетіледі.

Зерттеулер нәтижесінде Шеңбертал I қорымынан алынған материалдардың бірқатар белгілері өңірдегі басқа ескерткіштермен, атап айтқанда Тасты-Бұтақ I қорымымен сәйкес келетіні анықталды. Әсіресе тас қоршаулы жерлеу құрылыстарының жоспарлануы мен құрылымы, сондай-ақ қыш ыдыстардың сипаттары

арасында айқын типологиялық ұқсастықтар байқалады. Бұл белгілер екі ескерткіштің мәдени-хронологиялық тұрғыдан жақындығын көрсетеді [Сорокин 1962: 40]. Сондай-ақ Елек өзені аңғарында зерттелген Жаман Қарғалы II, Шығыс Қурайлы I қорымдарынан табылған қыш ыдыстармен ұқсас болып келеді [Гуцалов, Родионов: 1986].

4 Қорытынды. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, қарастырылып отырған қорым – Ырғыз өзені алабы, Торғай өзенінің сағасындағы оңтүстік ескерткіштердің бірі болып табылады. Біздің пікірімізше, осындай ұқсас ескерткіштердің әрі қарай анықталуы және зерттелуі Солтүстік Орал маңы жеріндегі андрон мәдени-тарихи қауымдастығының таралу аумағын елеулі дәрежеде кеңейтеді.

Шеңбертал I қорымына жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында алынған керамикалық ыдыстар Батыс Қазақстанның қола дәуірін зерттеудің көптеген мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін маңызды деректік база болып табылады.

Ғылыми жетекші: Мамедов А.М.

ӘДЕБИЕТ

Сальников К.В. Очерки древней истории Южного Урала. Москва: Наука, 1967. 408 с.

Ткачев В.В., Хаванский А.И. Керамика синташтинской культуры. Орс-Самара: ОГТИ, 2006. 180 с.

Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности: монография. Актобе: Принт-А, 2008. 358 с.

Сорокин В.С. Могильник бронзовой эпохи Тасты-Бутак I в Западном Казахстане. Материалы и исследования по Археологии СССР. № 120. М. – Л.: Наука, 1962. 206 с.

Гуцалов С.Ю., Родионов В. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актюбинской области в 1985 году. 1986. 198 л. // Научный архив Института археологии и этнографии АН КазССР. Д. 2285.

Д.Е. БОТАНОВ,
А.Ғ. БАҒЫТЖАН

Дияр Ертесбаевич Ботанов,
Арайлым Ғабитқызы Бағытжан
Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан,
ORCID 0009-0003-2650-491X;
diarb84@gmail.com;
ORCID 0000-0001-7283-6331;
arai.001@list.ru

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАК МЕТОД ВЕРИФИКАЦИИ ФУНКЦИЙ КАМЕННЫХ ОРУДИЙ (НА ПРИМЕРЕ МАТЕРИАЛОВ ПОСЕЛЕНИЯ ТАЛДЫСАЙ)

Аннотация. В статье рассматривается применение статистических методов для верификации функциональных интерпретаций каменного инвентаря поселения Талдысай. По базе данных изделий выполнен анализ распределений длины, ширины и толщины ($n=885$), непараметрическое сравнение функциональных групп и многомерная ординация методом анализ главных компонент (PCA). Показано, что группы статистически различаются по морфометрии ($p<0,001$), а PCA фиксирует два основных градиента: общий размер ($PC1=73,9\%$) и относительную массивность ($PC2=18,8\%$). Ударные и землеройные изделия смещены в область больших и более массивных форм, тогда как диски характеризуются относительной тонкостью. Пробная бинарная классификация по трем признакам подтверждает наличие морфометрического сигнала ($accuracy\approx 0,80$; $AUC=0,876$).

Ключевые слова: Central Kazakhstan, Saryarka, Bronze Age, settlement, stone tools

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, IPH проекта BR24992951.

ТАС ҚҰРАЛДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІН СТАТИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ӘДІСІМЕН ЗЕРТТЕУ (ТАЛДЫСАЙ ҚОНЫСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Мақалада Талдысай қонысының тас инвентарі бойынша функционалдық интерпретацияларды верификациялау үшін статистикалық әдістерді қолдану қарастырылады. Бұйымдар дерекқоры негізінде ұзындық, ені және қалыңдық көрсеткіштерінің таралуы талданды ($n=885$), функционалдық топтар бейпараметрлік тәсілдермен салыстырылып, негізгі компоненттер талдауы (PCA) арқылы көпөлшемді ординация жүргізілді. Нәтижелер функционалдық топтардың морфометриясы бойынша статистикалық тұрғыдан мәнді айырмашылықтары бар екенін көрсетті ($p<0,001$), ал PCA екі негізгі градиентті айқындады: жалпы өлшем ($PC1=73,9\%$) және салыстырмалы массивтілік/беріктік ($PC2=18,8\%$). Соққылы және жерқазу бұйымдары ірі әрі массивтірек формалар аймағына ығысқан, ал дисктер салыстырмалы жұқалығымен сипатталады. Үш өлшем көрсеткіші бойынша жүргізілген сынамалық бинарлық классификация морфометриялық сигналдың бар екенін растайды ($accuracy\approx 0,80$; $AUC=0,876$).

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, Сарыарқа, қола дәуірі, қоныс, тас құралдар

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде, ЖТН BR24992951 жобасы аясында даярланды.

STATISTICAL ANALYSIS AS A METHOD FOR VERIFYING THE FUNCTIONS OF STONE TOOLS (A CASE STUDY OF MATERIALS FROM THE TALDYSAY SETTLEMENT)

Abstract. The article examines the use of statistical methods to verify functional interpretations of the stone inventory from the Taldysay settlement. Using an artifact database, the article analyzes the distributions of length, width, and thickness ($n=885$), conduct non-parametric comparisons of functional groups, and apply multivariate ordination via Principal Component Analysis (PCA). The results show that the groups differ significantly in morphometrics ($p<0.001$), and PCA identifies two main gradients: overall size ($PC1=73.9\%$) and relative massiveness/robustness ($PC2=18.8\%$). Percussive and digging implements are shifted toward larger and more massive forms, whereas discs are characterized by relative thinness. A pilot binary classification based on the three metrics confirms a clear morphometric signal (accuracy ≈ 0.80 ; AUC $=0.876$).

Keywords: Central Kazakhstan, Saryarka, Bronze Age, settlement, stone tools

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRN BR24992951.

1 Введение. В исследованиях каменного инвентаря производственных поселений бронзового века функциональная атрибуция предметов обычно строится на сочетании типологических признаков и данных трасологии, позволяющих выявлять следы работы и реконструировать технологические операции [Семенов 1957; Коробкова, Щелинский 1996; Ержанова 2018]. Вместе с тем в больших сериях (сотни и тысячи находок) неизбежны ситуации, когда часть предметов имеет неполную сохранность, смешанные следы либо типологически переходные формы. В этих случаях полезен дополнительный контроль: согласуется ли предполагаемая функция с морфометрией, а также с выбором сырья и ожидаемыми требованиями к механическим свойствам. Именно такую задачу решает верификация функций статистическими методами, не подменяя трасологию, но повышая надежность выводов и выделяя подозрительные группы для углубленной проверки.

Материалы поселения Талдысай особенно показательны для подобного подхода, поскольку памятник рассматривается как один из центров металлургии Улытау-Жезказганского региона. В публикациях подчеркивается наличие производственных мастерских, печей и связанного с ними набора инвентаря, а также представление практически полного цикла металлопроизводства. В таких комплексах каменные орудия одновременно обслуживают несколько этапов: дробление, растирание руды и шлаков, подготовку материалов, вспомогательные операции (шлифование, правка, лощение), а также бытовые и ремесленные задачи. Следовательно, статистически ожидаемы раз-

личимые морфологические группы для ударных орудий, абразивов, плоских орудий производственного инвентаря и отходов, заготовок [Курманкулов, Ермолаева, Ержанова 2012; Ермолаева 2020; Yermolayeva et al. 2024].

Цель работы — показать, как описательная статистика и многомерные методы (на примере PCA) позволяют проверять согласованность функциональных определений каменного инвентаря Талдысай с его размерными характеристиками и сырьевой базой, а также выявлять зоны перекрытия, требующие уточняющей трасологической экспертизы.

2 Методы исследования. Эмпирическую основу составила авторская база данных каменных изделий поселения Талдысай. Всего учтено 899 записей, для 885 изделий в базе одновременно представлены три размерных признака — длина, ширина и толщина (мм), что и определило рабочую выборку для статистических расчетов. Внутри базы присутствует поле “Функция”, фиксирующее исходную атрибуцию предмета. Для аналитических целей значения этого поля были приведены к единому написанию, после чего сформированы укрупненные функциональные группы, основанные только на текстовых обозначениях функции в базе: абразивные и ложила (359 шт), ударные и землеройные (186 шт), диски, крышки, подставки (68 шт), прочие орудия (долото, ступка, утюжок и т.д.) (73 шт), отходы и заготовки (75 шт), фрагменты и обломки (82 шт) и прочее (минералы) (42 шт). Тем самым статистика не придумывает функции, а проверяет, насколько уже заданные в массиве назначения отделяемы по морфометрии.

Методологически работа опирается на традицию количественной археологии, где описательная статистика и многомерные методы используются для выявления структур в массивах артефактов, контроля классификаций и сопоставления групп [Shennan 1997; Baxter 2003; Doran, Hodson 1975; Orton 2000; Fusco et al. 2021]. Для морфометрических данных каменного инвентаря особенно важны: 1. Анализ распределений и устойчивых характеристик (медиана, межквартильный размах), 2. Проверка различий между несколькими группами при ненормальности распределений и неодинаковых дисперсиях непараметрическими критериями, 3. Ординация и визуализация многомерного пространства признаков. В настоящей работе применены: описательная статистика по группам, непараметрический критерий Краскела–Уоллиса для сравнения групп по длине, ширине и толщине, а также анализ главных компонент (PCA) по стандартизированным признакам длины, ширины и толщины.

PCA выполнялся на стандартизированных данных (z-преобразование), что делает вклад каждого признака сопоставимым и позволяет интерпретировать компоненты как независимые направления изменчивости. Интерпретация компонент опиралась на веса (нагрузки) признаков: знак и модуль нагрузки показывают, с каким направлением изменения длины, ширины, толщины связан рост значения компоненты. Визуализация результатов дана в виде PCA-проекции PC1–PC2 с раскраской по функциональным группам (рис. 2). В качестве дополнительной проверки различимости массивных ударных орудий построена простая бинарная классификационная модель (логистическая регрессия) по трем размерным признакам с 5-кратной перекрестной проверкой. Она не подменяет археологическую интерпретацию, а показывает, насколько устойчиво выделяется класс ударные и землеройные в морфометрическом пространстве [Jolliffe 2002: 30–33].

Отдельно учитывалась сырьевая характеристика, позволяющая сравнить частоты основных пород камней между функциональными группами. Такой подход согласуется с выводами трасологических исследований по Талдысаю и смежным микрорегионам, где подчеркивается роль местного сырья и производственная специализация каменного инвентаря в металлургических операциях [Ержанова 2018].

3 Обсуждение. Полученная PCA-проекция (рис. 1) показывает, что в массиве каменного инвентаря Талдысаю основная изменчивость размеров укладывается в два интерпретируемых измерения. Первая глав-

ная компонента (PC1) аккумулирует большую часть изменчивости и отражает общий размерный градиент: по мере роста значений PC1 одновременно увеличиваются длина, ширина и толщина изделия. Вторая компонента (PC2), объясняющая заметную долю вариативности, задаёт уже не столько размер, сколько различия в пропорциях, прежде всего в направлении относительной массивности: при сопоставимых длине и ширине вверх по PC2 смещаются более толстые, тяжёлые формы, тогда как вниз уходят более плоские изделия. Такая конфигурация осей, когда PC1 фиксирует общий размер, а PC2 – соотношение толщины к плановым размерам – типична для морфометрических наборов, где часть изменчивости задаётся габаритом, а часть – функционально обусловленной формой и требованием к прочности. В контексте Талдысаю это особенно важно, потому что производственная специфика памятника (металлопроизводственные комплексы, мастерские и т.п.) предполагает наличие разнородного набора каменных изделий, обслуживавших разные операции. Описание Талдысаю как поселения древних металлургов и компоненты производственного комплекса представлены в специальных публикациях и сводных работах по памятнику [Курманкулов, Ермолаева, Ержанова 2012; Ермолаева 2020].

Распределение функциональных групп на PCA-плоскости в целом подтверждает исходные атрибуции, зафиксированные в базе данных: ударные и землеройные орудия чаще оказываются в области высоких значений PC1 и положительных значений PC2, то есть среди более крупных и более массивных предметов. Отходы и заготовки закономерно концентрируются в зоне низких значений PC1, соответствующей малым габаритам. При этом диски, крышки, подставки тяготеют к области сравнительно высоких значений PC1 (они нередко крупнее абразивного инвентаря размерам), но чаще имеют отрицательные значения PC2 – иными словами, остаются относительно плоскими, что согласуется с логикой таких категорий как детали (плоские подставки, крышки, диски), а не массивные ударные орудия. Важно подчеркнуть, что поля групп на PCA-графике не разорваны полностью и частично перекрываются: подобная зона смешения для археологических серий нормальна и, скорее, методически полезна. Она указывает не на автоматическую ошибочность атрибуций, а на то, что часть изделий могла быть многофункциональной, вторично использованной, либо сохраняет неполный набор диагностических признаков, а значит требует приоритетной проверочной трасологии.

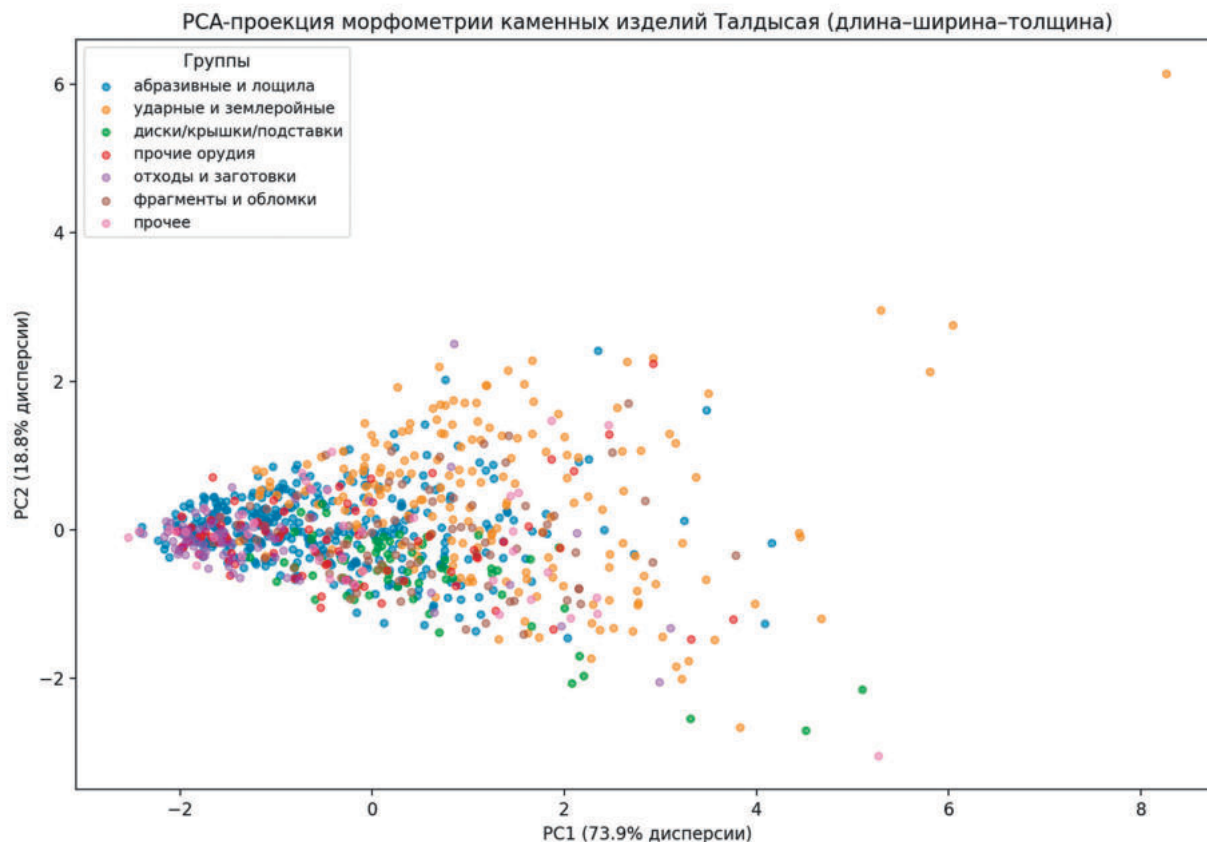

Рис. 1. PCA-проекция морфометрии каменных изделий Талдысая (длина–ширина–толщина) по функциональным группам. Исполнитель: Дияр Ботанов

Сопоставление с аналогичными исследованиями на поселениях бронзового века показывает, что полученная картина хорошо вписывается в общий тренд квантификации функциональной интерпретации каменных и макролитических орудий. В работах, посвящённых систематике и функциональной реконструкции шлифовального и зернообрабатывающего инвентаря бронзового века, исследователи подчёркивают, что наборы таких орудий демонстрируют устойчивую связь между технологической задачей, требуемой рабочей геометрией и свойствами сырья. При этом метрические параметры выступают одним из ключевых индикаторов различий между группами и режимами эксплуатации. Показательно, что в исследованиях по бронзовому веку юго-восточной Иберии акцент делается на систематизации технологий обработки и на роли физико-механических свойств пород и рабочей поверхности в эффективности операций - логика, которая хорошо согласуется с тем, что в нашей выборке

толщина и общий размер уверенно отделяют ударные формы от абразивов и заготовок [Delgado-Raack, Risch 2009].

Наконец, важно, что и в исследованиях самого Талдысая многомерная статистика уже применяется для верификации технологических выводов на другом материале: в работе по составу шлаков из мастерской Талдысая, PCA используется в блоке статистической обработки химических данных и помогает обсуждать технологические линии производства. Это подчёркивает методическую уместность переноса многомерного инструментария и на каменный инвентарь: в обоих случаях цель одна — проверить, формируются ли в данных устойчивые структуры, которые поддерживают археологическую интерпретацию [Calgado et al. 2023].

В региональном контексте Центрального Казахстана сопоставление особенно продуктивно с работами, где каменный инвентарь поселений Атасуско-

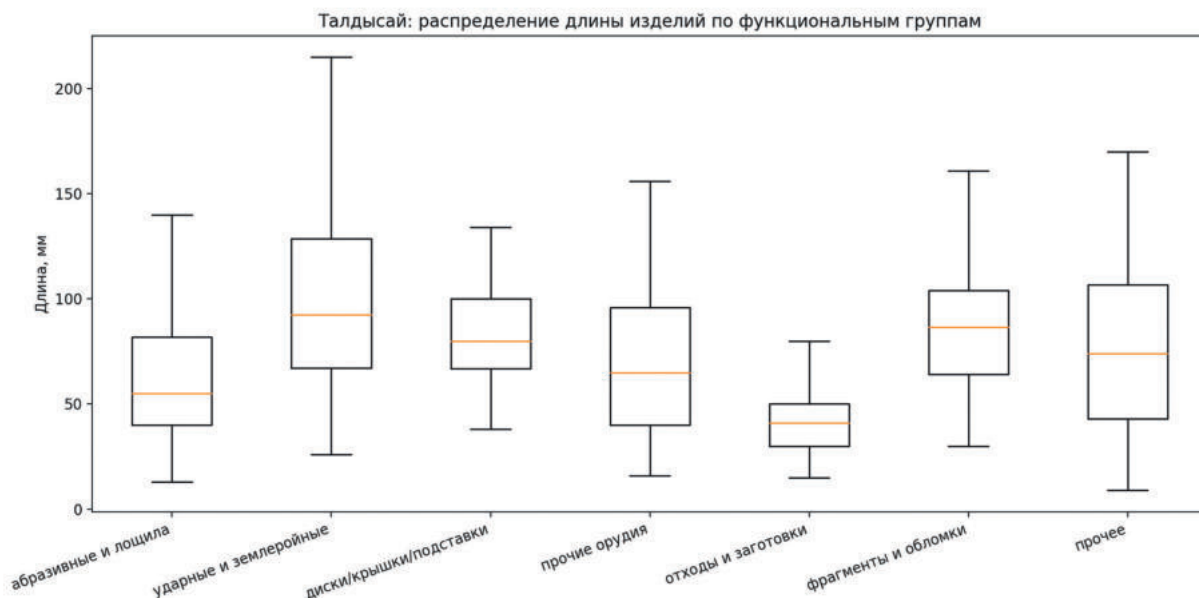

Рис. 2. Талдысай: распределение длины изделий по функциональным группам.
Исполнитель: Дияр Ботанов

го и Талдысайского микрорайонов рассматривается типологически и функционально, а также с трасологическими исследованиями орудий, связанных с горно-металлургическими комплексами Жезказганского региона. Эти исследования показывают, что среди каменных предметов устойчиво выделяются группы, обслуживающие металлопроизводственные операции, и подчёркивают значение сырьевого выбора и следов работы для их интерпретации, наши статистические результаты не подменяют эти выводы, но дают им количественную опору, фиксируя ожидаемые морфометрические различия между массивными ударными формами и более плоским абразивным инвентарём, а также демонстрируя предсказуемость ряда атрибуций по размерным признакам [Ержанова 2018: 200–208; Ермолаева 2020].

В целом сопоставление показывает, что подход, применённый к Талдысай, находится в русле современных исследований поселений бронзового века: статистические методы всё чаще используются не как альтернатива трасологии или типологии, а как проверочный и объяснительный слой - для выявления устойчивых морфометрических структур, контроля качества классификаций и выделения пограничных предметов, где необходима углублённая функциональная экспертиза.

4 Результаты. В морфометрическую выборку вошли 885 изделий с полным набором измерений. По представленности функциональных групп доминируют абразивные и лошिला ($n=357$; 40,3%), далее следуют ударные и землеройные ($n=161$; 18,2%), фрагменты и обломки ($n=105$; 11,9%), прочие орудия ($n=80$; 9,0%), отходы и заготовки ($n=76$; 8,6%), диски, крышки, подставки ($n=62$; 7,0%) и прочее ($n=44$; 5,0%).

Описательная статистика фиксирует контраст между группами (рис. 2). Для абразивных и лошил медианная длина составляет 55 мм (Q1–Q3: 40–82), медианная ширина 36 мм (23–53), медианная толщина 16 мм (12–23). Для ударных и землеройных орудий значения существенно выше: медианная длина 97 мм (69–140), ширина 65 мм (51–92), толщина 35 мм (28–47). Группа диски отличается прежде всего пропорциями: при медианной длине 77 мм (66,25–94,75) и ширине 71,5 мм (60–84) медианная толщина остаётся умеренной — 17,5 мм (15–22). Отходы и заготовки ожидаемо имеют малые размеры: медианная длина 41 мм (30–50), ширина 23 мм (18,45–35), толщина 9,5 мм (6–14). Фрагменты и обломки занимают промежуточную зону (медианная длина 85 мм, ширина 63 мм, толщина 23 мм), что отражает смешанный характер группы: здесь присутствуют крупные обломки массивных изделий и фрагменты относительно тон-

ких форм.

Непараметрическая проверка различий между группами подтверждает, что наблюдаемая неоднородность статистически устойчива: критерий Краскела—Уоллиса показывает значимые различия между функциональными группами по длине ($H=254,3$; $p<0,001$), ширине ($H=410,2$; $p<0,001$) и толщине ($H=337,9$; $p<0,001$).

РСА по стандартизованным длине, ширине и толщине выявила, что первые две компоненты описывают основную часть дисперсии: РС1 — 73,9%, РС2 — 18,8% (в сумме 92,7%). Нагрузки РС1 положительны и сопоставимы по величине (длина 0,600; ширина 0,612; толщина 0,515), то есть РС1 отражает общий размер. Нагрузки РС2 показывают иной эффект (толщина 0,854, при отрицательных: длина – 0,420 и ширине – 0,307): РС2 отражает относительную массивность (толще при меньших длине, ширине либо тоньше при больших длине и ширине).

Медианные координаты групп в РСА-пространстве демонстрируют их различие. Отходы и заготовки имеют наиболее отрицательную медиану РС1 (–1,56), абразивные и ложила также смещены в отрицательную зону (–0,80), тогда как ударные и землеройные устойчиво располагаются справа (РС1=1,13) и выше по РС2 (0,53). Диски занимают умеренно положительную зону РС1 (0,18), но резко смещены вниз по РС2 (–0,52). Это подтверждается тем, что в группе диски лишь 3 изделия из 62 (4,8%) лежат выше нуля по РС2, тогда как у ударных и землеройных выше нуля по РС2 располагается 105 из 161 (65,2%).

Материал по сырью показывает общее доминирование песчаника (57,0%), при этом внутри групп распределение различается. Диски почти полностью выполнены из песчаника (55 из 62; 88,7%), ударные и землеройные также преимущественно песчаниковые (около 62,7%) при заметной доле кварцита (около 16,1%). Напротив, отходы и заготовки выделяются повышенной долей кремня (около 43,2%) при сравнительно низкой доле песчаника (около 20,3%), что согласуется с их характером как серии сколов, где кремнь функционально удобен именно для получения острых режущих кромок и небольших заготовок.

Пробная классификация ударных и землеройных против остальных по трём размерным признакам дала среднюю точность 0,80 ($SD=0,01$) и AUC (площадь под ROC-кривой) = 0,876. Тем самым размеры несут достаточный сигнал, чтобы отделять ударно-землеройные изделия от массива прочих, что в логике исследования трактуется как дополнительная не-

зависимая поддержка корректности выделения этой функциональной группы.

5 Заключение. Статистический анализ морфометрии каменных изделий Талдысай показывает, что функциональные группы, представленные в базе данных, в целом имеют измеримо различающиеся категории размеров и пропорций. Наиболее устойчивое разнесение фиксируется для группы ударные и землеройные и группы диски, тогда как абразивные и ложила и отходы и заготовки закономерно концентрируются в зоне малых и средних размеров. РСА-проекция показывает, что в наборе действуют два главных фактора - общий размер и относительная массивность – и именно они структурируют различия между группами. Классификационный эксперимент подтверждает наличие выраженного морфометрического сигнала, позволяющего отделять ударно-землеройный комплекс от прочих категорий.

Вместе с тем зоны перекрытия между прочими орудиями, фрагментами и обломками, и частью абразивных форм указывают на необходимость дальнейшей детализации и, при возможности, расширения набора независимых признаков (следы использования, параметры рабочих поверхностей, данные контекста находок). В перспективе наиболее продуктивным направлением видится совмещение многомерной статистики с функциональными наблюдениями по рабочим участкам изделий и с привязкой к производственным зонам поселения, что позволит перейти от верификации групп к реконструкции организации труда внутри памятника.

Научный руководитель: PhD Ержанова А.Е.

ЛИТЕРАТУРА

Ержанова А.Е. Каменные орудия и предметы вооружения с поселений бронзового века Атасуского и Талдысайского микрорайонов Центрального Казахстана // Вестник КазНУ. Серия историческая. 2018. Т. 90. № 3 (90). С. 200–208.

Ермолаева А.С. Талдысай – поселение древних металлургов позднебронзового века в Улытауской степи: коллективная монография / Отв. ред. Ж. Курманкулов. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. 240 с.

Коробкова Г.Ф., Щелинский В.Е. Методика микромакроанализа древних орудий труда. Часть 1. СПб.: ИИМК РАН, 1996. 80 с.

Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Поселение Талдысай – памятник древней металлургии. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. 132 с.

Семенов С.А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы). (МИА. № 54). М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. 240 с.

Baxter M.J. *Statistics in archaeology*. London: Arnold, 2003. 292 p.

Calgaro M., Rehren T., Vaccaro E. Copper smelting technology at 2nd millennium BC Taldysai (Central Kazakhstan) and its place in the wider Eurasian metalmaking framework // *Journal of Archaeological Science: Reports*. 2023. Vol. 50. Article 104043.

Delgado-Raack S., Risch R. Towards a systematic analysis of grain processing technologies // *Recent functional studies on non-flint stone tools: methodological improvements and archaeological inferences. Proceedings of the Workshop (Lisboa, 23–25 May 2008)* / eds. M. de Araújo Igreja, I. Clemente Conte. Lisbon: Padrão dos Descobrimentos, 2009. P. 1–20.

Doran J.E., Hodson F.R. *Mathematics and computers in archaeology*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1975. 381 p.

Fusco M., Carletti E., Gallinaro M., Zerboni A., Spinapolice E.E. Lithic variability and raw material exploitation at the Middle Stone Age (MSA) site of Gotera, southern Ethiopia: a combined technological and quantitative approach // *Journal of Lithic Studies*. 2021. Vol. 8. No. 1. 29 p.

Jolliffe I.T. *Principal component analysis*. 2nd ed. New York: Springer, 2002. 518 p.

Orton C. *Sampling in archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 276 p.

Shennan S. *Quantifying archaeology*. 2nd ed. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997. 433 p.

Yermolayeva A.S., Erzhanova A.E., Dubyagina E.V. The Taldysay Settlement: a Site of Ancient Metallurgy in the Zhezkazgan-Ulytau Mining and Metallurgical Center // *Qazaq Historical Review*. 2024. Vol. 2. No. 1. P. 6–18.

Г.В. ВАЛИЕВА

Валиева Гюнель Рамин кызы
Институт Археологии и Антропологии НАНА,
г. Баку, Азербайджан,
ORCID 0009-0001-8069-8722;
gunelvaliyeva92@gmail.com

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ РАЗЛИЧИЯ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ И ПАРАДНОЙ КЕРАМИКИ ПОСЕЛЕНИЯ УЗЕРЛИКТЕПЕ ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ

В статье рассматриваются технологические и функциональные различия хозяйственной и парадной керамики поселения Узерликтепе эпохи средней бронзы в Карабахе. Керамический материал является важным источником для реконструкции хозяйственно-экономической и культурной организации древнего населения. Исследование основано на сравнительном анализе двух основных категорий посуды. Результаты показывают, что хозяйственная керамика отражает простое локальное домашнее производство, тогда как парадная керамика отличается более высоким технологическим уровнем, стандартизацией форм и признаками специализированного изготовления. Сосуществование этих традиций свидетельствует о более сложной социально-экономической структуре населения Узерликтепе в эпоху средней бронзы.

Ключевые слова: Узерликтепе, Карабах, эпоха средней бронзы, сравнительно-технологический анализ, керамика, хозяйственная посуда, парадная керамика, технология изготовления, гончарное производство

ОРТА ҚОЛА ДӘУІРІНЕ ЖАТАТЫН УЗЕРЛІКТЕПЕ ҚОНЫСЫНДАҒЫ ШАРУАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ САЛТТЫҚ КЕРАМИКАНЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Аннотация. Мақалада Қарабақ аумағындағы Орта қола дәуіріне жататын Узерліктепе қонысының шаруашылық және салттық керамикасының технологиялық және функционалдық айырмашылықтары қарастырылады. Керамикалық материалдар ежелгі тұрғындардың шаруашылық-экономикалық және мәдени ұйымдасуын реконструкциялауда маңызды дереккөз болып табылады. Зерттеу екі негізгі ыдыс категориясын салыстырмалы талдауға негізделген. Нәтижелер шаруашылық керамиканың қарапайым тұрмыстық өндірісті көрсететінін, ал салттық керамиканың жоғары технологиялық деңгейімен, пішіндерінің стандартталуымен және мамандандырылған өндіріс белгілерімен ерекшеленетінін айқындайды. Бұл дәстүрлердің қатар өмір сүруі Орта қола дәуіріндегі Узерліктепе қауымының әлеуметтік-экономикалық құрылымының күрделілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: Узерліктепе; Қарабақ; орта қола дәуірі; керамика; шаруашылық ыдыстар; салттық керамика; өндіріс технологиясы; салыстырмалы-технологиялық талдау; қыш өндірісі

TECHNOLOGICAL AND FUNCTIONAL DIFFERENCES BETWEEN HOUSEHOLD AND CEREMONIAL POTTERY FROM THE UZERLIKTEPE SETTLEMENT OF THE MIDDLE BRONZE AGE

Abstract. The article analyzes technological and functional differences between household and ceremonial pottery from the Middle Bronze Age settlement of Uzerliktepe in Karabakh. Ceramic materials serve as an important source for reconstructing the economic and cultural organization of the ancient population. The study is based on a comparative analysis of two main pottery categories. The results show that household pottery reflects simple, local domestic production, while ceremonial pottery is characterized by higher technological quality, standardized forms, and features of specialized manufacture. The coexistence of these two pottery traditions indicates a more complex socio-economic

structure of the Uzerliktepe community during the Middle Bronze Age.

Keywords: Uzerliktepe; Karabakh, Middle Bronze Age, ceramics, household pottery, ceremonial pottery, production technology, comparative technological analysis, pottery production

1 Введение. После примерно 70-летнего перерыва археологические исследования на поселении Узерликтепе были возобновлены. Поселение Узерликтепе, расположенное к югу от города Агдам в Карабахе, является крупнейшим поселением эпохи средней бронзы на Южном Кавказе как по площади, так и по мощности культурного слоя. В ходе работ был собран обширный керамический материал, включающий чернолощённую, расписную и грубую бытовую посуду. Эти группы отражают различные фазы обитания поселения Узерлик-тепе и принадлежат к его общему культурному комплексу. [Guliyev, Gasimov 2025: 55].

Несмотря на значительное количество публикаций, эти группы чаще рассматривались типологически, без детального технологического сопоставления. Настоящее исследование направлено на выявление технологических признаков, позволяющих различать бытовую и престижную посуду и оценить уровень специализации гончарного производства.

2 Материалы и методы исследования. Теоретико-методологической базой статьи послужили сравнительно-технологический анализ фрагментов керамики, обнаруженных в результате археологических исследований на поселении Узерликтепе в 2022 году. Хозяйственная и чернолощённая керамика из вышеупомянутого поселения являются главным материалом исследования. Так же в статье приведены аналоги керамики эпохи средней бронзы из соседних регионов.

Керамический материал, рассматриваемый в работе, происходит из стратиграфических горизонтов поселения Узерликтепе, относящихся к среднему этапу его существования. Хронологическая привязка данного комплекса подтверждается результатами радиоуглеродного анализа древесного угля, полученного из квадрата D1 (глубина 2,87 м), датированного XVII в. до н.э. Полученная дата соответствует горизонту III поселения и позволяет отнести исследуемую керамику к поздним этапам эпохи средней бронзы Южного Кавказа [Guliyev, Gasimov 2025: 58].

Для исследования была сформирована аналитическая выборка, включающая диагностические фрагменты двух групп керамики эпохи средней бронзы (венчики, днища и орнаментированные стенки) с хорошо сохранившейся поверхностью. В анализ включено 86 фрагментов, из которых 34 фрагмента хозяй-

ственной керамики и 52 фрагмента чернолощённой керамики.

При проведении исследования учитывались состав глиняной массы, характер примесей, толщина стенок, степень лощения поверхности, следы термического воздействия, равномерность обжига и морфология венчиков.

3 Обсуждение. *Хозяйственная керамика.* Данная группа представлена преимущественно грубыми лепными фрагментами сосудов утилитарного назначения. По внешним признакам посуда использовалась в повседневной хозяйственной деятельности населения - для варки, подогрева и хранения пищи. Технологические характеристики данной группы свидетельствуют о её локальном, домашнем характере производства [Валиева 2022: 246].

Для хозяйственной посуды характерно использование светлой, плохо отмученной глины с большим количеством примесей (дресва, шамот, слюда). Глиняная масса отличается пористостью и комковатой структурой, что отражается на качестве изделий. Поверхность сосудов, как правило, неровная и шероховатая, в отдельных случаях грубо сложенная рукой или пучком травы. Декоративная обработка поверхности практически отсутствует либо носит эпизодический характер [Кушнарева 1957: 397].

Обжиг сосудов был слабым и неравномерным, что обусловило их сравнительно низкую прочность. Анализ цвета и структуры черепка указывает на недостаточный контроль температурного режима и обжигательной среды. При этом многочисленные следы закопченности и термического воздействия свидетельствуют об активном использовании сосудов в условиях открытого огня [Valiyeva 2024: 646].

Морфология хозяйственной керамики разнообразна. Среди находок преобладают крупные горшки с вытянутым или вздутым туловом, прямым или слегка отогнутым венчиком и узким днищем. Редко встречаются миниатюрные формы.

Орнаментация на хозяйственной керамике практически отсутствует. В редких случаях фиксируются простейшие налепы. Отсутствие устойчивых орнаментальных схем подчёркивает утилитарную направленность данной группы сосудов [Кушнарева 1965: 81–82].

Характерной особенностью хозяйственной керамики Узерликтепе является её технологическая устойчивость. Материалы из нижних и верхних слоёв памятника демонстрируют отсутствие существенной эволюции форм и приёмов изготовления, что позволяет рассматривать данную керамику как продукт устойчивой домашней традиции, сохранявшейся на протяжении всего периода существования поселения. Аналогичной характеристикой обладают хозяйственные сосуды из Кюльтепе I, Кызылбуруна, Кюльтепе II, Каракепектепе, Гюнештепе, Гобустана, Мишарчая, Аликемектепеси и других поселений [Алиев 1991: 94]. Подобная хозяйственная посуда производилась повсеместно и в соседних регионах.

Чернолощенная керамика. Парадная керамика поселения Узерликтепе представлена изделиями, отличающимися высоким качеством изготовления, тщательной обработкой поверхности и устойчивыми технологическими приёмами. Данная категория сосудов демонстрирует признаки специализированного производства и, вероятно, была предназначена для престижных, столовых функций [Сәфәров 2020: 94–95].

Для изготовления парадной керамики использовалась хорошо отмученная глина с минимальным количеством примесей. Керамическое тесто отличается тонкой и однородной структурой, что обеспечивало плотный и прочный черепок. Поверхность сосудов тщательно заглаживалась и подвергалась интенсивному лощению, в результате чего приобретала характерный блестящий тёмный оттенок — от буро-коричневого до насыщенно чёрного цвета. Такой эффект достигался в условиях редуционного обжига с последующим задымлением [Валиева 2025: 71–72].

Обжиг сосудов парадного назначения отличался равномерностью по сравнению с хозяйственной керамикой, что указывает на лучший контроль температурного режима и обжигательной среды.

Отсутствие эксплуатационных трещин и следов закопченности свидетельствует о том, что данная посуда, как правило, не применялась непосредственно при приготовлении пищи.

Формы парадной керамики отличаются высокой степенью стандартизации. Среди находок преобладают фрагменты сосудов среднего и крупного размера с округлым или слегка вытянутым туловом и отчётливо оформленным венчиком. Так же были обнаружены черепки миниатюрных горшочков высотой 10–12 см. Сопоставление керамики из разных стратиграфических горизонтов показывает постепенную морфоло-

гическую и технологическую эволюцию данной традиции: от менее совершенных ранних форм к стандартизированным изделиям позднего этапа.

Характерной особенностью парадной керамики является систематическое использование орнамента, нанесённого по сырой глине врезной техникой или с помощью штампов. В некоторых случаях наблюдается нанесение орнамента лощением, а также комбинация нескольких техник нанесения орнамента. Несмотря на разнообразие мотивов, орнаментация отличается аккуратностью исполнения и подчинена устойчивым композиционным принципам. Наиболее показательные образцы орнаментации представлены на диагностических фрагментах стенок сосудов (рис. 1). Следы починки в виде просверленных отверстий, зафиксированные на ряде сосудов, указывают на высокую ценность данной посуды и стремление продлить срок её использования [Кушнарева 1965: 86–87].

Функциональная интерпретация парадной керамики основывается на совокупности технологических и морфологических признаков. Высокое качество обработки поверхности, отсутствие следов использования на огне позволяют рассматривать чернолощеную посуду как парадную керамику. Крупные сосуды могли использоваться для хранения твёрдых продуктов или участия в коллективных трапезах, тогда как миниатюрные формы, вероятно, выполняли престижные или символические функции.

Аналоги чернолощёным сосудам Узерликтепе были выявлены на поселениях Карабаха эпохи средней бронзы Гаракепектепе, Расул-тепе, Ар-тепе, Гертепе, Сарыджалытайи и др. Так же аналоги данной группы керамики были выявлены в различных регионах Кавказа и Передней Азии. На территории Армении обнаружены чернолощенные сосуды с точечным штампованным и врезным орнаментом на памятнике Мецамор [Iskra, Zakyun 2018: 314]. Аналогии чернолощёной керамики Узерликтепе зафиксированы в погребениях Верин Навер и Кармир-Берд (Тазакенд), а также на поселениях Ширикаван и Муханнат-тепе. Их распространение на ряде армянских памятников (Лчашен и др.) свидетельствует о широком ареале данной керамической традиции, что логично приводит к выводу о вовлеченности поселения Узерликтепе в общекавказскую культурную систему среднего бронзового века [Avetisyan, Bobokhyun 2008: 127–128].

В бассейне Урмии чернолощенная посуда встречается в слоях памятника Бард-э Зард Тепе [Sharifi 2019: 44–45].

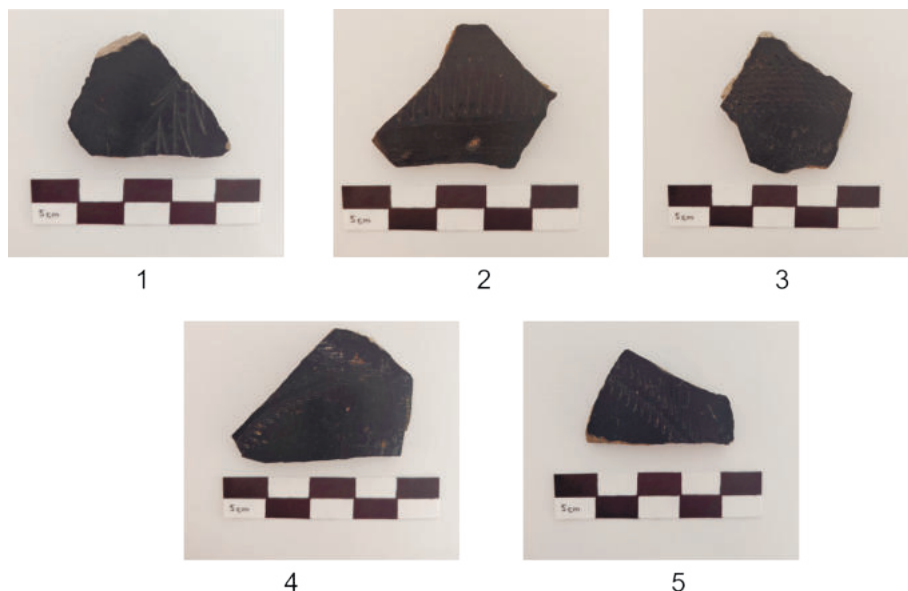

Рис. 1. Фрагменты чернolощеной орнаментированной керамики из поселения эпохи средней бронзы Узерликтепе: 1–2 – врезной орнамент; 3–5 – штамповой орнамент. Исполнитель: Гюнель Валиева

4 Результаты. Сопоставление хозяйственной и чернolощеной керамики поселения Узерликтепе выявило устойчивые различия в технологических приемах изготовления и морфологии сосудов.

Хозяйственная керамика изготовлена из глиняной массы с крупными минеральными примесями. Поверхность, как правило, шероховатая или слабо заглаженная. Стенки сосудов толстые, обжиг неравномерный. На ряде фрагментов фиксируются следы закопченности и термических растрескиваний. Формы варьируют, профили венчиков неодинаковы.

Чернolощеная керамика отличается более тщательно подготовленной глиняной массой. Поверхность интенсивно лощеная, обжиг равномерный. Стенки тоньше, чем у хозяйственных сосудов. Формы повторяются, венчики имеют сходные очертания. На части фрагментов отсутствуют следы воздействия огня, при этом зафиксированы отверстия для ремонта.

Различия между группами отражаются и в морфологии изделий. Технологические особенности хорошо прослеживаются на изломах черепка (рис. 2). Хозяйственные сосуды крупнее и массивнее, тогда как чернolощеные изделия имеют более тонкие стенки

и аккуратно оформленные профили. В составе чернolощеной группы отмечены миниатюрные сосуды, а также формы с поддонами и вдавленными поясками.

Общей чертой керамики Узерликтепе является отсутствие ручек у сосудов.

5 Заключение. Проведенный анализ показал устойчивое технологическое различие между хозяйственной и парадной керамикой Узерликтепе. Первая отражает домашнее производство, ориентированное на бытовые нужды, тогда как вторая демонстрирует признаки специализированного изготовления. Существование этих традиций свидетельствует о функциональной дифференциации посуды и более сложной социально-экономической организации населения поселения в эпоху средней бронзы.

Благодарности. Автор выражает искреннюю благодарность д.и.н., проф. Г. Джафарову, доктору философии по истории, доценту Ф. Гулиеву и руководителю археологической экспедиции в Узерликтепе доктору философии по истории, доценту П. Гасымову за ценные научные консультации, методическую поддержку и предоставленную возможность работы с керамическим материалом.

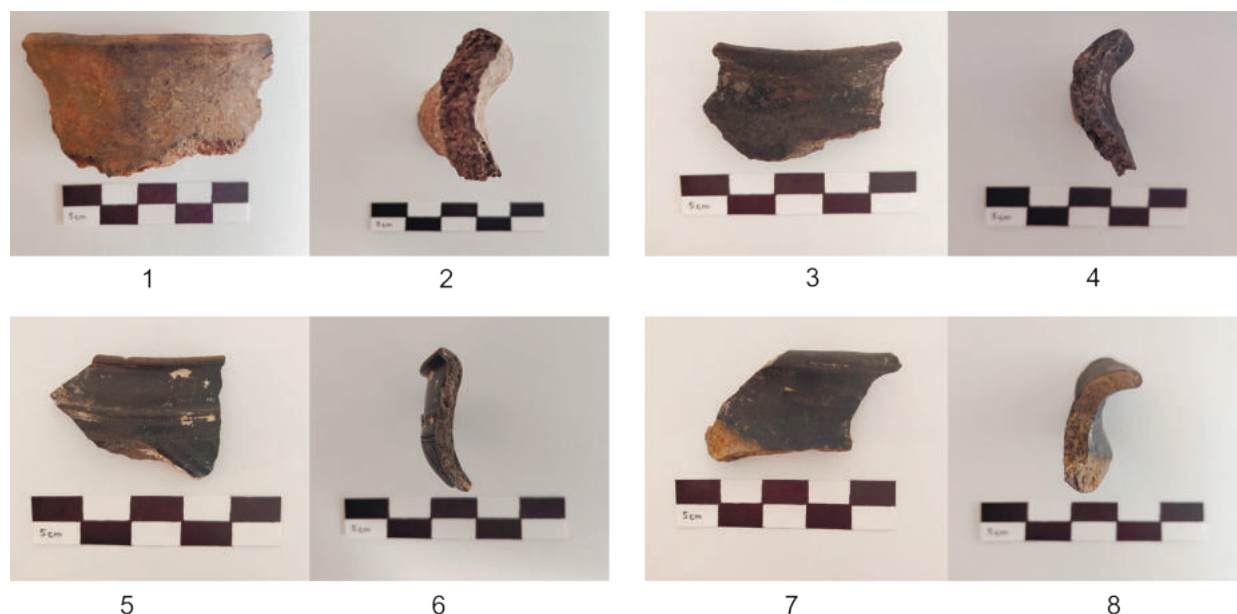

Рис.2. Сравнение венчиков и изломов хозяйственной и парадной керамики из поселения Узерликтепе: 1–4 – хозяйственная посуда. 5–8 – парадная посуда. Исполнитель: Гюнель Валиева

ЛИТЕРАТУРА

Cəfərov H.F. "Qədim Qarabağ" Bakı "Elm" 2020, səh. 526

Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991. С. 253.

Валиева Г.Р. О некоторых вопросах Узерликтепинской культуры Карабаха эпохи средней бронзы. История и ее проблемы. 2022. №2. С. 245–248.

Валиева Г.Р. О чернолощеной посуде из памятника Узерлик-тепе // "Abidələr və tariximizin öyrənilməsində onların əhəmiyyəti" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2025. С. 67–73.

Кушнарева К.Х. Поселение эпохи бронзы на холме Узерлик-тепе около Агдама. МИА. №67. М. – Л.: Наука, 1957. С. 338–420.

Кушнарева К.Х. Новые данные о поселении Узерлик-тепе около Агдама. МИА. № 125 М. – Л.: Наука, 1965. С. 74–101.

Avetisyan P., Bobokhyan A. The Pottery Traditions of the Armenian Middle to Late Bronze Age "Transition" in the Context of Bronze and Iron Age Periodization. In: Rubinson K.S., Sagona A. (eds). *Ceramics in Transitions:*

Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia. -Leuven-Paris-Dudley, MA: Peeters Publishers, 2008. P.123-147.

Guliyev F., Gasimov P. Recent research on Uzerlik-tepe: A Middle Bronze Age settlement in the Aghdam region, Azerbaijan Republic. *Azerbaijan Journal of Archaeology and Anthropology*, 2025. Vol. I. No. 1. P. 55–68.

Iskra M., Zakyan T. Bronze and Iron Age Pottery from Metsamor (2018 Season). // *Polish Archaeology in the Mediterranean (PAM)*. Vol. 28/2. Warsaw, 2019. P. 309–326. DOI: 10.31338/uw.2083-537X.pam28.2.17.

Sharifi M. The Middle Bronze Age in the Little Zab Basin in the Light of the Excavations at Barde Zard Tepe, Northwest Iran. // *Iranian Journal of Archaeological Studies*. Vol. 9. No.1. Tehran, 2019. P.39–48. DOI: 10.22111/IJAS.2019.6505.

Valiyeva G. R. About ceramics from Karabakh settlements of the Middle Bronze Age/ Scientific achievements of contemporary society/ Proceedings of IV international scientific practical conference. November 7-9, 2024, London 2024. P. 645-648

Р. З. ВАЛИЕВА

Валиева Рамина Зинуровна,
Институт археологии имени А. Х. Маргулана,
Алматы, Казахстан,
ORCID 0009-0003-3856-2658;
valievaramina15@gmail.com

ТЕХНОЛОГИЯ РЕСТАВРАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ДРЕВЕСИНЫ: КОНСТРУКЦИОННЫЕ ДЕРЕВЯННЫЕ ГВОЗДИ ИЗ ПАМЯТНИКА ТАУТЕКЕЛИ

Аннотация. Статья посвящена реставрации и консервации деревянных археологических артефактов, поступивших из кургана на памятнике Таутекели. На основе технологического и трасологического анализа исследуются деревянные колья, интерпретируемые как конструкционные гвозди, использовавшиеся при сооружении деревянной обкладки погребальной конструкции. Рассматриваются основные физико-химические и биологические факторы разрушения археологической древесины, а также методы её стабилизации, включая механическую очистку, дезинфекцию тимолом и укрепление горячим воском. Продемонстрирована значимость комплексного подхода к сохранению органических материалов, который обеспечивает замедление деградации и максимальное сохранение аутентичных свойств археологических предметов.

Ключевые слова: древесина, реставрация, консервация, колья, трасология, деградация, тимол, Таутекели, воск, органика

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ АҒАШ БҰЙЫМДАРЫН РЕСТАВРАЦИЯЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ: ТАУТЕКЕЛІ ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ КОНСТРУКЦИЯЛЫҚ АҒАШ ШЕГЕЛЕР

Аннотация. Мақала Таутекелі ескерткішінің обасынан табылған ағаш бұйымдарды реставрациялау мен консервациялау мәселелеріне арналған. Трасологиялық және технологиялық талдау негізінде зерттелген ағаш қазықтар жерлеу құрылымының ағаш қаптамасын бекітуге арналған конструкциялық шегелер ретінде түсіндіріледі. Археологиялық ағаштың бұзылуына әсер ететін негізгі физика-химиялық және биологиялық факторлар қарастырылып, оны тұрақтандыру әдістері – механикалық тазарту, тимол ерітіндісімен дезинфекциялау, ыстық беріктендіру сипатталады. Органикалық материалдарды сақтау кешенді тәсілді талап ететіні және ол олардың түпнұсқалық сипаттарын мүмкіндігінше толық сақтауға мүмкіндік беретіні атап өтіледі.

Түйін сөздер: ағаш, реставрация, консервация, қазықтар, трасология, деградация, тимол, Таутекелі, балауыз, органика

RESTORATION TECHNOLOGY OF ARCHAEOLOGICAL WOOD: STRUCTURAL WOODEN NAILS FROM THE TAUTEKELI SITE

Abstract. The article focuses on the restoration and conservation of wooden archaeological artifacts recovered from the burial mound at the Tautekeli site. Based on technological and traceological analysis, the examined wooden stakes are interpreted as structural wooden nails used to secure the wooden lining of the burial pit. The study discusses the key physicochemical and biological factors contributing to the deterioration of archaeological wood, as well as the principal methods applied to stabilize it, including mechanical cleaning, disinfection with thymol solution, and consolidation with hot wax. The research highlights the importance of an integrated conservation approach that ensures the slowdown of degradation processes and preserves the authentic characteristics of organic archaeological materials.

Keywords: wood, restoration, conservation, stakes, traceology, degradation, thymol, Tautekeli, wax, organics

1 Введение. Количество археологических исследований на территории Казахстана, а вместе с тем и артефактов, увеличивается с каждым годом. Археология же становится не просто самостоятельной наукой, а совокупностью традиционных и междисциплинарных методов, формировавшихся у истоков, и по сей день. Одними из неотъемлемых частей современной археологии стали реставрация и консервация, развитие которых пришлось по большей части на годы независимости. В 1993 г. под началом К. Алтынбекова образована небольшая на тот момент мастерская, известная на сегодняшний день как научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым» не только в Казахстане, но и за его пределами. В ходе деятельности лаборатории для реставрации появилось множество инновационных методов, соответствующих мировым стандартам, но при этом учитывавших особенности самих артефактов.

В контексте сохранения археологических находок для реставраторов большой интерес, как наиболее уязвимые перед физическими, химическими и биологическими факторами, представляют изделия из дерева. Названная выше лаборатория «Остров Крым» имеет богатый опыт в реставрации и консервации подобных артефактов. Отличным примером этого служат деревянные находки знаменитого могильника Берел, которых в лабораторию поступило более 1 200. Помимо этого, реставрировались деревянные находки из могильника Шиликты, кургана Таксай I и др.

В настоящее время работы по консервации и реставрации археологических находок, в том числе и изготовленных из дерева, проводятся и в «Лаборатории реставрации Института археологии им. А.Х. Маргулана». Из находок, поступивших в лабораторию недавно, интерес представляют деревянные кольца из памятника Таутекели, являвшиеся частью деревянной обкладки кургана.

2 Материалы и методы исследования. Объектом исследования являются уже упомянутые деревянные кольца из перекрытия кургана на памятнике Таутекели. Они представляют собой тщательно изготовленные стержни овального сечения с коническим заострением, выполненные комбинированными приемами обработки древесины: обтеской, строганием, заострением и последующим ошкуриванием. Совокупность технологических и функциональных признаков, выявленных при трасологическом анализе, позволяет уверенно интерпретировать эти изделия как конструкционные деревянные гвозди, использовавшиеся для закрепления досок обкладки могильной ямы.

Методы реставрации и консервации направлены на сохранение максимально аутентичного вида артефакта, и при этом, придание ему наибольшей сохранности. Неотъемлемой частью всех реставрационных работ в отношении археологических предметов является предварительное удаление от нестойких загрязнений, грунта и мелких корней растений. Для этого применяется метод механической очистки при помощи сухих кистей, пинцета и стоматологического зонда, которые значительно облегчают удаление загрязнений в труднодоступных местах.

В связи с разрушительным воздействием биологических факторов, таких как грибки и бактерии, необходимым становится применение дезинфицирующих средств. В большинстве случаев для этих целей применяется раствор тимола, и рассматриваемые кольца не стали исключением. Данным составом предметы опрыскиваются или, как в случае с кольями, смачиваются кистью [Фармаковский 2013: 106].

Помимо биологических факторов, разрушению дерева способствует смена среды артефакта. Хорошая сохранность органических материалов является довольно редким явлением, и связана с особыми условиями внутри самого памятника, такими, как например мерзлота. При раскопках под воздействием измененной температуры, влажности и отсутствии давления сил грунта артефакт начинает разрушаться, несмотря на то, что хранился в памятнике на протяжении тысячелетий [Скотт 2021: 67]. Исходя из этого, важнейшим этапом реставрации дерева является его укрепление. В случае с деревянными кольями применяется горячий воск. Он является отличным средством, обладающим устойчивостью к влажности, воде, перепадам температур, воздействию кислорода и развитию различного рода бактерий, грибков и насекомых [Алтынбеков 2014: 59].

3 Обсуждение и результаты. Разрушение древесины в археологической среде определяется сочетанием ее внутренней структуры и внешних факторов, среди которых ключевыми являются вода, кислород, температура, кислотность и биологическая активность. Физико-химическое разложение запускается прежде всего при колебаниях влажности. Набухание и сушка клеточных стенок приводит к деформации.

На скорость этих процессов влияет недостаток или избыток кислорода, а также присутствие солей и металлов. Кислород усиливает окислительные реакции, тогда как анаэробные условия - например, в водонасыщенных или промерзших отложениях - могут существенно замедлять разрушение. Именно в таких

изолированных средах, лишенных контакта с кислородом и микроорганизмами, органические материалы сохраняются наиболее полно [Самашев, Ахметкалиев, Алтынбеков 2004: 23].

Биологическое разрушение древесины обусловлено действием грибов, бактерий и в меньшей степени насекомых. Гнилостные и целлюлозоразрушающие микроорганизмы разлагают клеточные стенки с помощью ферментов, вызывая разрушения, проявляющихся в изменении структуры, цвета и потере прочности. Бактерии способны разрушать мембраны и слои клеточных стенок даже при низком содержании кислорода и достаточной влажности, что делает древесину особенно уязвимой после раскопок, когда условия резко меняются. Совместное действие биологических и физико-химических факторов приводит к многоступенчатой деградации, тогда как их исключение - замораживание, длительное водонасыщение, анаэробность, или токсичные компоненты почвы - обеспечивает сохранность археологических деревянных артефактов [Самашев, Ахметкалиев, Алтынбеков 2004: 24].

Реставрация и консервация археологической древесины необходима, так как сразу после извлечения из стабильной среды запускаются быстрые и необратимые процессы ее разрушения. В естественных условиях такие материалы сохраняются именно благодаря изоляции от кислорода, биологических факторов, и колебаний влажности. При раскопках эта защита исчезает, древесина начинает стремительно терять воду ее клеточные стенки пересыхают, деформируются и растрескиваются. Кроме того, изменение условий приводит к бурному росту грибов и бактерий, ранее подавленных анаэробностью или низкой температурой. Реставрация обеспечивает стабилизацию материала, фиксирует влажность, тормозит биологическую активность, укрепляет клеточные стенки и предотвращает деформации после высыхания [Самашев, Ахметкалиев, Алтынбеков 2004: 32].

4 Заключение. Исследование деревянных колышков из памятника Таутекели демонстрирует значимость комплексного научно-реставрационного подхода при работе с органическими археологическими материалами. Древесина, сохранявшаяся благодаря закрытой и стабильной среде погребального сооружения, после извлечения стремительно утрачивает структурную целостность под воздействием изменений влажности, температуры, кислородного режима и биологической активности. Применение методов механической очистки, дезинфекции тимолом и укрепления горячим парафиновым воском позволяет эффективно стабилизировать материал и предотвратить дальнейшее разрушение. Полученные результаты подчеркивают необходимость систематического изучения технологических особенностей деревянных артефактов и разработки специализированных методик их консервации. Данные меры обеспечивают не только сохранность конкретных предметов, но и расширяют возможности реконструкции древних строительных технологий и ритуальных практик, что является важным вкладом в археологическую науку Казахстана.

Научный руководитель: Вишнякова-Бизязева Е.В.

ЛИТЕРАТУРА

Алтынбеков К. Возрожденные сокровища Казахстана: опыт научной реставрации. Алматы: Остров Крым, 2014. 360 с.

Самашев З. С., Ахметкалиев Р. Б., Алтынбеков К. Консервация и реставрация деградированной древесины Берельского кургана №11. Алматы: 2004. 96 с.

Скотт А. Очистка и реставрация музейных экспонатов. Москва: [Книга по требованию], 2021. 70 с.

Фармакоовский М. В. Консервация и реставрация музейных коллекций. Москва: [Книга по требованию], 2013. 141с.

Е.В. ВИШНЯКОВА - БИЗЯЕВА

Вишнякова – Бизяева Елизавета Владимировна

Институт археологии им. А. Х. Маргулана,

г.Алматы, Казахстан,

ORCID 0009-0008-1124-7400;

eliza_vishnyakova@mail.ru

КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ ЖЕЛЕЗНОГО НАКОНЕЧНИКА КОПЬЯ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА: МЕТОДИКА И ПРОБЛЕМА СОХРАННОСТИ

Аннотация. В статье представлен опыт консервации и реставрации железного наконечника копья раннего железного века, обнаруженного в 2016 г. при раскопках могильника Тортоба (Западный Казахстан). Цель работы — анализ методики стабилизации археологического железа в условиях глубокой минерализации и выявление основных проблем его сохранности. На момент поступления в лабораторию предмет находился в крайне неудовлетворительном состоянии: распался на шесть фрагментов, втулочная часть имела выраженное продольное расслоение, поверхность покрыта плотной минеральной коркой.

Методика включала предварительное документирование, визуальную и инструментальную диагностику, щадящую механическую очистку, дегидратацию, сборку фрагментов с использованием обратимого акрилового адгезива и нанесение защитного покрытия. Магнитная проба позволила установить наличие металлического ядра.

В результате проведенных мероприятий удалось стабилизировать состояние предмета и восстановить его морфологическую целостность. Полученные данные подтверждают, что даже сильно минерализованное археологическое железо сохраняет исследовательский потенциал при условии применения щадящих методов консервации.

Ключевые слова: Западный Казахстан, ранний железный век, могильник Тортоба, железное оружие, наконечник копья, археологическое железо, реставрация, консервация, хлоридная коррозия

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта BR24992951.

ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІНЕ ЖАТАТЫН ТЕМІР НАЙЗА ҰШЫНЫҢ КОНСЕРВАЦИЯСЫ МЕН РЕСТАВРАЦИЯСЫ: ӘДІСТЕМЕ ЖӘНЕ САҚТАЛУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Мақалада 2016 жылы Батыс Қазақстан аумағындағы Тортоба қорымын қазу барысында табылған ерте темір дәуіріне жататын темір найза ұшын консервациялау және реставрациялау тәжірибесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты — терең минералдану жағдайындағы археологиялық темірді тұрақтандыру әдістемесін талдау және оның сақталуына байланысты негізгі мәселелерді анықтау.

Зертханаға түскен кезде бұйым өте қанағаттанарлықсыз жағдайда болды: алты фрагментке бөлініп кеткен, саптамалық бөлігі бойлай қабаттанып ажыраған, беткі қабаты қалың минералдық қабықпен жабылған.

Әдістеме алдын ала құжаттауды, визуалды және аспаптық диагностиканы, ұқыпты механикалық тазалауды, дегидратацияны, фрагменттерді қайтымды акрил адгезивін пайдалана отырып біріктіруді және қорғаныш жабындысын жағуды қамтыды. Магниттік сынама металл өзегінің сақталғанын анықтауға мүмкіндік берді.

Жүргізілген шаралар нәтижесінде бұйымның жағдайы тұрақтандырылып, морфологиялық тұтастығы қалпына келтірілді. Алынған деректер тіпті қатты минералданған археологиялық темірдің де ұқыпты консервация әдістері қолданылған жағдайда зерттеушілік әлеуетін сақтайтынын көрсетеді.

Түйін сөздер: Батыс Қазақстан, ерте темір дәуірі, Тортоба қорымы, темір қару-жарақ, найза ұшы, археологиялық темір, реставрация, консервация

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде, ЖТН BR24992951 жобасы аясында даярланды.

CONSERVATION AND RESTORATION OF AN EARLY IRON AGE IRON SPEARHEAD: METHODOLOGY AND PRESERVATION ISSUES

Abstract. The article presents the experience of conservation and restoration of an Early Iron Age iron spearhead discovered in 2016 during excavations at the Tortoba burial ground (Western Kazakhstan). The aim of the study is to analyze the methodology for stabilizing archaeological iron under conditions of deep mineralization and to identify the main preservation issues. At the time of its arrival at the laboratory, the artifact was in extremely poor condition: it had fragmented into six pieces, the socket displayed pronounced longitudinal delamination, and the surface was covered with a dense mineral crust. The methodology included preliminary documentation, visual and instrumental diagnostics, careful mechanical cleaning, dehydration, reassembly of fragments using a reversible acrylic adhesive, and application of a protective coating. Magnetic testing confirmed the presence of a surviving metallic core. As a result of the conservation measures undertaken, the condition of the artifact was stabilized and its morphological integrity restored. The obtained data demonstrate that even heavily mineralized archaeological iron retains its research potential when treated with careful and reversible conservation methods.

Keywords: Western Kazakhstan, Early Iron Age, Tortoba burial ground, iron weapons, spearhead, archaeological iron, restoration, conservation, chloride corrosion

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRN BR24992951.

1 Введение. Копьё относится к числу наиболее древних видов древкового оружия. В конструкции наконечника копья традиционно выделяют несколько основных элементов (рис. 1): а) боевая часть (перо), в отдельных случаях снабжённая долами или рёбрами жёсткости; б) плечики — основание пера; в) шейка — переходный участок между боевой частью и узлом крепления; г) узел крепления к древку — выполненный в виде втулки либо черешка, в зависимости от типа и назначения наконечника.

Археологическое железо отличается высокой степенью уязвимости. Под воздействием влаги, кислорода и растворимых солей, прежде всего хлоридов, развиваются активные коррозионные процессы, приводящие к минерализации, расслоению и утрате металлического ядра. Особенно интенсивно разрушение происходит в зонах шлаковых включений, характерных для кованого железа.

Археологические предметы из черных металлов весьма редко имеют хорошее металлическое ядро. В основном они, как правило, полностью минерализованы или поражены хлоридами. Хлориды железа образуют легко растворимые соединения, которые взаимодействуют с устойчивыми соединениями железа и металлом, тем самым приводят к полному разрушению ядра и искажению формы предмета. [Минжулин 1992: 55]

В 2016 г. при раскопках могильника Тортоба (Западный Казахстан) выявлен железный наконечник копья листовидной формы. На момент поступления в лабораторию предмет находился в фрагментированном состоянии: зафиксировано шесть основных фрагментов, втулочная часть имела выраженное продольное расслоение. Поверхность покрыта минеральной коркой толщиной до 1 мм; местами отмечены плотные бурые образования, связанные с почвенными оксидами и гидроксидами железа.

Инструментальная диагностика (магнитная проба) подтвердила наличие металлического ядра, что позволило приступить к реставрационным мероприятиям. Форма наконечника листовидная, с плавным переходом пера во втулку. Продольное расслоение втулочной части обусловлено коррозией по шлаковым включениям, которые в процессе почвенного воздействия становятся центрами разрушения и приводят к деламинации металла.

Таким образом, наконечник представляет собой характерный пример археологического железа раннего железного века в состоянии глубокой минерализации, однако сохраняет исследовательский потенциал благодаря частичной сохранности металлического ядра.

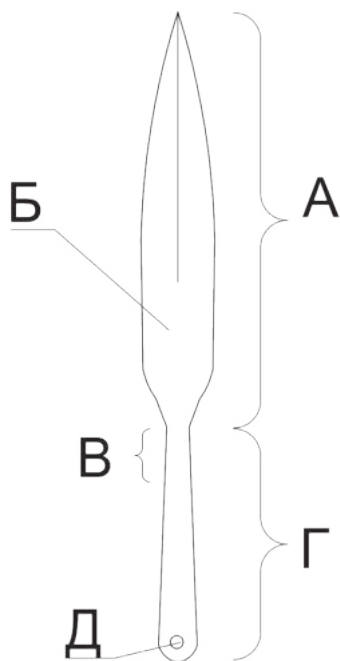

Рис. 1. Схема конструкции наконечника копья.
Исполнитель: Елизавета Вишнякова-Биязева

2 Материалы и методы исследования. Работы направлены на стабилизацию состояния предмета и предотвращение дальнейшей деградации.

1. Предварительное исследование.

Проведена фотофиксация и визуальная диагностика с использованием лупы (5×) и микроскопа. Определены характер трещин, степень минерализации и зоны активной коррозии. Минерализация металла – медленное коррозионное разрушение металла в погребенных условиях, при котором происходит образование коррозионных минералов, постепенно замещающих металлическую матрицу (ядро). Сам металлический артефакт постепенно превращается в коррозионный минерал, часто сохраняющий первоначальную форму предмета [Буршнева 2022: 98]

2. Механическая очистка.

Механическая очистка применяется на разных этапах реставрации предметов из металла. Она может быть основной и вспомогательной, т. е. чередоваться с другими методами очистки. Механическим методом удаляют рыхлые наслоения с поверхности предметов, пыль, остатки почвы, рыхлые продукты коррозии.

Обработку проводят как ручную, так и с применением различных механизмов. При ручной очистке ис-

пользуют скальпели различных видов, шаберы, иглы, стальные и латунные щетки, кисти из щетины, кисти из стекловолокна, абразивную резину, деревянные палочки и т. д. Часто для удаления наслоений применяют бормашину с различными насадками. [Минжулин 1992: 35]

Все перечисленные методы механической очистки и выше перечисленные инструменты, использованы нами в процессе реставрации копья.

Удалялись рыхлые продукты коррозии и почвенные загрязнения. Работы проводились под увеличением.

3. Стабилизация. Фрагменты подверглись дегидратации в растворах этанола и ацетона, что позволило снизить влажность материала и подготовить его к последующей сборке.

4. Сборка и укрепление.

Реконструкция формы осуществлялась с использованием 30% раствора Paraloid B-72 – обратимого акрилового адгезива. Трещины дополнительно укреплены реставрационной мастикой, тонированной в цвет поверхности.

5. Консервационное покрытие.

Поверхность обработана 5% раствором Paraloid B-72 в ацетоне, сформировавшим защитную плёнку. Предусмотрено нанесение восковой композиции как завершающего этапа консервации.

Известно, насколько быстро очищенное железо снова покрывается ржавчиной, поэтому консервация в большой степени ответственна за дальнейшую сохранность предмета. Способ консервации подбирается в зависимости от вида экспоната, климатических условий, в которых он будет храниться, условий экспозиции.

Консервирующими материалами для музейных предметов из чёрных металлов являются смазки (силиконовые или жировые, преимущественно с ингибиторами), смолы и лаки в органических растворителях, а также восковые композиции (преимущественно с ингибиторами), выпускаемые промышленностью, смолы или лаки в органических растворителях, воске. Хорошо зарекомендовала себя двойная консервация – сначала пропитка раствором лака или смолы, затем воском. [Шемаханская 1989: 56]

3 Заключение. Проведённые консервационно-реставрационные мероприятия позволили стабилизировать состояние железного наконечника копья раннего железного века, обнаруженного при раскопках могильника Тортоба (Западный Казахстан), и восстано-

вить его морфологическую целостность. Несмотря на глубокую минерализацию, выраженное продольное расслоение втулочной части и фрагментированность, предмет сохраняет конструктивные и типологически значимые признаки, что делает возможным его дальнейший сравнительный анализ в контексте вооружения кочевых обществ региона.

Опыт работы с данным объектом подтверждает, что степень сохранности археологического железа определяется не только интенсивностью коррозионных процессов, но и характером их протекания, а также наличием металлического ядра. Даже при значительной минерализации сохранение ядра существенно расширяет возможности реставрационного вмешательства и научной интерпретации предмета.

Применение щадящих методов механической очистки, контролируемой дегидратации и обратимых реставрационных материалов позволило минимизировать утрату исторической субстанции и обеспечить стабилизацию коррозионных процессов на текущем этапе. Использованная методика может быть рекомендована при работе с аналогичными изделиями из археологического железа раннего железного века.

В настоящее время реставрационные работы продолжаются: проводится поэтапная стабилизация расслоившегося металла и окончательное укрепление структурно ослабленных участков. Завершающий этап консервации предусматривает дополнительную защитную обработку поверхности и контрольные наблюдения за состоянием предмета в условиях фонов хранения. Представленные в статье результаты фиксируют текущий этап исследования и создают основу для последующей публикации полного комплекса реставрационных мероприятий.

ЛИТЕРАТУРА

Буршинева С. Г. Реставрация музейного металла. Основы материаловедения и общая методология: учебно-методическое пособие. Казань: Издательство Казанского университета, 2022. 241 с.

Минжулин А. И. Введение в реставрацию металла: учебно-методическое пособие. Киев: КВИУС, 1992. 87 с.

Шемаханская М. С. Реставрация металла: методические рекомендации. Москва: ВНИИР, 1989. 154 с.

Б.К. ДАУТЕЕВ

Даутеев Балмагамбет Кенжетаевич
Институт археологии имени А.Х. Маргулана,
г. Актобе, Казахстан;
dauteev78@mail.ru

СТЕПНАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ТРАДИЦИЯ: ЗВЕРИНЫЙ СТИЛЬ И ОБРАЗ ВЕРБЛЮДА ПО МАТЕРИАЛАМ ПОГРЕБАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье анализируются зооморфные изображения верблюда в системе звериного стиля ранних кочевников Южного Приуралья по материалам погребально-поминальных памятников Актюбинской области. Источниковую базу исследования составляют подпружные пряжки и блоки конского снаряжения с изображениями двугорбого верблюда (бактриана), происходящие из могильников Курайлы III и Жагабулак I и датируемые концом VI–V вв. до н.э. В работе применены сравнительно-типологический, технологический и контекстуальный методы анализа. Определены особенности художественной трактовки образа верблюда, а также различия в его функционально-семантическом использовании в погребальной практике. Установлено, что в материалах Курайлы III образ бактриана представлен в форме визуально доминирующего зооморфного декора статусных предметов конского снаряжения, тогда как в Жагабулаке I он включён в более сдержанную и контекстуально обусловленную систему символических представлений. Привлечение данных торевтики и сопоставление с трудами Е.Е. Кузьминой, Н.И. Корольковой и А.А. Савельева позволили рассмотреть изображения верблюда как значимый элемент художественно-идеологической системы ранних кочевников Южного Приуралья.

Ключевые слова: бактриан, дромедар, звериный стиль; ранние кочевники, Южное Приуралье, Актюбинская область, погребально-поминальные памятники, конское снаряжение, подпружные пряжки, зооморфные изображения, верблюд, торевтика, символика, ранний железный век

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта BR24992951.

ДАЛАЛЫҚ КӨРКЕМДІК ДӘСТҮР: АҢ СТИЛІ ЖӘНЕ АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ–ЕСКЕ АЛУ ЕСКЕРТКІШТЕРІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕГІ ТҮЙЕ БЕЙНЕСІ

Аннотация. Мақалада Ақтөбе облысының жерлеу-еске алу ескерткіштері материалдары негізінде Оңтүстік Орал өңірінің ерте көшпелілерінің аң стилі жүйесіндегі түйенің зооморфтық бейнелері талданады. Зерттеудің деректік негізін Құрайлы III және Жағабұлақ I қорымдарынан табылған, б.д.д. VI ғасырдың соңы – V ғасырмен мерзімделетін қос өркешті түйе (бактриан) бейнелерімен безендірілген ат әбзелдерінің тартпа айылдық тоғалары мен блоктары құрайды. Жұмыста салыстырмалы-типологиялық, технологиялық және контекстуалдық талдау әдістері қолданылды. Түйе бейнесінің көркемдік интерпретациясының ерекшеліктері, сондай-ақ оның жерлеу рәсіміндегі функционалдық-семантикалық қолданысындағы айырмашылықтар айқындалды. Құрайлы III материалдарында бактриан бейнесі ат әбзелдерінің мәртебелік заттарындағы визуалды тұрғыдан басым зооморфтық декор ретінде көрініс тапса, Жағабұлақ I кешенінде ол анағұрлым ұстамды әрі контекстуалды негізделген символикалық жүйеге енгізілгені анықталды. Торевтика деректерін тарту және Е.Е. Кузьмина, Н.И. Королькова, А.А. Савельев еңбектерімен салыстыру түйе бейнелерін Оңтүстік Оралдың ерте көшпелілерінің көркемдік-идеологиялық жүйесінің маңызды элементі ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: бактриан, дромедар, аң стилі, ерте көшпелілер, Оңтүстік Орал, Ақтөбе облысы, жерлеу-еске алу ескерткіштері, ат әбзелдері, тартпа айылдық тоғалар, зооморфтық бейнелер, түйе, торевтика, символика, ерте темір дәуірі

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде, ЖТН BR24992951 жобасы аясында даярланды.

STEPPE ARTISTIC TRADITION: THE ANIMAL STYLE AND THE IMAGE OF THE CAMEL BASED ON MATERIALS FROM THE FUNERARY AND MEMORIAL MONUMENTS OF THE AKTOBE REGION

Abstract. The article analyzes zoomorphic images of the camel within the animal style system of the early nomads of the Southern Urals, based on materials from funerary and memorial monuments of the Aktobe region. The source base of the study consists of girth buckles and elements of horse harness decorated with images of the two-humped camel (Bactrian), originating from the burial grounds of Kuraily III and Zhagabulak I and dated to the late 6th–5th centuries BC. The research applies comparative-typological, technological, and contextual methods of analysis. The specific features of the artistic interpretation of the camel image are identified, as well as differences in its functional and semantic use in funerary practice. It has been established that in the materials of Kuraily III the image of the Bactrian camel is presented as a visually dominant zoomorphic decoration of high-status horse harness items, whereas in Zhagabulak I it is incorporated into a more restrained and contextually determined system of symbolic representations. The inclusion of toreutic materials and comparison with the works of E. E. Kuzmina, N. I. Korolkova, and A. A. Savelyev made it possible to consider camel images as a significant element of the artistic and ideological system of the early nomads of the Southern Urals.

Keywords: bactrian camel, dromedary, animal style, early nomads, Southern Urals, Aktobe region, funerary and memorial monuments, horse harness, girth buckles, zoomorphic images, camel, toreutics, symbolism, Early Iron Age

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRN BR24992951.

1 Введение. Звериный стиль, являющийся одной из наиболее ярких художественных традиций, занимает особое место в исследовании материальной и духовной культуры ранних кочевников Евразийских степей. Многочисленные зооморфные изображения, нанесённые способом цельного литья на вооружение, конскую сбрую, предметы быта и культовые артефакты, отражают сложный комплекс мировоззренческих представлений, социально-статусных признаков и художественных норм этих обществ. Значимость звериного стиля выходит далеко за рамки декоративности: он представляет собой своеобразный «язык символов», через который передавались идеи силы, сакральной защиты, родовой идентичности и связи человека с природой и миром духов. Исследование значения этих изображений позволяет глубже понять идеологические установки, делая звериный стиль одним из ключевых феноменов для реконструкции их исторической реальности. В рамках этой символической системы интерес представляют изображения отдельных животных, чьи функции и смысловые нагрузки варьируются в зависимости от контекста, территории и времени. Среди них особенно выделяются изображения верблюда, встречающиеся в памятни-

ках сарматского круга заметно реже, чем фигуры хищников или копытных. Именно поэтому их появление приобретает особую исследовательскую ценность: образы верблюда позволяют проследить дальние межкультурные контакты, торговые пути, а также особенности хозяйственно-экономической и ритуальной жизни степных обществ. Рассмотрение этих изображений открывает новое измерение в понимании символической системы ранних кочевников и помогает уточнить роль верблюда в их культуре, мировоззрении и взаимодействии с окружающим пространством.

2 Методы исследования и материалы. Для изучения изображений звериного стиля ранних кочевников были использованы материалы Актюбинского областного историко-краеведческого музея. Сравнительно-типологический анализ позволил установить стилистические особенности изображений, выявить их соответствие или отличия от аналогичных мотивов, распространённых в кочевой среде, а также уточнить их хронологические и культурные характеристики. Технологический подход был направлен на детальное изучение конструктивных и художественных особенностей артефактов, что позволило определить способы изготовления и приёмы нанесения декора.

Функциональный анализ включал реконструкцию использования аналогичными находками из других памятников степной Евразии. Особое внимание уделено зооморфным изображениям, среди которых значительный интерес представляют редкие для подобных предметов изображения верблюдов, позволяющие уточнить культурно-символические аспекты и межкультурные связи ранних кочевников региона.

Первый из изученных артефактов происходит из могильника Курайлы III и представляет особый интерес благодаря своей крупной, массивной форме и тщательно выполненному зооморфному декору. Изготовлено в виде фигуры верблюда — редкий мотив для предметов конского снаряжения ранних кочевников. Могильник Курайлы III расположен в 16,5 км к северо-северо-западу от г. Актобе, в 4 км к юго-западу от телевышки села Курайлы. Археологические исследования на памятнике проводились в 2021–2022 гг. экспедицией Актыбинского областного историко-краеведческого музея. Раскопкам подверглись курганы 1 и 5 соответственно [Мамедов и др. 2022: 94–97; Мамедов и др. 2023: 151–159]. Материалы, представленные в публикации, происходят из кургана 1. Насыпь кургана имела округлую в плане форму и полусферический профиль в разрезе. Диаметр сооружения составлял около 50 м, высота — приблизительно 2 м. По периметру курган был окружён кольцевым рвом соответственно [Мамедов, Баиров, Уразмагамбетов 2022: 94–97]. Публикуемые предметы были выявлены в центральном погребении кургана 1, располагавшемся под крупным деревянным надмогильным сооружением, возведённым на уровне древней дневной поверхности. Погребальная конструкция и инвентарь частично пострадали в результате древних грабительских работ, наиболее интенсивно затронувших центральную часть сооружения. Несмотря на это, положение ряда предметов удалось зафиксировать *in situ*. Рассматриваемые изделия конского снаряжения — подпружные пряжки и блоки, выполненные в зверином стиле в виде фигур верблюдов, находились у западного края центрального захоронения. Они лежали компактно, один на другом, образуя единый комплекс, что позволяет уверенно интерпретировать их как целенаправленно уложенный погребальный инвентарь, связанный с верховой ездой. Судя по их положению, предметы были размещены вдоль края погребального пространства, вероятно, в зоне, отведённой для конского снаряжения и вооружения. Такое расположение находок, наряду с их массивностью, хорошей сохранностью и наличием следов эксплуатационного

износа, свидетельствует о том, что изделия использовались в древности и были положены в погребение как статусные предметы. Их включение в инвентарный комплекс центрального коллективного захоронения подчёркивает особое социальное значение погребённых и указывает на символическую роль образа верблюда в системе представлений населения Южно-Приуралья конца VI–V вв. до н.э.

Еще один важный объект исследования был открыт археологической экспедицией в 2021 г. на могильнике Жагабулак I. Памятник располагается на северо-западной окраине водораздельного плато левобережья реки Жем, в 5 км к югу от села Жагабулак Мугалжарского района Актыбинской области [Мамедов 2022: 32–58]. Артефакт обнаружен в погребении 2 кургана №1. Данное погребение располагалось в юго-восточном секторе кургана, на расстоянии 6,3 м от нулевой точки. С юго-западной стороны над могильной ямой проходил вал. В процессе выборки грунта в восточной части могилы был расчищен обрушившийся внутрь органический настил. На уровне погребенной почвы могильная яма имела неправильную прямоугольную конфигурацию и была ориентирована по оси ВСВ – ЗЮЗ. Ее размеры составляли 7,17×2,4 м, стены местами имели небольшие скосы. В восточной торцевой стенке фиксировалась погребальная камера в форме прямоугольной ямы длиной 2,12 м и шириной 1,22 м, ориентированной длинной осью с ССЗ на ЮЮВ. У ее восточной стены был сооружен заплечик [Мамедов 2022: 32–58]. В кургане №1 могильника Жагабулак I находки из погребения 2 залегали неравномерно и относились к нескольким инвентарным комплексам, часть которых была зафиксирована *in situ*, тогда как отдельные предметы, по-видимому, были смещены в результате обрушения органического настила и последующих тафономических процессов [Мамедов 2022: 32–58]. Первый комплект был связан с захоронением боевого коня, располагавшегося во входной яме погребения. Конь лежал на животе с подогнутыми ногами, ориентированный головой на востоко-северо-восток. Основные элементы уздечного набора находились на своих функциональных местах: железные двукольчатые удила — во рту животного, бронзовые двудырчатые псалии — по бокам головы, бляшки и пронизки — на наносных и нащечных ремнях, чумбурный блок — в зоне головы. Такое положение находок позволяет уверенно связать данный инвентарный комплекс непосредственно с конским захоронением [Мамедов 2022: 32–58]. Второй и третий комплекты находились внутри погребальной камеры. Из-

за плохой сохранности костяка погребённого их точное положение относительно тела реконструируется лишь приблизительно. Учитывая, что фрагменты черепа и зубы были зафиксированы в южной половине камеры, можно предположить, что предметы верхового коня располагались справа от костяка. Все предметы этих двух комплектов лежали вразброс, компактно, в одном участке камеры, без чёткой анатомической привязки [Мамедов 2022: 32–58]. Бронзовые пряжки и блоки в виде фигуры верблюда входили именно во второй и третий комплекты. Они были обнаружены в засыпи могилы внутри погребальной камеры совместно с другими элементами уздечного снаряжения — удилами, псалиями, ворворками, бляшками и пронизками — и не были связаны с захоронением коня во входной яме. Таким образом, изделия с изображением верблюда, по всей вероятности, составляли часть ритуального инвентаря, уложенного при погребённом человеке, и обладали особой символической значимостью в структуре погребального обряда [Мамедов 2022: 32–58].

3 Результаты. В результате анализа материалов, происходящих из могильника Курайлы III, были выявлены три подпружные пряжки с зооморфным изображением двугорбого верблюда (бактриана). Все изделия изготовлены из бронзы методом литья. Поверхность артефактов покрыта патиной зелёно-бурого цвета, наблюдались следы износа, указывающие на их длительное и неоднократное использование в составе конского снаряжения. Пряжки имеют крупные размеры — в среднем около 12,3×13 см при толщине от 0,5 до 0,7 см, что значительно превышает стандартные параметры подобных предметов. Вероятно, такие габариты обусловлены особенностями их функционального назначения и способом крепления подпруги, рассчитанного на значительные нагрузки. Зооморфные изображения выполнены в реалистичной манере, характерной для звериного стиля ранних кочевников Евразии, особенно распространённой в Южном Приуралье. Все три пряжки представляют фигуры бактрианов, показанных в полный рост и в профиль. Мастером тщательно проработаны анатомические детали: отчётливо выделены два горба, массивное туловище, относительно короткие и мощные ноги, а также характерная форма головы с вытянутой мордой. Декоративная обработка поверхности сочетает низкий барельеф и гравировку. С помощью параллельных бороздок и рельефных линий подчеркнуты элементы шерстяного покрова: заострённые, направленные назад хохолки, длинные и плотные

гривы на шее, очёсы на ногах. Детально переданы глаза, уши и короткий хвост [Мамедов, Даутеев, 2025: 122–131]. Несмотря на обобщённость форм, изображения сохраняют узнаваемость и демонстрируют хорошее знание мастером внешнего облика животного. Сравнительный анализ показывает, что при общей стилистической унификации каждая пряжка обладает индивидуальными особенностями: различиями в пропорциях, степени рельефности и трактовке деталей.

Материалы из кургана №1 могильника Жагабулак I позволяют детально рассмотреть особенности звериного стиля в оформлении подпружных пряжек и блоков, а также проследить их место в системе конского снаряжения и погребального обряда ранних кочевников Южного Приуралья. В отличие от массивных и ярко выраженных зооморфных изделий из Курайлы III, находки из Жагабулака I демонстрируют более сдержанную, «функционально-стилизованную» трактовку образа, при которой декоративные и символические элементы органично встроены в конструкцию предмета. Подпружные пряжки и блоки из Жагабулака I изготовлены из бронзы методом литья и относятся к желобчатым кольцевидным формам, характерным для конского снаряжения VI–V вв. до н. э. Поверхность изделий покрыта равномерной зелёной и зелёно-бурой патиной; на отдельных участках фиксируются следы заглаживания и износа, свидетельствующие о длительном использовании предметов до их помещения в погребение. Шпеньки, как правило, располагались в желобке на оборотной стороне, что является устойчивой региональной традицией Южного Приуралья. Несмотря на внешнюю лаконичность форм, изделия из Жагабулака I включают подчеркнутые выразительные декоративные элементы, связанные с языком звериного стиля. В комплекте №2 отличается большей конструктивной простотой и минимализмом внешнего оформления. Пряжка и блок имеют форму колец диаметром 6,0–6,5 см и снабжены шпеньками, расположенными на противоположных концах. Отсутствие развитых декоративных выступов и щитков подчеркивает их утилитарный характер. Вместе с тем, аккуратность исполнения, симметрия форм и продуманность конструкции указывают на высокую культуру производства. Следы зашлифованного или недолитого шпенька на блоке позволяют предположить либо производственный дефект, либо поломку в процессе эксплуатации, что дополнительно подтверждает использование предметов в древности. Зооморфная составляющая в комплекте № 2 проявляется опосредованно через сочетание данных пряжек

и блоков с другими элементами сбруи, прежде всего малыми бронзовыми ворворками и изделиями с зооморфными изображениями, обнаруженными в тех же инвентарных комплексах. Таким образом, даже внешне нейтральные по форме предметы включаются в единое художественно-символическое пространство звериного стиля.

Особое значение имеет контекст залегания подпружных пряжек и блоков в погребальной камере. В отличие от уздечного набора, связанного с захоронением боевого коня во входной яме, данные изделия находились внутри камеры и не имели прямой функциональной привязки к конскому погребению. Это обстоятельство позволяет рассматривать их не только как элементы снаряжения, но и как ритуальные предметы, наделённые символическим смыслом. В данном контексте звериный стиль выступает не столько как украшение, сколько как средство передачи определённых идей и статуса погребённого, его принадлежности к воинской и конной культуре, а также представлений о сакральной защите. Таким образом, подпружные пряжки и блоки из могильника Жагабулак I демонстрируют иной, более сдержанный вариант воплощения звериного стиля по сравнению с ярко зооморфными изделиями из Курайлы III. Их внешний облик сочетает функциональность и символизм, а декоративные элементы – будь то овальные щитки или компактно расположенные ворворки – отражают сложный и многослойный язык художественных традиций ранних кочевников Южного Приуралья.

Сопоставление подпружных пряжек и блоков из могильников Курайлы III и Жагабулак I позволяет выявить два различных варианта воплощения звериного стиля в конском снаряжении ранних кочевников Южного Приуралья конца VI–V вв. до н.э., различающихся как по художественно-стилистическим, так и по функционально-семантическим характеристикам.

Изделия из могильника Курайлы III представлены крупными массивными подпружными пряжками с ярко выраженным зооморфным декором в виде полнофигурных изображений двугорбого верблюда (бактриана). Их значительные размеры, монументальность форм и детализированная передача анатомических особенностей животного (два чётко обозначенных горба, массивное туловище, очёсы на ногах, грива и хохолки шерсти) свидетельствуют о доминировании декоративно-символической функции над сугубо утилитарной. Реалистичная манера исполнения и индивидуальные вариации в трактовке деталей указывают на высокий уровень художественной культуры и, ве-

роятно, на изготовление предметов по специальному заказу. Контекст залегания пряжек у края центрального погребения, их компактное расположение и следы длительной эксплуатации позволяют интерпретировать данные изделия как статусные предметы, связанные с представлениями о социальном ранге и сакральной защите погребённых.

В отличие от этого, подпружные пряжки и блоки из могильника Жагабулак I демонстрируют более сдержанную и функционально ориентированную трактовку звериного стиля. Эти изделия имеют меньшие размеры, лаконичные кольцевидные формы и минимализированное внешнее оформление. Зооморфный образ верблюда здесь не доминирует в пластике предмета и не представлен в виде полнофигурной скульптурной композиции, а включён в художественно-символическую систему косвенно через сочетание с другими элементами сбруи, украшенными зооморфными мотивами, а также через общий контекст погребального обряда. Подобная «скрытая» зооморфность отражает иной способ функционирования звериного стиля, при котором символическое значение не обязательно требует ярко выраженной визуальной экспрессии.

Существенные различия прослеживаются и в погребальном контексте. Если пряжки из Курайлы III находились в зоне, предназначенной для конского снаряжения, и воспринимаются как часть единого статусного комплекса, то изделия с изображением верблюда из Жагабулака I были помещены внутрь погребальной камеры и не связаны напрямую с захоронением коня. Это обстоятельство позволяет рассматривать их, прежде всего, как ритуальные предметы, включённые в инвентарь погребённого человека и наделённые особой символической нагрузкой. Таким образом, сравнение материалов из Курайлы III и Жагабулака I демонстрирует вариативность использования образа верблюда в рамках звериного стиля. В первом случае он выступает как доминирующий и визуально акцентированный символ, подчёркивающий статус и, вероятно, сакральные представления элиты. Во втором как элемент более сложной и сдержанной знаковой системы, где символизм интегрирован в функциональные формы предметов и раскрывается преимущественно через археологический контекст. Эти различия отражают не только художественные предпочтения, но и многоуровневую семантику звериного стиля в погребально-поминальной практике ранних кочевников Южного Приуралья.

4 Обсуждение. Полученные материалы из могильника Курайлы III и сопоставимые находки из Жа-

габулака I позволяют по-новому рассмотреть место образа верблюда в системе звериного стиля ранних кочевников Южного Приуралья и сопредельных регионов. Редкость зооморфных изображений верблюда в памятниках сарматского круга придаёт данным находкам особую интерпретационную значимость и выводит их за рамки сугубо декоративных элементов конского снаряжения. Дополнительный аргумент в интерпретации образа верблюда в культуре ранних кочевников Южного Приуралья дают выводы Е.Е. Кузьминой, посвящённые одной из наиболее ранних зооморфных фигурок верблюда, обнаруженной в Оренбургской области. Анализируя археологические, палеозоологические и исторические данные, исследовательница подчёркивает, что появление образа двугорбого верблюда в материальной культуре степных обществ тесно связано с процессами его доместикации в евразийских степях и с ростом межрегиональных контактов во II–I тыс. до н.э. Е.Е. Кузьмина отмечает, что бактриан играл важную роль в хозяйстве кочевников уже на ранних этапах, особенно в условиях засушливых и полупустынных зон, где он выступал незаменимым транспортным и хозяйственным животным [Кузьмина 1963. 38–46]. Существенным для интерпретации является вывод Е.Е. Кузьминой о том, что изображения верблюда в раннекочевническом искусстве не носят случайного или исключительно декоративного характера. Напротив, их редкость и локализованность свидетельствуют об особом символическом статусе животного, которое могло ассоциироваться с престижем, дальними миграциями, торговыми путями и контактами с восточными регионами Евразии. Эти наблюдения напрямую соотносятся с материалами из Курайлы III и Жагабулака I, где образ бактриана появляется в контексте статусных предметов конского снаряжения. Кроме того, Е.Е. Кузьмина обращает внимание на устойчивость иконографических признаков верблюда: подчёркнутые горбы, массивное туловище, характерная постановка ног, которые сохраняются в различных категориях археологических находок от мелкой пластики до предметов прикладного искусства. Аналогичные черты прослеживаются и в зооморфных изображениях на подпружных пряжках из Курайлы III, что позволяет говорить о включённости этих изделий в более широкий евразийский художественно-символический контекст. Таким образом, сопоставление материалов Южного Приуралья с выводами Е.Е. Кузьминой усиливает интерпретацию образа верблюда как знакового элемента звериного стиля, отражающего не только хозяйственные реалии, но

и сложные идеологические представления ранних кочевников. Изображения бактриана на предметах конского снаряжения могут рассматриваться как маркеры социального статуса, дальних связей и особого символического значения, что существенно расширяет наше понимание роли этого животного в системе мировоззрения кочевых обществ раннего железного века.

Важным методологическим и интерпретационным ориентиром при анализе изображений верблюда в составе звериного стиля ранних кочевников являются выводы Н.И. Корольковой, посвящённые классификации и семантике зооморфных образов в скифо-сарматском искусстве. Как подчёркивает исследовательница, изображения верблюдов (как одногорбых, так и двугорбых) в художественных изделиях кочевников не образуют единого хронологического или этнокультурного массива и фиксируются в различных регионах степной Евразии с заметными стилистическими и композиционными вариациями. Это обстоятельство указывает на отсутствие единого «центра» происхождения данных образов и, напротив, свидетельствует о сложных процессах культурного взаимодействия, миграций и трансляции художественных традиций между разными группами кочевого населения [Королькова 2006: 84–85].

Н.И. Королькова обращает внимание на то, что при всей разнородности материалов сохраняется определённая устойчивость образа верблюда как элемента звериного стиля. Формальные изменения в изображениях животных выступают, по её мнению, своеобразными хронологическими индикаторами и отражают глубинные этнокультурные сдвиги, происходившие в среде ранних кочевников. При этом относительная устойчивость и повторяемость иконографических признаков верблюда: подчёркнутые горбы, массивное туловище, характерная постановка ног, позволяют рассматривать этот образ как значимый символ, сохраняющий своё смысловое наполнение в различных локальных традициях [Королькова 2006: 84–85].

Согласно выводам Н.И. Корольковой, одним из наиболее ранних регионов распространения образов верблюдов-бактрианов в искусстве звериного стиля могли быть территории Южного Приуралья и Западного Казахстана (VI–IV вв. до н.э.), а также, возможно, Приаралье и Тува (VII в. до н.э.) [Королькова 2006, 84–104]. Именно эти области, по мнению исследовательницы, формировали своеобразный этнокультурный и территориальный комплекс, откуда художественные импульсы распространялись как в западном,

так и в восточном направлениях. Данные наблюдения находят прямые параллели в материалах из могильника Курайлы III, где изображения двугорбого верблюда зафиксированы в составе массивных подпружных пряжек, несомненно, связанных со статусной и символически нагруженной сферой конского снаряжения. Кроме того, Н.И. Королькова подчёркивает, что приёмы стилизации изображений верблюда точнее обобщённость форм, акцент на ключевых анатомических признаках, использование рельефа и гравировки могут быть соотнесены с рядом художественных традиций иранского круга, однако в целом данные образы представляют собой качественно новый феномен, сформированный в рамках кочевого мировоззрения. Они отражают не столько натуралистическое восприятие животного, сколько его идеологическую и мифологическую значимость, связанную с представлениями о пути, преодолении пространства, устойчивости и сакральной защите. Таким образом, сопоставление материалов из Курайлы III и Жагабулака I с выводами Н.И. Корольковой позволяет рассматривать изображения бактриана как важный маркер культурных связей и мировоззренческих установок ранних кочевников Южного Приуралья. Эти образы вписываются в широкий евразийский контекст звериного стиля, но при этом демонстрируют локальные особенности, отражающие специфику хозяйства, социальной структуры и символической системы населения региона. Верблюд в данном случае выступает не второстепенным декоративным мотивом, а значимым элементом художественного и идеологического пространства кочевых обществ раннего железного века. Дополнительное измерение в интерпретации образа верблюда в составе звериного стиля ранних кочевников Южного Приуралья открывают материалы торевтики, рассмотренные в работе А.А. Савельева, посвящённой металлическим изделиям художественного характера из погребальных памятников кочевого времени. Анализируя бронзовые и серебряные предметы с зооморфной орнаментацией, исследователь подчёркивает, что торевтика звериного стиля выступала не просто как декоративное искусство, а как особая форма визуальной репрезентации социального статуса, идеологических установок и сакральных представлений кочевой элиты.

По наблюдениям А.А. Савельева, зооморфные образы в торевтике ранних кочевников характеризуются сочетанием подчёркнутой узнаваемости животного и сознательной стилизации, при которой акцент делается на наиболее значимых анатомических при-

знаках [Савельев 2017: 126–131.]. Такая художественная стратегия позволяет рассматривать изображения животных как символы, «свернутые» знаки, понятные носителям данной культурной традиции. Особенно важно, что редкие мотивы – в том числе изображения верблюда – в торевтике практически всегда связаны с предметами повышенной ценности и сложного символического наполнения, что отличает их от массовых орнаментальных изображений хищников или копытных. Эти выводы имеют прямое отношение к материалам из могильников Курайлы III и Жагабулак I. Подпружные пряжки и блоки с изображением бактриана, выполненные в технике художественного литья, по своим формальным и стилистическим характеристикам сближаются с торевтическими изделиями, рассматриваемыми А.А. Савельевым. Их массивность, тщательная проработка рельефа и индивидуальные вариации в передаче образа животного позволяют интерпретировать данные предметы как элементы «репрезентативного» снаряжения, предназначенного для визуального обозначения статуса и особого положения владельца. Таким образом, зооморфные пряжки из Курайлы III могут рассматриваться не только как функциональные детали конского убранства, но и как своего рода знаки престижа, близкие по смыслу к предметам торевтики элитарного круга. Особое значение имеет наблюдение А.А. Савельева о том, что изделия звериного стиля в торевтике нередко включаются в погребальные комплексы вне прямой функциональной связи с их утилитарным назначением [Савельев 2017: 126–131.]. В подобных случаях предметы выступают как носители символического смысла, связанного с идеями защиты, пути, загробного путешествия и сакрального сопровождения умершего. Данная интерпретация особенно показательна для находок из могильника Жагабулак I, где подпружные пряжки и блоки с образом верблюда находились внутри погребальной камеры и не были связаны с захоронением коня. Это позволяет рассматривать их как элементы ритуального инвентаря, включённого в погребение человека и наделённого самостоятельной семантической нагрузкой.

В контексте выводов А.А. Савельева образ верблюда приобретает дополнительное смысловое измерение. Верблюд как животное, связанное с преодолением больших пространств, караванными путями и межрегиональными контактами, оказывается особенно значимым в художественном языке кочевников, чья социальная и экономическая система во многом строилась на мобильности [Савельев 2017:

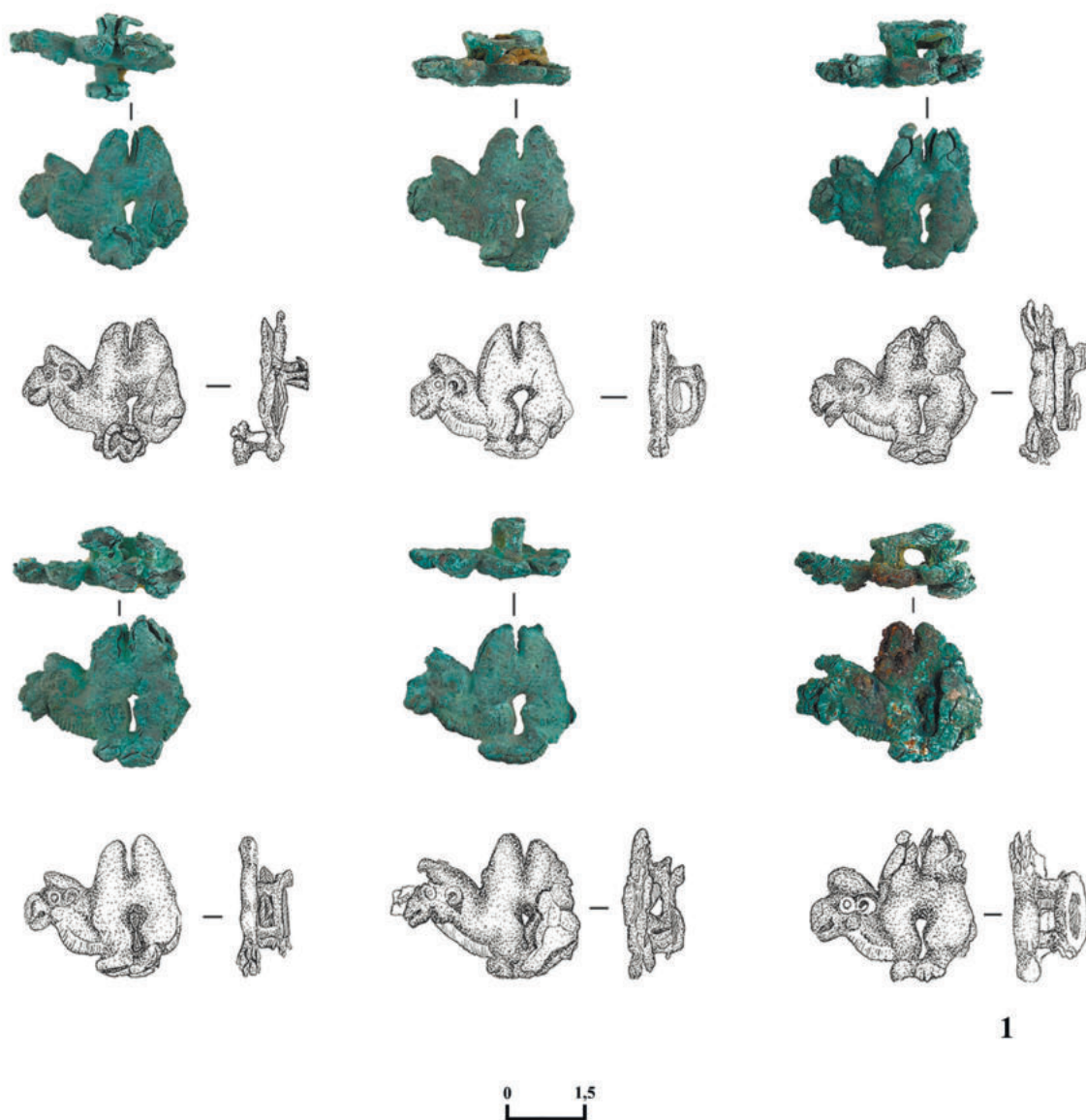

Рис. 1. Могильник Курайлы III, курган 1. Подпружные пряжки и блок. 1 – левосторонняя пряжка-застежка; 2 – левосторонний блок. Исполнитель: Балмагамбет Даутеев

126–131]. Его изображение в составе торевтических и квазиторевтических изделий могло символизировать не только хозяйственную функцию, но и идею пути, устойчивости и способности к выживанию в экстремальных условиях степи. Таким образом, привлечение материалов торевтики ранних кочевников и выводов А.А. Савельева позволяет существенно углубить интерпретацию находок из Курайлы III и Жагабулака I.

Образ бактриана в данных комплексах предстает не изолированным или случайным мотивом, а частью развитой художественно-символической системы, в которой зооморфные изображения функционируют как маркеры статуса, идеологии и сакральных представлений. В этом отношении подпружные пряжки и блоки с изображением верблюда занимают промежуточное положение между предметами утилитарного

снаряжения и изделиями торевтики, что делает их особенно ценными для реконструкции мировоззрения и социальной структуры ранних кочевников Южного Приуралья.

5 Заключение. Материалы из могильников Курайлы III и Жагабулак I позволяют уточнить характер и особенности использования образа верблюда в системе звериного стиля ранних кочевников Южного Приуралья конца VI–V вв. до н.э. Проведённый анализ показал, что зооморфные изображения бактриана в составе конского снаряжения обладают устойчивым символическим значением и не сводятся к декоративному оформлению предметов.

Подпружные пряжки из Курайлы III представлены массивными изделиями с полнофигурными изображениями двугорбого верблюда, выполненными в реалистичной манере с подчёркнутой проработкой анатомических деталей. Их размеры, художественная выразительность и контекст залегания у края центрального погребения позволяют интерпретировать данные предметы как статусные элементы инвентаря, связанные с социальным положением погребённых и представлениями о сакральной защите. В отличие от этого, материалы из могильника Жагабулак I демонстрируют иной вариант воплощения звериного стиля. Подпружные пряжки и блоки здесь характеризуются

лаконичными формами и минимализированным декором, а образ верблюда включён в символическую систему опосредованно, через контекст погребального обряда. Размещение данных изделий внутри погребальной камеры и их отсутствие в составе конского захоронения позволяют рассматривать их как элементы ритуального инвентаря, наделённые самостоятельной семантической нагрузкой. Сопоставление полученных данных с выводами Е.Е. Кузьминой, Н.И. Корольковой и А.А. Савельева показывает, что изображения бактриана в искусстве звериного стиля связаны с представлениями о пути, мобильности, дальних межрегиональных контактах и особом социальном статусе. Включение образа верблюда в художественную систему ранних кочевников Южного Приуралья отражает как хозяйственно-экономические реалии региона, так и сложные идеологические установки кочевого общества. Таким образом, зооморфные изображения верблюда в материалах Курайлы III и Жагабулак I являются важным источником для реконструкции художественных традиций, погребальной практики и мировоззренческих представлений ранних кочевников Южного Приуралья и дополняют наши знания о региональных вариантах звериного стиля в степной Евразии.

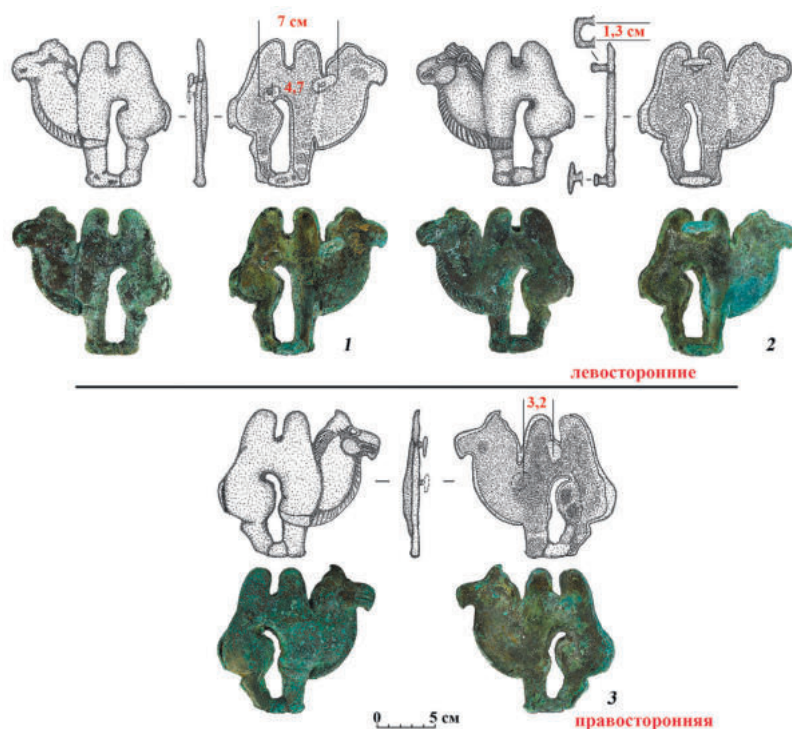

Рис. 2. Могильник Жагабулак I, курган 1. Погребение 2.
Подпружные пряжки и блоки
в виде фигур верблюда.
Исполнитель:
Балмагамбет Даутеев

ЛИТЕРАТУРА

Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII–IV вв. до н.э.) // Санкт-Петербург: «Петербургское Востоковедение». 2006. С. 84–104.

Кузьмина Е.Е. Древнейшая фигурка верблюда из Оренбургской области и проблема доместикации бактрианов. // СА. 1963. №2. С. 38 – 46.

Мамедов А.М., Баиров Н.М., Кемешев Е.Е., Уразмагамбетов Н.Н. Результаты археологических исследований могильника Курайлы III в 2022. // Маргулановские чтения – 2023: материалы международной научно-практической конференции (г. Алматы, 30–31 марта 2023 г.). / Гл.ред. А. Оңғар. В 2-х т. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023. Т.1. С. 151–159.

Мамедов А.М., Баиров Н.М., Уразмагамбетов Н.Н. Археологические исследования могильника Курайлы III в 2021. // Археологические исследования в Казахстане – 2021 / Гл.ред. А. Касенали, доктор фи-

лософии (PhD). Астана: Национальный музей Республики Казахстан, 2022. С. 94–97.

Мамедов А.М., Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А. Погребальные комплексы древних и средневековых кочевников бассейна реки Жем (по материалам могильников Уркач-I, Жагабулак I, II). Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. XIV. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. 189 с.

Мамедов А.М., Даутеев Б.К. Об одном способе использования подпружных пряжек и блоков ранними кочевниками Южного Приуралья (по материалам могильника Курайлы III) в 2025 г. // МАИАСП. 2025. №21. С. 122–131.

Савельев Н. С. Новые находки торевтики ранних кочевников Южного Урала с изображениями верблюдов. // Этнические взаимодействия на Южном Урале. Сарматы и их окружение: материалы VII Всероссийской (с международным участием) научной конференции (г. Челябинск, 27–28 ноября 2017 г.). / Отв. ред А.Д. Таиров. Челябинск: Государственный исторический музей Южного Урала, 2017. С. 126–131.

Ә.О. ДҮЙІМБАЕВ
Е. ИБРАЙМОВ

Әнуар Ойылбайұлы Дүйімбаев,
Елдос Ибраймов

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ. Қазақстан;
anuardujembaev@gmail.com
eldosibraimov17@gmail.com

ОҢТҮСТІК ОРАЛДЫҢ ЕРТЕ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ КАТАКОМБАЛЫ-АҚЫМДЫ ЖЕРЛЕУЛЕРІ

Аннотация. Мақалада Оңтүстік Орал өңіріндегі ерте көшпенділерге тән катакомбалы-ақымды жерлеу қабірлерінің құрылымдық және рәсімдік ерекшеліктері қарастырылады. Катакомбалы-ақымды қабірлер – жер астына қазылған кіреберіс шұңқыр мен бүйірлік немесе тереңдетілген жерлеу камерасынан тұратын күрделі жерлеу құрылыстары болып табылады. Бұл нысандар ежелгі қоғамның әлеуметтік құрылымы мен дүниетанымын айқындайтын маңызды археологиялық дереккөз ретінде сипатталады. Археологиялық зерттеулер аталған жерлеу түрінің Оңтүстік Орал аймағында кең таралғанын және ерте темір дәуіріндегі көшпенді қауымдардың жерлеу ғұрпының өзіндік аймақтық ерекшеліктерін көрсететінін дәлелдейді. Катакомбалы қабірлердің құрылыс техникасы, жерлеу рәсімдері, қабір ішіндегі инвентарь және олардың қоғамдағы әлеуметтік мәртебені білдірудегі маңызы талданады. Сонымен қатар, бұл жерлеу дәстүрінің көрші аймақтардағы ұқсас ескерткіштермен мәдени байланысы мен ықпалдастығы қарастырылады. Зерттеу барысында археологиялық материалдар мен салыстырмалы-типологиялық талдау әдістері қолданылып, ерте көшпенділердің мәдени-әлеуметтік дамуына қатысты жаңа ғылыми тұжырымдар ұсынылады. Аталған зерттеу Оңтүстік Орал өңіріндегі катакомбалы жерлеу қабірлерінің тарихи-мәдени мазмұнын терең түсінуге, сондай-ақ ерте көшпенділердің рухани дүниесі мен өмір салты туралы кешенді көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, мақала аймақ археологиясын зерттеуге қосымша деректер ұсынып, болашақ ғылыми ізденістерге негіз бола алады.

Түйін сөздер: Оңтүстік Орал, сармат, катакомбалы-ақымды, жерлеу камерасы

КАТАКОМБНЫЕ-ПОДБОЙНЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ РАННИХ КОЧЕВНИКОВ ЮЖНОГО ПРИУРАЛЬЯ

Аннотация. В статье рассматриваются структурные и обрядовые особенности катакомбно-подбойных погребальных сооружений, характерных для ранних кочевников Южного Урала. Катакомбно-подбойные могилы представляют собой сложные погребальные конструкции, состоящие из входной ямы, вырытой в грунте, и боковой либо углублённой погребальной камеры. Эти объекты характеризуются как важный археологический источник, отражающий социальную структуру и мировоззрение древнего общества. Археологические исследования доказывают широкое распространение данного типа погребений на территории Южного Урала и выявляют их региональные особенности, присущие погребальному обряду кочевых сообществ раннего железного века. Анализируются строительная техника катакомбно-подбойных могил, погребальные ритуалы, инвентарь внутри захоронений, а также их значение в обозначении социального статуса в обществе. Кроме того, рассматриваются культурные связи и взаимовлияния данной погребальной традиции с аналогичными памятниками соседних регионов. В ходе исследования использованы археологические материалы и методы сравнительно-типологического анализа, что позволило предложить новые научные выводы относительно культурно-социального развития ранних кочевников. Настоящее исследование способствует более глубокому пониманию историко-культурного содержания катакомбно-подбойных погребений Южного Урала, а также формированию комплексного представления о духовном мире и образе жизни ранних кочевых обществ. Кроме того, статья

предоставляет дополнительные данные для изучения археологии региона и может служить основой для будущих научных исследований.

Ключевые слова: Южный Урал, сарматы, катакомбно-подбойные погребения, погребальная камера

CATACOMB AND UNDERCUT BURIALS OF THE EARLY NOMADS OF THE SOUTHERN URALS

Abstract. The article examines the structural and ritual characteristics of catacomb–undercut burial constructions typical of the early nomads of the Southern Urals. Catacomb–undercut graves are complex burial structures consisting of an entrance pit dug into the ground and a lateral or deepened burial chamber. These features are regarded as an important archaeological source reflecting the social structure and worldview of ancient societies. Archaeological research demonstrates the wide distribution of this burial type in the Southern Ural region and reveals its regional characteristics within the funerary practices of Early Iron Age nomadic communities. The construction techniques of catacomb–niche burials, burial rituals, grave goods, and their role in expressing social status are analyzed. Furthermore, the study considers the cultural connections and interactions between this funerary tradition and similar monuments in neighboring regions. The research is based on archaeological evidence and comparative-typological analysis, leading to new scholarly conclusions regarding the cultural and social development of early nomadic populations. This study contributes to a deeper understanding of the historical and cultural significance of catacomb and undercut burials in the Southern Urals, providing a comprehensive perspective on the spiritual world and lifestyle of early nomads. It also serves as a foundation for future research in regional archaeology.

Keywords: Southern Urals, Sarmatians, catacomb -niche burials, burial chamber

1 Кіріспе. Б.д.д. V–IV ғасырларда Оңтүстік Орал далаларында ерте көшпелілер мәдениетінің елеулі трансформациясы байқалады. Бұл үдеріс, ең алдымен, жерлеу ғұрпының күрделенуімен және жаңа архитектуралық үлгідегі қабір құрылыстарының пайда болуымен сипатталады. Атап айтқанда, осы кезеңде дромосты және камералы (ақымды-катакомбалы) жерлеулер кең тарала бастайды [Смирнов 1978: 148]. Аталған жерлеу түрлері обалардың орталық немесе беделді бөліктерінде орналасып, ағаш «шатырлы» жабындармен, сақина тәрізді белдеулермен және күрделі ішкі құрылыммен ерекшеленеді. Бұл белгілер олардың қоғамның элиталық тобына тиесілі екенін көрсетеді. Катакомбалы жерлеулердің көпшілігі жеке сипатта болып, басым жағдайда оңтүстікке бағытталған. Құрылымдық тұрғыдан алғанда, олардың бір бөлігі дромосты қабірлермен генетикалық және типологиялық байланыста қарастырылады. Зерттеушілер бұл құбылысты көші-қон үдерістерімен, жаңа этномәдени ықпалдардың келуімен және Оңтүстік Орал кеңістігіндегі мәдени интеграциялық процестермен байланыстырады. Осы контексте Оңтүстік Оралдың Қазақстандағы аймағы, соның ішінде қазіргі Ақтөбе облысы аумағы, б.д.д. I мыңжылдықтың орта шенінде ерте көшпелілердің мәдени генезисінде маңызды орын алған өңір ретінде қарастырылады. Мұнда анықталған дромосты және катакомбалы жер-

леулер жерлеу ғұрпының эволюциясын, әлеуметтік стратификацияның күшеюін және элиталық жерлеу дәстүрінің қалыптасуын айқындайтын маңызды археологиялық дерек көзі болып табылады.

2 Зерттеу әдістері мен материалдары. Мақалада тарихнамалық талдау, салыстырмалы талдау және әдеби талдау әдістері қолданылды. Тарихнамалық талдау әдісі зерттеу нысанына қатысты бұрын жүргізілген ғылыми еңбектерді қарастыруға, олардың мазмұнын талдауға және мәселенің зерттелу деңгейін анықтауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы талдау әдісі әртүрлі зерттеушілердің еңбектерін салыстыра отырып, деректердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға, сондай-ақ Батыс Қазақстандағы археологиялық зерттеулердің нәтижелерін басқа өңірлермен салыстыруға негіз болды. Әдеби талдау әдісі тарихи деректер мен ғылыми еңбектерді сараптап, зерттеу тақырыбына қатысты негізгі тұжырымдарды жүйелеуге көмектесті. Мақала жазуда КСРО Ғылым академиясының Археология институты мен Ә.Х. Марғұлан атынд. Археология институтының және Ресей Ғылым академиясының Археология институтының жүргізген зерттеулері, архив материалдары, жарық көрген ғылыми мақалалары мен монографиялары пайдаланылды.

3 Талқылау. Оңтүстік Оралдың ерте көшпелілерінің жерлеу тәжірибесінде қабір шұңқырларының алу-

ан түрлі пішіндері мен құрылымдары ішінде ерекше бір түрі – камералы немесе ақымды-катакомбалы жерлеулер бөлініп көрсетіледі. Катакомбалы жерлеулер Оңтүстік Орал ерте көшпелілерінің жерлеу дәстүрінде б.д.д. V ғасырда-ақ кездеседі, ал олардың басым бөлігі б.д.д. V ғасырдың соңы – IV ғасырды қамтитын ерте прохоров кезеңіне жатады [Сиротин 2016: 205]. Мұндай жерлеулердің кең таралуы б.д.д. V–IV ғасырлардың соңындағы Оңтүстік Орал ерте көшпелілер мәдениетінің жалпы трансформациясымен байланысты. Осы үдеріс аясында жерлеу ғұрпының жаңа формалары орныға бастайды. Қазіргі уақытта Оңтүстік Орал ерте көшпелілерінің қорымдарынан катакомбалардың едәуір өкілдік сериясы белгілі. Оңтүстік Оралда ақымды-катакомбалы жерлеулердің пайда болу себептері ғалымдардың назарын ұзақ уақыттан бері аударып келеді. Қазіргі кезде олардың шығу тегі туралы әртүрлі көзқарастар бар. Бірінші көзқарас бойынша, мұндай жерлеулер сарматтардың үлкен топырақ обаларын ағаш жабынмен және дромоспен салу дәстүрінің әсерінен пайда болуы мүмкін немесе қола дәуіріне кететін ежелгі дәстүрдің жалғасы болуы мүмкін.

Екінші гипотеза бойынша, ақымды-катакомбалы жерлеулер көршілес аймақтардан қабылданған. Бұл – Қазақстан мен Орталық Азия аймағы. Осындай жерлеулер белгілі тағы бір аймақ – Солтүстік Қаратеңіз далалары. Мысалы, С.Ю. Гуцалов пікірінше, Оңтүстік Оралдағы ақымды-катакомбалы жерлеулер Солтүстік Қара теңіз аумағынан көшіп келген көшпелілердің бір бөлігінің әсері нәтижесінде пайда болған.

Оңтүстік Орал ерте көшпелілерінің жерлеу тәжірибесінде катакомбалардың пайда болуы мәселесі әлі күнге дейін толық шешімін таппаған. К.Ф. Смирнов савроматтарда катакомбалар дербес түрде пайда болған деген пікір айтқан. Оның ойынша, мұндай құрылыстардың идеясы дромосы және ағаш жабындысы бар ірі тікбұрышты топырақ қабірлердің ықпалымен туындауы мүмкін [Смирнов 1978: 152]. Олардың кең байтақ Еуразия даласына таралуының себебі ретінде скиф-сармат дәуірінде бұл аумақтарды мекендеген көшпелі халықтардың идеологиялық және діни түсініктерінің ұқсастығы қарастырылады.

К.Ф. Смирновтың ерте катакомбалардың ағаш жабындысы бар дромосты қабірлерден шыққаны жөніндегі көзқарасын М.Г. Мошкова, В.Ю. Малашев, А.Д. Таиров және А.Г. Гаврилюк қолдаған [Таиров 1987: 15]. Оңтүстік Орал көшпелілері бұл жерлеу типін қай аймақтан қабылдағаны нақты анықталмаған. Осыған байланысты Оңтүстік Орал даласын

Солтүстік Қаратеңіз өңірі мен Боспордан тәуелсіз, катакомбалардың дербес генезис орталығы ретінде қарастыру ұсынылады. Айта кету керек, Оңтүстік Оралдағы дромосты қабірлердің таралуы көші-қон үдерістерімен байланыстырылады. Б.Ф. Железчиков Оңтүстік Орал далаларына жаңа этностың қоныс аударуына байланысты бірізді жерлеу дәстүрінің пайда болғанын айтады [Железчиков, Кригер 1978: 49]. Бұл үдеріс ақырында прохоров мәдениетінің қалыптасуына алып келген. Нақты қай этнос туралы айтылғаны көрсетілмегенімен, Б.Ф. Железчиков дромосты қабірлерді салу дәстүрін таратушылар ретінде Арал маңы сақтарын атайды, себебі мұндай жерлеулер ол өңірде ерте скиф дәуірінен-ақ таралған. Р.Б. Исмагилов бұл жерлеу құрылыстары Оңтүстік Оралға Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан аумағынан әкелінген деп есептейді [Исмагилов 1986: 35]. Л.Т. Яблонский мұндай қабірлердің таралуын Заураленің орманды-дала және дала аймақтарынан, сондай-ақ Орта Азиядан келген көшпелі бірлестіктердің элиталық топтарының қоныс аударуымен байланыстырады. Меніңше, катакомбалы жерлеулер дәстүрінің қалыптасуын да осы топтармен байланыстыру қажет. Бұған б.д.д. V ғасырда Оңтүстік Орал далаларында дромосты және катакомбалы қабірлердің шамамен бір мезгілде пайда болуы және олардың б.д.д. V–IV ғасырлардың соңында ерекше кең таралуы дәлел бола алады.

Катакомбалар дромосты қабірлердің өзіндік нұсқасы немесе түрлендірілген үлгісі болуы мүмкін, әрі олар дромостардан айырмашылығы жеке жерлеулерге арналған болуы ықтимал. К.Ф. Смирнов сармат катакомбаларының типологиясын қарастыра отырып, кіреберіс дәліз бен жерлеу камерасының осьтерінің орналасуына қарай үш типін бөліп көрсеткен. Бұл типологияны М.Г. Мошкова мен В.Ю. Малашев нақтылап, толықтырған. Олар алты типті ажыратып, бірқатар катакомбалар үшін типқұраушы белгі ретінде кіреберіс шұңқыры мен жерленген адамның осьтерінің арақатынасын пайдалануды ұсынған [Мошкова 1963: 34]. Бұл белгі, әсіресе, камераның ұзындығы кіреберіс шұңқырының енінен аспайтын жағдайларда маңызды.

Олар, әдетте, көшпелі элита қорымдарының құрамындағы обаларда салынған. Камералы жерлеулердің басым көпшілігі б.д.д. IV ғасырдың екінші жартысы – IV–III ғасырлар шегіне жатады. Мұндай құрылыстарды салу дәстүрі б.д.д. V–IV ғасырлардың соңындағы Оңтүстік Орал далаларындағы жалпы мәдени трансформация үдерістері аясында көшпелі мигранттармен бірге пайда болған. Осыған

байланысты Оңтүстік Оралдың Қазақстандағы бөлігі, соның ішінде қазіргі Ақтөбе облысы аумағы, б.д.д. I мыңжылдықтың орта шеніндегі Оңтүстік Орал ерте көшпелілерінің жалпы мәдени генезис үдерісіне белсенді түрде тартылған аймақ ретінде қарастырылады. Яғни, бұл өңір тек шеткері аумақ емес, керісінше, жерлеу ғұрпының жаңа формалары (дромосты және катакомбалы қабірлер), элиталық оба құрылыстары және мәдени жаңашылдықтар қалыптасқан, таралған маңызды аймақтардың бірі болған.

Ақымдылардың (бүйірлі қабірлердің) Оңтүстік Зауралда пайда болуы скиф-сібір мәдени-тарихи қауымдастығының қалыптасуының ең бастапқы кезеңімен байланысты. Оңтүстік Орал мерзімделуі б.д.д. VII–VI ғасырларға жататын оннан астам ескерткіш белгілі, олардың мерзімделуі күмән туғызбайды. Бұл ескерткіштердің обалық құрылыстарының конструкциясы, жерлеу ғұрпы және инвентары Солтүстік және Орталық Қазақстан мен Арал маңы ерте көшпелілерінің ескерткіштерімен ең жақын ұқсастық табады [Таиров 1988: 45]. Осы белгілерге сүйене отырып, бұл жерлеулерді қалдырған Оңтүстік Орал халқының мәдениетін сақ типтес мәдениеттер шеңберіне енгізуге болады. Аталған жерлеулердің ішінде ақымды екі қабір белгілі: Варна тобының 4-обасы және Шатрово қорымының 1-обасындағы 2-жерлеу. Варна обасы топырақ үйіндісінен тұрғызылып, сырты тас панцирьмен қапталған, ал Шатрово обасы тек топырақ үйіндісінен тұрады. Екі жағдайда да ақымды кіреберіс шұңқырдың солтүстік-шығыс қабырғасының астына қазылған. Ақымды түбі кіреберіс шұңқыр түбінен төмен орналасқан. Кіреберіс шұңқырда, ақымдыға қарама-қарсы қабырға тұсында, прохоровтық ақымды қабірлердегідей, басқыш тәрізді кемер болған. Жерленгендер шалқасынан созыла жатқызылып, бастары батыс–солтүстік-батысқа (Варна) және солтүстік–солтүстік-батысқа (Шатрово) қаратылған. Жерлеу инвентары қола екі қалақты ұңғылы, үш қалақты және үш қырлы сапты жебе ұштарынан, темір пышақтардан, темір тікбұрышты қапсырмалары бар былғары белдік қалдықтарынан тұрады. Ақымды құрылымы, жерленгендердің бағдарлануы және қоса табылған заттар бойынша бұл жерлеулер Солтүстік Қазақстанның ерте подбойлы қабірлерімен және Орталық Қазақстандағы тасмола мәдениетімен ең жақын ұқсастық көрсетеді.

Мұндай жерлеу түрі Оңтүстік Оралда кейінгі кезеңдерде де жалғасын тапты. Үш кешенде (Новый Кумак, Пятимары I қорымдары) ақымды қабірлер

б.д.д. VI ғасырдың соңы – V ғасырдың басы мен V ғасырға жататын қуатты ағаш құрылыстары бар орталық молаларды қатарлай орналасқан. К.Ф. Смирновтың пікірінше, бұл қабірлерге жерленген адамдар негізгі молада жерленгендермен туыстық немесе әлеуметтік байланыста болып, шамамен бір кезеңде қайтыс болған [Смирнов 1975: 82]. Тағы бір ақымды (Мечет-Сай, 9-оба, 2-жерлеу) орталық, толықтай өртенген ірі құрылыс астындағы үйіндінің астында орналасқан. Барлық ақымды қабірлер ұжымдық жерлеулерді қамтиды. Екі жағдайда (Новый Кумак, Мечет-Сай) ортогоналдық байқалады, қаңқалардың оңтүстікке қарай бағдарлануы (оңтүстік-оңтүстік-батыс, оңтүстік-оңтүстік-шығыс) тіркелген. Пятимары I қорымындағы бір обада екі қаңқа оңтүстік-батысқа қаратылған. Осылайша, ақымды қабірлер Оңтүстік Орал сырты аумағында алғаш рет б.д.д. VII–VI ғасырларда пайда болып, IV ғасырға дейін өмір сүріп, кейін кең таралған. Алайда олардың VII–VI ғасырларда пайда болу себептері әзірге толық анық емес. Біздің ойымызша, подбойлы қабір салу идеясы Оңтүстік Оралға Орта Азиядан келген болуы мүмкін, өйткені ол өңірде мұндай ескерткіштер б.д.д. II мыңжылдықтың екінші жартысы – I мыңжылдықтың басынан белгілі [Литвинский 1964: 5]. Б.д.д. VII ғасырға жататын Оңтүстік Оралдағы жалғыз катакомбалы жауынгер жерлеуі Р.Б. Исмагилов тарапынан зерттелген. Кейінгі кезеңдерде катакомбалар б.д.д. V ғасырдан немесе тіпті VI ғасырдың соңынан бастап тіркеледі. Төрт катакомба, подбойлы қабірлер сияқты, ақсүйектер молаларымен байланысты (Мечет-Сай, Пятимары I, Новый Кумак). Барлығы жеке жерлеулер, қаңқалар аздаған ауытқумен оңтүстікке бағытталған.

Катакомбалардың шығу тегі әлі толық анықталмаған. Олардың қалыптасуына Орта Азия тайпалары ықпал етуі ықтимал. К.Ф. Смирнов катакомбаларды семантикалық тұрғыдан дромосты камералы молалардың бір нұсқасы деп санаған. Жоғарыда баяндалғандар екі негізгі қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, К.Ф. Смирнов пен М.Г. Мошкова көрсеткендей, прохоровтық дәстүрлердің жаппай таралуы дәл осы өңірде және дәл осы кезеңде басталғаны расталады [Мошкова 1963: 15]. Б.д.д. VI ғасырдың соңы – V ғасырдың басындағы бай жерлеулерде прохоровтық белгілер кешені анық көрінеді: диагональды жерлеулер, иықшалы қабірлер, борлы және ақ төсемелер, дөңгелек түпті керамика. Екіншіден, ерте прохоровтық жерлеу ғұрпы белгілері әртүрлі ескерткіштерде шашыраңқы емес, біртұтас бай кешендер аясында өзара тығыз байланыста

байқалады. Бұл Оңтүстік Орал ақсүйектерінің б.д.д. VI ғасырдың соңы – V ғасырдың басында автохтонды прохоров мәдениетінің жерлеу дәстүрлер кешенін тікелей қалыптастырғанын көрсетеді. Мәдени негіз мәселесіне келсек, ең күшті байланыстар шығыс және оңтүстік-шығыс аймақтарымен байқалады. Қола дәуірінен бастау алатын жергілікті дәстүрлер (таспен қапталған үйінділер, «мұртты» обалар, қабір ішіндегі ошақтар, айқыш пішінді шұңқырлар, тас немесе топырақ қоршаулар, ат әбзелдері) осы мәдени қабатты айқындайды. Заттық мәдениетте де шығыс және оңтүстік-шығыс параллельдері айқын: сақтық сипаттағы ұзын семсерлер (құлақты грифон бейнелі сабымен), торевтика бұйымдары, сапты және жарылған ұңғылы жебе ұштары, қайық тәрізді құрбандық үстелдері.

4 Нәтижелер. Осы деректер негізінде қарастырылып отырған кезеңдегі Орал маңы мен сырты көшпелілерінің дәстүрлік қабатының қалыптасуында сақ типтес мәдениеттер шешуші рөл атқарды деп айтуға болады. Оңтүстік Орал халқының Оралдың орманды-далалық, Қазақстан және Орта Азия тайпаларымен жақындығы олардың қола дәуіріндегі туыстас мәдениеттермен генетикалық байланысына, өзара инфильтрацияларға және меридиандық маусымдық көші-қондарға негізделген тұрақты тайпааралық қатынастарға байланысты болуы ықтимал. Сонымен бірге б.д.д. VI ғасырдың соңындағы Орта Азиядағы тарихи жағдай (Кир мен I Дарий жорықтары, Хорезм мемлекетінің қалыптасуы) да мәдени үдерістерге ықпал еткен болуы мүмкін [Доватур және т.б. 1982: 188]. Скиф және савромат параллельдері мәселесі күрделірек, алайда Оңтүстік Орал көшпелілері сақ типтес мәдениеттер шеңберінің шығыс шебін құрай отырып, белгілі бір кезеңде батыс ықпалдарын да қабылдаған болуы ықтимал. Жалпы алғанда, археологиялық мәдениеттің қалыптасуы – күрделі, көпқырлы үдеріс. Ол тек материалдық қалдықтар жиынтығы ғана емес, ең алдымен адамдардың әрекеті арқылы орнаған өзара байланыстар жүйесі болып табылады. Кез келген археологиялық мәдениет нақты тарихи жағдайлар аясында қалыптасып, бірнеше мәдениқұраушы факторлардың өзара ықпалы нәтижесінде дамиды.

Б.д.д. V–IV ғғ. тоғысында бұрынғы нормативтік жүйе белсенді түрде өзгеріске ұшырай бастағаны анық. Бұған дейін әскери және, мүмкін, абыздық (жрецкое) сословиенің идеологиялық ерекшеленуінің бір құралы болып келген кейбір дәстүрлер (оңтүстікке бағдарлау, ақымды, катакомбалар) қарапайым халық арасында

кеңінен тарала бастады. Дромосты камералық қабірлер ұжымдық жерлеулермен бұрынғыдай тек қоғамның элиталық бөлігі үшін тұрғызылды және шын мәнінде аса ақымды көлемге жетті (мысалы, Филипповтік обалар). Аталған өзгерістердің барлығы жерлеу ғұрпының басқа да белгілерінің белгілі бір деңгейде өзгеруіне сәйкес келді немесе соған себеп болды. Мұндай қайта құруға, ең ықтимал, қоғамның күшейген, бәлкім жаппай сипат алған әскери сипаты түрткі болған. Бұл құбылыстың себептері өзінше анық емес, алайда олар, сөзсіз, Оңтүстік Орал сырты мен Оңтүстік Орал маңы географиялық орналасуымен, сондай-ақ мүмкін экологиялық өзгерістермен байланысты. Күшейген әскери белсенділік пен оңтүстік оралдық көшпелілердің қуаты б.д.д. IV–III ғғ. тоғысында олардың Еділ мен Дон бойындағы савроматтарды тікелей жаулап алуына алып келді. Осы қозғалыстар мен байланыстар ерте сармат мәдениеті кешенінде елеулі өзгерістер туғызды, тіпті оның жекелеген элементтерінің (мысалы, түбі дөңгелек талық ыдыстар) жойылып кетуіне себеп болды. Алайда сармат жерлеу ғұрпының мәдени-ерекше белгілері сақталып, Төменгі Дон мен Еділ бойындағы постсавроматтық халық арасында кең таралды.

5 Қорытынды. Жүргізілген талдау Оңтүстік Оралдың Қазақстандағы аймағында, соның ішінде Ақтөбе өңіріне шектес кеңістікте, б.з.д. VII–IV ғасырлар аралығында подбойлы және катакомбалы жерлеу дәстүрінің қалыптасуы мен дамуы күрделі мәдени-тарихи үдерістер аясында жүзеге асқанын көрсетеді [Доватур және т.б. 1982: 112]. Ақымды қабірлер бұл аумақта алғаш рет б.д.д. VII–VI ғасырларда пайда болып, IV ғасырға дейін өмір сүрсе, катакомбалы жерлеулер VI–V ғасырлардан бастап тарала бастайды. Олардың құрылымдық ерекшеліктері, жерлеу ғұрпы және инвентарь кешені Солтүстік және Орталық Қазақстан, сондай-ақ Арал маңы сақ мәдениеттерімен тығыз байланысын дәлелдейді. Материалдар ақымды және катакомбалы қабірлердің кездейсоқ құбылыс емес, әлеуметтік жіктелудің күшеюімен және элиталық жерлеу кешендерінің қалыптасуымен сабақтас құбылыс екенін айғақтайды. Көп жағдайда олар ірі орталық обалармен қатар орналасып, күрделі ағаш құрылыстармен және бай қару-жарақ, ат әбзелдерімен бірге кездеседі. Бұл жерлеулер ерте көшпелілер қоғамындағы мәртебелік иерархияның археологиялық көрінісі болып табылады. Сонымен қатар, жерлеу дәстүріндегі бірқатар белгілердің (ақымды катакомба, оңтүстік бағдар, дромосты құрылымдар) шығу тегі

Орта Азия және сақ мәдени ортасымен байланысты екенін көрсетеді. Ал жергілікті қола дәуірінен бастау алатын дәстүрлер бұл мәдени қабатты өңірлік ерекшелікпен толықтырған. Осылайша, Оңтүстік Оралдың Қазақстандағы бөлігі ерте көшпелілердің мәдени генезисінде шеткері аймақ емес, керісінше, шығыс, оңтүстік-шығыс және ішінара батыс ықпалдар тоғысқан, жаңа жерлеу идеологиясы қалыптасқан маңызды мәдени аймақ болғаны анықталды.

Ғылыми жетекші: Мамедов А.М.

ӘДЕБИЕТ

Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М.: Наука, 1982. 455 с.

Железчиков Б.Ч., Кригер В.А. Катакомбные захоронения Уральской области // СА. 1978. №4. С. 48–55.

Исмаилов Р.Б. К вопросу о памятниках гумаровского типа в Восточной Европе (древнейший скифский курган из Южного Приуралья) // Скифская эпоха Алтая: Сборник тезисов конф. (г. Барнаул, 1986 г.) / Отв. ред. Ю.Ф. Кирюшин. Барнаул: АлтГУ, 1986. С. 34–36.

Литвинский Б.А. Археологические открытия в Таджикистане за годы Советской власти и некоторые

проблемы древней истории Средней Азии // ВДИ. 1964. №4. С. 3–21.

Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 56 с.

Сиротин С.В. Катакомбные погребения ранних кочевников в зауральской башкирии // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2016. Т. 18. №6. С. 204–208.

Смирнов К.Ф. Дромосные могилы ранних кочевников Южного Приуралья и вопрос о происхождении сарматских катакомб // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы / Отв. ред. Л.В. Черепнин. М.: Наука, 1978. С. 148–156.

Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке. М.: Наука, 1975. 176 с.

Таиров А.Д. К вопросу о связях ранних кочевников Южного Зауралья с Приаральем, Северным и Центральным Казахстаном // Наука в ускорении социально-экономического развития. Секция гуманитарных наук: Тезисы докладов конф. (г. Челябинск, 1988 г.). Челябинск, 1988. С. 45–46.

Таиров А.Д. Новые памятники раннего железного века из Южного Зауралья // Ранний железный век и средневековые Урало-Иртышского междуречья: Сб. науч. тр. / Отв. ред. А.Д. Таиров. Челябинск: ЧГУ, 1987. С. 10–25.

ТАЛДЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ПАРКІ – ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДА ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЗАМАНАУИ МОДЕЛІ

Аннотация. Мақала Орталық Қазақстанның Шет ауданындағы Талды археологиялық паркінің тарихи-мәдени мұраны білім беру жүйесіне интеграциялаудағы педагогикалық рөлін кешенді зерттеуге арналған. Зерттеуде Ақкезең және Байқасқа қонысында 2021–2025 жылдары жүргізілген қазба жұмыстарының деректері, Беғазы-Дәндібай мәдениетінің монументалды сәулет өнері және инновациялық педагогикалық технологиялар (жобалау, визуализация, тәжірибелік реконструкция) кешенді пайдаланылды. Теориялық негіз ретінде Джон Дьюидің «Тәжірибе және білім беру» концепциясы мен қазіргі педагогикалық инноватиканың принциптері алынды. Зерттеу нәтижесінде Байқасқа қонысының б.д.д. III–II ғасырлардағы шаруашылық-мәдени типі, ерте урбанизациялық белгілері айқындалып, археологиялық зерттеу деректерін оқыту үдерісіне тиімді енгізудің нақты жолдары ұсынылды. Далалық тәжірибе барысында студенттер теориялық білімдерін нақты кәсіби дағдыларға айналдыра отырып, ғылыми ізденіске тікелей қатысты. Үш кезеңдік эксперимент схемасы (теориялық дайындық, далалық иммерсия, рефлексиялық өнім шығару) студенттердің сыни ойлауын дамытып, ұлттық бірегейлікті нығайтатыны дәлелденді.

Түйін сөздер: Талды археологиялық паркі, Беғазы-Дәндібай мәдениеті, археологиялық мұра, білім беру инновациялары, кәсіби практика, тәжірибелік оқыту, Ақкезең қонысы, Байқасқа қорымы, педагогикалық фасилитация, тарихи сана

THE TALDY ARCHAEOLOGICAL PARK: A MODERN MODEL FOR UTILIZING HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN EDUCATION

Abstract. This research explores the role of the Taldy Archaeological Park, located in the Shet district of Central Kazakhstan, in integrating historical and cultural heritage into the modern educational framework. The study substantiates a new methodological model where archaeological sites serve not merely as artifact collections, but as active educational platforms designed to enhance cognitive activity, develop critical thinking, and strengthen national identity among pupils and students. The methodology synthesizes data from archaeological excavations conducted at the Akkezen and Baikaska settlements (2021–2025), the monumental architecture of the Begazy-Dandybai culture, and innovative pedagogical technologies, including project-based learning, visualization, and experimental reconstruction. The theoretical foundation is grounded in John Dewey's 'Experience and Education' concept and principles of contemporary pedagogical innovation. The findings identify the socio-economic and cultural patterns of the Baikaska settlement during the 3rd–2nd centuries BC, its early urbanization characteristics, and effective pathways for incorporating these research processes into the educational curriculum.

Keywords: Taldy Archaeological Park, Begazy-Dandybai culture, archaeological heritage, educational innovations, professional practice, experiential learning, Akkezen settlement, Baikaska burial ground, pedagogical facilitation, historical consciousness

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПАРК ТАЛДЫ – СОВРЕМЕННАЯ МОДЕЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Статья посвящена комплексному изучению роли Талдинского археологического парка Шетского района Центрального Казахстана в интеграции историко-культурного наследия в современную систему образования. В ходе исследования использовались данные раскопок на поселениях Аккезен и Байқасқа (2021–2025), монументальная архитектура Бегазы-Дандыбаевской культуры и инновационные педагогические технологии: метод проектов, визуализация и экспериментальная реконструкция. Теоретической основой послужила концепция Джона Дьюи «Опыт и образование» и принципы современной педагогической инноватики. В результате определены хозяйственно-культурный тип поселения Байқасқа III–II вв. до н.э., его раннеурбанизационные признаки, а также конкретные пути интеграции исследовательских данных в учебный процесс. В ходе полевой практики студенты непосредственно участвовали в научных исследованиях, преобразуя теоретические знания в профессиональные навыки. Трёхэтапная схема эксперимента (теоретическая подготовка, полевая иммерсия, рефлексивный выход продукта) способствовала развитию критического мышления и укреплению национальной идентичности обучающихся.

Ключевые слова: Талдинский археологический парк, Бегазы-Дандыбаевская культура, археологическое наследие, образовательные инновации, профессиональная практика, эмпирическое обучение, поселение Аккезен, могильник Байқасқа, педагогическая фасилитация, историческое сознание

1 Кіріспе. Тарихи-мәдени мұра – бұл халықтың өткені ғана емес, оның болашағының интеллектуалдық және рухани негізі. Қазіргі жаһандану дәуірінде жас ұрпақтың бойында ұлттық кодты сақтау және тарихи сананы қалыптастыру мәселесі мемлекеттік стратегиялық маңызға ие болды. Білім беру жүйесіндегі парадигмалық өзгерістер дәстүрлі, тек теорияға негізделген «кітаптық» оқыту үлгісінің қазіргі ақпараттық қоғамның сұранысын толық қанағаттандыра алмайтынын көрсетті. Білім алушылардың нақты тәжірибе арқылы білім алуына жағдай жасау – заман талабы. Джон Дьюи атап өткендей, білім беру дегеніміз – адамның болашақ тәжірибесін басқаруға мүмкіндік беретін тәжірибені реконструкциялау немесе қайта ұйымдастыру үдерісі [Дьюи 2000: 8].

Орталық Қазақстанның Сарыарқа даласы ежелгі дәуірлерден бастап ірі мәдени және технологиялық орталықтардың бірі болғаны ғылыми тұрғыдан дәлелденген [Марғұлан 1979: 3–10]. Әсіресе, қола дәуірінің соңғы кезеңінде қалыптасқан Бегазы-дәндібай мәдениеті Қазақстан тарихындағы жарқын беттердің бірі болып табылады. Бұл мәдениеттің ескерткіштері шоғырланған Талды археологиялық паркі бүгінгі таңда тек ғылыми зерттеу объектісі ғана емес, сонымен қатар білім беру саласындағы инновациялық модельдерді сынақтан өткізетін ірі алаңға айналып отыр.

Қарағанды облысының Шет ауданында, Талды өзенінің көркем аңғарында орналасқан Талды тарихи-археологиялық паркі – тас дәуірінен бастап этнографиялық қазіргі заманға дейінгі ескерткіштерді қамтитын, адамзат дамуының үздіксіз хронологиясын көрсететін бірегей кешен [Амиров 2021: 3]. Бұл парк тек тарихи жәдігерлерді сақтайтын ғылыми-зерттеу алаңы немесе туристік нысан емес, ол ең алдымен жас ұрпақты тарихи санаға, ұлттық бірегейлікке, отансүйгіштікке және іргелі ғылыми ізденіске баулитын озық педагогикалық зертхана қызметін атқарады.

Тарихи кеңістікті педагогикалық мақсатта қолдану оқушылар мен жоғары оқу орындарының студенттеріне өткен ғасырлардың материалдық және рухани мәдениетімен тікелей байланыс орнатуға, аудиторияда алған теориялық білімдерін далалық практикамен ұштастыруға және прагматикалық педагогиканың «іс-әрекет арқылы оқу» тұжырымдамасын нақты өмірде жүзеге асыруға теңдессіз мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – Талды археологиялық паркіндегі Ақкезең қонысын зерттеу нәтижелерін педагогикалық инновациялармен байланыстыра отырып, тарихи мұраны оқу үдерісінде пайдаланудың тиімді жолдарын көрсету. Археологиялық мұраны білім беру үдерісіне кешенді түрде интеграциялау теория мен практиканың тиімді үйлесімін қамтамасыз етіп, білім алушылардың сыни ойлауын дамытады және ұлттық бірегейлікті нығайтады деген болжам ұсынылады.

2 Зерттеу әдістері. Педагогикалық және инновациялық оқыту әдістері. Археологиялық материалдарды білім беру үдерісіне енгізу үшін жобалау әдісі қолданылды. Бұл әдіс оқушылардың ақпаратты өз бетінше іздеуіне және нақты нәтиже шығаруына бағытталған [Полат 2004: 4]. Талды археологиялық паркі жағдайында тарихи-мәдени мұраны білім беру саласына интеграциялаудың әдістемелік негізі тұлғалық-бағдарланған және құзіреттілік тәсілдеріне сүйенеді [Муканова, Тулегенова 2020: 102]. Оқыту үдерісі дәстүрлі «дайын білімді беру» үлгісінен «іс-әрекет арқылы оқу» қағидасына ауыстырылған [Дьюи 2000: 152]. Бұл тәсіл білім алушының тек ақпаратты игеріп қана қоймай, тарихи нысанмен тікелей байланыс орнатуына, зерттеушілік дағдыларын дамытуына бағытталған [Муканова, Тулегенова 2020: 103].

Парк аумағында білім беру бағдарламаларын іске асыруда келесідей белсенді оқыту әдістері қолданылады:

1. Визуализация және тарихи иммерсия әдісі. Бұл әдістің негізі – ескерткіштердің бастапқы бейнесін табиғи ландшафт аясында көрсету [Амиров 2020: 15]. Нысандардың әсерлі әрі есте қаларлық бейнелері білімнің терең де берік сақталуын қамтамасыз етеді [Мынбаева, Сәдуақасова 2012: 6].

2. Эмпатия әдісі. Оқушы зерттеліп жатқан нысанның немесе сол дәуір адамының кейпіне еніп, нысанды «іштей» тануға тырысады [Мынбаева, Сәдуақасова 2012: 164]. Мысалы, «Қола дәуірінің шебері» рөлінде керамикалық ыдыстың жасалу технологиясын түсіндіру арқылы эвристикалық өнім жасайды.

3. Жобалау әдісі. Білім алушылар нақты мәселені шешуге бағытталған дербес жобалармен жұмыс істейді [Полат 2017: 1]. Бұл әдіс оқушының еркіндігін және алынған нәтижеге деген жауапкершілігін арттырады [Мынбаева, Сәдуақасова 2012: 7; Полат 2017: 1].

4. «PRISMA» сұрақтар жүйесі. Нысанды жан-жақты талдау үшін 8 негізгі бағыт бойынша (формасы, функциясы, себептілігі т.б.) сұрақтар қойылады [Мынбаева, Сәдуақасова 2012: 154]. Бұл әдіс сыни ойлауды қалыптастырады.

Педагогикалық эксперименттің схемасы және шарттары. Талды паркі базасында білім беру моделін сынақтан өткізу мақсатында үш кезеңдік эксперимент схемасы іске асырылады:

1-кезең: Дайындық (Теориялық фаза). Оқушылар топографиялық карталармен, архивтік мәліметтермен және ғалымдардың, мысалы, Ә.Х. Марғұланның

еңбектерімен танысады [Марғұлан 1979: 8; Амиров 2024: 4]. Мұнда «Өлкетану» пәнінің әдістері – картографиялық және статистикалық талдау қолданылады [Өлкетану 2018: 1].

2-кезең: Иммерсия (Далалық фаза). Білім алушылар тағылымдамашы ретінде археологиялық практикаға қосылады. Олар маманның бақылауымен қазба жұмыстарына қатысып, артефактілерді құжаттау үдерісін көреді. Бұл кезеңде «зерттеушілік интервью» және БПЛА арқылы «дистанциялық бақылау» әдістері пайдаланылады [Амиров 2021: 13; Амиров 2024: 5].

3-кезең: Өнім шығару (Рефлексиялық фаза). Эксперимент қатысушылары алынған мәліметтер негізінде «коллаж» немесе «фотоальбом» форматында материалдар дайындайды [Мынбаева, Сәдуақасова 2012: 154]. Бұл – жобалық жұмыстың соңғы өнімі [Полат 2017: 1].

Педагог-менеджердің рөлі мен фасилитация. Бұл модельде мұғалім тек ақпарат беруші емес, «педагог-менеджер» және «фасилитатор» (білім алушылардың өзара іс-қимылын жеңілдетіп, ортақ мақсатқа жетуіне жол ашатын жетекші) рөлін атқарады. Ол топтық нормаларды белгілейді және білім алушының өз бетінше шешім қабылдауына жағдай жасайды [Мынбаева, Сәдуақасова 2012: 198; Муканова, Тулегенова 2020: 43]. Фасилитация әдісі студенттердің 90%-ға дейін ақпаратты меңгеруіне мүмкіндік береді [Мынбаева, Сәдуақасова 2012: 51].

Кәсіби археологиялық практиканы ұйымдастырудың әдіснамалық және психологиялық негіздері. Ашық аспан астындағы археологиялық парктердің тағы бір аса маңызды педагогикалық қызметі – жоғары оқу орындарының «Тарих» және «Археология» мамандықтары бойынша білім алатын студенттері үшін кәсіби далалық практика базасы болуы. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының (МЖБС) талаптарына сәйкес, «6B01601 – Тарих», «6B01408 – Тарих, құқық негіздері және кәсіпкерлік», «6B02204 – Тарих» немесе «6B02203 – Археология және этнология» мамандықтарының 1 курс студенттері үшін далалық кәсіби археологиялық практика міндетті оқу компоненті болып есептеледі.

Практика барысында студенттер мынадай іргелі кәсіби құзыреттіліктерді меңгереді. Біріншіден, қатаң әдістемелік дағдыларды қалыптастыру: қазба жұмыстарын ғылыми алгоритмдерге сай жүргізу, нивелирлеу, топографиялық түсірілімдер жасау және стратиграфиялық бейнелерін масштабқа сай сызу. Екіншіден, табылған артефактілермен тікелей

жұмыс істеу: керамика сынықтарын, остеологиялық материалдарды немесе коррозияға ұшыраған металл бұйымдарды алғашқы камералдық өңдеуден өткізу, тазалау, шифрлау және ғылыми құжаттау. Оқу іс-әрекетін рефлексивті бақылау мақсатында әрбір студент «Практикант күнделігін» жүргізуге міндетті. Педагогикалық психология тұрғысынан алғанда, ол Джон Дьюи мен Дэвид Колб тұжырымдамаларында айтылған «рефлексивті бақылау» кезеңінің нақты, материалдық көрінісі [Дьюи 2000: 155].

3 Нәтижелер. 2024 жылғы далалық маусымда Талды тарихи-археологиялық паркінде Академик Е.А. Бекетов атындағы Қарағанды университетінің 120-дан астам студенті Байқасқа қорымы мен Ақкезең қонысында кешенді зерттеулер жүргізді (1-сур.). Университеттің зерттеу университеті мәртебесін алуы (2024 жылғы 5 сәуірдегі №256 қаулы) ғылыми жұмыстардың әдістемелік сапасын арттырып, студенттердің 3D сканерлеу мен фотограмметриялық құжаттау сияқты инновациялық әдістерді толық меңгеруіне мүмкіндік берді. Байқасқа қорымындағы «Қорғантас» кешенін зерттеу барысында б.д.д. IV–I ғасырларға жататын, сақ дәуірінен ғұн-сармат кезеңіне өту уақытын сипаттайтын «Қорғантас» типтес интактілі (тоналмаған) кешені табылды. Нысанның стратиграфиялық талдауы мен табылған

артефактілердің морфологиялық сипаттамасы төмендегідей авторлық деректерді ұсынады:

1. Жерлеу ғұрпы: Тас үйіндісінің астындағы қабырда мәйіт арқасымен, созылған күйінде жатқызылған. Бұл қалып ерте темір дәуірінің соңғы кезеңіне тән ескерткіштердің басты белгісі болып табылады.

2. Темір ақинақ: Ұзындығы 40–50 см темір қанжардың конструктивті ерекшеліктеріне ыңғайлы тұтқа, тұзу крест (балдақ), қисық шыңы және қан ағызатын ойығы жатады. Бұл аймақтағы әскери элитаның қару-жарақ жүйесіндегі технологиялық ілгерілеудің айқын көрсеткіші.

3. Остеологиялық және керамикалық деректер: Жерлеу камерасынан ұсақ малдың 3 бас сүйегі мен салттық мақсатта қолданылған керамикалық ыдыстар табылды. Ыдыстардың орналасу позициясы олардың жерлеу рәсіміндегі магиялық функциясын айқындайды.

Ақкезең қонысындағы қазба жұмыстары оның протокалалық құрылымын дәлелдеді. Зерттеу барысында көлемі 13×12 м құрайтын ауқымды қоғамдық ғимарат анықталды. Оның іргетасы салмағы жарты тоннаға дейін жететін монументалды тас плиталармен жабылған, бұл нысанның діни немесе әлеуметтік жиын орны болғанын көрсетеді.

1-кесте. 2024 жылғы Талды паркіндегі негізгі археологиялық олжалар мен сипаттамалар

Зерттеу нысаны	Жәдігер түрі	Мерзімделуі	Ғылыми маңызы мен ерекшелігі
Байқасқа қорымы	Темір ақинақ	б.д.д. III–II ғғ.	Ыңғайлы тұтқа, қан ағызатын ойығы бар сирек қару үлгісі
Қорғантас кешені	Интактілі жерлеу	б.д.д. IV–I ғғ.	Тоналмаған, мәйіттің қалыбы ерте темір дәуіріне тән
Ақкезең қонысы	Қоғамдық ғимарат	Қола/Темір дәуірі	Көлемі 13×12 м, салмағы 0,5 тонналық плиталар қолданылған
Байқасқа (жалпы)	Остеологиялық олжалар	Өтпелі кезең	Салттық мақсаттағы ұсақ малдың 3 бас сүйегі

4 Талқылау. Талды паркіндегі зерттеулердің нәтижелерін талдау жұмыс басында қойылған гипотезаны археологиялық практиканы эксперименталды оқытумен ұштастыру білім алушының кәсіби құзыреттілігін түбегейлі өзгертеді деген тұжырымды толық растайды. Джон Дьюидің «Тәжірибелік білім» концепциясы аясында Ақкезең қонысы «ашық аспан астындағы аудитория» ретінде қарастырылды. Мұндағы үйлердің «қотан» жүйесімен (жартылай

шеңбер) орналасуы тек архитектуралық шешім емес, ежелгі қауымдық бірліктің және әлеуметтік иерархияның көрінісі болып табылады [Марғұлан 1979: 165]. Бұл жүйенің авторлық интерпретациясы оны қазақтың дәстүрлі ауыл құрылымының бастауы ретінде негіздейді.

Студенттердің табылған темір ақинақ пен керамикалық ыдыстарды зерттеуі «объектілік білім» жинақтауға мүмкіндік берді. Артефактпен тікелей

байланыс жасау арқылы білім алушы теориялық ақпаратты практикалық тәжірибемен синтездеді. Ғалымдардың пікірінше, мұндай жерлеу түрлері мен жәдігерлердің әлеуметтік стратификацияны (шағын, орта, үлкен обалар) көрсетуі көшпелілер қоғамындағы мүлік теңсіздігінің қалыптасу үдерісін ашады.

Педагогикалық фасилитация және шектеулер.

Зерттеу барысында педагогтың «фасилитатор» (білім алушылардың өзара іс-қимылын жеңілдетіп, ортақ мақсатқа жетуіне жол ашатын жетекші) рөлінде болуы студенттердің сыни ойлау қабілетін арттыруға септігін тигізді. Алайда, зерттеу нәтижелерін интерпретациялауда кейбір шектеулер бар:

- Технологиялық шектеулер: Қазіргі таңда Қазақстанның ғылыми орталықтары археологияда 3D технологияларын қолданудың бастапқы кезеңінде тұр, бұл цифрлық модельдерді ауқымды сараптау мүмкіндігін тежейді.

- Хронологиялық мәселелер: Қорғантас тип-тес жерлеулердің нақты мерзімделуі зертханалық талдаулардан кейін ғана толық нақтыланады.

Қорыта айтқанда, Талды паркіндегі жұмыстар «өлі тарихтан» «тірі тәжірибеге» көшудің тиімді моделі болды. Алынған авторлық нәтижелер Орталық Қазақстанның өтпелі кезеңі туралы ғылыми түсінікті кеңейтіп, болашақ археологтардың ғылыми әлеуетін қалыптастыруда шешуші рөл атқарды.

5 Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Талды археологиялық паркінің тарихи-мәдени мұраны білім беру саласында пайдаланудың заманауи моделі ретіндегі педагогикалық әлеуеті дәлелденді. Ақкезең және Байқасқа қоныстары Орталық Қазақстанның ежелгі өркениет ошағы екені расталып, Беғазы-дәндібай мәдениетінің материалдық ескерткіштері инновациялық педагогикалық технологиялардың тиімді алаңы ретінде қолданылды.

Зерттеу барысында бірнеше маңызды нәтижеге қол жеткізілді. Джон Дьюидің «іс-әрекет арқылы оқу» тұжырымдамасы мен заманауи инновациялық әдістерді (визуализация, эмпатия, жобалау, PRISMA жүйесі) біріктіру археологиялық ескерткіштерді «өлі тарихтан» «тірі тәжірибеге» трансформациялауға мүмкіндік берді. Үш кезеңдік эксперимент схемасы студенттердің кәсіби құзыреттіліктерін жүйелі қалыптастыруға ықпал етті.

Зерттеудің басында қойылған болжам расталды: археологиялық мұраны білім беру үдерісіне кешенді интеграциялау теория мен практиканың тиімді үйлесімін қамтамасыз етіп, сыни ойлауды дамытады және ұлттық бірегейлікті нығайтады. Болашақта

«Қазақстан тарихы» мен «Өлкетану» пәндеріне Талды паркіндегі қысқа мерзімді білім беру модульдерін енгізу және республикалық деңгейдегі «Ашық аспан астындағы музей» желісін құру ұсынылады.

Ғылыми жетекшісі: Амиров Е.Ш.

ӘДЕБИЕТ

Амиров Е.Ш. Проведение археологических исследований на памятниках Талдинского историко-археологического парка, Карагандинская область, Шетский район: науч.-исслед. отчет / Е.Ш. Амиров. Қарағанды, 2024. 54 с. Архив Центра по сохранению историко-культурного наследия Карагандинской области. Д.1291

Амиров Е.Ш. Проведение исследовательских работ и создание полного научного проекта Талдинского историко-археологического парка: науч.-исслед. отчет / Е.Ш. Амиров. Қарағанды, 2020. 50 с. Архив Центра по сохранению историко-культурного наследия Карагандинской области. Д.259

Амиров Е.Ш. Проведение исследовательских работ и создание полного научного проекта Талдинского историко-археологического парка: науч.-исслед. отчет / Е.Ш. Амиров. Қарағанды, 2021. 47 с. Архив Центра по сохранению историко-культурного наследия Карагандинской области. Д.15

Амиров Е.Ш. Проведение исследовательских работ и создание полного научного проекта Талдинского историко-археологического парка: науч.-исслед. отчет / Е.Ш. Амиров. Қарағанды, 2023. 73 с. Архив Центра по сохранению историко-культурного наследия Карагандинской области. Д.368

Дьюи Дж. Демократия и образование: пер. с англ. / Дж. Дьюи. М.: Педагогика-Пресс, 2000. 384 с.

Кадирбаева Д.А., Жұмабеков Ж.А. Өлкетану: оқу-әдістемелік нұсқаулық. / жалпы ред. басқ. проф. Р.М. Жұмашев. Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2017. 84 бет.

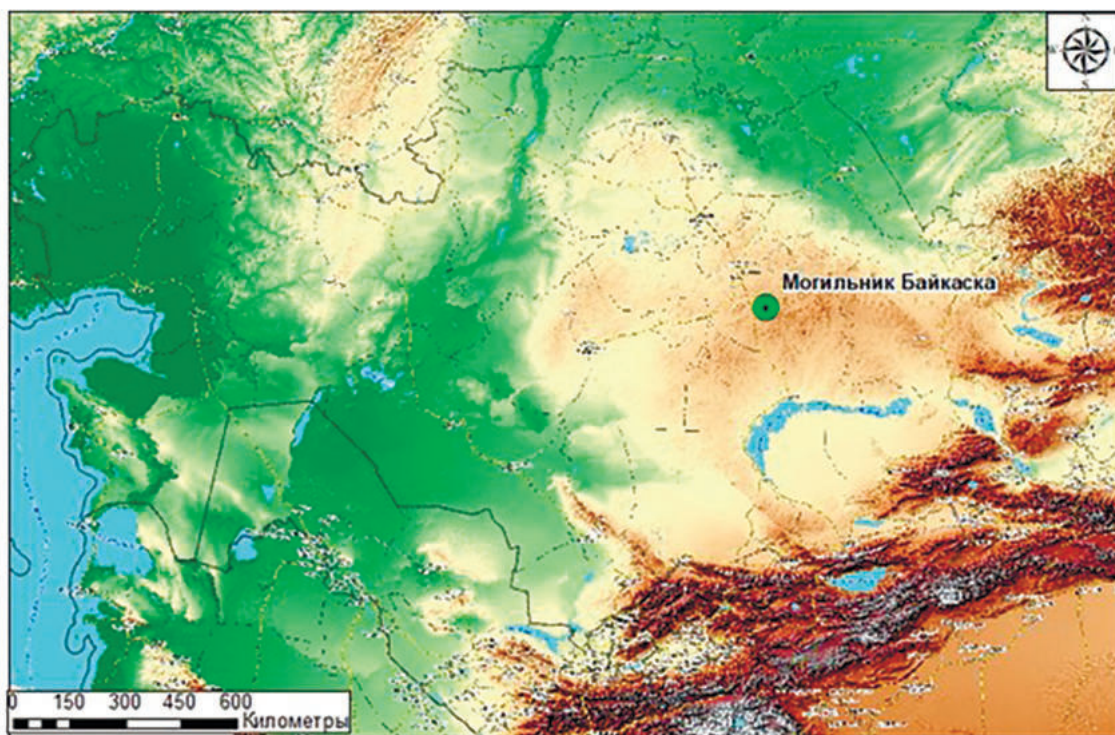
Маргулан А.Х. Беғазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / Алматы: Ғылым, 1979. 360 б.

Муканова Н.Е., Тулегенова Б.Н. Педагогикалық шеберлік: оқу-әдістемелік құрал. Орал: БҚМУ, 2020. 108 б.

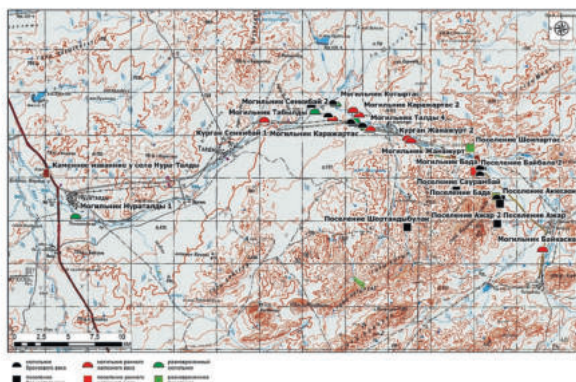
Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Инновационные методы обучения, или Как интересно преподавать: учеб. Пособие. Алматы: Қазақ университеті, 2012. 355 с.

Полат Е.С. Метод проектов: история и теория вопроса // Школьные технологии. 2004. № 6. С. 3–11.

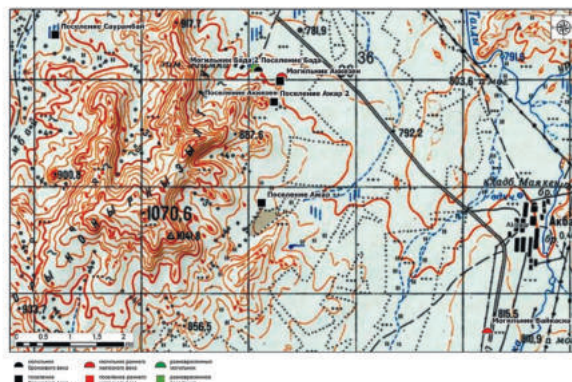
Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие / Е.С. Полат. М.: Академия, 2017. 272 с.

1–сур. Қазақстан картасындағы Байқасқа қорымы ([Амиров 2024: 13] бойынша)

2–сур. Жергілікті жердің картасындағы Байқасқа қорымы ([Амиров 2024: 14] бойынша)

3–сур. Жергілікті жердің картасындағы Байқасқа қорымы ([Амиров 2024: 14] бойынша)

Ф.А. ЕСМАХАН

Есмахан Фариза Асылбекқызы

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,

Астана қ., Қазақстан;

esmanfariza@gmail.com

СОРТӨБЕ-1 ЖӘНЕ СОРТӨБЕ-2 ҚАЛАЛАРЫНАН ТАБЫЛҒАН ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕР БҰЙЫМДАРЫ

Аннотация. Мақалада Сырдария өңіріндегі Сортөбе-1 және Сортөбе-2 қалаларынан табылған қолданбалы өнер бұйымдары қарастырылады. Зерттеу 2017–2020 жылдары жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында алынған материалдар негізінде жасалды. Қолөнер бұйымдары тас, сүйек пен мүйіз, металфл, шыны және керамика материалдары бойынша жіктеліп, олардың типологиясы, жасалу техникасы және функционалдық ерекшеліктері талданды. Бұйымдардың көркемдік өңделу ерекшеліктері мен технологиялық сипаттамалары ортағасырлық қалалық мәдениеттің даму деңгейін айқындауға мүмкіндік береді. Алынған археологиялық деректер Сортөбе қалаларындағы қолөнер өндірісінің тұрмыстық және сәндік бағытта дамығанын көрсетеді. Сонымен қатар материалдар Сырдария өңірінің ортағасырлық мәдени үдерістері мен оғыз дәуірінің мәдени дәстүрлері аясында салыстырмалы түрде бағаланады.

Түйін сөздер: Сортөбе, қолданбалы өнер, археология, Сырдария өңірі, орта ғасыр, оғыздар

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2026–2028 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеу бағдарламасы шеңберінде, ЖТН BR 31714853 жобасы аясында даярланды.

ПРЕДМЕТЫ ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА ИЗ ГОРОДИЩ СОРТОБЕ 1 И СОРТОБЕ 2

Аннотация. В статье рассматриваются изделия прикладного искусства, выявленные на городищах Сортөбе 1 и Сортөбе 2, расположенных в Сырдарьинском регионе. Исследование основано на материалах археологических раскопок, проведённых в 2017–2020 гг. В работе проанализированы изделия из камня, кости и рога, металла, стекла и керамики, рассмотрены их типология, техника изготовления, функциональные и художественные особенности. Анализ декоративных элементов и технологических приёмов позволяет охарактеризовать уровень развития ремесленного производства и прикладного искусства в средневековой городской среде. Полученные материалы рассматриваются в контексте культурных процессов Сырдарьинского региона и традиций огузского периода.

Ключевые слова: Сортөбе, прикладное искусство, археология, Сырдарья, средневековье, огузский период

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитетом науки МНВО РК на 2024–2026, ИРН BR24992939.

OBJECTS OF APPLIED ART FROM THE SORTOBE 1 AND SORTOBE 2 SETTLEMENTS

Abstract. This article examines applied art objects discovered at the medieval settlements of Sortobe 1 and Sortobe 2 located in the Syr Darya region. The study is based on materials obtained during archaeological excavations conducted between 2017 and 2020. Artifacts made of stone, bone and horn, metal, glass, and ceramics are analyzed in terms of typology, manufacturing techniques, functional purpose, and artistic characteristics. The examination of decorative elements and technological features provides insight into the level of development of craft production and applied arts within the medieval urban environment. The materials are also evaluated in the broader context of cultural processes in the Syrdariya region and the traditions of the Oghuz period.

Keywords: Sortobe, applied art, archaeology, Syrdariya region, Middle Ages, Oghuz period

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026., IRN BR24992939.

1 Кіріспе. Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал маңы өңірі көне заманнан бері мәдени және экономикалық байланыстар тоғысқан маңызды аймақтардың бірі болып табылады. Бұл өңірде орналасқан археологиялық ескерткіштер ежелгі және ортағасырлық кезеңдердегі отырықшы және көшпелі мәдениеттердің өзара ықпалдастығын айқын көрсетеді. Арал маңы археологиялық кешені шартты түрде бірнеше мәдени-тарихи аймақтарға бөлінеді: оңтүстігінде Хорезм оазисі, солтүстігінде Кердер аймағы, ал шығыс бөлігінде Сырдарияның ежелгі арналары бойында қалыптасқан Жетіасар мәдениетінің ескерткіштері таралған.

Б.д. I мыңжылдығында Сырдарияның төменгі ағысында өзіндік ерекшеліктері бар тұрақты мәдени орта қалыптасты. Жетіасар мәдениетінің дамуы барысында аймақ тұрғындары көршілес өңірлермен тығыз байланыста болған. Кейінгі кезеңдерде бұл мәдени дәстүрлер Сырдария бойындағы ортағасырлық қалалардың қалыптасуына негіз болды. Солардың қатарында Сырдарияның сол жағалауында орналасқан Сортөбе-1 және Сортөбе-2 қалалары ерекше орын алады.

Сортөбе-1, Сортөбе-2 қалалары Арал маңы өңіріндегі ортағасырлық қалалық мәдениетті зерттеуде маңызды археологиялық нысандардың бірі болып табылады. Қаладан табылған археологиялық материалдар, әсіресе қолөнер бұйымдары, жергілікті тұрғындардың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы және қолөнер өндірісінің дамуы туралы құнды мәліметтер береді. Осы мақалада Сортөбе-1, Сортөбе-2 қалаларынан табылған металл, сүйек, тас және шыныдан жасалған және қошқар бейнесінде жасалған культтік қолөнер бұйымдары қарастырылып, олардың типологиялық ерекшеліктері мен қолданылу қызметі талданады.

2 Зерттелу тарихы және дереккөздер. Ортағасырлық Сортөбе-1, Сортөбе-2 қалалары Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы аумағында, Жосалы кентінен батысқа қарай шамамен 10 км қашықтықта, Сырдария өзенінің сол жағалауында орналасқан.

Ескерткіште 2007 жылы Ж. Құрманқұловтың жетекшілігімен Шірікрат археологиялық экспе-

дициясының барлау отряды (отряд жетекшісі – Ә.Ә. Тәжекеев) археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сонымен қатар «Археолог» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығы» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің (директоры – М. Елеуов) археологиялық тобы Сортөбе-1 қаласында болып, ескерткіштің жоспарын түсіріп, фотоқұжаттама жасады.

Зерттеу барысында су шайып жатқан құлама жарқабақта тазарту жұмыстары жүргізіліп, өзен жағалауында және суда жатқан археологиялық материалдар жиналып, олардың сызбалары мен суреттері тіркелді [Елеуов, Құрманқұлов, 2008: 45].

2017–2020 жылдары Қызылорда облысы әкімдігінің қаржыландыруымен Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің Жанкент археологиялық экспедициясы Ә.Ә. Тәжекеевтің жетекшілігімен Сортөбе-1 және Сортөбе-2 қалаларында жүйелі археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Зерттеу нәтижесінде тұрғын үй кешендері ашылып, қолөнер өндірісіне қатысты бай археологиялық материалдар алынды. Қазба барысында тас, сүйек, металл, шыны және керамикадан жасалған бұйымдар кешені анықталды [Тәжекеев, 2017].

Сортөбенің керамикалық кешені өте бай, онда шамамен VII–VIII ғғ. мерзімделетін бүйірі иінді, қабырғасы бүйірінен ернеуіне қарай сыртқа иілген тостағандар (қызыл ангоб) Жетіасар III кезеңімен мерзімделетін ескерткіштермен және Отырар қаласынан табылған бұйымдармен сабақтас болып келеді. Сонымен қатар Жанкент қазбаларынан табылған, IX–X ғғ. мерзімделетін, үстінде ойып салынған сызықты өрнектері бар қақпақтар, ернеудің сыртындағы жапсырмаға қатты затпен батырып салынған өрнегі бар ыдыстар және әртүрлі мақсатта пайдаланылған «қошқар» бейнесіндегі культтік бұйымдар көп кездеседі [Құрманқұлов, 2007: 112–115].

Осы мақалада 2017–2020 жылдары жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының материалдары негізінде Сортөбе-1 және Сортөбе-2 қалаларындағы қолөнер бұйымдары қарастырылып, олардың технологиялық ерекшеліктері мен тұрмыстық-сәндік қызметі талданады.

3 Талқылау. Қазба барысында табылған археологиялық материалдар, далалық күнделіктер,

фотофиксациялар және ғылыми есептер дереккөз негізін құрайды. Қолданбалы өнер бұйымдары негізінен мәдени қабаттардан, тұрғын үй кешендерінен және шаруашылық нысандарынан анықталды. Табылған заттардың сақталу дәрежесі мен контекстік орналасуы оларды типологиялық және функционалдық тұрғыда талдауға мүмкіндік береді.

Қолданбалы өнер бұйымдарының түрлері. Сортөбе-1 және Сортөбе-2 қалаларынан табылған қолданбалы өнер бұйымдары материалдық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қазба барысында анықталған заттар тұрмыстық қажеттіліктермен қатар ортағасырлық қалалық ортадағы шеберлік деңгейін және көркемдік талғамды көрсетеді. Табылған бұйымдар жасалу материалы мен функционалдық ерекшеліктеріне қарай бірнеше негізгі топтарға бөлінеді: металл бұйымдар, сүйек және мүйізден жасалған заттар, сәндік-әшекей элементтері және керамикалық өнімдер.

1. Металл бұйымдар

Металдан жасалған бұйымдар негізінен тұрмыстық және шаруашылық мақсаттағы құралдар мен сәндік заттардан тұрады. Олардың қатарында пышақ сынықтары, біздер, қапсырмалар, ұсақ ілгектер мен сәндік бекітпелер кездеседі. Кейбір бұйымдардың бетінде қарапайым сызықтық өрнектер мен оймыш іздерінің сақталуы металл өңдеу ісінде эстетикалық элементтердің де қолданылғанын көрсетеді. Бұл деректер жергілікті шеберханаларда металл өңдеу дәстүрінің қалыптасқанын аңғартады. Сондықтан бұл заттар біз қарастырып отырған кезеңде металл өңдеу ісінің жоғары дәрежеде дамығанын көрсетеді.

Қазба материалдары арасынан темір және түсті металдан жасалған бірқатар бұйымдар анықталды. Олардың ішінде қола тоға, алқасы бар қола салпыншақ (подвеска) және қола диск ерекше назар аударады. Қола салпыншақ құйма тәсілімен жасалған, іші қуыс, бір жапырақты және алмұрт тәрізді пішінде дайындалған. Мұндай бұйымдар сәндік қызметпен қатар киім-кешек немесе әбзел элементі ретінде қолданылған болуы мүмкін.

Қола дискі қатты коррозияға ұшыраған. Оның ортасындағы тесігі бұл бұйымның бекіту немесе ілу қызметін атқарғанын болжауға мүмкіндік береді, алайда нақты функционалдық мақсаты әзірге анықталмаған [Тажекеев, 2018; 2020].

Ұқсас металл бұйымдары Жанкент қаласы материалдарында да кездеседі. Онда қола пластиналар,

сақиналар және мыс пен қола бұйымдарының фрагменттері анықталған [Амиргалина, 2014: 178–187].

Жалпы алғанда, металл бұйымдар кешені Сортөбе қалаларында түсті және қара металды өңдеу ісінің дамығанын, сондай-ақ тұрмыстық және сәндік қолөнер бұйымдарының кеңінен пайдаланылғанын көрсетеді.

2. Сүйек және мүйізден жасалған бұйымдар

Қазба жұмыстары барысында сүйек пен мүйізден жасалған ертүрлі бұйымдар анықталған. Олардың қатарында тарақ сынықтары, түйме тәрізді заттар, инеқаптар және тұрмыстық мақсатта қолданылған ұсақ бұйымдар бар.

Өзен жағасындағы жарқабақтан жануар сүйектерімен бірге өңделген сүйек бұйым да табылған. Аталған зат ұсақ малдың түтікше сүйегінен жасалған, пішіні шүмекке ұқсас. Мұндай бұйымдардың ерекшелігі – күнделікті тұрмыста қолдануға қолайлы, өңдеуге жеңіл шикізаттан жасалған [Тажекеев 2018; 2020].

Сүйек және мүйізден жасалған бұйымдардың кейбірінде қарапайым геометриялық өрнек элементтері байқалады, бұл олардың тек тұрмыстық емес, белгілі бір дәрежеде сәндік қызмет те атқарғанын көрсетеді. Осындай өңделген сүйек және мүйіз бұйымдары Жанкент қаласы материалдарында да кездеседі [Амиргалина 2014: 161, 175–177].

Сонымен қатар ұқсас бұйымдар Жетіасар мәдениетіне жататын Қарасар қалаларынан да анықталған, мұнда жануар сүйегі мен мүйізінен жасалған тұрмыстық заттар мен өңделген мүйіз бұйымдары көптеп табылған. Бұл деректер Сырдарияның төменгі ағысында сүйек пен мүйіз өңдеу дәстүрінің кең таралғанын аңғартады.

3. Тастан жасалған бұйымдар

Қазба барысында тастан жасалған тұрмыстық және сәндік бұйымдар анықталды. Олардың ішінде цилиндр пішінді тас құрал ерекше көзге түседі. Пішіні мен көлеміне қарай бұл бұйым соққыш немесе дәнүккіш қызметін атқарған болуы мүмкін.

Сонымен қатар сопақша, беті жылтыр шағын тас құрал табылды. Оның қыш ыдыстарының жанынан анықталуы бұл заттың керамика өндірісінде жылтыратқыш құрал ретінде қолданылғанын болжауға мүмкіндік береді.

Бұдан бөлек, көгілдір тастан жасалған екі моншақ және кварцитке ұқсас ұсақ тас бұйымдар тіркелді [Тажекеев 2017:71; 2019].

Ұқсас тас құралдар мен тас моншақтар Отырар қаласынан табылған заттар арасынан және Жанкент қаласы материалдарынан белгілі. Бұл деректер тас бұйымдардың тұрмыстық қажеттіліктермен қатар қолөнер өндірісінде де кеңінен пайдаланылғанын көрсетеді [Амиргалина 2014: 161, 175–177].

4. Шыныдан жасалған бұйымдар

Қазба барысында шыныдан жасалған бұйымдардың фрагменттері анықталған, олардың басым бөлігі ыдыс-аяққа тиесілі. Шыны негізінен жасыл түсті, кей үлгілерінде інжу-маржан реңкті және қара-қоңыр бояулы жабын сақталған. Қабырғаларының әркелкі болуы бұл бұйымдардың әртүрлі мақсатта дайындалғанын көрсетеді.

Моншақтар және ыдыс жиектері сыртқа қарай сәл иілген, шеттері дөңгеленген, кейбірінде көлденең дөңес сызық түріндегі сәндік элементтер байқалады. Жекелеген тұтқалардың қошқар құлағына ұқсас пішінде жасалуы шыны бұйымдарды безендіруге мән берілгенін аңғартады. Сонымен қатар шағын көлемді шыны ыдыс мойнының фрагменті де тіркелді [Тәжекеев 2017; 2020].

Ұқсас шыны бұйымдарды, оның ішінде қалыпталған өрнек элементтері бар ыдыс фрагменттері мен шыны моншақтар Жанкент қаласы материалдарында да кездеседі.

Шыны бұйымдардың фрагменттері өңір тұрғындарының шыны ыдыстарды тұрмыста қолданғанын және олардың сыртқы безендірілуіне мән берілгенін көрсетеді.

5. Қошқар бейнесіндегі культтік бұйым

Сортөбе қалаларынан табылған ерекше бұйымдардың бірі – қошқар бейнесіндегі культтік тұғыр фрагменті. Мұндай зооморфты пішіндегі бұйымдар Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы ортағасырлық ескерткіштерден де белгілі. Атап айтқанда, ұқсас қошқар бейнесіндегі алтарылар Жанкент қаласы қазбаларынан анықталған. Зерттеушілердің пікірінше, мұндай бұйымдар оғыз тайпаларының діни-ғұрыптық рәсімдерімен байланысты болып, ошақ немесе ғибадат орнының элементі ретінде қолданылған. Бұл деректер Сортөбе мен Жанкент қалаларының материалдық мәдениетінде ортақ дәстүрлердің болғанын көрсетеді [Тәжекеев 2018].

Жасалу техникасы мен көркемдік ерекшеліктері.

Сортөбе-1 және Сортөбе-2 қалаларынан табылған қолданбалы өнер бұйымдары жергілікті қолөнер өндірісінің технологиялық деңгейін және көркемдік

дәстүрін айқын көрсетеді. Табылған материалдардың сан түрлілігі мен өңдеу тәсілдері ортағасырлық шеберлердің бірнеше өндірістік әдістерді меңгергенін аңғартады.

Металл бұйымдар көбінесе соғу, құю және қарапайым қалыптау әдістерімен жасалған. Бұйымдардың бетінде тегістеу және өңдеу іздерінің сақталуы металл өңдеу техникасының жеткілікті дәрежеде дамығанын көрсетеді. Сәндік элементтерде қарапайым сызықтық және нүктелік өрнектердің қолданылуы бұйымдардың тек функционалдық емес, эстетикалық мақсатта да жасалғанын дәлелдейді.

Сүйек және мүйізден дайындалған бұйымдар кесу, жону және жылтырату тәсілдері арқылы өңделген. Олардың бетіне геометриялық өрнектердің ойылып түсірілуі көркемдік талғамның қалыптасқанын байқатады. Бұл бұйымдардың басым бөлігі тұрмыстық қолданысқа арналса да, орындалу нақышы оларды қолданбалы өнер туындылары қатарына жатқызуға мүмкіндік береді.

4 Қорытынды. Сортөбе қалаларында жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде табылған қолөнер бұйымдары Сырдарияның төменгі ағысы өңіріндегі ортағасырлық материалдық мәдениеттің маңызды қырларын көрсетеді. Қазба барысында анықталған металл, сүйек, тас және шыныдан жасалған бұйымдар және қошқар бейнесіндегі культтік фрагменттер жергілікті тұрғындардың тұрмыстық және шаруашылық қызметінде әртүрлі материалдарды кеңінен пайдаланғанын дәлелдейді.

Сүйек және мүйіз бұйымдарының, тас құралдардың, сондай-ақ шыны ыдыс фрагменттері мен моншақтардың болуы Сортөбе тұрғындарының қолөнер өндірісінің белгілі бір деңгейде дамығанын аңғартады. Табылған кейбір бұйымдардың Жанкент қаласы және Жетіасар мәдениеті ескерткіштері материалдарымен ұқсастығы Сырдарияның төменгі ағысы аймағындағы мәдени дәстүрлердің сабақтастығын көрсетеді.

Жалпы алғанда, Сортөбе қалаларынан табылған қолөнер бұйымдары бұл ескерткіштің VIII–IX ғасырлардағы Сырдария бойындағы қалалық мәдениет жүйесінде маңызды орын алғанын көрсетеді. Болашақ археологиялық зерттеулер Сортөбенің тарихи дамуы мен аймақтың ортағасырлық мәдени үрдістерін тереңірек анықтауға мүмкіндік береді.

Ғылыми жетекші: Тәжекеев Ө.Ө.

ӘДЕБИЕТ

Амиргалина Г.Т. Керамический комплекс // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011–2014 гг.) / сост.: *И.А. Аржанцева, А.А. Тажекеев*. Алматы: Издательство «Арыс», 2014. С. 188–240.

Билалов С.У., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. Археологические работы на раннесредневековом городище Сортобе 1 // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2020. № 1. С. 77–88.

Елеуов М., Құрманқұлов Ж. Сортобе. Жанкент және Жент. Түркістан: Тұран баспаханасы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, 2008. 93 б.

Құрманқұлов Ж., Тажекеев А.А., Қзылбаев Т. Городище Сортобе I // Свод памятников истории и культуры РК. Кызылординская область. Алматы, 2007.

Тажекеев А.А. Археологические исследования на городище Сортобе Кармакшинского района Кызылординской области: отчет о научно-исследовательской работе. Кызылорда, 2017. 93 с.

Тажекеев А.А. Археологические исследования на городище Сортобе Кармакшинского района Кызылор-

динской области: отчет о научно-исследовательской работе. Кызылорда, 2018. 111 с.

Тажекеев А.А. Археологические исследования на городище Сортобе Кармакшинского района Кызылординской области: отчет о научно-исследовательской работе. Кызылорда, 2019.

Тажекеев А.А. Археологические исследования на городище Сортобе Кармакшинского района Кызылординской области: отчет о научно-исследовательской работе. Кызылорда, 2020.

Тажекеев А.А., Болелов С.Б., Билалов С.У., Дарменов Р.Т. Археологические работы на городище Сортобе // Маргулановские чтения–2019 (г. Нур-Султан, 19–20 апреля 2019 г.). / Отв. ред. М.К. Хабдулина. Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2019. С. 592–603.

Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т., Билалов С.У., Курманиязов И.С., Султанжанов Ж.К. Археологические работы на городище Сортобе 1 в 2019 г. // Маргулановские чтения–2020 (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.). /Отв. ред Б.А. Байтанаев. В 2-х т. Т. 2. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. С. 434–441.

Ф.З. ЕШАХАНОВА

Ешаханова Феруза Зарипбайқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,

Алматы қ., Қазақстан;

feruza.zaripbaykyzy@mai.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫРЛЫ КЕРАМИКАДАҒЫ КӨК ТҮС

Аннотация. Мақала ортағасырлық сырлы керамикадағы көк түстің қалыптасу тарихын, ерекшеліктерін және маңызын кешенді түрде зерттеуге арналған. Көк түсті алуда қолданылған пигменттердің эволюциясы ерте кезеңдердегі мыс негізді бояғыштардан бастап, XII–XV ғасырларда кең таралған кобальтты бояуларға дейінгі даму үдерісі аясында қарастырылады. Сонымен қатар Мәуереннаһр, Төменгі Еділ қалалары мен Қазақстан аумағындағы ортағасырлық қалалық орталықтардан табылған керамикалық материалдар салыстырмалы түрде қарастырылып, олардың Самарқанд пен Сарай-Бату керамика дәстүрлерімен ортақ технологиялық және көркемдік белгілері анықталды. Зерттеу Таяу Шығыс, Орта Азия және Төменгі Еділ аймақтарындағы археологиялық материалдарға сүйене отырып, көк түстің керамика өндірісіндегі рөлін тарихи тұрғыдан талдауға бағытталған.

Түйін сөздер: ортағасырлық керамика, сырлы керамика, көк түсті бояу, көк түсті сыр, кобальт көк түсі

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде, ЖТН BR24992939 жобасы аясында даярланды.

СИНИЙ ЦВЕТ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ГЛАЗУРОВАННОЙ КЕРАМИКЕ

Аннотация. Статья посвящена комплексному исследованию истории формирования, особенностей и значения синего цвета в средневековой глазурованной керамике. Рассматривается эволюция пигментов, применявшихся для получения синего цвета, начиная с ранних медных красителей и до широко распространённых в XII–XV веках кобальтовых красок. Кроме того, керамические материалы, обнаруженные в городах Мавараннахра, Нижнего Поволжья и средневековых городских центрах на территории Казахстана, анализируются в сравнительном аспекте; выявляются их общие технологические и художественные признаки с традициями Самарканда и Сарай-Бату. Исследование основано на археологических материалах Ближнего Востока, Центральной Азии и Нижнего Поволжья и направлено на исторический анализ роли синего цвета в производстве керамики.

Ключевые слова: средневековая керамика, глазурованная керамика, синяя краска, синяя глазурь, кобальтовый синий

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта BR24992939.

BLUE IN MEDIEVAL GLAZED CERAMICS

Abstract. This article presents a comprehensive study of the formation, characteristics, and significance of the blue color in medieval glazed ceramics. It examines the evolution of pigments used to produce blue, from early copper-based colorants to the cobalt pigments widely employed in the 12th–15th centuries. In addition, ceramic materials discovered in the cities of Mawarannahr (Transoxiana), the Lower Volga region, and medieval urban centers within the territory of Kazakhstan are comparatively analyzed, revealing shared technological and artistic features with the ceramic traditions of Samarkand and Saray-Batu. Based on archaeological evidence from the Near East, Central Asia, and the Lower Volga region, the study aims to provide a historical analysis of the role of blue in ceramic production.

Keywords: medieval ceramics, glazed ceramics, blue pigment, blue glaze, cobalt blue

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRN BR24992939.

1 Кіріспе. Керамика адамзат өркениетінің көне әрі тұрақты материалдық мәдениет нысандарының бірі болып табылады. Неолиттік революциядан бастап қыш өндірісі күнделікті тұрмыстық қажеттіліктерді қамтамасыз етумен қатар, қоғамның технологиялық деңгейі мен эстетикалық талғамын айқындайтын маңызды көрсеткішке айналды. Әр тарихи кезең мен аймақта керамика жасау техникасы, пішіндік ерекшеліктері және көркемдік безендірілуі жергілікті дәстүрлер мен сыртқы мәдени ықпалдардың өзара ықпалдастығы нәтижесінде қалыптасты.

Қазақстан аумағы Ұлы Жібек жолының негізгі тармақтары өткен кеңістік ретінде Таяу Шығыс, Орта Азия және Алтын Орда мәдениеттерін байланыстыратын маңызды аймақ болды. Осы өңірдегі ортағасырлық қалаларда (Отырар, Талғар, Тараз, Сарайшық, Сайрам, Сығанақ) дамыған сырлы керамика өндірісі халықаралық сауда, технологиялық алмасу және көркемдік ықпалдардың нақты көрінісі ретінде айрықша ғылыми маңызға ие.

2 Зерттеу материалдары. Неолиттік революцияның бір бөлігі ретінде қарастырылатын керамиканы адамзат бірнеше мыңдаған жылдар бойы қолданып келеді. Керамика пайда болғаннан бері көзешілер қолынан келгенше оларды өз дүниетанымы мен эстетикалық талғамына сай әшекейлеген.

Көк түсті пигменттердің алғаш рет б.д.д. 5 мың жылдықта Месопотамияда қолданылғаны дәлелденген. Ал б.д.д. XV ғасырда Ежелгі Египет дәуірінде адамзат тарихында көк түсті пигменттер алғаш рет кең ауқымда пайдаланыла бастады. Антикалық кезеңде Вавилон, Грекия, Рим, Парсы, Птолемей әулеті мен Парфия сияқты мемлекеттерде мыс қосылыстарына негізделген пигменттер сәулет пен зергерлік салаларында айтарлықтай дамыды. Дәл осы кезеңде көк түсті сырлы керамика да қалыптаса бастады [Edward 2025, Miti 2025].

Ерте орта ғасырларда ислам әлемінде сырлы қыш өндірісінің дамуына және парсылық кобальт шикізатының кеңінен таралуына байланысты кобальт көк пигменті әлемнің әртүрлі өңірлеріндегі эстетикалық талғамға ықпал ете бастады және әр жерде жаңа көркемдік формалардың қалыптасуына негіз болды. Осы кезеңнен бастап сілтілі сырдың орнына мөлдір емес қорғасын-қалайы сыры негізгі бояу түріне айналды (мұнда қалайы жарық өткізбейтін қоспа

ретінде қолданылды). Оңтүстік Месопотамия өңірінде (қазіргі Оңтүстік Ирак пен Иранның батыс бөлігі) жаңа стильдегі ақ сырлы, көк пигментпен безендірілген керамикалар өндіріле бастады. Алғаш рет табылған мекенінің атауына байланысты бұл «Самарра типіндегі керамика» деп аталды. Аталған керамика түрі ерте исламдық кезеңдегі керамика жасау техникасы мен VIII ғасырдағы Шығыс Жерорта теңізі аймағындағы технологиялық жаңалықтардың негізінде қалыптасты. Сонымен қатар ол Таң династиясы дәуіріндегі көк пигментті фарфор өндірісінің дамуына ықпал етті [Matin, Tite 2025]. VIII–XII ғасырлар аралығында Орталық Азия аумағында бұл жаңа сыр түрі өзіндік әрі дербес стильде дамыды. Өндірілген қыш бұйымдардың сазы әдетте қою сарғыш түсті болып келеді, сыр қабаты мөлдір емес, сүт түстес ақ түсімен ерекшеленеді. Мұндай бұйымдар Ислам әлемінің қолөнер мәдениетінде кеңінен таралды. Дегенмен, бұл кезеңде көк түсті беретін пигменттер негізінен мыс оксиді болып, кобальт қосымша қолданылды [Сайко, 1966].

Жоғары кремнийлі қыш сазы мен қорғасынсыз мөлдір сыр қатарлы жаңа технологиялардың пайда болуы, сондай-ақ кобальттың кеңінен қолданылуы XII–XIII ғасырлардың сырлы керамика өндірісіндегі жаңа кезеңнің басталғанын көрсетті. Өндірістік тәжірибеде кобальт сыр астындағы бояу, сыр үстіндегі бояу және сырдың қоспасы мақсаттарында пайдаланылды [Булатов 1974].

XIV–XV ғасырларда Орталық Азия мен Алтын Орда қалаларында Кашин сазы негізінде кобальт көк түспен безендірілген сырлы керамика өндірісі кеңінен таралды. Алтын Орда аумағындағы кобальт көбінесе кремний құрамы көп ішкі сыр қабаты мен сыртқы түссіз сыр қабаты арасындағы өрнектерге жағылатын бояғыш ретінде, яғни сыр астындағы бояу мақсатында қолданылған. Кейбір жағдайларда ол мөлдір немесе мөлдір емес сырлардың құрамдас қоспасы ретінде де пайдаланылған [Булатов 1974; Сайко 1969].

Алтын Орда кезеңіне тән көк сырлы және көк өрнекті керамикалардың көркемдік-стильдік ерекшеліктерінен сыртқы мәдени ықпалдар анық байқалады, соның ішінде Қытай дәстүріне тән бұлт тәрізді ою-өрнектер мен жануар бейнелері кездеседі. Сонымен қатар бұл бұйымдарда жергілікті мәдениет пен аймақтық дәстүрлерді айқындайтын өзіндік сипаттар да көрініс

табады, мысалы алтын жалатылған көк сырлы керамика үлгілері [Булатов 1974].

Самарқанд, Мерв, Хорезм және Пенжакент қалаларында көк және ашық көк түсті сырмен қапталған кашин керамикасының маңызы айтарлықтай артты. Осы кезеңде мөр бедері түсірілген әрі сырланған құмыралар мен құтылар кең таралды. XV ғасырда ыдыстардың көркемдік безендірілуінде ақ түсті фонда көк және қара бояумен салынған өрнектер, сондай-ақ көк фонда қара түсті әшекейлер басым сипат алды. Аталған кезеңде кашин негізіндегі керамика жетекші орынға шығып, сілтілі сыр технологиясының сапасы едәуір деңгейде жетіле түсті [Лунина, Усманова 1980].

Қазақстан аумағындағы Отырар, Талғар, Тараз, Сарайшық, Сайрам және Сығанақ сияқты бірқатар ортағасырлық қалалық ескерткіштерден де осы типтегі керамикалық бұйымдар көптеп табылды (1-сур.). Бұл деректер аталған қалалардағы сырлы қыш өндірісінің Сарай-Бату мен Самарқандтағы дәстүрлермен ортақ технологиялық және стильдік белгілерге ие болғанын, сондай-ақ оның XII–XIV ғасырлардан бастап жоғары деңгейде дамығанын дәлелдейді.

3 Нәтижелер мен талқылаулар. Отырар ескерткіші қазіргі Түркістан қаласынан оңтүстікке қарай 57 км қашықтықта орналасқан. Орта ғасырда Сыр бойындағы ең маңызды қаланың бірі болған. 1970 жылдардан бастап К.А. Ақышев, К.М. Байпақов, Л.Б. Ерзакович, Е.А. Смагулов сияқты археологтардың бастамасымен археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде көк түсті сырлы керамиканың пайда болуы XIII–XIV ғасырлардан басталатыны, одан кейінгі ғасырларда жақсы дамығаны анықталған. Олар құмыра, табақ және кесе қатарлы асүйлік ыдыстар түрінде кездеседі [Акишев и др. 1972]. Ал кобальт шикізаты керуендер арқылы Бадахшаннан шығып, Самарқандтан айналып, Сырдария бойындағы қалаларға жетіп отырған [Қожаев 1996].

Қазіргі Талғар қаласының оңтүстігінде орналасқан ортағасырлық Талғар қаласы (Талхиз, Талхир) Ұлы Жібек жолы бойындағы маңызды сауда және өндіріс орталығы болған. Бұл ескерткішке И.И. Копылов, К.М. Байпақов, Т.В. Савельева сияқты археологтар бастаған экспедициялар ғылыми зерттеу жүргізген. XIII–XIV ғасырларда бұл қалада жаңа стильдегі сырлы керамиканың өндірісі анықталған. Олардың түсі күңгірт және ашық болып бөлінеді; ашық түстердің қатарында көгілдір сырлар бар. Сонымен қатар әртүрлі бояулармен боялып, сыртынан түссіз

сырлармен сырланған керамикалар да кездеседі. Бұлар негізінен тостаған, табақ және кесе сынықтары түрінде табылған [Кузнецова, Савельева 2019].

Орта ғасырда Талас аңғарының экономикалық орталығы болған Тараз қаласында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген негізгі зерттеушілердің қатарында А. Бернштам, К. Байпақов және Т.Н. Сенигова болды. Моңғол шапқыншылығынан кейін бұл қала құлдырай бастағанымен, керамика өндірісіндегі жаңалықтар үзілген емес. Жасыл сырлы керамика сол кезеңде басымдыққа ие болғанымен, олардың арасында көк бояулы сырлы керамикалар да кездеседі [Сенигова 1972].

Сонымен қатар осы кезеңдерге сәйкес, Сарайшық, Сығанақ, Сайрам қалаларынан да кобальт көк сырлы керамикалар анықталған (2-сур.). Оның ішінде Сарайшық керамикаларының жасалу әдісі Еділдің төменгі ағысында орналасқан Алтын Орда қалаларының қолөнер дәстүрімен толық үндеседі [Самашев и др. 2008]. Ал Сайрам мен Сығанақ керамикалары Самарқанд және Отырар үлгісіне жақын [Байтанаев, 2016].

Жоғарыда аталған мәліметтерді қорытындылай келсек, XII–XIV ғасырлар аралығында Парсы, Мәуереннаһр және төменгі Еділ өңірлерінде пайда болып, дамыған, кашин топырағы негізінде жасалып, көк түсті сырлармен сырланған немесе көк бояумен боялып, сыртынан түссіз сыр жағылған керамика үлгілерінің өндірісі Қазақстанның Жетісу, Сырдария және Жайық өңірлеріндегі қалаларында шамалас кезеңдерде қатар дамыған.

4 Қорытынды. Зерттеу нәтижелері көк түсті сырлы керамиканың қалыптасуы мен дамуы ұзақ тарихи-технологиялық эволюцияның жемісі екенін көрсетті. Ең ерте кезеңдерде көк реңктер негізінен мыс қосылыстарына сүйенген пигменттер арқылы алынғанымен, ерте орта ғасырлардан бастап, әсіресе XII–XIII ғасырларда кобальтты бояғыштардың кеңінен қолданылуы сырлы керамика өндірісін жаңа сапалық деңгейге көтерді. Кобальттың жоғары температураға төзімділігі мен тұрақты түс беру қасиеттері оны ортағасырлық керамикадағы басты көк пигментке айналдырды.

Ислам әлемінде қалыптасқан қорғасын-қалайылы ақ сыр мен Самарра типіндегі керамика дәстүрлері Орталық Азия, Мәуереннаһр және Алтын Орда аумағында одан әрі дамып, кашин сазы негізіндегі көк сырлы және көк өрнекті керамикалардың кең

1-сур. Ортағасырлық көк түсті сырлы керамикалар: 1 – Самарқанд; 2 – Хорезм; 3 – Сарай-Бату (Селитренное ескерткіші); 4 – Сарай-Берке (Царевское ескерткіші); 5 – Сарайшық; 6 – Тараз; 7 – Отырар; 8 – Сығанақ; 9 – Талғар.
Орындаған: Феруза Ешаханова

таралуына жол ашты. XIV–XV ғасырларда бұл технологиялар Самарқанд пен Сарай-Бату сияқты ірі өндірістік орталықтар арқылы жүйеленіп, аймақаралық стандартқа айналды.

Қазақстан аумағындағы Отырар, Талғар, Тараз, Сарайшық, Сайрам және Сығанақ қалаларынан табылған археологиялық материалдар бұл өңірлерде XII–XIV ғасырлардан бастап сырлы керамика өндірісінің жоғары деңгейде дамығанын дәлелдейді. Аталған қалалардағы керамикалық кешендер технологиялық тұрғыдан Самарқанд пен Алтын Орда дәстүрлерімен тығыз байланысты бола отырып, жергілікті шикізат, аймақтық эстетикалық талғам және мәдени орта әсерінен өзіндік ерекшеліктерге ие болған. Бұл жағдай Қазақстан қалаларының тек тұтынушы ғана емес, ортағасырлық керамика

өндірісінің белсенді орталықтары болғанын көрсетеді.

Сонымен қатар көк түстің керамикадағы маңызы тек технологиялық жетістікпен шектелмей, ортағасырлық қоғамның дүниетанымдық және символикалық жүйесімен тығыз байланысты болды. Аспан, мәңгілік, билік пен киелілік идеяларымен ұштасқан көк түс Еуразия кеңістігіндегі мәдениеттерде ерекше семиотикалық мәнге ие болып, керамика бұйымдарының көркемдік бейнесі арқылы көрініс тапты. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан аумағындағы ортағасырлық көк сырлы керамика үлгілері технология, сауда байланыстары және символикалық мағыналар тоғысқан бірегей мәдени феномен ретінде бағалануы тиіс.

Ғылыми жетекші: PhD Ақымбек Е.Ш.

2-сур. Ортағасырлық көк түсті өрнекті сырлы керамикалар: 1 – Самарқанд; 2 – Хорезм; 3 – Сарай-Бату (Селитренное ескерткіші); 4 – Сарай-Берке (Царевское ескерткіші); 5 – Сарайшық; 6 – Тараз; 7 – Отырар; 8 – Сығанақ.
Орындаған: Феруза Ешаханова

ӘДЕБИЕТ

Сайко Э.В. История технологии керамического ремесла Средней Азии VIII-XII вв. // Душанбе: Академия наук Таджикской ССР. 1966. 211 с.

Сайко Э.В. Среднеазиатская глазурованная керамика XII-XV вв // Душанбе: Академия наук Таджикской ССР. 1969. 188 с.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар (Топография, стратиграфия, перспективы) // Алматы: Наука, 1972. 215 с.

Сенигова Т. Н. Средневековый Тараз // Алматы: Наука, 1972. 228 с.

Булатов Н.М. Кобальт в керамике Золотой Орды // СА. 1974. № 4. 135–141 с.

Лунина С.Б., Усманова З.И. Керамическое производство Средней Азии // Ташкент: Ташкентский государственный университет имени В. И. Ленина. 1980. 34 с.

Қожаев М. Отырардағы керамика өндірісі // Түркістан: Мұра, 1996. – 84 с .

Байпаков К.М. Древняя керамика Казахстана // Алматы: DIDAR. 1998. 80 с.

Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары // Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. 2008. 264 с.

Байпаков К.М., Капеева Г.А., Воякин Д.А., Марьяшев А.Н. Сокровища древнего и средневекового Тараза Жамбылской области // Тараз : Археологическая экспертиза, 2011. 620 с.

Байтанаев Б.А. Керамика Сайрама. Альбом // Алматы: Институт археологии им. А.Х. Марғұлана, 2016. 316 с.

Кузнецова О.В., Савельева Т.В. Гончарное ремесло в средневековом Талгаре // Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. 2019. 220 с.

Edwards G.M., Colomban P. Blue by Fire: A Marker of the Technical History of Glass and Ceramics // Шам (Швейцария): “Springer Nature Switzerland AG” баспасы. 2025. 535 с.

Matin M., Tite M. Glazed Ceramics of the Islamic World 700–1600 CE. M Matin, M Tite. Cambridge University Press, 2025

М. М. ИБАДИЛЬДАЕВА

Ибадильдаева Мадина Мананбайқызы

«Ежелгі Тараз ескерткіштері» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,
Тараз қ., Қазақстан;
madina27.91@mail.ru

БАЛАСАҒҰН ҚАЛАСЫ: ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР

Аннотация. Мақалада ортағасырлық Баласағұн қаласының тарихи, географиялық және мәдени даму ерекшеліктері ономастикалық және археологиялық деректер негізінде жан-жақты қарастырылады. Зерттеуде қаланың Ұлы Жібек жолы бойындағы стратегиялық орны, саяси және экономикалық мәні, мәдени және рухани өмірі талданады. Баласағұн қаласының атауының шығу тегі мен мағынасы ортағасырлық деректерге, оның ішінде Махмұд Қашқари мен Жүсіп Баласағұни еңбектеріндегі мәліметтерге сүйене отырып зерттелді. Археологиялық қазба жұмыстары мен нумизматикалық материалдар қаланың Қарахан дәуіріндегі мемлекеттің астанасы ретіндегі рөлін нақты дәлелдеді. Сонымен қатар, қаланың төңірегіндегі тарихи-географиялық атаулар мен табиғи объектілердің ономастикалық зерттелуі Баласағұнның нақты орналасқан орнын анықтауда маңызды дереккөз болды. Зерттеу нәтижелері Баласағұн қаласының ортағасырлық түркі мемлекеттерінің саяси, экономикалық және мәдени өміріндегі рөлін, сондай-ақ Ұлы Жібек жолы бойындағы аймақтық байланыстар мен қалалық мәдениеттің ерекшеліктерін толық көрсетті.

Түйін сөздер: Баласағұн, Ақтөбе, ортағасырлық қала, археология, нумизматика, ономастика, Шу өзені, Жетісу, тарихи география

ГОРОД БАЛАСАГУН: ОНОМАСТИЧЕСКИЕ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ

Аннотация. В статье всесторонне рассматриваются исторические, географические и культурные особенности развития средневекового города Баласагун на основе ономастических и археологических данных. В исследовании анализируются стратегическое положение города вдоль Великого Шёлкового пути, его политическое и экономическое значение, культурная и духовная жизнь. Происхождение и значение названия города Баласагун изучены на основе средневековых источников, в том числе трудов Махмуда Кашгари и Жусупа Баласагуни. Археологические раскопки и нумизматические материалы наглядно подтверждают роль города как столицы государства в эпоху Караханидов. Кроме того, ономастическое изучение историко-географических названий и природных объектов вокруг города стало важным источником для определения точного местоположения Баласагуна. Результаты исследования полностью раскрывают роль города в политической, экономической и культурной жизни средневековых тюркских государств, а также особенности региональных связей и городской культуры вдоль Великого Шёлкового пути.

Ключевые слова: Баласагун, Актобе, средневековый город, археология, нумизматика, ономастика, река Шу, Жетысу, историческая география

THE CITY OF BALASAGUN: ONOMASTIC AND ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE

Abstract. The article provides a comprehensive study of the historical, geographical, and cultural development of the medieval city of Balasagun based on onomastic and archaeological data. The research analyzes the city's strategic location along the Great Silk Road, its political and economic significance, as well as its cultural and spiritual life. The origin and meaning of the city's name, Balasagun, are examined using medieval sources, including the works of Mahmud al-Kashgari and Yūsuf Balasaghuni. Archaeological excavations and numismatic materials provide concrete

evidence of the city's role as a capital during the Karakhanid era. In addition, the onomastic study of historical-geographical names and natural features surrounding the city served as an important source for determining Balasagun's precise location. The research results reveal the city's role in the political, economic, and cultural life of medieval Turkic states, as well as the characteristics of regional connections and urban culture along the Great Silk Road.

Keywords: Balasagun, Aktobe, medieval city, archaeology, numismatics, onomastics, Shu River, Jetisu, historical geography

1 Кіріспе. Қазақстан аумағында отырықшы мәдениет өте ерте кезеңдерде қалыптасып, жоғары деңгейде дамыған. Бұған дәлел ретінде ел аумағында сақталған көптеген ортағасырлық қалалар мен қоныстардың орындарын атауға болады. Олардың қатарында Ұлы Жібек жолы бойында орналасып, әр кезеңде түркі мемлекеттерінің астанасы болған қалалар бар. Алайда осы қалалардың басым бөлігінің нақты орналасқан жерін анықтау бүгінгі күнге дейін күрделі мәселе болып отыр.

Шу мен Талас өзендері аңғарларында ежелгі қалалар мен бекіністердің орындары археологиялық ескерткіштер ретінде сақталған. Уақыт өте келе бұл қалалардың көпшілігі өздерінің бастапқы атауларын жоғалтып, қазіргі кезде құм мен топырақ басқан, көлемі әртүрлі төбелер түрінде ғана жетіп отыр. Олардың сыры әлі толық ашылған жоқ.

Сол көне қалалардың бірі – тарихта айрықша орын алатын Баласағұн қаласы. Оның нақты қай жерде орналасқанын анықтау мәселесімен шығыстанушы ғалымдар XIV ғасырдың басынан бастап айналысып келеді. Жазба деректерге сүйенсек, Баласағұн Батыс Түрік қағанатының негізгі астанасы болып, саяси, экономикалық және рухани өмірдің ірі орталығы қызметін атқарған. Осыған байланысты Баласағұн қаласының орнын анықтау тарихи әрі ғылыми тұрғыдан аса маңызды мәселе саналады. Сондықтан бұл бағыттағы ізденістерге әрдайым ерекше көңіл бөлініп келеді.

2 Деректер мен зерттеу әдістері. Баласағұн қаласының орналасуын анықтау, Баласағұн туралы зерттеулердегі ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бұл мәселеге қатысты жазба деректерде кейбір іздер берілгенімен, кейбір зерттеушілер археология ғылымының ежелгі қалаларды анықтау мүмкіндіктерін пайдаланып, Баласағұнның орнын табуға тырысты. Осы зерттеушілердің қатарында әйгілі орыс зерттеушісі В.В. Бартольд тұр. Ол Орта Азиядағы Шу және Талас өзендері бойында жүргізген зерттеулері нәтижесінде, бұл қаланың Ақ-Бешім қирандыларының орнында орналасқанын айтып, Бурана мұнарасының арабша «Манара» сөзінің

бұрмаланған айтылуы екендігін дәлелдеді [Бартольд 1984: 176].

1953–1955 жылдары Токмак қаласындағы Бурана қирандыларын зерттеген А.Н. Бернштам Ақ-Бешім (Суяб) бекінісінің Баласағұн екенін анықтады. П.Н. Кожемяков Ақ-Бешім бекінісінің картасын сызған соң, Бурананың IX ғасырдағы мәдени ескерткіш екендігін айтты. Ал У.Х. Шәлекенов 1989 жылғы 12 мамырдағы Қазақ Әдебиеті газетіндегі мақаласында жоғарыда аталған пікірлерден өзгеше жаңа бір көзқарас ұсынып, Баласағұн қаласының орны қазіргі Жамбыл облысындағы Ақтөбе елді мекенінде екендігін мәлімдеді.

Белгілі болғандай, Баласағұн қаласы туралы біршама мәліметтер беретін бастапқы дереккөздер араб, парсы және түркі деректері болып табылады.

VII ғасырдың соңында және IX ғасырдың басында өмір сүрген хорезмдік ғалым Мұхаммед Ибн-Мұса әл-Хорезми өзінің дүние жүзінің географиялық картасында Шу, Талас және Жетісу аймақтарындағы түркі қалаларын атап өткен. Ол бұл қалаларды картаға түсіріп, олардың координаттарын белгілеу арқылы Баласағұнды да дәл көрсетті [Хасенов, Буреєв 1983: 55–62].

X ғасырдағы көрнекті араб географы әрі ғалымы Мұхаммед ибн-Ахмед әл-Мақдиси өзінің «Ахсан ат-такасим фима рифат ал-акалим» атты еңбегінде қоныстар мен қалаларға кеңінен сипаттама берген. Ол ірі қалалардың қатарында Баласағұнды екі рет атап өтіп: «Баласағұн халқы көп, суы мол қала. Оның төңірегінде бір-біріне жақын көлемді және тұрғындары көп қалалар орналасқан», – дейді [Волин 1960: 73–74].

Ортағасырлық ғұламалар арасында Баласағұн туралы толық деректерді қалдырғандардың бірі – Махмұд Қашқари. М. Қашқари ғылым жолына түсіп, түркі елдерін толық аралап, өзінің халқының тарихын, мәдениетін жетік иеленіп, ел арасынан құнды деректер жинап, соның негізінде мәңгі жасайтын ғылыми еңбек қалдырған ғалым. М. Қашқаридың бұл еңбегінде түркілердің үлкенді-кішілі қалалары мен тұрақты мекендері туралы құнды мағлұматтар бар. Оларды аталмыш еңбегінде өзі жасаған

әлемдік дөңгелек картада көрсеткен. М. Қашқари дөңгелек картасында Баласағұн қаласының жетінші климатта орналасқанын көрсетіп, оның Талас (Тараз) қаласының шығыс-солтүстік бағытында орналасқанын атап өткен [Крачковский 1958: 269]. Махмұд Қашқари өзінің «Түрік сөздігінде» Ұлы Жібек жолының солтүстік бағыты бойындағы қалалар, тұрақты мекендер мен асулар туралы мәлімет бере отырып, Баласағұн жайында да айтарлықтай деректер келтіреді: «Арғу: екі таудың арасы. Тараз (Талас) пен Баласағұн арасындағы шаһарларды «Арғу» дейді. Өйткені ол жерлер екі тау арасында жатыр» [Қашқари 1997: 157]. Ақтөбе (Баласағұн) қаласының орны қазіргі кезде де екі таудың аралығында орналасқаны анық байқалады. Қаланың солтүстік-шығыс жағында Жайсан тауы, ал оңтүстігінде Қырғыз Алатауы орналасқан.

Баласағұн қаласының атауына М. Қашқари айрықша көңіл бөлген. Ғұламаның пікірлеріне тоқталып өтсек: «Ұлұш: қала, қыстақ» (Шігілше – ол рудың аты – У. Шалекенов). Баласағұн мен Арғу қалаларында тұратын халықтар тілінде «uluo» сөзін «шаһар» дейді. Содан барып Баласағұн қаласын «Kuz uluш – Күз ұлұш» деп атаған. Тағы да бұл қаланы «Құз орда», яғни хан қаласы деп атаған [Байпаков, Ерзакович 1971: 35–36]. Бұл деректер халықтың «сүйген құлдың аты көп» деген сөздерді еске түсіреді. Себебі, Баласағұн түркілер үшін маңызды әрі сүйікті қала болғандықтан, олар оған көптеген атаулар берген тәрізді [Шалекенов 1980: 14].

Баласағұн қаласының этимологиясы мен оның шығу тарихы туралы Махмұд Қашқари маңызды деректер ұсынады. Ол қаланың атауы екі сөзден тұратынын және оның мағынасы жөнінде былайша түсінік береді: «Бала» + «сағұн». Бірінші сөз «жас» дегенді білдіреді, ал екінші сөз жоғары дәрежелі адамдарға немесе құрметті тұлғаларға берілетін атақ болып табылады. Ғұламаның айтуынша, «Сағұн» – бұл Қарлұқ ұрпағындағы ықпалды адамдарға берілетін атақ, сондай-ақ түркі тәуіптері оларды құрметпен «Ата сағұн» деп атаған [Қашқари 1997: 157]. Осылайша, Баласағұн қаласының атауының этимологиясы «Жас хақан» деген мағынаға келеді, яғни Баласағұн атауы осы ұғымнан туындаған деп айтуға болады.

Жүсіп Баласағұн 1069–1070 жылдары жазылған «Құтты білік» еңбегінде өзінің туған қаласы Баласағұн туралы құнды деректер береді. Шығармасы Жетісу өңіріндегі Баласағұнда басталып, Қашқарда аяқталған. «Құтты білік» әлеуметтік және моральдық мәні терең еңбек болып, Караханидтер әмірі Бұғра ханға ұсынылған. Хан оны жоғары бағалап, Жүсіпке

«Хас Хажыб» атағын берген. Осылайша, Жүсіптің атағы мен Баласағұн қаласының аты бүкіл әлемге танымал болған [Баласағұн 1986: 616].

Абу Сад Абд-ал-Керім ас-Самани өзінің «Китаб ал-ансаб» атты еңбегінде: «Баласағұн қаласы – түріктердің аудандарымен шекаралас орналасқан қала. Ол Сырдарияның арғы жағында, Қашқарға жақын», – деп жазған [Волин 1960: 86].

Енді Ақтөбе қаласының көне Баласағұн екендігін дәлелдейтін ономастикалық және археологиялық деректерге арнайы тоқталайық.

М. Қашқаридың еңбегінен Баласағұн қаласының этимологиясын анықтадық: «Сағұн: Қарлұқ жұртының мықтыларына берілетін ат, лақап. Түрік тәуіптерін Ата сағұн дейді» [Қашқари 1998: 462]. Қаланың аты екі буыннан құралған: «Бала» – деген түркі сөзі баршаға мәлім болса, «сағұн» – хақан, хан, князь. Олай болса, Бала + хақан; Бала + князь; Бала + хан болып, Баласағұн деген ұғымды құрайды, яғни жас түркеш, әйтпесе қарлұқ хақанының қаласы деген сөз. Шығыстанушы ғалым В.В. Бартольд бұл қаланың атауын «Бала + князь» деп түсіндірген [Бартольд 1965: 355–357].

3 Зерттеу нәтижелері. Баласағұн қаласында ұзақ жылдар бойы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде көптеген көне теңгелер мен тұтас теңге қоймалары анықталды. Әсіресе Шу өңірінен табылған бұл жәдігерлер аймақтың экономикалық және саяси тарихын зерделеуде аса маңызды дереккөзге айналды. Аталған теңгелерді жан-жақты зерттеп, ғылыми талдау жасаған белгілі нумизмат ғалым О.И. Смирнова Шу алқабынан табылған ақша үлгілеріне ерекше назар аударды.

Ғалымның тұжырымдауынша, бұл өңірде соғылған ең алғашқы теңгелер тохсилерге тиесілі болған, ал одан кейінгі кезеңде айналымға түргештерге (түркештерге) тән теңгелер енген. Осылайша, табылған нумизматикалық материалдар Баласағұн мен Шу аймағында әртүрлі этносаяси бірлестіктердің өмір сүргенін, сондай-ақ олардың экономикалық дамуы мен ақша айналымы болғанын нақты дәлелдейді [Смирнова 1981: 60]. Аталған теңгелердің бетінде соғды жазуымен тохсилардың лауазымы мен жеке адамның есімі көрсетілген. Онда «YWBW» немесе «YWB(W)» түріндегі сөздер жазылып, атаудың ортасына арнайы «Ψ» таңбасы орналастырылғаны байқалады. Зерттеушілердің пайымдауынша, бұл белгі мен жазудың мағынасы қытай иероглифтік жүйесімен салыстырғанда «Шу» деген атауды білдіреді. Осы дерек теңгелердің тек экономикалық ай-

налым құралы ғана емес, сонымен қатар аймақтың тарихи-мәдени атауларын сақтаған маңызды жәдігер екенін аңғартады [Смирнова 1981: 180]. Алайда «Шу» атауының этимологиясын анықтау мәселесінде О.И. Смирнова да, өзге зерттеушілер де нақты тұжырымға келе алмады. Олар көбіне әртүрлі жорамалдармен ғана шектелген. Кейбір ғалымдар бұл атауды «өзен» ұғымымен байланыстырып түсіндірсе, ал В.В. Бартольд соғды тіліндегі «су», яғни «вода» мағынасын білдіреді деген көзқарасты қолдап келген [Бартольд 1966: 47]. «Ψ» таңбасы соғылған тохсы теңгелері Шу өңіріндегі Ақбешім, Красноречинское және Ақтөбе (Баласағұн) қалашықтарынан табылып, бұл аймақтың көне тарихи-экономикалық өміріне қатысты маңызды деректер ұсынады.

Баласағұн қаласында жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында анықталған тохсы мен түркештерге тиесілі 35 дана теңгеге ғалым Р.З. Бурнашева жан-жақты ғылыми талдау жүргізді: «Они представлены одним металлом – бронзой. 17 экземпляров являются подъемным материалом, остальные найдены в культурных слоях рабада, шахристана и цитадели. Материал разделяется в следующих хронологических рамках: VII–VIII вв., XI–XII вв. Монеты VII–VIII вв. лучшей сохранности и представлены чеканом тюрок – тухусов (тохсы. – У. Шалекенов) (7 экз) и тюркешей (туркеш. – У. Шалекенов) (3 экз). Известно, что тухусы в X веке представляли одно из богатейших племен, живших Чуйской долине» [Бурнашева 1978: 17–78].

1978 жылы шахристан аумағында жүргізілген стратиграфиялық қазба жұмыстары кезінде он екінші (12) мәдени қабаттан түркештерге тиесілі үш (3) дана теңге табылды. Бұл монеталардың сыртқы бетінде түркештердің дәстүрлі «Ψ» таңбасы бейнеленіп, ал ішкі бетінде «небесного тюркеш-хакана деньги» деген жазу соғылғаны анықталды (1-сур., 2-сур.). Аталған монеталар VIII–IX ғасырларға жатады.

Жоғарыда келтірілген жазбалар мен археологиялық деректерді ескере отырып, Түркеш теңгелеріндегі «түркеш тәңір-хақанның теңгесі» деген жазу Баласағұн мен Шу қалаларының құрылысын дәл осы Шу жас хақанға байланыстыратынын айқындайды. Осылайша, тарихи және археологиялық материалдар Шу хақанның саяси рөлін, Баласағұнды мемлекеттің астанасы етіп салдырғанын және Шу қаласын өз есімімен атағанын нақты дәлелдейді. Бұл деректер қалалардың құрылысындағы билік, нумизматикалық жүйе және мәдени дәстүрлердің тығыз байланысын айқын көрсетеді.

Баласағұн шаһарының төңірегіндегі тарихи және географиялық атауларға қатысты мәліметтерді М. Қашқари өзінің еңбектерінде сақтап қалған. Ол кездегі жергілікті ландшафт пен мәдени ескерткіштердің атаулары қаланың нақты орналасқан орнын анықтауда маңызды дереккөз болып табылады. Осы себептен, біз аталған атауларға арнайы назар аударуды қажет деп есептедік.

Баласағұн тауы (Өулиетау). Қазіргі Ақтөбенің Баласағұн қаласы екендігін дәлелдейтін маңызды деректердің бірі – осы жер атауы болып табылады. М. Қашқари өз еңбегінде былай деп баяндайды: «Құлбақ – түріктердің көрнекті діндарларының бірі, әулие адамдарының бірі. Ол Баласағұн тауларында өмір сүрген. Аңыз бойынша, ол қара тасқа «Төңірі құлы Құлбақ – Төңірдің құлы Құлбақ» деп жазса, жазу ақ түспен көрінетін, ал ақ тасқа жазса, қара түспен көрінетін болған. Оның іздері бүгінгі күнге дейін сақталған дейді».

Бұл мәліметтер Баласағұнның тарихи-географиялық орнын анықтауда және сол дәуірдегі рухани мәдениетті зерттеуде маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, Құлбақ туралы аңыздар Баласағұн тауларының тарихи әрі қасиетті орын ретінде бааланғанын көрсетеді [Қашқари 1997: 534–535].

Өулиетаудың тарихи мәнін дәлелдейтін тағы бір маңызды археологиялық дерек – 1962 жылы Тасөткел аймағындағы Тасқала жерінен табылған түйенің жа-

1-сур. «Түркеш тәңір-хақанның теңгесі» және Шу хақанның есімі жазылған теңге (монета) [Шалекенов 2014: 191] бойынша)

2-сур. Тазартылған түркеш және қарахан теңгелері ([Шәлекенов 2014: 295] бойынша)

уырынына жазылған жазба болып табылады. Бұл жазба таудың аты мен тарихи маңызының бұрыннан бері белгілі болғанын көрсетеді және Баласағұн мен оның төңірегіндегі жерлердің мәдени-тарихи контекстін нақтылай түседі [Шәлекенов 1989: 12 мамыр].

Бақырлықтау. Ақтөбенің Баласағұн қаласы екенін көрсететін маңызды деректердің бірі М. Қашқаридың еңбегінде кездеседі. Ол Бақырлықтау туралы былай баяндайды: «Бақырлық (мысты) – Бақырлық тағ, яғни мысы көп тау. Бұл Баласағұнға жақын орналасқан бір жердің атауы» [Қашқари 1997: 553]. Кейінгі сипаттамаларда бұл таудың мыс кеніне бай екені және сол себепті Бақырлықтау деп аталғаны көрсетіледі. Қазіргі кезде бұл тау Жайсан тауы деп белгілі.

Юн-Арық (Жонарық). М. Қашқари өз еңбегінде Баласағұнға жақын жерде орналасқан «Юн-Арық» деп аталатын жайлау бар екенін атап көрсетеді. Әдеттегі сөздіктер мен зерттеулерге сүйене отырып, оның этимологиясына мынадай түсінік беруге болады. «Древнетюркский словарь» бойынша Юн-Арық – Баласағұн маңындағы жайлаудың географиялық атауы; ал «Таджикско-русский словарьда» бұл атау «Юн-бок – биік жер» деп берілген. Қазақ тілінде оны «Жонарық» деп аударғанда «дөңес жердің үстінен тартылған арық» деген мағынаны береді [Кожемяко 1959: 127].

Қарабалта. Қазіргі Ақтөбенің Баласағұн қаласы екендігін дәлелдейтін тағы бір сенімді дерек – араб ғалымы Махмуд Ибн-Валидің орта ғасырдағы еңбегі «Бахр әл-Асрар». Бұл еңбекте ол Баласағұн қаласын сипаттап, Қашқардан келген бір саяхатшының сөзін мысалға келтіреді. Саяхатшы былай баяндайды: «Қашқарияның басшысы қалмақтарды қуып, Моғолстанға жеткенде, олар қираған үлкен қаланың маңына келген. Қаланың үйлерінің қабырғалары топырақтан 3–3,5 метр биіктікте шыққан. Осы қираған қала маңында қалмақтар мен қуғыншылар арасында шайқас болып, қалмақтар жеңіліп, Қарабалта өзеніне тығылды. Сол жерде оларды ұстап, қайтадан қираған қалаға апардық. Қашқарлықтар бұл қаланың атын сұрағанда, жергілікті тұрғындар «Бұл – қираған Баласағұн қаласы», – деп жауап берді» [Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. 1988: 241–242].

4 Қорытынды. Ономастикалық және археологиялық деректердің кешенді талдауы Баласағұн қаласының тарихи, географиялық және экономикалық ерекшеліктерін жан-жақты ашты. Ортағасырлық жазба деректер мен археологиялық қазбалар қаланың Ұлы Жібек жолы бойындағы стратегиялық рөлін, мәдени және экономикалық байланыстарын дәлелдеді. Табылған монеталар мен материалдық ескерткіш-

тер оның тарихи дамуын және саяси құрылымын айқындаса, ономастикалық зерттеулер қаланың атауы мен аймақтық географиясын нақтылады. Осылайша, зерттеу Баласағұн қаласының тарихын ғылыми тұрғыдан терең түсінуге мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТ

- Баласағұн Ж.* Құтты білік. Алматы: Жазушы, 1986. 616 б.
- Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б.* Древние города Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1971. 210 с.
- Бартольд В.* Орта Азия Түрік тарихы хақында дерістер (Қытайша аудармасы), Пекин: Ұлттар баспасы, 1984. 176 б.
- Бартольд В. В.* Работы по исторической географии. Баласагун // Сочинения. Т. III. М.: Наука, 1965. С. 355–357.
- Бартольд В. В.* Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893–1894 гг. // Сочинения. Т. IV. М.: Наука, 1966. С. 47.
- Бурнашева Р. З.* Монеты Баласагуна // Археологические памятники Чуйской долины. Фрунзе: Илим, 1978. С. 17–78.
- Волин С.* Сведения арабских источников IX–XIV вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 8. Алма-Ата, 1960. С. 73–74.
- Кожемяко П. Н.* Раннесредневековые городища и поселения Чуйской долины. Фрунзе: Издательство АН Киргизской ССР, 1959. 232 с.
- Кляшторный С. Г.* Древнетюркские рунические памятники как исторический источник Л.: Наука, 1964. 190 с.
- Крачковский И. Ю.* Избранные сочинения. Т. IV. М.; Л.: Издательство АН СССР, 1958. 344 с.
- Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент: Фан, 1988. 272 с.
- Қашқари М.* Түбі бір түркі тілі. Алматы: Ана тілі, 1993. 192 б.
- Қашқари М.* Түрік сөздігі (Диуани лұғат ат-түрік). Т. 1. Алматы: Хант, 1997. 553 б.
- Қашқари М.* Түрік сөздігі (Диуани лұғат ат-түрік). Т. 3. Алматы: Хант, 1998. 555 б.
- Шалекенов У. Х.* Ақтобе – средневековый памятник // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1980. С. 14–28.
- Шәлекенов У. Х.* Баласағұн // Қазақ әдебиеті. 1989. 12 мамыр.
- Хасенов Х., Буреєв О.* Әл-Хорезми географиясы. Ташкент: Фан, 1983. 120 б.
- Смирнова О. И.* Сводный каталог согдийских монет. Бронза. М.: Наука 1981. 180 с.

В.Г. ИВАНОВ
Д.Ю. ТУПИКОВ

Иванов Валентин Геннадьевич

Костанайский социально-технический университет имени Зулкарнай Алдамжара,
г. Костанай, Казахстан,
ORCID 0009-0004-9800-0566;
Valentinivanov720@gmail.com

Тупиков Даниил Юрьевич

Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы,
г. Костанай, Казахстан,
ORCID 0009-0002-7717-6111;
danil.tupikov.99@mail.ru

ВООРУЖЕНИЕ САРМАТОВ ТУРГАЯ И ВОПРОСЫ ВОЕННОГО ДЕЛА

Аннотация. Статья посвящена анализу клинкового и метательного вооружения сарматов Тургайского прогиба на основе материалов 16 погребальных комплексов и ряда случайных находок. В исследовании применена типология О.И. Куринских, разработанная для памятников Южного Приуралья и близкая по культурно-хронологическим характеристикам к материалам региона. Всего зафиксировано 11 экземпляров клинкового оружия и 239 наконечник стрелы, представленных втульчатыми и черешковыми формами с трёхлопастной, трёхгранной и лавролистной головкой. Установлено количественное преобладание трёхлопастных бронзовых наконечников Отдела II в ранний период (V–III вв. до н.э.), что отражает ведущую роль дистанционного боя и лёгкой конницы. В III–I вв. до н.э. возрастает доля железных наконечников, увеличивается число мечей и коротких мечей типов VIII и форм Отдела С, при одновременном сокращении колчанных наборов и погребальных комплексов. Анализ среднесарматского вооружения проведён не был из-за единичности памятника. Выявленные изменения свидетельствуют о трансформации комплекса вооружения, постепенном усилении значения клинкового оружия и усложнении военной организации сарматского общества.

Ключевые слова: Сарматы, наконечники стрел, военное дело, мечи, кинжалы

ТОРГАЙ САРМАТТАРЫНЫҢ ҚАРУЫ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ ІС-ҚИМЫЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақала Тургай ойпатындағы сарматтардың қылыш пен атқыш қаруын 16 зират кешені мен бірқатар кездейсоқ табылған материалдарға негізделі отырып талдауға арналған. Зерттеуде О.И. Куринскихтың типологиясы қолданылды, ол Оңтүстік Орал маңы ескерткіштеріне арналған және аймақтық материалдардың мәдени-кезеңдік сипаттамаларына жақын келеді. Барлығы 11 қылыш және 201 жебе ұшы тіркелген, олар ұялы (втульчатые) және сабы бар (черешковые) түрлерде, ұшқабатты, үшбұрышты және лавр жапырақ тәрізді басымен көрсетілген. Ерте кезеңде (б.д.д. V–III ғғ.) II бөлімнің ұшқабатты мыс жебе ұштарының саны басым болғаны анықталды, бұл қашықтықтан соғыс пен жеңіл атты әскердің негізгі рөлін көрсетеді. Б.д.д. III–I ғғ. темір бұйымдардың үлесі артып, VIII типтегі және С бөлімінің формасындағы қылыштар мен қысқа қылыштардың саны көбейеді, ал сонымен бірге садақ жиынтықтары мен зират кешендерінің саны азаяды. Орта сармат қаруын талдау бір ғана ескерткіш болғандықтан жүргізілмеді. Анықталған өзгерістер қару-жарақ кешенінің трансформациясын, қылыш қаруының маңыздылығының біртіндеп артуын және сармат қоғамының әскери ұйымының күрделенуін көрсетеді.

Түйін сөздер: Сарматтар, жебе ұштары, әскери іс, қылыштар, қанжарлар

ARMAMENT OF THE SARMATIANS OF TURGAI AND ISSUES OF MILITARY AFFAIRS

Abstract. The article is devoted to the analysis of bladed and projectile weapons of the Sarmatians of the Turgay Depression, based on materials from 16 burial complexes and a number of chance finds. The study applies the typology of O. I. Kurinsky, developed for the monuments of the Southern Cis-Urals and closely aligned in cultural and chronological characteristics with the materials of the region. A total of 11 specimens of bladed weapons and 201 arrowheads were recorded, represented by socketed and tang types with trilobate, triangular, and laurel-leaf-shaped heads. A quantitative predominance of trilobate bronze arrowheads of Section II is noted in the early period (5th–3rd centuries BC), reflecting the leading role of ranged combat and light cavalry. In the 3rd–1st centuries BC, the share of iron artifacts increases, as does the number of swords and short swords of Type VIII and Section C forms, accompanied by a simultaneous reduction in quiver sets and burial complexes. The analysis of mid-Sarmatian weaponry was not conducted due to the singularity of the monument. The observed changes indicate a transformation of the weapon complex, a gradual increase in the significance of bladed weapons, and a growing complexity in the military organization of Sarmatian society.

Keywords: Sarmatians, arrowheads, warfare, swords, daggers

1 Введение. Изучение сарматских памятников Тургайского прогиба начинается с 1970-х гг. и связано с именами В.В. Евдокимова и В.Н. Логвина, исследовавших сарматские курганы Перелески и Наурзум [Евдокимов и др. 2013: 36]. В 1980-е гг. Тургайская археологическая экспедиция под руководством В.Н. Логвина изучала захоронения могильников Надеждинка-4 и Кеныш-3 [Базарбаева, Подзюбан 1997: 376–381]. Экспедицией Челябинского государственного университета под руководством М.К. Хабдулиной в 1985 г. исследованы могильники Атчергат и Шагалы [Хабдулина 1985: 583–585]. В 1989 и 2000 гг. Лисаковской археологической экспедицией под руководством Э.Р. Усмановой проводились раскопки курган Лисаковский [Сеитов, Усманова 2013: 278–272].

С начала XXI в. Тургайской археологической экспедицией под руководством А.В. Логвина проведены исследования сарматских захоронений могильников Бестамак, Белкарагай-2, Халвай-3, Каратомар, Жалтыр и Кызыл-Жулдыз-1 [Логвин, Шевнина, Сеитов 2012: 119; Логвин и др., 2008: 155; Сеитов 2015: 186; Логвин, Шевнина 2023: 114]. Осенью 2022 г. археологическим отрядом Института археологии им.А.Х. Маргулана проведены поисково-разведочные работы в Житикаринском районе Костанайской области, в ходе которых зафиксированы и обследованы памятники раннего железного века Бесоба-1 и Каратобе-1 [Базарбаева и др. 2023: 114]. Тем не менее, несмотря на проведенные полевые исследования, количество памятников остаётся сравнительно небольшим, что затрудняет реконструкцию исторического прошлого эпохи и отдельных вопросов эпохи железного века.

В рамках обозначенной работы поставлена цель детального изучения военного дела сарматов региона, в частности типологизация клинкового и метательного оружия сарматов Тургай. Исходя из цели определена задача: предположить особенности военной тактики и характера боевых действий ранних сармат, на основе полученных данных. Предметом исследования является комплекс вооружения (мечи, кинжалы, наконечники стрел), их типология. Задачи исследования: систематизировать клинковое и метательное вооружение региона; провести типологический анализ мечей, кинжалов и наконечников стрел по классификации О.И. Куринских; выявить хронологические изменения в структуре вооружения (V–I вв. до н.э.); реконструировать особенности военной тактики сарматов Тургай.

2 Методы исследования. Помимо материалов, полученных в ходе обозначенных экспедиций, в статье использованы материалы фондов Костанайского областного историко-краеведческого музея. В ходе обработки архивных и опубликованных данных использовались общеисторические и археологические методы: анализ, синтез, сравнение, аналогии. Детальный анализ предметов вооружения выполнен на основе типологии клинкового и метательного оружия О.И. Куринских, разработанной на материалах Южного Приуралья – региона, культурно и хронологически близкого к исследуемым памятникам. Основа типологии – морфология эфеса (перекрестие и навершие), как главного диагностического признака сарматского клинкового оружия, классификация наконечников стрел, способе насада, форме поперечного сечения головки, морфологии головки и конструкции втулки, с

выделением типов и вариантов, а также анализ колчаных наборов. Выбранная методика признаётся нами наиболее пригодной для культурно-хронологического анализа вооружения ранних сармат Тургая.

3 Обсуждение и результаты. В настоящее время в регионе известно шестнадцать погребальных комплексов и ряд случайных находок сарматского времени, исследованных на территории Тургайского прогиба. Вышеупомянутые материалы они содержат обширный и разнообразный комплекс вооружения, представленный клинковым, метательным оружием, а также отдельными элементами защитного и конского снаряжения. В рассматриваемых погребениях зафиксировано 11 экземпляров клинкового оружия и 201 наконечник стрелы, отличающиеся типологическим и морфологическим разнообразием. Наконечники стрел и включают втульчатые и черешковые формы с трёхлопастной, трёхгранной и лавролистной головкой. Основные материалы сарматов Тургая соотносятся с раннесарматским временем, на котором сделан акцент в данной работе, но также имеются материалы среднесарматского времени, которые представлены лишь одним памятником – курганом Лисаковский-2.

Анализ вооружения сарматов Тургая позволил выделить раннюю группу, отнесенную к V–III вв. до н.э. и позднюю – III–I вв. до н.э.

К раннему этапу (V–III вв. до н.э.) отнесены несколько типы клинкового и метательного вооружения.

Клинковое оружие представлено шестью предметами. Первые два экземпляра имеют прямое перекрестие, серповидное навершие (Бестамак, погр. № 102; Кеныш-3, курган № 1). По типологии О.И. Куринских

являются изделиями типа VI (рис.2,1). Случайные находки, характеризующиеся прямым перекрестием и простым антенновидным навершием отнесены к Отделу В (рис. 2,3). Железный кинжал, найденный на 18 км по Сарыкольской трассе в Костанайском р-не на бахчевом поле, имеет прямое перекрестие и антенновидное навершие. Меч с прямым перекрестием антенновидное навершием. Найден в окрестностях совхоза Костриковский Федоровского района.

Метательное оружие количественно преобладает: всего обнаружено 211 предметов. Так, зафиксировано 127 бронзовых втульчатых трёхлопастных наконечников стрел отдела II (рис. 1,2) (могильник Атчергат; могильник Белкарагай-2; могильник Бестамак, погр. № 102, погр. № 138; курган Жалтыр; могильник Каратомар, погр №5А; курганы Бесоба-1 и Каратобе-1). К Отделу IV отнесены 74 экземпляра трёхгранных сводчатых с внутренней втулкой (Бестамак, погр. №102). Отдел I, тип 1 включает 10 экземпляров наконечников стрел лавролистной формы (рис. 1,1) (Бестамак, яма №102). [Куринских 2012: 83; Куринских 2011:44].

В III–I вв. до н.э. наблюдаются изменения в структуре вооружения.

Клинковое оружие представлено формами типа VIII. К Отделу С относятся 3 экземпляра с прямым перекрестием и кольцевым навершием (рис. 2,2) (Бестамак, погр. № 138; Кызыл Жулдыз-1); к Отделу С, с прямым перекрестием, без навершия – 2 экземпляра (Надеждинка-4; Кеныш-3, курган № 1).

Метательное оружие включает 28 железных наконечника стрел Отдела II. К ним отнесены же-

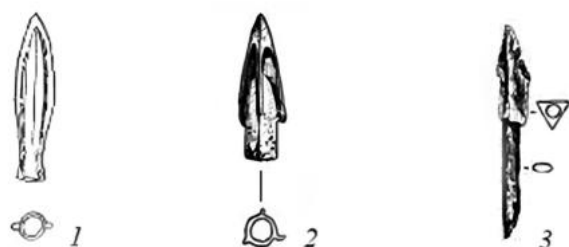

Рис. 1. Наконечники стрел. 1 — отдел I. Наконечники лавролистной формы; 2 — отдел II бронзовые втульчатые трёхлопастные наконечники; 3 — отдел III (железо). Железные черешковые трёхлопастные наконечники стрел.

Исполнитель: Даниил Тупиков

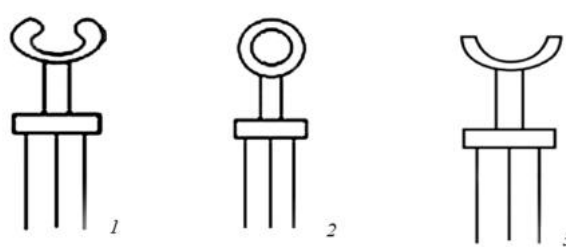

Рис. 2. Мечи. 1 — тип IV. Мечи с прямым перекрестием и серповидным навершием; 2 — отдел С. Мечи с прямым перекрестием и кольцевым навершием; 3 — отдел В. Мечи с прямым перекрестием и простым антенновидным навершием (по: [Куринских 2011: 84]).

лезные черешковые трёхлопастные наконечники стрел (рис. 1,3) (Каратомар, погр. № 5А; Бестамак, погр. № 138; Кеныш-3, курган № 1). Данное обстоятельство свидетельствует о расширении использования железа и определённой унификации стрелкового вооружения [Куринских 2012: 83; Куринских 2011:44].

Защитное вооружение. На могильнике Бестамак, в погр. № 138, на костяке 1 отмечено много железной трухи, которые с большой осторожностью можно отнести к остаткам доспехов [Логвин и др., 2008: 133].

Среди всех артефактов эпохи раннего железного века, большой интерес представляет серебряный фалар, найденный на р. Ишим. (рис 3,1). Надпись на ишимском фаларе показывает сходство с легендами хорезмийских медных монет, известными не только в Средней Азии, но и в Поволжье, Приуралье и Прикарье. Ишимская надпись близка к буквам на хорезмийских монетах (тип Б219 по классификации Б.И. Вайнберга), где встречается слово *w/zuk/g*, которое, по В.А. Лившицу, может читаться как *wig* (*wyr*) — «муж». Хорезмийские монеты датируются не ранее III в. н.э. Сам фалар относится к II в. до н.э., изготовлен в Средней Азии мастером, совмещавшим эллинистические мотивы и звериный стиль кочевников, и служил украшением конской сбруи представителя военной элиты [Вайнберг, 1977: 151; Сеитов, 2013: 194].

4 Результаты. Соотношение типов и форм клинкового и метательного оружия, а также преобладание лёгких бронзовых наконечников стрел, позволяет сделать вывод о том, что в этот ранний период основу сарматского войска составляла лёгкая конница, применявшая «скифскую» тактику боя, основанную на манёвре и массированном обстреле противника. По наблюдениям В.Д. Блаватского, характерным боевым построением у скифов была лава, позволявшая нарушать строй противника до сближения и, как правило, избегать рукопашной схватки [Блаватский 1950: 21].

В поздний период (III–I вв. до н.э.) «скифская» тактика сохраняется, однако фиксируются изменения в вооружении и снаряжении: появляются элементы защитного и конского вооружения (фалар из Ишима, доспех из погребения № 138), а также мечи с восточным влиянием — железные мечи типов VIII (рис. 2,4) и поздних вариантов Отдела С; короткие мечи с кольцевым навершием; стрелковое вооружение представлено преимущественно железными трёхлопастными черешковыми наконечниками (Отдел II) [Сеитов 2013: 194; Хазанов 2008: 153–178]. Вероятно, в этот период на территории Тургая формируются военные дружины

знати, вооружённые длинными мечами и кинжалами, иногда снабжённые оборонительными доспехами, что подтверждается археологическими находками [Логвин А.В. и др., 2008: 156–169; Сеитов, 2011: 138–142, рис. 2; Хазанов 2008: 153–178]. В этот период сарматы участвуют в завоевании Греко-Бактрии, о чем свидетельствуют распространённые среди сармат украшения в виде фалары «греко-бактрийского стиля», схожих с Ишимским (рис. 3,1). Собственно, сами греко-бактрийские фалары имеют азиатское происхождение. Вероятно, часть этих предметов захвачена в ходе бактрийских походов, однако не исключено их поступление к сарматам и в результате дипломатических контактов [Мордвинцева 2001:162–166].

Заключение Таким образом, в комплексе вооружения сарматов Тургая количественно преобладает метательное оружие. Уже с конца IV – начала III вв. до н.э. фиксируется устойчивое доминиро-

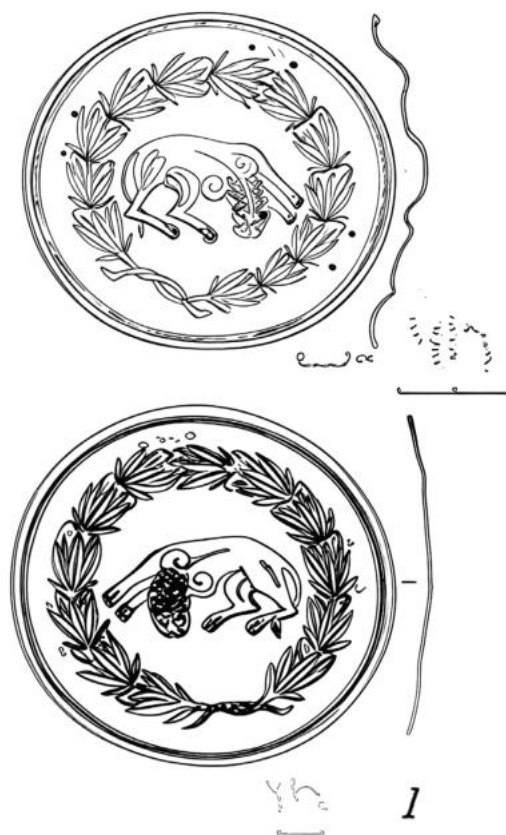

Рис.3. Серебряный фалар
(по: [Сеитов 2013: 380]).

вание трёхлопастных наконечников стрел Отдела II, которое сохраняется вплоть до конца раннесарматского времени. Данный факт свидетельствует о ведущей роли дистанционного боя и сохранении традиций лёгкой конницы.

В период III–I вв. до н.э. наблюдаются определённые изменения в структуре вооружения: возрастает число мечей и кинжалов, увеличивается доля железных наконечников, а количественный состав колчаных наборов сокращается. Данные тенденции могут отражать усиление значения клинкового оружия и, вероятно, повышение роли ближнего боя в военной практике. Одновременно они могут быть связаны с формированием военной знати, что подтверждается появлением элементов защитного вооружения.

ЛИТЕРАТУРА

- Блаватский В. Д.* О стратегии и тактике скифов // Краткие сообщения Института истории материальной культуры (КСИИМК). Вып. XXXIV. М.–Л.: Институт истории материальной культуры АН СССР, 1950. С. 19–29
- Базарбаева Г. А., Подзюбан Е. В.* Курганная группа Кеныш-3 // Топорковские чтения. Рудный: РИИ, 1997. Вып. 3. С. 376–381
- Базарбаева Г., Джумабекова Г., Сеитов А., Жамбулатов К.* К археологии Притоболья: анализ случайных находок наконечников стрел (VI–IV вв. до н.э.) из окрестностей г. Житикара (Северный Казахстан) // Степные племена в канун Великого переселения народов: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Актобе, 23–24 ноября 2023 г.). / гл. ред, А. Оңғар, отв. Ред. А.К. Айткали Алматы–Актобе: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023. С. 114–119.
- Вайнберг Б. И.* Монеты древнего Хорезма / Б. И. Вайнберг. М.: Наука, 1977. 223 с.
- Евдокимов В. В., Ткачев А. А., Сеитов А. М.* Сарматский курган могильника Наурзум // Археологические исследования Степной Евразии: сб. научн. ст. к 70-летию В.В. Евдокимова / Отв.ред. В.Г. Ломан. Караганда: «TENGRI Ltd», 2013. С. 183–191.
- Сеитов А. М.* Ишимский серебряный фалар // Этноисторические взаимодействия на Южном Урале: сб. науч. тр. (г. Челябинск, 20–23 ноября 2012 г.) / отв. ред.: А.Д. Таиров, Н.О. Иванова. Челябинск: Рифей, 2013. С. 380.
- Сеитов А. М.* Могильник Белкарагай-2 // Древний Тургай и Великая степь: часть и целое: сб. научн. ст., посвящ. 70-летию юбилею В. Н. Логвина / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Костанай–Алматы: Костанайполиграфия, 2015. С. 186–1888.
- Таиров А. Д.* Ранний железный век // Древняя история Южного Зауралья. Т. II. Ранний железный век и средневековье. Челябинск: ЮУрГУ, 2000. С. 3–205.
- Сеитов А. М., Усманова Э. Р.* Материалы сарматского времени Лисаковской округи // Памятники Лисаковской округи: археологические сюжеты. Караганда-Лисаковск: Tengri Ltd, 2013. С. 268–272
- Сеитов А. М.* Мечи и кинжалы кочевников Торгая раннего железного века // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2011. № 1 (14). С. 251–261.
- Логвин А. В., Шевнина И. В., Колбина А. В., Немецкая А. В.* Сарматские материалы на могильнике Бестам // Нижневолжский археологический вестник. 2008. Вып. 9. С. 155–169.
- Логвин А. В., Шевнина И. В., Сеитов А. М.* Сарматские материалы с кургана Халвай 3 // Маргулановские чтения – 2012: матер. ежегодной науч.-практ. конф. (г. кокшетау, 21 мая 2012 г.) / Отв.ред В. Ф. Зайберт. Астана: Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. С. 199–201.
- Логвин А.В., Шевнина И.В.* Исследование «геоглифа» Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жулдыз 1): предварительное сообщение // Степные племена в канун Великого переселения народов: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Актобе, 23–24 ноября 2023 г.). / гл. ред, А. Оңғар, отв. Ред. А.К. Айткали Алматы–Актобе: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023. С. 114–119.
- Куринских О. И.* Наконечники стрел ранних кочевников Левобережного Илека VI–I вв. до н. э. (по материалам могильников у с. Покровка) // Российская археология. 2011. С. 42–50.
- Куринских О. И.* Клинковое оружие ранних кочевников VI–I вв. до н. э. из могильников у с. Покровка (Левобережье Илека) // Российская археология. М.: Государственный музей народов Востока, 2012. С. 81–90.
- Мордвинцева В.И.* Стилистические группы фаларов III–I вв. до н.э. из музеев России и Украины // Ювелирное искусство и материальная культура / Сост. и науч. ред. Н.А. Захарова. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2001. С. 161–166.
- Хабдулина М. К.* Раскопки курганов в Северном Казахстане // АО–1985. 1987. С. 583–584.
- Хазанов А. М.* Избранные научные труды. Очерки военного дела сарматов. Санкт-Петербург: Изд-во Филологического факультета СПбГУ, 2008. 292 с.

Б.У. ИДРИШЕВА

Идришева Балжан Улановна

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,

Алматы қ., Қазақстан;

balzhanidrisheva@icloud.com

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ҚҰС СҮЙЕКТЕРІН ЗЕРТТЕУ: ОРНИТОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Аннотация. Мақалада Қазақстан аумағындағы бірнеше археологиялық ескерткіштен табылған құс сүйектеріне жүргізілген археозоологиялық зерттеу нәтижелері қарастырылады. Жалпы саны 15 остеологиялық үлгі талданып, олардың басым бөлігі түрлік деңгейде анықталды. Морфологиялық және салыстырмалы-анықтамалық әдістер негізінде Anatidae (үйрек тұқымдас) және Phasianidae (тауық тұқымдас) тұқымдастарына жататын құстар тіркелді. Қараасар қаласынан табылған асықты жілік фрагментіне жүргізілген трасологиялық талдау оның антропогендік өңдеуден өткенін көрсетті. Қалған материалдар құс ресурстарының негізінен тағамдық-шаруашылық мақсатта пайдаланылғанын жанама түрде айғақтайды. Зерттеу нәтижелері аймақтардағы құс сүйектерінің функционалдық қолданысын және мәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қазақстан, қала, қоныс, археология, зооархеология, орнитология, құс сүйектері, трасология

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2026–2028 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеу бағдарламасы шеңберінде, ЖТН BR 31714853 жобасы аясында даярланды.

ИЗУЧЕНИЕ КОСТЕЙ ПТИЦ В АРХЕОЛОГИИ КАЗАХСТАНА: ОРНИТОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

В статье рассматриваются результаты археозоологического исследования птичьих костей, полученных из нескольких археологических памятников на территории Казахстана. В общей сложности было изучено 15 остеологических образцов, большинство из которых идентифицировано на видовом уровне. На основе морфологического и сравнительно-определяющего анализа были зафиксированы птицы, относящиеся к семействам Anatidae (утки) и Phasianidae (птицы семейства куриных). Трасологический анализ фрагмента большой берцовой кости, найденной в городе Кара-асар, показал следы антропогенной обработки. Остальные материалы свидетельствуют о том, что птичьи ресурсы использовались в основном в пищевых и хозяйственных целях. Результаты исследования позволяют выявить функциональное использование птичьих костей и культурные особенности в различных регионах.

Ключевые слова: Казахстан, город, поселение, археология, зооархеология, орнитология, птичьи кости, трасология

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках фундаментального научного исследования Комитета науки МОН РК на 2026–2028 гг., подготовка ЖТН BR 31714853.

THE STUDY OF BIRD BONES IN THE ARCHAEOLOGY OF KAZAKHSTAN: ORNITHOLOGICAL ASPECT

Abstract. The article presents the results of archaeozoological research on bird bones recovered from several archaeological sites in Kazakhstan. A total of 15 osteological specimens were analyzed, most of which were identified at the species level. Morphological and comparative-typological analyses revealed birds belonging to the families Anatidae (ducks) and Phasianidae (fowl). Traceological analysis of a tibia fragment from the city of Kara-asar showed evidence of anthropogenic modification. The remaining materials indicate that bird resources were primarily used for

dietary and economic purposes. The results of the study provide insights into the functional use of bird bones and cultural practices in the region.

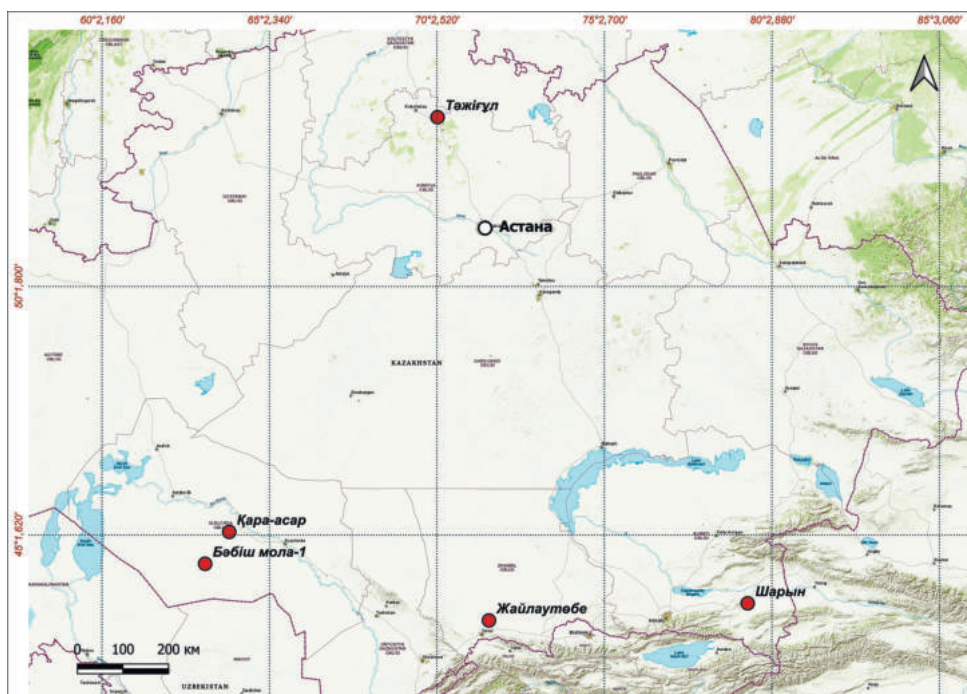
Keywords: Kazakhstan, city, settlement, archaeology, zooarchaeology, ornithology, bird bones, traceology

Source of funding: The work was carried out within the framework of the fundamental scientific research project of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2026–2028, prepared under grant BR 31714853.

1 Кіріспе. Құс сүйектерін археозоологиялық тұрғыдан зерттеу ежелгі және ортағасырлық қоғамдардың шаруашылық құрылымын, тағамдық жүйесін және мәдени дәстүрлерін реконструкциялауда маңызды орын алады. Құс қалдықтары тек азық-түлік көзі ретінде емес, сонымен қатар шикізаттық ресурс және символдық-мәдени нысан ретінде де пайдаланылған. Сондықтан остеологиялық материалдарды морфологиялық және трасологиялық тұрғыдан талдау археологиялық ескерткіштердегі адам мен жануар арасындағы өзара қатынасты кешенді түсіндіруге мүмкіндік береді. Осы зерттеу жұмысы әртүрлі аймақтардағы археологиялық ескерткіштерден алынған құс сүйектерінің таксономиялық құрамын, анатомиялық тиесілігін және функционалдық қолданысын анықтауға бағытталды. Жүргізілген талдау нәтижелері құс ресурстарының шаруашылық-тағамдық және мәдени-символдық мақсатта пайдаланылу ерекшеліктерін айқындауға

негіз болды. Қазақстан археологиясында құс сүйектерін арнайы зерттеуге арналған еңбектер аса көп емес. Сонымен қатар құс сүйектеріне арналған жеке мақалалар кездеспейді. Алайда бірқатар зерттеулерде құстың қаңқа элементтеріне қатысты мәліметтерді кездестіреміз [Талеев, Шағирбаев 2020: 238; Омаров и др., 2024; Baigunakov et al., 2025: 240–241].

2 Материал және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының материалдық негізін қола дәуірімен мерзімделетін Тәжіғұл, ерте темір дәуіріндегі Бәбіш мола-1 мен Шарын қоныстары, сонымен бірге қаңлы дәуірінің Жайлаутөбе қонысы мен ерте ортағасырлық Қараасар қаласынан табылған остеологиялық материалдар құрайды (1-сур.). Археорнитологиялық материалдар Ө.Х. Марғұлан атынд. Археология институты Зооархеология зертханасының қорында сақтаулы. Құс сүйектеріне археозоологиялық талдаулар жүргізіліп, олардың бірқатарының

1-сур. Құс сүйектері табылған археологиялық ескерткіштердің Қазақстан картасында орналасуы.

Орындаған: Мәмбет Шағырбаев

таксондары анықталды. Сүйектердің морфологиялық құрамын анықтауда Ә.Х. Марғұлан атынд. Археология институты Зооархеология зертханасындағы эталон қоры басшылыққа алынды. Сонымен қатар құс сүйектерінің таксондарын анықтау мақсатында ҚР Зоология институтындағы Орнитология зертханасынан кеңес алынды. Жүргізілген морфометриялық талдауларда қолданылған А.В. Дриштің [Driesch 1976] әдістемелік еңбегі қарастырылды.

3 Нәтижелер. Зерттеу барысында жалпы саны бес археологиялық ескерткіштен алынған остеологиялық материалдар қарастырылды. Талдау нәтижесінде 15 дана құс сүйегі анықталып, олардың шамамен 13-і түрлік деңгейде айқындалды. Морфологиялық және салыстырмалы-анықтамалық әдістер негізінде жүргізілген сараптама құс қалдықтарының таксономиялық әртүрлілігін көрсетті. Зерттелген материалдар арасында өңдеу іздері бар сүйек үлгісі де тіркелді.

Отряд: *Anseriformes* Wagler, 1831

Тұқымдас: *Anatidae* Leach, 1820

Топ: *Cygnus* Bechstein, 1803

Cygnus cygnus (Linnaeus, 1758) – Аққу

Аталған құс сүйегі ортағасырлық Қараасар қаласында Ә.Ә. Тәжекеев қазбасынан анықталған. Қазба барысында табылған сүйек фрагментіне жүргізілген морфологиялық талдау нәтижесінде оның анатомиялық құрылымдық ерекшеліктеріне сәйкес асықты жілікке (*tibia*) жататыны анықталды. Сүйектің морфологиялық ерекшеліктері (диафиз пішіні, проксималды және дисталды буындық бөлімдерінің құрылысы) қолжетімді ғылыми әдебиеттердегі

сипаттамалармен және ашық дереккөздердегі остеологиялық мәліметтермен салыстырылды [Акаевский А.И. 2018: 617–638]. Салыстырмалы морфологиялық талдау нәтижесінде қаңқа элементінің *Anatidae* тұқымдасына жатуы мүмкін екендігі тұжырымдалды. Сүйектің ірілігі мен құрылымдық белгілеріне қарай, оның *Cygnus* тобына (аққу) тиесілі болуы ықтимал деп болжанады. Зерттеу барысында эталондық остеологиялық коллекциямен тікелей салыстыру жүргізілмегендіктен, түрлік деңгейдегі анықтама алдын ала сипатта берілді.

Зерттеу барысында табылған асықты жілік (*tibia*) фрагментіне морфологиялық және трасологиялық талдау жүргізілді (2-сур.). Трасологиялық зерттеу нәтижесінде сүйек бетінде айқын антропогендік өңдеу іздері тіркелді. Үлгінің шеттері әдейі тегістелген, өткір бұрыштары егеп өңделген, беткі қабатында қыру және жылтырату белгілері байқалады (2-сур. 3–5). Сонымен қатар сүйек бетінде майлану және адам денесімен ұзақ уақыт жанасуға тән жылтырлану іздері анықталды (2-сур. 1, 2–4). Анықталған белгілерге сүйене отырып, зерттелген сүйек фрагменті адам қолымен өңделген бұйым ретінде қарастырылады. PhD докторы А.Е. Ержанованың тұжырымы бойынша пішіні мен өңделу ерекшеліктеріне сәйкес, оның әшекей немесе тұмар мақсатында мойынға немесе белге тағылатын бұйым ретінде қолданылғаны ықтимал.

Отряд: *Galliformes* Temminck, 1820

Тұқымдас: *Phasianidae* Horsfield, 1821

Топ: *Gallus* Brisson, 1766

Gallus gallus (Linnaeus, 1758) – Тауық

2-сур. Ортағасырлық Қара-асар қаласынан табылған аққудың жілік сүйегіндегі (*tibia*) трасологиялық іздер. Орындаған: Мәмбет Шағырбаев

Сарыарқаның солтүстігіндегі Тәжіғұл қонысында 2023 жылы А.С. Файниева жүргізген археологиялық қазба жұмыстары барысында жалпы саны 12 құс сүйегі анықталды. Морфологиялық талдау нәтижесінде олардың 10-ы алдын ала түр деңгейіне дейін анықталды. Атап айтқанда, үлгілердің басым бөлігі үйрек (*Anas platyrhynchos domesticus*) пен тауық тұқымдас (?) (*Gallus gallus*) деп шамамен бөлінді. Жақсы сақталған сүйектер қатарында толық бүтін тоқпан жілік сүйегі (humerus), асықты жілік (tibia) және кәрі жілік сүйегі (radius) тіркелді. Сонымен қатар сан жілік (femur) сүйектерінің фрагменттері де анықталды. Аталған остеологиялық материалдар анатомиялық белгілеріне сәйкес үй құстарына тән морфологиялық сипаттамаларды көрсетті. Қалған 2 сүйек асықты жілік (tibia) деп шамамен анықталды, олардың түрлік ерекшеліктерін нақты ажырату мүмкін болмады (3-сур.). Бұдан бөлек, екі жамбас сүйегі (os coxae) тіркелді.

Шарын қонысы аумағындағы А.Қ. Чотбаев жүргізген қазбадан табылған құс сүйегіне жүргізілген остеологиялық талдау оның кәрі жілік сүйегі (radius) екенін көрсетті (4-сур.). Сүйек толық сақталған, механикалық зақымдану іздері байқалмайды. Талдау нәтижесінде сүйек үйрекке (*Anas platyrhynchos domestica*) тиесілі деп қарастырылды. Сүйектің толық сақталуына байланысты оның негізгі остеометриялық өлшемдері алынды. Алынған остеологиялық көрсеткіштер эталондық деректермен сәйкес келеді және анықталған түрлік тиесілікті растайды.

Ж.Р. Утубаевтың 2025 жылы *Бәбіш мола-1* қаласында жүргізген қазбасынан бір дана құс сүйегі анықталды. Остеологиялық талдау негізінде сүйек морфологиялық белгілеріне қарай шамамен сан жілікке (femur) жатқызылды (4-сур.). Алайда сүйектің эпифиз бөліктері сақталмағандықтан, диагностикалық маңызды анатомиялық элементтер болмады. Осыған байланысты оның түрлік тиесілігін нақты анықтау мүмкін емес. Сүйек толық күйде сақталмаған және орталық бөлігінен сынған. Айқын антропогендік өңдеу іздері (кесу, шабу, күйдіру) байқалмады.

Р.Н. Боранбаевтың 2025 жылы *Жайлаутөбе* қонысында жүргізген қазба жұмыстары барысында бір сүйек қалдығы табылды (3-сур.). Сүйек сынып келді, тек диафиз бөлігі сақталған. Анатомиялық белгілеріне қарай бұл сүйек сирақ бөлігінің негізгі сүйектерінің бірі – асықты жілікке (tibia) ұқсатылды. Сүйектің жұқалығы, ішкі қуысының кеңдігі және жалпы пропорциясы құстарға тән остеологиялық сипаттамалармен сәйкес келеді.

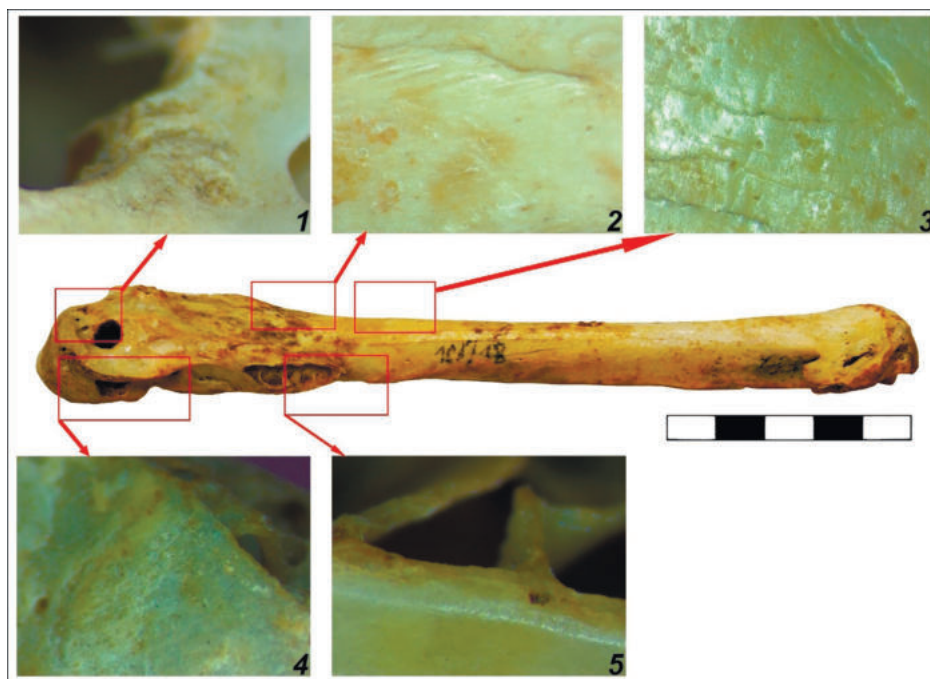
3-сур. Құстардың қаңқа элементтері (tibia):

1 – Қара-асар 2025; 2-5 – Тәжіғұл 2023; 6

– Жайлаутөбе 2025.

Орындаған: Мәмбет Шағырбаев

4 Талдау. Сырдария аңғарындағы Қараасар қаласынан табылған құс сүйегіне жүргізілген морфологиялық және трасологиялық зерттеу нәтижелері ескерткіш тұрғындарының құс ресурстарын тек тағамдық емес, сонымен қатар символдық-мәдени мақсатта да пайдаланылғанын көрсетеді. Асықты жілік (tibia) фрагментінің морфометриялық сипаттамалары мен анатомиялық құрылысы оның Anatidae (үйректер) тұқымдасына жатуы мүмкін екенін айқындайды. Сүйектің ірілігі мен пропорциялары *Sygnus* туысына (аққу) сәйкестігін болжауға мүмкіндік береді. Алайда эталондық коллекциямен тікелей салыстыру жүргізілмегендіктен, бұл анықтама алдын ала сипатта берілді. Трасологиялық белгілер (шеттерінің әдейі тегістелуі, қыру және жылтырату іздері, микроталшықтардың тіркелуі) сүйектің екінші реттік өңдеуден өткенін дәлелдейді. Жылтырлану және майлану іздері оның адам денесімен немесе киіммен ұзақ жанасқанын көрсетеді. Бұл деректер негізінде бұйымның әшекейлік немесе тұмарлық қызмет атқарғаны ықтимал деген қорытынды жасауға болады. Демек, Қараасар материалдары адамдардың құс сүйектерін керек-жарақ үшін де пайдаланғанын айғақтайды. Тәжіғұл қонысынан табылған материалдар құс сүйектерінің қолданыста болғанын

4-сур. Құстардың тоқпан жіліктері (humerus) және сан жіліктері (femur): 1- 3, 5-6, 8 – Тәжіғұл 2023; 4 – Бәбіш-мола-1 2025, 7 – Шарын 2025. Орындаған: Мәмбет Шағырбаев

көрсетеді. Жақсы сақталған тоқпан жілік (humerus), асықты жілік (tibia), кәрі жілік (radius) және сан жілік (femur) сүйектері анатомиялық тұрғыдан үй құстарына жақын морфологиялық белгілерді айқындайды. Шарын қонысындағы А.Қ. Чотбаев қазбасынан табылған сүйек эталондық коллекция үлгілерімен салыстыру арқылы болжамды түрде *Anas platyrhynchos* (үйрек) тұқымдасына жатқызылды. Бәбіш Мола-1 қонысынан алынған толық емес сан жілік (femur) фрагменті түрлік деңгейде анықталмағанымен, оның антропогендік зақым іздерінің болмауы және фрагментарлы күйде сақталуы тұрмыстық қалдық ретінде жиналғанын көрсетеді. Мұнда құс ресурстарының тағамдық мақсатта пайдаланылуы ықтимал. Жайлаутөбе қонысынан табылған асықты жілік (tibia) сүйегі де құстардың қоныс аумағында болғанын айғақтайды. Жалпы алғанда, қарастырылған ескерткіштердің материалдары құс сүйектерінің екі негізгі бағытта пайдаланылғанын аңғартады: шаруашылық-тағамдық мақсат (үй құстарын өсіру, ет ретінде пайдалану); мәдени-символдық немесе әшекейлік мақсат (өңделген сүйек бұйымдары). Аймақтар арасындағы айырмашылықтар жергілікті шаруашылық типіне,

экологиялық ортаға және мәдени дәстүрлерге байланысты болуы мүмкін. Қараасардағы өңделген аққу сүйегі өңделген бұйым ретінде қарастырылса, Тәжіғұл мен Шарын материалдары аталған қоныстардың шаруашылығында құстардың болуы мүмкін деген болжам жасауға итермелейді. Алайда бұл пікір әлі толық дәлелдеуді қажет ететінін ескертеміз.

5 Қорытынды. Қазақстан аумағындағы бірнеше археологиялық ескерткіштен алынған құс сүйектері бойынша жүргізілген археозоологиялық зерттеу аймақтардағы құс ресурстарының пайдаланылу ерекшеліктерін көрсетті. Жалпы талданған 15 остеологиялық үлгінің басым бөлігі түрлік деңгейде анықталып, *Anatidae* (үйрек тұқымдас) және *Phasianidae* (тауық тұқымдас) тұқымдастарына жататыны белгіленді. Қараасар қаласынан табылған асықты жілік фрагменті антропогендік өңдеуден өткенін көрсетті, бұл құс сүйектерінің тек тағамдық емес, сондай-ақ символдық-мәдени мақсатта пайдаланылғанын дәлелдейді. Сарыарқаның солтүстігіндегі Тәжіғұл қонысы, сонымен қатар Шарын қонысы және Бәбіш мола-1 қаласынан алынған материалдар құстардың негізінен шаруашылық-тағамдық мақсатта

қолданылғанын айғақтайды. Жайлаутөбе қонысынан табылған асықты жілік (tibia) фрагменті де осы қорытындыны толықтырып, жергілікті қоныстардағы құстың азық-түлік мақсатында қолданылуының мүмкін екенін көрсетті. Жалпы, зерттеу көрсеткендей, өңірлердегі құс сүйектерінің қолданылуы екі негізгі бағытқа бөлінеді деп тұжырымдалды: 1) шаруашылық-тағамдық мақсат, 2) мәдени-символдық немесе әшекейлік мақсат. Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы ежелгі және ортағасырлық қоғамдардың құс шаруашылығын, тағамдық әдеттерін және мәдени-символдық тәжірибесін түсінуге қосымша ғылыми негіз береді.

Алғыс. Мақала авторы құстың қаңқа элементтерін түрге дейін анықтауда кеңес берген ҚР Зоология институты Орнитология зертханасының жетекшісі Т.Б. Бердіқұловқа, құс сүйектеріндегі микроіздерді трасологиялық талдауға көмектескен ЖФҚ, PhD А.Е. Ержановаға, сонымен қатар қолжазбаны дайындау, суреттер мен картаны рәсімдеу және техникалық-редакциялық түзетулер жасауда қолдау білдірген М.С. Шағырбаевқа алғыс білдіреді.

Ғылыми жетекші: М.С. Шагирбаев

ӘДЕБИЕТ

Акаевский А.И., Юдичев Ю.Ф., Селезнев С.Б. Анатомия домашних животных / Под ред. С.Б. Селезнева. 6-е изд., исправленное. М.: Издательство Аквариум, 2018. С. 617–638.

Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Жарылгасынова Б.М., Шагирбаев М.С., Жуматаев Р.С. На заре сакской эпохи: комплексные исследования могильника Бозай 1 (Восточный Казахстан) // Қазақстан археологиясы. 2024. № 4 (26). С. 195–197.

Талеев Д.Ә., Шагирбаев М.С. Бурнооктябрьск 1 (Жылқышытөбе) қаласының остеологиялық материалдары // Марғұлан оқулары – 2020: «Ұлы Дала археологиялық және пәнаралық зерттеулер аясында» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 17–18 қыркүйек 2020 ж.). / Бас ред. Б.А. Байтанаев. 1 том. Алматы, 2020. С. 231–240.

Baigunakov, D., Shakenov, S., Yergabylov, A., Zhanuzak, R., Amir, S., Zhumatayev, R. At the Intersection of Disciplines: New Data on the Archaeology of the Early Iron Age in Jetisu. Kazakhstan Archeology. 2025. № 3 (29). Pp. 210–245.

Driesch A.V. A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites // Preabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University. 1976. Bulletin 1. Pp. 18-23. Pp. 108–129.

Т.К. КАДЫРБЕКОВА

Кадырбекова Толкунай Кадырбековна,
Институт этнологии и антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая РАН,
Москва, Россия,
ORCID 0000-0003-0615-0176;
tolgonaitime0101@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ПОЛОВОЗРАСТНОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ, ЗАХОРОНЕННОГО В МОГИЛЬНИКЕ ЛЕВЖА

Аннотация. В работе представлены результаты анализа половозрастного состава погребенных в грунто-вом могильнике Левжа. С использованием методики Д.В. Пежемского рассчитаны основные характеристики половозрастной структуры и составлены таблицы процентных соотношений возрастных групп населения, оставившего могильник. Выявлено, что половозрастная структура характеризуется высоким уровнем детской смертности — 40,1%. Отмечено преобладание женского населения над мужским. У мужчин повышенный уровень смертности приходится на возраст 45-55 лет (категория *Maturus II*), тогда как у женщин пик смертности приходится на категорию *Adultus* (25–35 лет). Полученные данные позволяют предположить, что серия из могильника Левжа имеет показатели естественной палеопопуляции.

Ключевые слова: половозрастная структура, могильник Левжа, мордва, палеопопуляция, Раннее Новое время

Источник финансирования: Работа сделана в рамках НИР №5 «Ультра-социальность человека: биосоциальные и кросскультурные аспекты».

ЛЕВЖА ҚОРЫМЫНА ЖЕРЛЕНГЕН ТҰРҒЫНДАРДЫҢ ЖЫНЫСТЫҚ-ЖАСТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Жұмыста Левжа топырақты қорғанынан алынған жерлеу материалдарының жастық-жыныстық құрамына жүргізілген талдаудың нәтижелері ұсынылған. Зерттеу барысында Д.В. Пежемскийдің әдістемесі қолданылып, популяцияның жастық-жыныстық құрылымының негізгі параметрлері есептелді, сондай-ақ қорғанды қалдырған қоғамның жас топтары арасындағы үлестік қатынастар кесте түрінде бейнеленді. Нәтижелер көрсеткендей, зерттелген популяцияның жас-жыныстық құрылымы балалар арасындағы өлімнің жоғары деңгейімен (40,1%) сипатталады. Статистикалық талдау нәтижесінде әйелдер санының еркектерге қарағанда басым екендігі анықталды. Өлімнің ең жоғары көрсеткіштері еркектерде *Maturus II* жас санатында (45–55 жас), ал әйелдерде *Adultus* санатында (25–35 жас) тіркелді. Алынған эмпирикалық мәліметтер негізінде Левжа қорғанының үлгісі табиғи палеопопуляцияның негізгі сипаттамаларына сәйкес келеді деген қорытынды жасауға болады.

Түйін сөздер: жастық-жыныстық құрам, Левжа қорғаны, мордва, палеопопуляция, Ерте Жаңа дәуір

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ФЗЖ № 5 «Ультра-социальность человека: биосоциальные и кросскультурные аспекты» атты ғылыми-зерттеу жұмысының шеңберінде жүргізілді.

FEATURES OF THE AGE AND SEX STRUCTURE OF THE POPULATION BURIED IN THE LEVZHA CEMETERY

Abstract. The paper presents the results of an analysis of the age and sex composition of burials at the Levzha graveyard. Using D.V. Pezhemsky's methodology, the main characteristics of the age-and-gender structure were calculated, and tables of percentage distributions for age groups of the population that left the cemetery were compiled. It was found that the age-and-sex structure is characterized by a high level of infant mortality – 40.1%. A predominance of females over males was observed. The peak mortality rate for males falls within the *Maturus II* category (45–55

years), while for females it falls within the *Adultus* category (25–35 years). The obtained data suggest that the series from the Levzha burial ground demonstrates typical characteristics for a natural paleo population.

Keywords: age-and-sex structure, Levzha cemetery, Mordovians, paleopopulation, Early Modern Period

Source of funding: The work was carried out within the framework of Research Project Theme No. 5 “Human ultrasociality: Biosocial and Cross-Cultural Aspects”.

1 Введение. В селе Левжа, расположенном в Рузаевском районе Республики Мордовия, в 2020 г. при производстве строительно-дорожных работ обнаружен грунтовый могильник. Спасательные раскопки памятника выполнены в 2021 г. ООО «Экспедиция» под руководством И.А. Козмирчука. Могильник функционировал в период с XVII по первую половину XVIII вв., что подтверждается нумизматическим материалом. По особенностям погребального обряда и сопроводительному инвентарю могильник отнесен к мордве. На сегодняшний день данный памятник является наиболее репрезентативным и полно изученным мордовским кладбищем эпохи Раннего Нового времени не только по занимаемой площади (3133 м²), но и по количеству выявленных погребений (702). [Продолжая славные традиции... 2022: 46; Бакаев, Тропин 2023: 2; Зеленцова, Ставицкий 2024: 243]. Исследование могильника в полном объёме, большое количество погребений, хронологические рамки, равномерное распределение материала по территории могильника, полный сбор всех костных останков, включая плохо сохранившиеся, детские и фрагментарные, а также благоприятные условия залегания (относительно небольшая глубина могильных ям) и хорошая сохранность антропологического материала [Алексеев 1972: 3–4] позволяют провести анализ половозрастной структуры серии из могильника Левжа.

2 Методы исследования. Половая диагностика выполнялась исключительно для взрослой части выборки. Критерием определения пола служили морфологические особенности строения черепа и тазовых костей, а также признаки других костей посткраниального скелета. На черепе учитывались такие качественные признаки: общее строение, массивность и выраженность рельефа, соотношение лицевого и мозгового отделов, развитие надбровных дуг, надпереносья, затылочного выступа, выйной области затылочной кости, развитие сосцевидных отростков, форма вершины сосцевидного отростка, выраженность лобных и теменных бугров, форма лобной кости, форма и толщина верхнего края орбиты, форма глазниц. Среди

морфологических особенностей нижней челюсти рассматривались: выраженность подбородочного выступа, строение и угол наклона ветви, изгиб заднего края ветви, форма тела и величина угла нижней челюсти [Пашкова 1963: 23–25; Алексеев, Дебец 1964: 33]. На посткраниальном скелете учитывались массивность скелета, развитие костного рельефа, а также морфологические признаки и особенности строения тазовых костей (вентральная дуга, подлобковая вогнутость, медиальная поверхность седалищно-лобковой ветви) [Алексеев 1966: 43–48; Phenice 1969; Добряк 1968: 140–147; Пашкова, Резников 1978: 171–175]. Кроме того, учитывались сведения о сопроводительном инвентаре, а также специфика погребального обряда.

При возрастной диагностике оценивали: степень заращения швов черепа, состояние зубной системы и изношенность суставных поверхностей костей [Добряк 1960: 27–47; Пашкова 1963: 12–17; Алексеев, Дебец 1964: 36–37; Ubelaker 1978]. При определении возраста детских и подростковых костяков использованы схемы развития молочных и постоянных зубов [Зубов 1968: 16; Ubelaker 1978: 47], данные о сроках синостозирования костей конечностей, дуг позвонков и костей таза [Пашкова 1963; Алексеев 1966; Schaefer et al. 2009], а также измерения диафизов трубчатых костей — с сопоставлением результатов с данными по средневековым славянам [Stloukal, Hanakova 1978: 53–69].

Распределение половозрастных характеристик рассмотрено согласно Д.В. Пежемскому, в следующих категориях биологического возраста: новорождённые (*Natus*), до 1 года (*Lacteus*), до 3-х лет (*Infantilil primus*), до 7 лет (*Infantilil I*), до 12/13 лет (*Infantilil II*), от 13/14 до 18–20 лет (*Juvenilil I*), от 20 до 25 лет (*Juvenilil II*), от 25 до 35 лет (*Adultus*), от 35 до 45 лет (*Maturus I*), от 45 до 55 лет (*Maturus II*) и старше 55 лет (*Senilil*) (табл. 2) [Пежемский 2003].

Для характеристики половозрастной структуры выборки использованы показатели, предложенные Д.В. Пежемским [Пежемский 2010], которые представлены в таблице 1.

Таблица 1. Методика расчёта базовых показателей половозрастной структуры (по [Пежемский 2010: 49–50])

<i>Средняя продолжительность жизни с учетом детской смертности (лет).</i>	сумма средних величин для каждой возрастной группы*, умноженных на среднюю величину этой группы и разделенных на весь объём выборки/серии. Расчет производится для мужчин (AAm), для женщин (AAf) и для всей популяции (A)
<i>Показатель средней продолжительности жизни без учёта детской смертности (лет; AA)</i>	соответствует предыдущему, однако включает индивидов, начиная с юношеского возраста (<i>Juvenilis I</i>)
<i>Sex ratio</i>	отношение количества мужчин к количеству женщин
<i>Sex ratio в репродуктивной части поколения</i>	отношение численности мужчин и женщин репродуктивного возраста к общей численности выборки (с учётом детей)
<i>Sex ratio в пострепродуктивной части поколения</i>	отношение числа женщин пострепродуктивного возраста к числу всех мужчин того же возраста
<i>Размер репродуктивной части популяции (в %)</i>	равен отношению численности всех мужчин и женщин репродуктивного возраста (от <i>Juvenilis II</i> до <i>Maturus II</i>) к общей численности выборки, предусматривающей учёт детей
<i>Размер дорепродуктивной части популяции (в %)</i>	равен отношению общей численности выборки к количеству индивидов детского, подросткового и юношеского возраста
<i>Размер 1-го репродуктивного поколения (в %)</i>	равен отношению численности индивидов первого репродуктивного поколения (от 20 до 35 лет) к численности всех женщин и мужчин репродуктивного возраста
<i>Размер пострепродуктивной части (в %)</i>	равен отношению общей численности выборки (включая детей) к количеству индивидов финальной возрастной когорты (<i>Senilis</i>)
<i>Коэффициент фертильности</i>	равен отношению численности всех детей до 13 лет к численности всех женщин репродуктивного возраста

* *Natus*–0,25, *Lacteus*–0,7, *Infantilis primus*–1,5, *Infantilis I*–4,5, *Infantilis II*–10, *Juvenilis I*–16, *Juvenilis II*–22, *Adultus*–30, *Maturus I*–40, *Maturus II*–45, *Maturus*–45, *Senilis*–65

Материалы исследования. Работа основана на анализе 702 погребений. В работе использована выборка численностью 653 индивида. Детальное распределение по категориям (с учётом пола и возраста индивидов) представлено в таблице 2.

3 Результаты и обсуждение. Половозрастная структура населения, оставившего могильник Левжа, представлена в таблице 2. Основные демографические показатели выборки из могильника Левжа представлены в таблице 3.

Таблица 2. Половозрастной состав населения, оставившего могильник Левжа¹

Возраст, лет	Мужчины, N (%)	Женщины, N (%)	Оба пола, N (%)
<i>Natus</i> (новорожденные)	—	—	12 (4,6)
<i>Lacteus</i> (до 1)	—	—	25 (9,5)
<i>Infantilis primus</i> (до 3)	—	—	82 (31,3)
<i>Infantilis I</i> (до 7)	—	—	93 (35,5)
<i>Infantilis II</i> (до 12/13)	—	—	32 (12,2)
Возраст неопределим**	—	—	18 (6,9)

¹ Процентная характеристика в каждой возрастной когорте посчитана от общего количества детей и взрослых по отдельности.

Общее кол-во детей	—	—	262 (40,1)
<i>Juvenilis I</i> (до 18/20)	12 (92,3)	8 (47,1)	26 (72,2)
<i>Juvenilis II</i> (20–25)	1 (7,69)	9 (52,9)	10 (27,8)
Общее кол-во подростков	13 (36,1)	17 (47,2)	36 (5,5)
<i>Adultus</i> (25–35)	30 (17,5)	63 (34,4)	93 (26,2)
<i>Adultus</i> (?)	2 (1,1)	2 (1,1)	5 (1,5)
<i>Maturus I</i> (35–45)	32 (18,7)	36 (19,7)	68 (19,1)
<i>Maturus II</i> (45–55)	75 (43,9)	24 (13,1)	99 (27,9)
<i>Maturus</i> (?)	9 (5,2)	10 (5,5)	19 (5,3)
<i>Senilis</i> (старше 55)	2 (1,1)	9 (4,9)	11 (3,1)
Возраст неопределим**	21 (12,2)	39 (21,3)	60 (16,9)
Общее кол-во взрослых	171 (26,1)	183 (28)	355 (54,3)
Общее количество погребенных	653 (100)		

** При расчёте средней продолжительности жизни и других показателей учитывались все зафиксированные индивиды, в том числе группа с неопределённым возрастом: отдельно — детские (до категории *Juvenilis I*) и отдельно — взрослые (до категории *Senilis*). В расчёты не включались внутриутробные дети — их количество и процентное соотношение не учитывались при вычислениях.

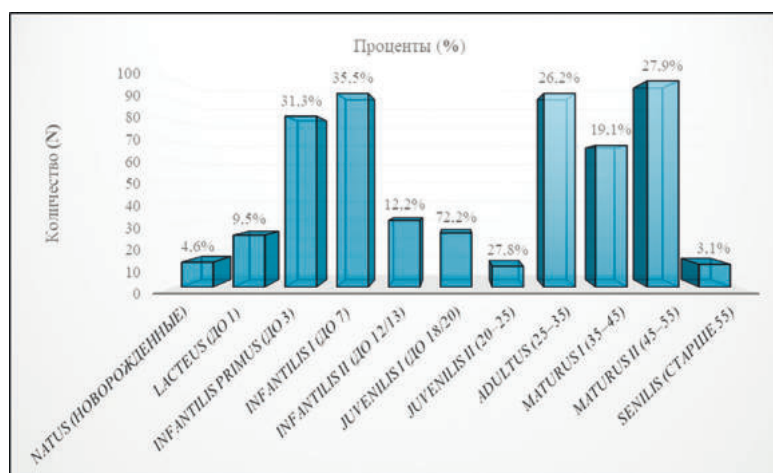

Рис. 1. Диаграмма, отображающая распределение погребённого населения могильника Левжа по возрастным группам для всей выборки². Исполнитель: Толкунай Кадырбекова

Таблица 3. Основные палеодемографические характеристики выборки из могильника Левжа

A (средний возраст смерти в популяции с учетом детей)	21,0
AAm (средний возраст смерти мужской части в популяции)	39,4
AAf (средний возраст смерти женской части в популяции)	32,5
AA (средний возраст взрослой части в популяции)	32,8
Sex ratio (соотношение полов)	0,9:1
Sex ratio в репродуктивной части поколения	1,4:1
Sex ratio в пострепродуктивной части поколения	0,2:1
Размер репродуктивной части популяции (в %)	41,3

² В диаграмму включены индивиды, для которых имеются достоверные данные о возрасте и поле. Процентная характеристика в каждой возрастной когорте посчитана от общего количества детей и взрослых по отдельности.

Размер дорепродуктивной части популяции (в %)	40,1
Размер 1-го репродуктивного поколения (в %)	36,7
Размер пострепродуктивной части (в %)	1,7
Коэффициент фертильности	2,4:1

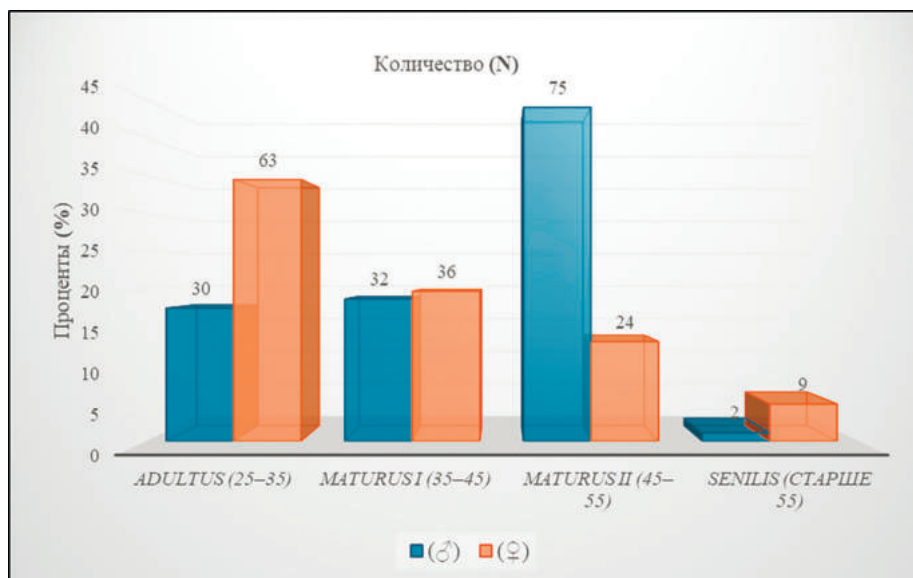

Рис. 2. Процентное распределение мужских и женских взрослых индивидов по возрастным когортам³.
Исполнитель: Толкунай Кадырбекова

В исследуемой группе, представленной населением могильника Левжа, выявлен высокий уровень детской смертности, достигающий 40,1% (табл. 2; рис. 1). Это соответствует показателям, характерным для археологических памятников XVII–XVIII вв. Сопоставление с данными других археологических комплексов [Рейс Т.М., Рейс Е.С. 2011: 555–560; Южакова 2016: 169–174; 2018: 162–175; Абрамова 2025: 94–103] подтверждает тенденцию к высокой детской смертности для Раннего Нового времени.

Анализ распределения детских погребений выявил пиковые значения смертности в возрастных группах до трёх лет и до семи лет (*Infantilis primus* и *Infantilis I*). Согласно опубликованным данным, это соответствует общераспространённой закономерности для указанных когорт [Алексеев 1972: 3–21; Бунак 1980: 185–186] и свидетельствует о повышенной уязвимости детей в данном возрастном диапазоне. На этапе *Infantilis II* отмечается снижение уровня смертности, а в юношеском возрасте показатель достигает

5,5% (табл. 1; рис. 1). Такая динамика указывает на постепенное включение адаптационных механизмов — как биологических, так и социальных [Южакова 2016: 171].

Анализ возрастной структуры выборки показал, что взрослые составляют 54,3 % от общего числа индивидов. Для женщин наиболее высокий уровень смертности приходится на возраст 25–35 лет (34,4%) (рис. 2), а для мужчин — на период 45–55 лет (43,9%) (рис. 2). Средняя продолжительность жизни у мужчин (39,4 года) выше, чем у женщин (32,5 года) (табл. 2). По данным В.П. Алексеева, анализ материалов из Мари-Луговского могильника свидетельствует о более высокой продолжительности жизни мужского населения (34,7 года) по сравнению с женским (31,5 года), что, как отмечается автором, является «характерным для финского населения Восточной Европы» [Алексеев 1972: 18]. Согласно литературным данным, полученные результаты согласуются с общепринятой демографической картиной средневекового населе-

³ В диаграмму включены индивиды, для которых имеются достоверные данные о возрасте и поле.

ния. Вероятно, на снижение продолжительности жизни женщин существенное влияние могла оказывать репродуктивная нагрузка (роды, беременность в антисанитарных условиях) [Алексеев 1972: 20]. Стоит отметить, что в могильнике Левжа среди погребений женщин репродуктивного возраста зафиксированы случаи обнаружения останков плода в области тазовой полости.

Среди взрослых индивидов к финальной возрастной группе (*Senilis*) отнесены лишь 3,1% от общего числа взрослых (табл. 2; рис. 1). В данной когорте наблюдается выраженное преобладание женщин (4,9%) над мужчинами (1,1%). Примечательно, что подобная картина систематически фиксируется в ископаемых выборках. Данные по могильнику Левжа также соответствуют этой общей закономерности (табл. 2).

Анализ основных половозрастных показателей (табл. 3) палеопопуляции могильника Левжа демонстрирует близкое к нормальному соотношение полов (0,9:1), при котором численность женщин (28%) незначительно превышает количество мужчин (26,1%). В репродуктивном возрасте отмечается преобладание мужского населения (соотношение полов 1,4:1), тогда как в пострепродуктивной части поколения соотношение меняется на 0,2:1, что характеризует могильник Левжа как естественно стареющую популяцию, где женщин больше, чем мужчин в финальной возрастной когорте (индивиды 55+) (рис. 2). Доля репродуктивной части популяции составляет 41,3%, что отражает высокий процент населения детородного возраста в палеопопуляции и свидетельствует о благоприятной возрастной структуре популяции, способствующей естественному воспроизводству. Первое репродуктивное поколение занимает 36,7% от общей численности, а пострепродуктивная часть — всего 1,7%, что указывает на низкую долю индивидов старше 55 лет. Выявленный коэффициент фертильности 2,4:1 подтверждает нормальный уровень репродуктивной активности палеопопуляции, способной к естественному воспроизводству.

5 Заключение. Анализ половозрастной структуры могильника Левжа выявил высокий уровень детской смертности (40,1 %), причём основная доля случаев приходится на ранние возрастные когорты *Infantilis primus* (до 3 лет) и *Infantilis I* (до 7 лет). В подростковом возрасте показатель существенно снижается — до 5,5%. А также зафиксировано численное преобладание женского населения над мужским. Интервалы с пиковыми значениями смертности демонстрируют выраженную половую специфику: у мужчин пик прихо-

дится на возрастную категорию *Maturus II* (45–55 лет), тогда как у женщин — на категорию *Adultus* (25–35 лет). Результаты анализа структуры выборки из могильника Левжа в целом соответствуют параметрам естественной палеопопуляции. При рассмотрении в рамках условно-стационарной модели наблюдается тенденция к росту популяции, что дополнительно подтверждается сопоставлением с историческими данными региона. Согласно литературным источникам, к моменту основания Саранской крепости в 1641 г. [Юрченков 2012: 132] территория к югу и юго-западу от неё, расположенная по левому берегу реки Инсары, входила преимущественно в состав владений мордвы-мокши Темниковского уезда [Балашов, Шигурова 1992: 12–13]. История заселения данной территории началась с появления первых небольших поселений мордвы, в числе которых деревня Перхляй (ныне — Русская Свербейка), входящая в состав Берсеневского сельского поселения Лямбирского района Мордовии. В дальнейшем к югу от Перхляя сформировались новые мокшанские поселения, среди которых и село Левжа [Воронин 2005: 44]. В работах И.Д. Воронина и В.А. Юрченкова описываются волны миграции, способствовавшие формированию новых поселений вокруг Саранской крепости в XVII–XVIII вв. Помимо села Левжа, возникли Сузгарье и Мордовская Пишля [Воронин 2002: 43–44; Юрченков 2012: 132–183]. Эти миграционные процессы, вероятно, способствовали притоку населения, который, в свою очередь, привёл к росту рождаемости и подселению новых семей.

Благодарности. Автор выражает глубокую признательность Надежде Анатольевне Дубовой, Владимиру Владимировичу Куфтерину и Денису Валерьевичу Пежемскому за ценные методические рекомендации и научную консультацию. Также Егору Петровичу Китову за предоставление материалов и возможность их последующего анализа в лабораторных условиях.

ЛИТЕРАТУРА

- Абрамова А.Н. Половозрастная структура Средневекового населения Северо-Восточного Причерноморья // Вестник Московского университета. Сер. XXIII. Антропология, 2025. №3. С. 94–103.
- Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1966. 252 с.
- Алексеев В.П. Палеодемография СССР // Советская археология. 1972. №1. С. 3–21.

Алексеев В.П., Дебеч Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1964. 126 с.

Бакаев М.В., Тропин Н.А. Рендеры погребальных сооружений мордовского могильника XVII—первой половины XVIII вв. у с. Левжа в Рузаевском районе Республики Мордовия // Электронный научный журнал «Filo Ariadne». 2023. № 2. С. 1–12. URL: filoariadne.esrae.ru/32-462 (дата обращения: 26.01.2026).

Балашов В. А., Шигурова Т. А. Традиционный женский костюм мордвы-мокши (по материалам Инсарского уезда Пензенской губернии) // Вестник Мордовского университета, 1992. № 4. С. 7–13.

Бунак В.В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. М.: Наука, 1980. 327 с.

Воронин И. Д. Избранное / И.Д. Воронин. редкол. В.А. Юрченков (председатель), Е.В. Глазкова, Т.М. Мусаев [и др.]. Саранск: Научно-исследовательский институт гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовия, 2005. 432 с.

Добряк В.И. Судебно-медицинская экспертиза скелетированного трупа. Киев: Государственное медицинское издательство УССР, 1960. 192 с.

Добряк В.И. Возрастные особенности симфиза лобковых костей // Вопросы антропологии, 1968. № 29. С. 140–147.

Зеленцова О.В., Ставицкий В.В. V семинар «Древности поволжских финнов в эпоху Средневековья» // Вестник НИИ гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовия, 2024. Т. 16, № 1. С. 239–246.

Зубов А.А. Одонтология. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1968. 198 с.

Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии. Определение пола, возраста и роста по костям скелетированного трупа. М.: Медгиз, 1963. 155 с.

Пашкова В.И., Резников Б.Д. Судебно-медицинское отождествление личности по костным останкам. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1978. 320 с.

Пежемский Д.В. Определение биологического возраста в палеоантропологии и проблема возрастных интервалов // V Конгресс этнографов и антропологов России: тезисы докладов (г. Омск, 9–12 июня 2003 .) / Отв. ред. В.А. Тишков. М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2003. С. 255.

Пежемский Д.В. Половозрастная структура населения Петровского конца средневекового Пскова // Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В.В. Седова: материалы

55-го заседания, посвященного юбилею профессора И. К. Лабутиной (г. Псков, 13-15 апреля 2009 г.) / Отв. ред. П.Г. Гайдуков. Псков: Институт археологии Российской академии наук 2010. С. 47–55.

Продолжая славные традиции...: к 90-летию НИИ гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовия / Отв. ред. Г.А. Куршева, Е.Н. Бикейкин. Саранск: Научно-исследовательский институт гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовия, 2022. 608 с.

Рейс Т.М., Рейс Е.С. Палеодемография характеристика населения Красноярского острога по материалам Петровского некрополя (XVII–XVIII вв.) // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири: материалы междунаро. науч. конф. (г. Иркутск, 3-7 мая, 2011 г.) / Под общ. ред. А.В. Харинского. Иркутск: Изд-во Иркутского государственного технического университета, 2011. Вып. 2. С. 555–560.

Южакова А.В. Палеодемографическая характеристика старожильского населения Омского Прииртышья XVII–XVIII вв. (по материалам памятника Изюк I) // Известия государственного университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология, 2018. Т. 25. С. 162–175. <https://doi.org/10.26516/2227-2380.2018.25.162>

Южакова А.В. Палеодемография населения лесостепного Прииртышья XVII–XVIII вв. (могильник Чеплярово 27) // Вестник Томского государственного университета. История, 2016. №5 (43). С. 16 –174.

Юрченков. В. А. Начертание мордовской истории: монография / под. общ. ред. В.А. Юрченкова. Саранск: Научно-исследовательский институт гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовия, 2012. 612 с.

Phenice T.W. A Newly Developed Visual Method of Sexing the Os Pubis // American Journal of Physical Anthropology, 1969. № 30. Pp. 297–301. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330300214>

Schaefer M., Black S., Scheuer L. Juvenile Osteology. A Laboratory and Field Manual. Amsterdam: Elsevier. 369 p.

Stloukal M., Hanakova H. Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen — unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen // Homo. 1978. Bd. 29. Pp. 53–69.

Ubelaker D.H. Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation. Chicago, Adline Publ., 1978. 172 p.

И.Т. КАЗМАДЬЯРОВА

Казмадиярова Инкар Турсунгалиевна
Институт Археологии имени А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан;
ORCID 0000-0002-0319-0108;
inkarkaz@gmail.com

КОНТЕКСТУАЛЬНЫЙ МЕТОД В НУМИЗМАТИКЕ: ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ МОНЕТНЫХ НАХОДОК САРЫАРКИ

Аннотация. Проанализирована информативность нумизматического материала Сарыарки в зависимости от сохранности археологического контекста. Изучена 351 монета из фондов шести музеев Акмолинской, Карагандинской, Павлодарской, Северо-Казахстанской, Улытауской областей и Астаны. Выявлено, что 93% коллекционных единиц не имеют зафиксированных данных о месте и обстоятельствах находки, что критически снижает их ценность для реконструкции денежного обращения. Установлено полное отсутствие зафиксированных кладов в регионе. Монеты в погребальных комплексах, найденных в археологических памятниках Сарыарки свидетельствуют о проникновении традиций сопровождения усопших монетами в XIV–XV вв. Единичные находки в поселениях указывают на межкультурные связи со Средней Азией, однако их количество незначительно. Доказано, что утрата контекста превращает источник в предмет коллекционирования. Предложены минимальные стандарты фиксации находок для сохранения их научной ценности. Интеграция музейных коллекций с археологическими данными необходима для полноценного изучения денежного обращения региона.

Ключевые слова: Монета, нумизматика, Сарыарка, контекстуальный метод, музей, коллекция, археология

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта BR24992951.

НУМИЗМАТИКАДАҒЫ КОНТЕКСТУАЛДЫ ӘДІС: САРЫАРҚА АУМАҒЫНДА ТАБЫЛҒАН МОНЕТАЛАРДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада археологиялық контекстің сақталу деңгейіне байланысты Сарыарқа өңірінің нумизматикалық материалының ақпараттылығы қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде Ақмола, Қарағанды, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Ұлытау облыстары мен Астана қаласындағы алты музей қорында сақталған 351 тиын алынды. Талдау нәтижесі коллекциялық бірліктердің 93%-ында табылған орны мен олжаның жағдайына қатысты тіркелген деректердің жоқ екенін көрсетті. Бұл мәселе олардың өңірдегі ақша айналымын, сауда-экономикалық және мәдени байланыстарды реконструкциялаудағы ғылыми құндылығын едәуір төмендетеді. Сондай-ақ қарастырылған материалдар негізінде Сарыарқа аумағында тиын көмебелердің тіркелмегені анықталды. Археологиялық ескерткіштердің жерлеу кешендерінен табылған монеталар, XIV–XV ғасырларда қайтыс болған адамды жерлеу ғұрпына қоса салынғандығын көрсетеді. Ал қоныстардан табылған жекелеген тиындар Орта Азия аймақтарымен болған мәдени және экономикалық байланыстардың болғанын аңғартады, дегенмен мұндай олжалардың саны тым аз. Зерттеу барысында археологиялық контекстен ажыраған тиынның ғылыми дерек ретіндегі маңызы төмендеп, оның көбіне коллекциялық бұйым деңгейінде ғана қарастырылатыны негізделді. Осыған байланысты тиын олжаларын тіркеу мен сипаттаудың ең төменгі ғылыми стандарттарын енгізу қажеттілігі ұсынылады. Сарыарқа өңіріндегі ақша айналымы тарихын жан-жақты зерттеу үшін музей қорларындағы коллекцияларды археологиялық деректермен өзара байланыстыра зерттеу маңызды.

Түйін сөздер: тиын, нумизматика, Сарыарқа, контекстуалды әдіс, музей қоры, коллекция, археологиялық дерек

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде, ЖТН BR24992951 жобасы аясында даярланды.

CONTEXTUAL METHOD IN NUMISMATICS: ISSUES IN THE STUDY OF COIN FINDS FROM SARYARKA

Abstract. The informativeness of numismatic material from Saryarka was analyzed depending on the preservation of archaeological context. 351 coins from the collections of six museums in Akmola, Karaganda, Pavlodar, North Kazakhstan, Ulytau regions and Astana were studied. It was revealed that 93% of collection units lack fixed data on the place and circumstances of the find, which critically reduces their value for reconstructing monetary circulation. The complete absence of recorded hoards in the region was established. Coins in burial complexes found at archaeological sites of Saryarka indicate the penetration of traditions of accompanying the deceased with coins in the 14th–15th centuries. Single finds in settlements indicate intercultural connections with Central Asia, however, their quantity is insignificant. It is proven that loss of context turns the source into a collectible item. Minimum standards for recording finds are proposed to preserve their scientific value. Integration of museum collections with archaeological data is necessary for a full study of the region's monetary circulation.

Keywords: coin, numismatics, Saryarka, contextual methods, museum, collection, archaeology

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRN BR24992951.

1 Введение. Монета является многоаспектным историческим источником, несущим информацию о хронологии, политике и экономике исторического периода. Она выступает основополагающим элементом для изучения денежного обращения в рамках государственных образований и анализа межкультурных связей. Однако историческая ценность монеты многократно возрастает, когда она найдена в ходе археологических исследований: в этом случае она становится источником не только для датирования, но и для реконструкции денежного обращения исследуемого периода.

Изучение денежного обращения невозможно без глубокого анализа контекста находок. В современных условиях, характеризующихся ростом числа случайных находок и развитием металлодетекторного поиска, проблема фиксации археологического контекста становится критической для нумизматики Казахстана. Утрата информации о месте и обстоятельствах обнаружения превращает уникальный исторический источник в изолированный предмет коллекционирования.

Целью данной работы является раскрытие потенциала контекстуального метода в нумизматике, демонстрирующее эффективность его применения при анализе одиночных находок и монетных кладов.

2 Методы и материал исследования. В исследовании применен контекстуальный метод, предполагающий анализ стратиграфической позиции и сопутствующих артефактов. Материал исследования включает монеты из фондов музеев Акмолинской, Карагандинской, Павлодарской, Северо-Казахстан-

ской, Улытауской областей и города Астаны, а также данные археологических раскопок. Следует отметить ограничения контекстуального метода применительно к материалу территории Сарыарки. Во-первых, количество монетных находок на территории Сарыарки незначительно, что создает «белые пятна» в изучении денежного обращения. Во-вторых, традиция коллекционирования без фиксации контекста делает невозможным применение метода к значительной части музейных коллекций.

3 Обсуждение. В ходе исследования проанализирована 351 монета из фондов 6 музеев, из них 93% не имеют зафиксированного контекста находки (рис.1).

Рис. 1. Диаграмма распределения монет в фондах музеев. Исполнитель: Инкар Казмадырова

При работе с коллекциями музеев, часто сталкиваемся с тем, что отсутствует информация о месте находки монеты, но присутствуют выходные данные самой монеты. В данном случае монета несет в себе исключительно коллекционный и информационный характер описывающий существование монеты, монетного двора и материала изготовления. К примеру, римская монета, хранящаяся в одном из областных музеев (рис. 2). Римский нуммий Константина I, 307-337, под инвентарным номером КНУМ-1980, поступивший в музей от частного коллекционера, сохраняет информацию о монетном дворе и дате, но утрата контекста находки делает невозможным определение путей проникновения римской монеты в регион Сарыарки.

Для описания денежного обращения выходных данных недостаточно, так как монета приобретена у частного коллекционера, и мы не имеем о месте и способе находки, что уменьшает ее историческую ценность для территории Сарыарки. Так как мы работали с фондом музея, это влияет на ее коллекционную ценность и использование как прикладного визуального материала для посетителей.

В рамках рассмотрения контекстуального метода необходимо отметить значение кладов, к сожалению, в фондах музеев и в публикациях не зафиксированы клады на территории Сарыарки. Клады составляют особую категорию в изучении денежного обращения. Согласно Блэкберну, кладов дают «мгновенный снимок» валюты в конкретный момент, но часто подвержены субъективному отбору (сбережения против случайных потерь). Клады классифицируются на те, что не предназначались для возврата (ритуальные, погребальные, выброшенные), и те, что спрятаны с целью последующего извлечения [Блэкберн 2005: 10].

Е.А. Давидович отмечает, что клад можно рассматривать как самостоятельную единицу, ценность которой в сравнении монет в рамках одного периода и является полноценным источником для изучения не только денежного обращения, но и товарно-денежного обращения [Давидович 1983: 6].

Отдельно необходимо рассматривать монеты, найденные у надгробий и в захоронениях, что фиксируется на памятнике комплекса Жошы хана, Аулиеколе, Кызылобе, Жанибек-Шалкаре, Нуре. Концентрация монет в погребальных комплексах Карагандинской, Павлодарской и Северо-Казахстанской области свидетельствует о проникновении традиций сопровождения монетами с усопшим в регион в XIV–XV вв. Такую находку относят к категории одиночных

Рис. 2. Римская монета из Карагандинского областного историко-краеведческого музея (Инв. № КНУМ-1980). Фото: Инкар Казмадырова

преднамеренных депозитов, например, монеты, положенные в могилу или фундамент здания. В данной категории монеты как датирующий материал (*terminus post quem*) используются с большей осторожностью. Для этого используют самую позднюю монету в погребении, но и она указывает лишь на то, что слой был сформирован после даты её выпуска.

Самой масштабной категорией при археологических раскопках являются единичные находки монет. Единичные монеты, найденные в поселениях, это случайные выборки, находившиеся в обращении. По их количеству определяют интенсивность торговли в регионе. Но в данном регионе, по результатам археологических раскопок, данная категория составляет меньшее количество. К примеру, бухарские и тимуридские монеты, найденные на комплексе Жошы хана [Смаилов 1998; Петров и др., 2021: 133] свидетельствуют о межкультурных связях региона со Средней Азией. Бухарская монета найдена у входа в мавзолей Жошы хана, а тимуридская монета у основания стены одного из мавзолеев в комплексе Жошы хана. Нахождение бухарской монеты у входа в мавзолей Жошы хана, а не в культурном слое поселения, может свидетельствовать о том, что монета попала в комплекс уже после его строительства – возможно, как подношение паломников или случайно выпавшая монета. Это отличает данный контекст от торговых поселений, где монеты терялись в процессе экономической активности.

Для того, чтобы сохранить ценность монеты, приобретенной у коллекционеров или полученной в дар, при регистрации случайной находки необходимо попытаться уточнить координаты находки, а при их отсутствии – район находки.

4 Заключение. Проведенное исследование подтверждает, что нумизматический материал является фундаментальным источником для широкого круга исследователей, однако его информативность напрямую зависит от сохранности контекста. Клады предоставляют уникальную возможность для изучения хронологии чеканки и состава монет, в то время как одиночные находки дают более точное представление о реальном составе монет в обращении и уровне монетарной активности.

Специфика нумизматики Сарыарки заключается в том, что значительная часть материала поступает из частных коллекций без паспортных данных находки. Только интеграция музейных коллекций с данными археологического контекста позволит перейти от простой каталогизации монет к полноценной реконструкции денежного обращения региона.

ЛИТЕРАТУРА

Blackburn, M. 'Coin Finds as primary historical evidence for medieval Europe', in *Dynamism in Coinage: Europe, China and Japan*, ed. Shinichi Sakuraki. Fukuoka: Proceedings of the 12th Conference of the Coin Finds Research Group. 2005, pp. 7-50 (in English and Japanese)

Давидович Е.А. История денежного обращения средневековой Средней Азии (медные монеты XV – первой четверти XVI в. в Мавераннахре). М.:Наука, 1983. 360 с.

Петров П.Н., Касеналин А.Е., Смагулов Т.Н., Есен С.Г. Монетные находки в погребениях XIV в. на территории Сарыарка (Центральный Казахстан). *Stratum plus*. 2021. № 6. С. 127–138.

Смаилов Ж. Отчет по теме: «Археологические исследования некрополей Алаша-хан и Жошы-хан для последующей реставрации и музеефикации». 1998. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 2479

Р. КАМАЛ

Камал Рамазан

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан;
ramazankamal0411@gmail.com

Ә.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ ҚОРЫНДАҒЫ ТЕМІР БҰЙЫМДАР КОЛЛЕКЦИЯСЫ

Аннотация. Мақалада Ә.Х. Марғұлан атынд. Археология институты қорында сақталған Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының (ОҚКАЭ) 1970–1990 жылдар аралығында жүргізген қазба жұмыстары нәтижесінде табылған темір бұйымдар коллекциясы қарастырылады. Зерттеу барысында Отырар, Көкмардан, Құйрықтөбе және Күйікмардан (Қоңыртөбе) қала орындарынан табылған темір бұйымдардың саны, табылған орындары және сақталу деңгейі жүйеленді. Зерттеу нәтижесінде Институт қорында 1970–1990 жылдар аралығында жалпы 555 дана темір бұйым сақталғаны анықталды. Олардың басым бөлігі Отырар қаласынан табылған. Темір бұйымдардың сақталу деңгейі әртүрлі. Көпшілігінің сақталуы нашар, ал жақсы сақталған үлгілер саны аз. Жинақталған материалдар Оңтүстік Қазақстан өңірінің ортағасырлық материалдық мәдениетін зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады.

Түйін сөздер: Институт, қор, Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы, темір бұйымдар, жүйелеу

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2026–2028 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеу бағдарламасы шеңберінде, ЖТН BR 31714853 жобасы аясында даярланды.

КОЛЛЕКЦИЯ ЖЕЛЕЗНЫХ ПРЕДМЕТОВ В ФОНДЕ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ ИМ. А.Х. МАРГУЛАНА

Аннотация. В статье рассматривается коллекция железных предметов из фонда Института археологии им. А.Х. Маргулана, обнаруженных в результате раскопок Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции (ЮККАЭ) в период с 1970 по 1990 годы. В ходе исследования были систематизированы данные о количестве, местах обнаружения и степени сохранности железных предметов, найденных на городищах Отырар, Кокмардан, Куйрыктобе и Куюкмардан. В результате исследования установлено, что в фонде Института за период 1970–1990 гг. хранится в общей сложности 555 единиц железных артефактов. Большая часть из них была найдена на городище Отрар. Степень сохранности изделий различна: большинство находится в плохом состоянии, в то время как количество хорошо сохранившихся образцов незначительно. Собранные материалы являются важным источником для изучения средневековой материальной культуры региона Южного Казахстана.

Ключевые слова: Институт, фонд, Южно-Казахстанская комплексная археологическая экспедиция, железные изделия, систематизация

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2026–2028 гг., ИРН BR 31714853.

COLLECTION OF IRON ARTIFACTS IN THE COLLECTION OF THE MARGULAN INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

Abstract. The article examines the collection of iron artifacts from the collection of the Margulan Institute of Archaeology, discovered as a result of excavations by the South Kazakhstan Complex Archaeological Expedition (SKCAE) between 1970 and 1990. During the study, data on the quantity, findspots, and preservation state of iron objects found at the settlements of Otyrar, Kokmardan, Kuyryktobe, and Kuyukmardan were systematized. The research established

that a total of 555 iron artifacts from 1970 to 1990 period are stored in the Institute's collection. The majority of them were discovered at the Otyrar settlement. The degree of preservation varies: most items are in poor condition, while the number of well-preserved specimens is small. The collected materials serve as an important source for studying the medieval material culture of the South Kazakhstan region.

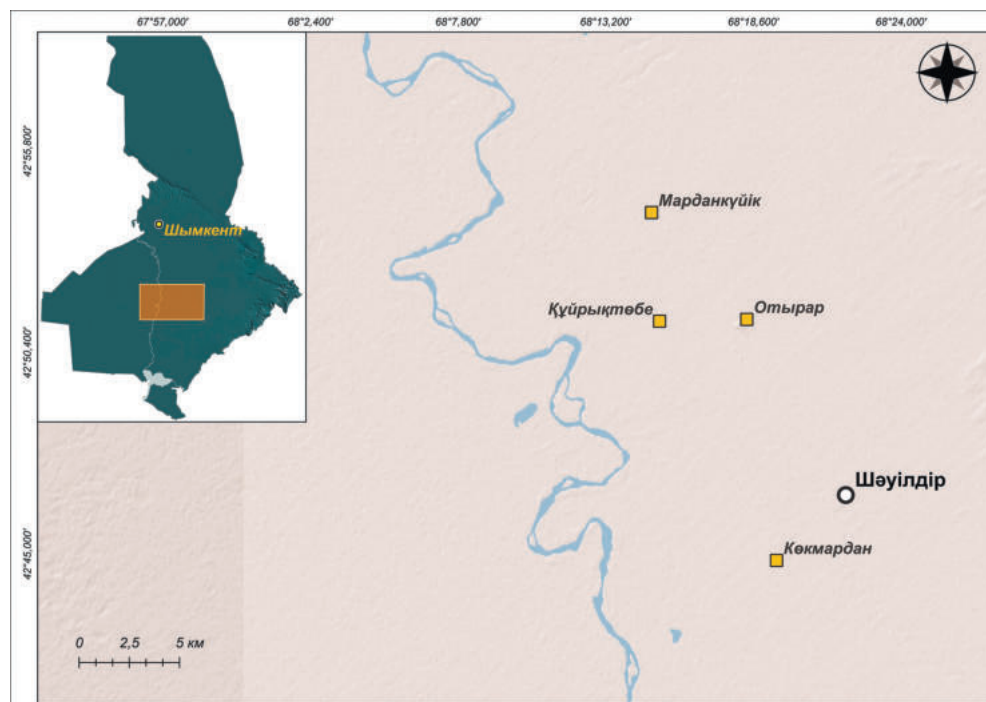
Keywords: Institute, collection, South Kazakhstan Complex Archaeological Expedition, iron artifacts, systematization

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2026–2028, IRN BR 31714853.

1 Kіpіcне. Ә.Х. Марғұлан атынд. Археология институтындағы Археологиялық жаппай олжаларды сақтау қоры соңғы жылдары күрделі қайта құрулардан өтіп, ондағы материалдарға жүйелеу жұмыстары қарқынды жүргізілуде. Қордағы коллекциялардың ішінде керамикалар, тас құралдар, шыны, әшекейлер, топырақ үлгілері және т.б. жәдігер түрлерімен қатар металл бұйымдар да ерекше орын алады. Оның ішінде Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының (әрі қарай – экспедиция) барысында жинақталған материалдарды ерекше атауға болады. Аталған экспедицияға тиесілі жалпы материалдар кешені 1958–2015 жылдар аралығында жинақталған. Солардың ішінде 1970–1990 жылдардағы қазба жұмыстары барысында табылған темір бұйымдар коллекциясы ерекше ғылыми қызығушылық

тудырады. Бұл кезең экспедициялық зерттеулердің кең ауқымдылығымен және әртүрлі археологиялық нысандардың қамтылуымен сипатталады. Зерттеу жұмыстары барысында темір бұйымдар Отырар, Көкмардан, Күйікмардан (Қоңыртөбе) және Құйрықтөбе сияқты ортағасырлық қала орындарынан табылған (1-сур.). Темір бұйымдардың біразы Қоңыртөбе деп шифрланғанымен, ғылыми әдебиеттерде Күйікмардан қаласы деп аталады [Байпаков 2013: 102].

Темір бұйымдар – шаруашылық, тұрмыстық, әскери және құрылыс салаларына қатысты материалдық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі. Сондықтан олардың сандық құрамы, табылған орны және сақталу деңгейін талдау қордағы жәдігерлердің ғылыми әлеуетін күшейтіп, оларға әртүрлі пәнаралық талдаулар жасауға мүмкіндік береді.

1-сур. Темір бұйымдар табылған ортағасырлық қалалардың Қазақстан картасында орналасуы.

Орындаған: Мәмбет Шағырбаев

Зерттеудің мақсаты – экспедицияның 1970–1990 жылдар аралығында жинақтаған темір бұйымдар коллекциясының сандық көрсеткіштерін, географиялық таралу аймағын және сақталу деңгейін жүйелеп, ғылыми тұрғыда талдау. Зерттеу нәтижелері Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық археологиясын кешенді түрде қарастыруға және қор материалдарын ғылыми айналымға енгізуге бағытталған.

2 Материал және зерттеу әдістері. Зерттеудің материалдық негізін Институт қорында сақталған Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының (ОҚКАЭ) 1970–1990 жж. аралығындағы қазба жұмыстары барысында табылған темір бұйымдар коллекциясы құрайды. Қор материалдары шифрланған ақпарат көздері негізінде қарастырылды. Темір бұйымдар сандық көрсеткіштері бойынша жүйеленіп, табылған жылдары мен ескерткіш бойынша топталады. Мақалада темір бұйымдардың сақталу деңгейі үшке бөлінген. Яғни сақталуы *жақсы*, *орташа* және *нашар*. Бұл жерде *жақсы* сақталған жәдігерлер морфологиялық зерттеуге жарамды, *орташа* сақталғандары шартты түрде пәнаралық талдаулар жасауға болатын, ал *нашар* сақталғандары зерттеуге жарамсыз материалдар. Дегенмен, «зерттеуге жарамсыз» деп алдын ала айтып отырғанымызды ескертеміз. Зерттеу барысында қордағы темір бұйымдарды жүйелеу, сандық-статистикалық сараптау және салыстырмалы талдау

әдістері пайдаланылды. Жүйелеу әдісі негізінде темір бұйымдар табылған орнына, хронологиялық кезеңіне және сақталу деңгейіне қарай топтастырылды. Сандық-статистикалық әдіске сәйкес, әр жылдағы ескерткіш бойынша табылған темір бұйымдардың жалпы саны анықталды. Салыстырмалы талдау әдісі – әр жылдардағы материалдарды өзара салыстыру арқылы коллекцияның динамикасын айқындауға мүмкіндік берді.

3 Нәтижелер. Темір бұйымдарға жүргізілген сараптамалық талдаулар 1970–1990 жылдардағы қазба жұмыстары барысында қорда барлығы 555 жәдігер сақталғанын көрсетіп отыр. Жәдігерлердің басым бөлігі (461) Отырар қаласына тиесілі болса, олардың басым көпшілігі «нашар» (226) және «орташа» (221) деңгейде сақталған, ал «жақсы» сақталған бұйымдардың үлесі (14) өте аз. Күйікмардан қаласынан табылған 74 темір бұйымның басым бөлігі (40 дана) нашар күйде болса, Құйрықтөбеден табылған 12 жәдігердің барлығы дерлік орташа деңгейде сақталған. Көкмардан олжаларының (сегіз дана) түгелдей нашар күйде табылуы бұл нысандағы топырақ құрамының немесе қоршаған ортаның темірге кері әсерін көрсетеді. Жалпы алғанда, алқап бойынша табылған темір бұйымдардың тек 2,7%-ы ғана (15 дана) жақсы сақталған, бұл темірдің коррозияға бейімділігін және жәдігерлерді консервациялаудың өзектілігін дәлелдейді.

1-кесте. Темір бұйымдардың ескерткіштер және сақталу деңгейі бойынша құрамы

Ескерткіш	Сақталу деңгейі			Барлығы
	Жақсы	Орташа	Нашар	
Отырар	14	221	226	461
Күйікмардан	1	33	40	74
Құйрықтөбе	0	12	0	12
Көкмардан	0	0	8	8
Жиыны	15	266	274	555

1971–1979 жж. Отырар алқабында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған темір бұйымдардың динамикасы зерттеу нысандарының маңыздылығын айқындайды. Институт қорындағы темір бұйымдар коллекциясы 1971 жылғы экспедициядан басталады. Бұл жылы қорға Отырар қаласынан табылған, сақталуы өте нашар екі дана темір бұйым өткізілген. Темір бұйымдар коллекциясының келесі тобы 1973 жылы

қорға тапсырылған. Отырар қаласынан табылған жәдігердің сақталуы өте нашар. 1974 жылы қорға алты темір бұйым өткізілген және барлығы да Отырар қаласынан анықталған. Жәдігерлердің төртеуінің сақталуы өте нашар, екі темір бұйым орташа сақталған. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, темір жәдігерлердің басым бөлігі Отырар қаласынан табылған, әсіресе 1975 жылы табылған 84 бұйым сол кезеңдегі металлургия мен қолөнердің даму деңгейі-

нен хабар береді. 1970-жылдардың басында табылған бұйымдар саны аз болғанымен, онжылдықтың екінші жартысында (1976–1979 жж.) Отырардағы темір олжалардың саны тұрақты түрде жылына 15-тен 30-ға дейін жетіп отырған. Сонымен қатар 1979 жылы алқаптың басқа да қалаларынан темір бұйымдардың табыла бастауы назар аудартады: атап айтқанда, Құйрықтөбеден 12 бұйым, ал Көкмарданнан сегіз жәдігер есепке алынды. Бұл көрсеткіштер Отырар алқабындағы қалалық мәдениетте темір өндірісі мен тұтынудың кең тарағанын, сондай-ақ 1979 жылдан бастап зерттеу ауқымының кеңейіп, жаңа археологиялық нысандардың ғылыми айналымға қосылғанын дәлелдейді

1980–1990 жж. аралығында Отырар алқабынан темір бұйымдардың табылу көрсеткіші зерттеу жұмыстарының жаңа сипат алғанын көрсетеді. Онжылдықтың алғашқы жартысында (1980–1982 жж.) негізгі олжалар тек Отырар қаласынан тіркеліп, 1982 жылы ең жоғары көрсеткішке (38 бұйым) жетті. Алайда 1983–1986 жылдар аралығында темір жәдігерлердің

табылу қарқыны едәуір бәсеңдеп, ең төменгі меже 1986 жылы (бір бұйым) байқалды. Зерттеудің соңғы кезеңінде, яғни 1987–1988 жылдары Отырармен қатар Күйікмардан ескерткішінен де айтарлықтай темір бұйымдар жиынтығы (тиісінше 21 және 12 дана) қорға өткізілген. Бұл деректер 1980-жылдардың соңына қарай археологиялық ізденістердің географиясы кеңейіп, Күйікмардан нысанының металл өңдеу мәдениетін зерттеудегі маңызы артқанын айқындайды. Хронологиялық тұрғыдан қарастырғанда, 1970 жылдардың ортасы (әсіресе 1975 және 1977 жж.) табылған темір бұйымдар санының көптігімен ерекшеленеді. Жалпы 1971–1979 жылдары барлығы 208 темір бұйым Институт қорына тапсырылған (2-кесте). 1980–1990 жылдары да қазба жұмыстары нәтижесінде айтарлықтай көлемде материал жиналған (189 дана). Бұл кезеңде бұйымдардың сақталу деңгейі алдыңғы онжылдықпен салыстырғанда біршама жақсарғаны байқалады, яғни орташа және жақсы сақталған үлгілер саны артқан.

2-кесте. Темір бұйымдардың қазба жылдары бойынша саны*

Қазба жылдары	Отырар	Күйікмардан	Құйрықтөбе	Көкмардан
1971	2	0	0	0
1973	1	0	0	0
1974	6	0	0	0
1975	84	0	0	0
1976	15	0	0	0
1977	26	0	0	0
1978	30	0	0	0
1979	24	0	12	8
1980	32	0	0	0
1981	15	0	0	0
1982	38	0	0	0
1983	5	0	0	0
1984	6	0	0	0
1985	6	0	0	0
1986	1	0	0	0
1987	19	21	0	0
1988	34	12	0	0
Жиыны	344	33	12	8

**(ескерту: Отырар және Күйікмардан қалаларынан табылған темір бұйымдардың біршамасында қазба жылы көрсетілмегендіктен, кестеде пайдаланылған жоқ)*

4 Талқылау. 1970–1990 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы қорына түскен темір бұйымдар коллекциясы өңірдің ортағасырлық материалдық мәдениетін зерттеуде маңызды дереккөз болып отыр. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, темір бұйымдардың саны мен сақталу деңгейі әр жыл мен әр экспедицияға байланысты өзгеріп отырған. 1970–1979 жылдардағы қазба жұмыстары кезінде темір бұйымдардың саны салыстырмалы түрде аз болды, ал 1975 және 1977 жылдары табылған бұйымдардың көптігі экспедициялардың қарқынды жүргізілгенін және сол кезеңде археологиялық жұмыстардың жүйеленгенін көрсетеді. Бұл кезеңде бұйымдардың көпшілігінің сақталуы нашар болып, материалдың ұзақ уақыт жер астында жатуы немесе коррозияға ұшырауы мүмкін екені байқалады. 1980–1990 жылдардағы қазба жұмыстары кезінде темір бұйымдардың жалпы саны артты және сақталуы орташа немесе жақсы деңгейдегі бұйымдардың үлесі көбейді. Бұл археологиялық әдістердің жетілдірілуі, экспедициялардың жүйелі жүргізілуі және қазба жүргізілетін үй-жайлардың стратиграфиялық құжатталуының жоғары деңгейімен байланысты болуы мүмкін. Географиялық талдау көрсеткендей, темір бұйымдардың басым бөлігі Отырар қаласы аумағынан табылған. Бұл Отырар қаласының ортағасырлық кезеңде экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан маңызды орталық болғанын көрсетеді. Сонымен қатар Көкмардан қаласы, Қоңыртөбе қаласы және Құйрықтөбе қаласынан табылған бұйымдар өңірдегі темір өндіру және қолдану ауқымының кеңдігін дәлелдейді [Смагулов 1977: 141–144; Акишев и др., 1987: 193–196; Байпаков и др., 2007]. Темір бұйымдардың сақталу деңгейі олардың функционалды сипатына байланысты өзгеріп отырған. Мысалы, тұрмыстық немесе жеңіл қолданылатын бұйымдардың сақталуы нашар болса, ауыр құрал-саймандар мен қару-жарақтың кейбір үлгілері жақсы сақталған. Бұл темірден жасалған

жәдігерлердің пайдаланылу ерекшеліктері мен материалдық қасиеттерін болжауға, сонымен бірге ортағасырлық қоғамның шаруашылық құрылымын, өндірістік дәстүрлерін және материалдық мәдениетін толық сипаттауға негіз болады.

5 Қорытынды. Институт қорындағы темір бұйымдар отандық археологиядағы маңызды ғылыми бағытты зерттеуге мүмкіндік береді. Экспедиция аясында жинастырылған темір бұйымдар оңтүстік өңірлердегі ежелгі ұсталық кәсіптің даму ерекшеліктерін анықтауда маңызды орын алады. Зерттеу жұмысы көрсеткендей, темірден жасалған археологиялық жәдігерлер негізінен төрт ескерткіштің мәдени қабаттарынан табылған және көпшілігі нашар сақталған. Бұл алдағы пәнаралық зерттеулерде қиындықтар тудырады деп ойлаймыз. Осыған орай, алдағы уақытта темір бұйымдарға реставрациялық тазалау жұмыстары жүргізілуі тиіс. Мақалада көрсетілген статистикалық талдаулар зерттеудің алдын ала қорытындыларына негізделген. Институт қорын жүйелеу барысында алдағы уақытта бұл көрсеткіштерге бірқатар түзетулер енгізіледі.

ӘДЕБИЕТ

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар XIII-XIV вв. Алма-Ата: Наука, 1987. 256 с.

Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга II. Урбанизация Казахстана в IX – начале XIII в. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. 514 с., илл.

Байпаков К.М., Терновская Г.А., Горячева В.Д. Художественный металл городища Красная Речка (VI - начало XIII вв.). Алматы: Ғылым, 2007. 304 с.

Смагулов Е.А. Два кувшина из Куйрыктобе // Археологические исследования в Отыраре. / Отв.ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука, 1977. 144 с.

А.М. КАРИМОВ

Каримов Анвар Мухтарович
Институт археологии им. А.Х. Маргулана
г. Алматы, Казахстан,
ORCID 0009-0001-7763-3266;
anvarkarimov.011001@gmail.com

ЭВОЛЮЦИЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗОН ОХРАНЫ ПАМЯТНИКОВ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье анализируются теоретические и методологические аспекты трансформации системы пространственной защиты памятников историко-культурного наследия в Республике Казахстан в период с 1992 по 2025 год. На основе сравнительно-правового анализа выявлена устойчивая тенденция к сокращению физических параметров охранных зон. Рассмотрены нововведения Закона 2025 года, касающиеся обязательного установления защитных зон для вновь выявленных археологических объектов на стадии их предварительного учета. Обосновано противоречие между расширением перечня охраняемых объектов и сужением их реальных пространственных границ в условиях интенсивного землепользования. Сделан вывод о необходимости перехода к дифференцированному подходу в определении границ зон охраны на основе ландшафтно-визуального анализа

Ключевые слова: объект историко-культурного наследия, памятник истории и культуры, охранная зона, зона регулирования застройки, охраняемый природный ландшафт, сравнительно-правовой анализ, охрана и использование объектов историко-культурного наследия

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК, ИРН проекта BR24992951

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ҚОРҒАУ АЙМАҚТАРЫН НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аннотация. Мақалада 1992–2025 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасындағы тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін кеңістіктік қорғау жүйесінің трансформациялануының теориялық және әдіснамалық аспектілері талданады. Салыстырмалы-құқықтық талдау негізінде қорғау аймақтарының физикалық параметрлерінің түбегейлі қысқаруының тұрақты тенденциясы анықталды. 2025 жылғы Заңның жаңадан анықталған археологиялық объектілер үшін қорғау аймақтарын міндетті түрде белгілеуге қатысты жаңалықтары қарастырылды. Қорғалатын объектілер тізбесінің кеңеюі мен олардың нақты кеңістіктік шекараларының тарылуы арасындағы қайшылық негізделді. Мақалада ландшафтық-визуалды талдау мен ГИС-технологиялар негізінде шекараларды анықтауда сараланған тәсілге көшу қажеттілігі туралы қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: тарихи-мәдени мұра объектісі, қорғау аймағы, құрылысты реттеу аймағы, қорғалатын табиғи ландшафт, салыстырмалы-құқықтық талдау

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы аясында дайындалды, жобаның ЖТН (ИРН) BR24992951.

EVOLUTION OF THE LEGAL AND REGULATORY FRAMEWORK FOR THE PROTECTION ZONES OF HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article analyzes the theoretical and methodological aspects of the spatial protection system's transformation for historical and cultural heritage sites in the Republic of Kazakhstan from 1992 to 2025. Based on a comparative legal analysis, a steady trend toward a reduction in the physical parameters of protection zones is identified. The study examines the innovations of the 2025 Law regarding the mandatory establishment of protection zones for newly discovered archaeological sites at the stage of their preliminary registration. A contradiction is substantiated between the expanding list of protected sites and the narrowing of their actual spatial boundaries in the context of intensive land use. The study concludes with the necessity of transitioning to a differentiated approach for determining protection zone boundaries based on landscape-visual analysis and the application of GIS technologies.

Keywords: historical and cultural heritage site, protection zone, development regulation zone, protected natural landscape, comparative legal analysis

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted financing from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, project IRN BR24992951.

1 Введение. Актуальность исследования обусловлена принятием Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам охраны объектов историко-культурного наследия и образовательно-оздоровительных услуг» от 26 декабря 2025 г. № 242-VIII ЗРК, который актуализировал вопросы пространственной охраны памятников. В современных условиях особое значение приобретает анализ механизмов установления и функционирования охранных зон как инструмента сохранения историко-культурного наследия.

Целью исследования является прослеживание эволюции развития системы пространственной охраны памятников в Республике Казахстан. Объект исследования является сфера охраны памятников истории и культуры. Предметом исследования – законодательные акты, подзаконные нормативные акты периода независимости, касающиеся охраны памятников.

Проблематика охранных зон памятников историко-культурного наследия в казахстанской научной литературе представлена ограниченным числом исследований [Мусаева 2015, Мусаева 2022, Кайжакпарова 2023, Кулжабаева 2025], что обуславливает необходимость её дополнительного осмысления.

2 Материалы и методы исследования. В качестве материалов исследования использованы нормативно-правовые акты Республики Казахстан в области охраны и использования объектов историко-культурного наследия, включая законодательные [Закон РК 1992, Закон РК 2019, Закон РК 2025] и подзаконные

акты [Приказ Министра культуры и информации РК 2007, Постановление Правительства РК 2011, Приказ Министра культуры и спорта РК 2014, Приказ Министра культуры и спорта РК 2020], регламентирующие установление охранных зон. Обращение к данным источникам обусловлено необходимостью анализа трансформации правового режима пространственной охраны памятников. Методологическую основу работы составили сравнительно-правовой и системный методы, позволившие рассмотреть развитие законодательства в динамике и выявить ключевые тенденции его эволюции.

3 Историко-правовой анализ законодательства. Формирование современной системы пространственной охраны объектов историко-культурного наследия Республики Казахстан связано с развитием национального законодательства в условиях его последовательной институциональной трансформации. Существенные изменения правового регулирования обусловлены модернизацией механизмов охраны наследия и адаптацией нормативной базы к современным условиям землепользования.

2 июля 1992 г. принят Закон Республики Казахстан «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия». Документ детализировал механизмы пространственного регулирования, установив порядок установления границ и особых условий использования земель вокруг памятников истории и культуры.

Охранная зона, зона регулирования застройки, зона охраняемого природного ландшафта устанавливались вокруг памятников истории и культуры [Закон

РК 1992]. Согласно Статье 36 Закона 1992 г.: «границы охранных зон, зон регулирования застройки и зон охраняемого природного ландшафта объектов историко-культурного наследия утверждаются местными представительными органами (маслихатами) областей, городов республиканского значения, столицы по представлению соответствующих местных исполнительных органов и вносятся в историко-архитектурный опорный план и карту-схему соответствующей местности...» [Закон РК 1992].

В соответствии Законом 1992 г., утверждены Правила определения и режима использования охранных зон, зон регулирования застройки и зон охраняемого природного ландшафта объектов историко-культурного наследия [Приказ Министра культуры и информации 2007]. В данном документе указаны конкретные размеры зон охраны памятников истории и культуры: «Памятники археологии должны быть окружены охранной зоной 50 метров от границ памятников, при группе памятников – от границ крайних объектов, для памятников археологии, которым должна быть обеспечена обозримость, радиус охранной зоны должен быть равен 200–300 метров». Зона регулирования застройки объекта историко-культурного наследия устанавливается равной двум величинам охранной зоны. Зона регулирования застройки отмеряется от края охранной зоны. Величина зоны охраняемого природного ландшафта объекта историко-культурного наследия устанавливается равной величине зоны регулирования застройки. Зона охраняемого природного ландшафта отмеряется от края зоны регулирования застройки. Общий размер зон охраны составлял от 250 м до 1000–1500 м.

Охранная зона устанавливается для обеспечения сохранности объекта историко-культурного наследия и прилегающей к его территории исторически сложившейся среды, для создания условий, способствующих выявлению исторической, научной, художественной или иной культурной ценности объекта историко-культурного наследия. На территории охранной зоны не должны производиться работы, которые могут оказать вредное воздействие на сохранность объекта историко-культурного наследия, на его историко-культурное восприятие. Охранная зона вокруг объектов историко-культурного наследия отмечается охранными знаками или распаханной полосой, или ограждениями, или кустарниковыми насаждениями по линии их границ [Приказ Министра культуры и информации 2007].

Зона регулирования застройки – территория, устанавливаемая для сохранения пространственной

и композиционной роли объекта наследия и обеспечения его гармоничного взаимодействия с окружающей градостроительной или природной средой. В её пределах регламентируются параметры застройки (масштаб, этажность, плотность, функциональное назначение).

Зона охраняемого природного ландшафта – территория, предназначенная для сохранения ценных природных и антропогенных ландшафтов, связанных с объектом наследия. В её границах обеспечиваются сохранение и восстановление исторически сложившихся характеристик рельефа, растительности и планировочной структуры, а также регулируется хозяйственная деятельность [Приказ Министра культуры и информации 2007].

На смену Правилам 2007 г. приняты Правила 2011 г. [Постановление Правительства РК 2011]. В новых правилах внесены ряд изменений. Изменен радиус охранной зоны: «...для памятника археологии, которому должна быть обеспечена обозримость, радиус охранной зоны должен быть равен 200 метров от его центра». Появился пункт, который отсутствовал в предыдущих Правилах: порядок определения зоны регулирования застройки и зоны охраняемого природного ландшафта объекта историко-культурного наследия. В нем закреплено, что с четырех сторон объектов историко-культурного наследия устанавливаются охранные знаки, на которых указываются наименование объекта, площадь его охранной зоны. Размеры и описание зон охраны остались без значительных изменений [Постановление Правительства РК 2011].

В Правилах 2014 г. внесено изменение охранной зоны для памятников археологии: Памятник археологии окружается охранной зоной 50 метров от его границ, при группе памятников – от внешних границ крайних объектов историко-культурного наследия. Для памятника археологии обеспечивается обозримость в радиусе охранной зоны равному 200 метров от его центра». Это значительно уменьшало размер зон охраны с 250–1500 м до 250 м.

Законодательство 1992 г. заложило основы современной модели охраны объектов историко-культурного наследия, сформировав понятийный аппарат, закрепив многообразие форм собственности и институционализировав систему зон охраны, которая в последующем получила развитие и конкретизацию в подзаконных нормативных актах. Эволюция Правил 2007, 2011 и 2014 гг. демонстрирует тенденцию к унификации подходов, уточнению режимов использования территорий и постепенной оптимизации парамет-

тров зон охраны, что отражает поиск баланса между задачами сохранения историко-культурного наследия и требованиями современного землепользования.

Закон Республики Казахстан «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» от 26 декабря 2019 г. № 288-VI ЗРК отразил трансформацию приоритетов правового регулирования. В числе целей закона наряду с выявлением, учетом и сохранением объектов наследия закреплены усиление государственного контроля и их популяризация. Это свидетельствует о смещении акцента в сторону охранных механизмов и публичного характера политики в сфере культурного наследия.

Закон 2019 г. сохранил саму концепцию охранных зон, но уточнил порядок их установления и административную процедуру. В соответствии со статьей 28, «Границы охранных зон...памятников истории и культуры утверждаются местными исполнительными органами областей, городов республиканского значения, столицы и вносятся в историко-архитектурный опорный план и карту-схему соответствующей местности...» [Закон РК 2019].

В Правилах 2019 г. изменены размеры зон охраны. Памятник археологии, сакральные объекты окружаются охранной зоной 40 м от крайних границ обнаружения культурных слоев памятника истории и культуры, при группе памятников-от внешних крайних границ памятников истории и культуры. Зона регулирования застройки памятника истории и культуры определяется равной одной величине охранной зоны. Зона регулирования застройки памятника истории и культуры фиксируется от края охранной зоны памятника истории и культуры. Зона охраняемого природного ландшафта памятника истории и культуры определяется равной величине зоны регулирования застройки. Зона охраняемого природного ландшафта фиксируется от края зоны регулирования застройки [Приказ Министра культуры и спорта РК 2020]. Общий размер зон охраны составляет 120 м. В сравнении с Правилами 2007 г., размер зон охраны уменьшился с максимально возможных 1500 м до 120 м.

Произошёл переход к более регламентированной административной модели охраны, а сокращение общего размера зон охраны свидетельствует о трансформации подходов к пространственной защите памятников.

На момент написания статьи, актуальным Законом, регламентирующий охрану и использования объектов историко-культурного наследия является Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и до-

полнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам охраны объектов историко-культурного наследия и образовательно-оздоровительных услуг» от 26 декабря 2025 г. № 242-VIII ЗРК. Важным изменением являются правки в 28 статью: «в целях обеспечения сохранности объектов историко-культурного наследия, выявленных в ходе археологических работ, каждому объекту историко-культурного наследия устанавливается охранный зона» [Закон РК 2025]. Данное изменение свидетельствует об усилении превентивных механизмов охраны.

4 Результаты и обсуждение

Анализ трансформации нормативно-правовой базы Республики Казахстан в период с 1992 по 2025 год позволяет констатировать наличие устойчивой динамики в подходах к пространственной защите памятников. Установлено, что на начальном этапе формирования законодательства в 1992 г. заложена модель, предполагающая значительные масштабы зон охраны. Последующая эволюция продемонстрировала тенденцию к последовательному сокращению этих параметров.

Принятие Закона в 2025 году внесло важный корректив систему превентивной охраны, закрепив обязательность установления защитных зон для объектов, выявленных непосредственно в ходе археологических работ. Данная мера существенно расширяет сферу правового контроля, позволяя обеспечивать сохранность вновь открытых памятников на стадии их предварительного учета.

Унификация обеспечивает предсказуемость правоприменения, облегчает интеграцию зон в систему территориального планирования и снижает административные риски. Однако фиксированные размеры зон, установленные вне прямой зависимости от типологии объекта, его масштаба могут ограничивать научную гибкость регулирования.

Современная демонстрирует нормативно-стандартизированную модель охраны, что повышает управляемость системы, но одновременно ставит вопрос о достаточности учёта индивидуальных характеристик объектов историко-культурного наследия.

5 Заключение. Эволюция законодательства Республики Казахстан в сфере установления охранных зон отражает институциональный поиск оптимального баланса между единообразием правового режима и необходимостью учитывать специфику конкретных памятников. Сохранение базовой трёхкомпонентной структуры зон при одновременной унификации их параметров свидетельствует о стремлении государства

к созданию стабильной и прозрачной модели регулирования, интегрированной в общую систему градостроительного и земельного планирования. Усиление обязательности установления зон для выявленных объектов, закреплённое изменениями 2025 г., дополнительно подтверждает укрепление превентивного характера охраны.

Вместе с тем дальнейшее развитие законодательства целесообразно связывать не с простым расширением или сокращением пространственных параметров, а с разработкой дифференцированного методического инструментария, позволяющего варьировать размеры и режимы зон в зависимости от научной оценки объекта. Перспективным направлением является сочетание нормативной унификации базовых принципов с экспертной дифференциацией конкретных решений, что позволит сохранить управляемость системы и обеспечить защиту разнообразных по типологии и контексту объектов историко-культурного наследия.

ЛИТЕРАТУРА

- Закон Республики Казахстан от 2 июля 1992 года № 1488-XII «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» // ИС «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920002900_ (дата обращения: 12.02.2026).
- Закон Республики Казахстан от 26 декабря 2019 года № 288-VI ЗРК «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» // ИС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000288> (дата обращения: 12.02.2026).
- Закон Республики Казахстан от 26 декабря 2025 года № 242-VIII ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам охраны объектов историко-культурного наследия и образовательно-оздоровительных услуг» // ИС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000242> (дата обращения: 12.02.2026).
- Кайжакпарова А.Б. Объекты культурного наследия в системе государственной охраны (анализ действующего законодательства) // ИС «ПАРАГРАФ». 2023. URL: https://prg.kz/document/?doc_id=35481232 (дата обращения: 12.02.2026).
- Кулжабаева Ж.О. Международно-правовое регулирование доступа граждан к культурному наследию // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. 2025. Том 80. № 1. С. 165–175.
- Мусаева Р.С. Регулирование археологической деятельности в Республике Казахстан // Древний Тургай и Великая Степь: часть и целое. Сб. науч. ст. / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Костанай – Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2015. С. 131–137.
- Мусаева Р.С. Регулирование археологической деятельности в Республике Казахстан // История и археология. 2022. Вып. 28. Алтайский государственный университет; Изд-во АлтГУ. С. 91–100.
- Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 октября 2011 года № 1218 «Об утверждении Правил определения охранных зон...» // ИС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100001218> (дата обращения: 12.02.2026).
- Приказ Министра культуры и информации Республики Казахстан от 20 августа 2007 года № 218 «Об утверждении Правил определения и режима использования охранных зон...» // ИС «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V070004925_ (дата обращения: 12.02.2026).
- Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 29 декабря 2014 года № 156 «Об утверждении Правил определения и режима использования охранных зон...» // ИС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1400010171> (дата обращения: 12.02.2026).
- Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 14 апреля 2020 года № 86 «Об утверждении Правил определения охранной зоны...» // ИС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020395> (дата обращения: 12.02.2026).

А.Д. КИТАЕВА

Китаева Анастасия Денисовна

Костанайский Региональный Университет имени Ахмет Байтурсынулы,
г. Костанай, Казахстан,
ORCID 0009-0001-1815-1515;
kitaeva_2007@bk.ru

АСТРАГАЛЫ В ПОГРЕБАЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ ЭПОХИ БРОНЗЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ МОГИЛЬНИКА БЕСТАМАК)

Аннотация. Одним из интересных элементов погребальной обрядности эпохи бронзы, неоднократно привлекавшим внимание исследователей являются астрагалы. Статья посвящена анализу значения астрагалов, обнаруженных в ходе изучения погребений синташтинско-петровского периода могильника Бестамак. Для достижения цели статьи среди разных групп погребенных выявлены свои особенности погребального обряда. Для выявления функций астрагалов используются методы сравнения и аналогий с другими археологическими памятниками, а также привлекаются этнографические данные. Рассматриваются гипотезы об игровой, культовой, гадательной функциях астрагалов, об использовании их в качестве орудий или половозрастных маркеров. Выявляется связь между наличием астрагалов в сопроводительном инвентаре и статусом погребенного в общине. В результате сделан вывод о полисемантичности астрагалов в погребальной обрядности Бестамака.

Ключевые слова: могильник Бестамак, эпоха бронзы, астрагалы, игральные кости, погребальная обрядность, синташтинско-петровские памятники

ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ ЖЕРЛЕУ РӘСІМІНДЕГІ АСЫҚТАР (БЕСТАМАК ҚОРЫМЫ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аннотация. Қола дәуірінің жерлеу ғұрпындағы зерттеушілер назарын бірнеше мәрте аудартқан қызықты элементтердің бірі – асықтар. Мақала Бестамак қорымының синташты-петров кезеңіндегі жерлеулерін зерттеу барысында табылған асықтардың мәнін талдауға арналған. Мақаланың мақсатына жету үшін жерленгендердің әртүрлі топтары бойынша жерлеу рәсімінің өзіндік ерекшеліктері анықталды. Асықтардың қызметін айқындау үшін басқа археологиялық ескерткіштермен салыстыру және аналогия әдістері қолданылып, этнографиялық деректер де тартылды. Асықтардың ойындық, культтік, бал ашу қызметтері туралы, сондай-ақ оларды құрал ретінде немесе жыныстық-жас ерекшеліктерінің маркері ретінде қолдану жөніндегі гипотезалар қарастырылады. Қоса салынған инвентарь құрамында асықтардың болуы мен жерленген адамның қауым ішіндегі мәртебесі арасындағы байланыс анықталады. Нәтижесінде Бестамак жерлеу ғұрпындағы асықтардың полисемантикалық сипаты туралы қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: Бестамак қорымы, қола дәуірі, асықтар, ойын сүйектері, жерлеу ғұрпы, синташты-петров ескерткіштері

ASTRAGALS IN THE BRONZE AGE FUNERARY RITUALS (BASED ON MATERIALS FROM THE BESTAMAK CEMETERY)

Abstract. Astragals are a fascinating element of Bronze Age funerary rituals that has repeatedly attracted the attention of researchers. This article analyzes the significance of astragals discovered during the study of Sintashta-Petrovka burials at the Bestamak cemetery. To achieve the article's goal, age groups were identified among the burials containing astragals, each with its own distinctive burial rites. To identify the functions of astragals in different groups, comparisons and analogies with other archaeological sites are used, as well as ethnographic data. Hypotheses regarding the gambling, cult, and divination functions of astragals, as well as their use as tools or age markers, are considered. A connection is identified between the presence of astragals in the burial goods and the status of the

deceased within the community. As a result, a conclusion was drawn about the polysemantic nature of astragals in the funerary rites of Bestamak.

Keywords: Bestamak burial ground, Bronze Age, astragals, dice, funerary rites, Sintashta -Petrovka sites

1 Введение. Могильник Бестамак находится у истоков р. Убаган, на правом берегу его восточного притока р. Буруктал, расположенной в Аулиекольском районе Костанайской области. Памятник исследовался в течение двенадцати полевых сезонов. Раскопки 1991–1993, 1997 гг. проводились под руководством В.Н. Логвина и С.С. Калиевой; 2002–2003, 2005–2008, 2013, 2014 гг. под руководством А.В. Логвина и И.В. Шевниной [Логвин, Шевнина 2025: 12]. Могильник Бестамак включает в себя разновременные погребения от эпохи энеолита до средневековья, но значительную часть из них составляют погребения синташтинско-петровского периода. Одним из интересных элементов погребального обряда синташтинцев являются астрагалы. Цель статьи – проанализировать использование астрагалов в погребальном обряде синташтинско-петровской культуры по материалам могильника Бестамак.

2 Материалы и методы исследования. При проведении исследования использовались общесторические и археологические методы (анализ, синтез, сравнение, метод аналогий и др.). К исследованию привлечены археологические материалы синташтинско-петровских памятников Северного и Центрального Казахстана и Южного Урала и этнографические сведения по теме исследования.

3 Обсуждение и результаты. Астрагалы (они же таранные кости, альчики, асыки, бабки) как элемент погребальной обрядности неоднократно привлекали внимание исследователей. Существуют несколько точек зрения по поводу интерпретации астрагалов [Марков 2002: 43]. Выбор сопроводительного инвентаря для того или иного индивида в синташтинской культуре напрямую связан с положением погребенного в обществе.

Среди погребенных младенцев и детей до трех лет Бестамак, астрагалы не найдены. В детских погребениях от 3 до 14 лет астрагалы встречаются наиболее часто (погр. №13, №20, №94, №123, №125). Погребения совершались в ямах размером от 1 до 4,2 м в длину, от 0,7 до 4,7 м в ширину. Глубина погребений от 0,9 до 1,4 м. В основном ямы ориентированы по линии запад-восток. Количество астрагалов в одном погребении от 2 до 62. В погребении астрагалы располагались возле погребенного, либо в углу, либо у стенки могилы. Астрагалы или выкладывались

в несколько линий или лежали небольшой кучкой. Все астрагалы овечьи. Имеются экземпляры со следами шлифования в погребении №123 (три экз.). В погребении №125 имеется астрагал с отверстием.

Первые исследователи, столкнувшиеся с астрагалами в материалах эпохи бронзы, связывали их с игровой сферой. Так, О.А. Кривцова-Гракова астрагалы, найденные на Алексеевском поселении эпохи финальной бронзы, интерпретировала как наборы для игры [Кривцова-Гракова 1947: 72]. Следы заглаженности на некоторых экземплярах могут свидетельствовать о специальной обработке астрагалов, для улучшения их свойств в игре.

Астрагалы традиционно считают элементом сопроводительного инвентаря мальчиков [Ворошилова 2008: 158]. На материалах могильника Бестамак это четко прослеживается. Из трех погребенных девушек младше тринадцати лет, (погр. №5, №8, №110), ни одна не имеет астрагалов в сопроводительном инвентаре.

Схожие особенности сохранились в этнографии некоторых народов. Например, согласно повествованию туркменского народного эпоса «Гёроглы», будущий герой родился в утробе уже погибшей матери. Одаренный необычайной силой, он самостоятельно появился на свет. Время от времени дите выползало из могилы, чтобы пососать молоко пасущихся рядом коз. Увидев это необычное явление, люди задумали выманить ребенка. Он был настолько обросшим, что трудно было определить его пол. Тогда было решено расположить по обе стороны от отверстия игрушки. С одной стороны, разложили игральные альчики, с другой – куклу. Ребенок выбрал альчики. Так было определено, что это был мальчик [Атдаев 2022: 301].

Известно, что в традиционных обществах сфера игр была тесно связана со сферой сакральности. На то что, игра в кости являлась одной из немаловажных составляющих жизни индоарийцев и ей придавался сакральный смысл, указывают данные Атхарваведы. Основу Атхарваведы составляют заговоры и заклинания, благодаря чему мы узнаем о сторонах повседневной жизни людей того времени. В древнеарийской культуре даже имелись нимфы-апсарас – покровительницы игры в кости. В Атхарваведе есть следующие стихи-заклинания, связанные с игрой в кости: «На удачу при игре в кости — с помощью апсарас» (IV,

38), «Во искупление долга при игре в кости» (VI, 118), «На счастье при игре в кости» (VII, 52; VII, 114). Также игра в кости зачастую упоминается в качестве метафоры или сравнения. Так, бога Варуну сравнивают с удачливым игроком в кости (IV, 16):

«Сосчитаны у него (все) моргания людей.

Как удачливый игрок — кости, он замечает их.»

В заклинании «На привязывание коровы к теленку» (VI, 70) приводится такое сравнение:

«Как кости на игровой доске,

(...) Так, о неприкосновенная, мысль твоя

Пусть будет прикована к теленку» [Елизаренкова 2005: 112, 188, 294, 316, 346, 370].

В казахском эпосе «Ер-Тостик» золотая бабка (алтын сака) вероятно имела сакральную роль, т.к. главному герою было важно отнять бабку у старухи - кемпір, похитившей ее [Потанин 1917: 87].

Принимая во внимание возможную сакральность астрагалов, можно предположить их применение в качестве символов животных в детских играх или культовых обрядах. Это доказывают данные этнографии: у киргизов жеребьевка при игре в альчики, называлась ат калчашоо (букв. «определение первой лошади»). Сам альчик именовался кулук ат — скакун, скаковая лошадь [Симаков 1977: 81].

Основываясь на этих данных, можно сделать вывод, что скорее всего, в среде детей общины Бестамака распространена игра, в которой использовались астрагалы.

Условно, на основе наличия большого количества астрагалов (22 экз.), одно погребение отнесено к подростковой группе (№24). В этом погребении найдено два костяка, пол и возраст, которых антропологически определить не удалось. Скорее всего, левый костяк принадлежал мужчине, а правый — женщине. Мужчина уложен на левый бок, голова на запад. Женщина лежала на правом боку, голова находилась на груди мужчины, у подбородка, а левая рука — поверх туловища мужчины. Наличие в сопроводительном инвентаре мужского костяка вислобоушного топора, топора-тесла и костяных наконечников стрел, говорит о том, что погребенный являлся полноправным общинником. При этом его сопроводительный инвентарь также включает в себя астрагалы овцы (22 шт.), сайги (4 шт.) и кабана (1 шт.). Пять астрагалов овцы имеют зашлифованные боковые плоскости, что может быть свидетельством использования их в игре. Возможно, погребенным пройден обряд инициации и он, являясь полноправным членом общины, получил соответствующий погребальный инвентарь. Но относясь по воз-

расту к подростковой категории, ему также положены астрагалы. Также на это погребение можно посмотреть с точки зрения гипотезы С.В. Сотниковой, которая выдвинула гипотезу о том, что астрагалы могут являться маркером социовозрастных объединений юношей-воинов, в среде которых популярна игра в кости [Сотникова 2019: 81]. Подтверждение этой гипотезы можно найти в этнографических свидетельствах. В некоторых местах Средней Азии распространена игра «падша-визир», в которую играли во время мужских собраний. Игра служила для определения лиц, которые будут руководить ходом собрания в конкретный вечер. Руководители-«падша» и «визир» устанавливались через жеребьевку с помощью выбрасывания астрагала. В Хорезме эта игра связана исключительно с собраниями подростков. Есть основания считать, что эта игра сохранила элементы древних возрастных инициаций [Рахимов 1975, Снесарев 1963]. Вероятно, в группе детей и подростков астрагалы сочетали игральные и сакральные функции.

Не все так однозначно со взрослой группой населения.

В пяти захоронениях с астрагалами их принадлежность относят к костякам определенных как женские (№2, №14, №35, №46, №51) и только в одном определяется мужская принадлежность (№140) [Логвин, Шевнина 2025: 242]. Погребения совершались в ямах размерами от 2,95 до 3,7 м в длину, от 1,8 до 3,7 м в ширину. Глубина погребений от 1,2 до 1,65 м. В основном ямы либо по линии запад-восток, либо по линии северо-запад - юго-восток. В основном погребенные уложены на левый бок в скорченном положении. Количество астрагалов в одном погребении от 1 до 53. В основном астрагалы располагаются у стенки за спиной погребенных, в одном случае астрагалы располагались в северо-западном углу ямы.

Отметим, что среди женских захоронений выявлена следующая закономерность — у половины погребенных возрастом 16–18; 30–40; 40–50 лет (определения А.В. Колбиной) зафиксировано от 2 до 53 астрагалов. При этом в самой многочисленной группе 20–30 лет, из восьми человек никто астрагалов не имел. Возможно, наличие астрагалов в инвентаре связано с возрастом погребенных, но для какой-либо интерпретации на данный момент нет достаточных данных.

Также, нами рассмотрена версия о применении астрагалов в качестве орудий (в кожевенном, гончарном или металлургическом деле). О применении астрагалов в качестве орудий (лощил), писали в своих работах А.А. Ткачев, И.А. Вальков и А.С. Федорук

[Ткачев 2002: 141, 151; Вальков и др. 2015: 233]. На Бестамаке найденные во взрослых погребениях астрагалы следов сработанности или заглаженности не имеют. Поэтому нет достаточных оснований считать, что астрагалы, из погребального инвентаря Бестамака имели функцию орудий.

Также, существует предположение, по которому астрагалы связаны с магией и их использовали в качестве гадательных костей или оберегов.

По этнографическим материалам таджики долины Зеравшана на перекладину колыбели у изголовья навешивали бабку из ноги волка, нос утки и тумар для отвращения зла от младенца [Троицкая 1935: 152].

Отверстия в астрагалах погребений №35, №125, №140 могли использоваться для подвешивания за шнурок. Но при этом неизвестны случаи, когда, по положению астрагала можно было утверждать, что он одет на погребенного в качестве украшения-амулета.

В этой группе одним из интереснейших является погребение №2. Оно представляло собой захоронение женщины 40–50 лет, уложенной на левый бок в слабо скорченном положении, головой на запад. Сопроводительный инвентарь включал в себя: бронзовый нож, глиняные сосуды, браслеты, клыки лисицы с отверстием в центре, выпуклые бляшки, скребок на отщепе, отщепы, кусочки медистого песчаника, фрагменты иголок, один красный и пять желтых маленьких камешков, кусок окаменевшей смолы, обломки бронзовых предметов и астрагал овцы, маленький каменный цилиндр, бронзовое шило, фрагменты украшений, кучка меди в виде сплесков и капелек, два мелкозернистых абразива. На большем абразиве лежали мелкие желтые камешки (150), под абразивом – створка речной раковины, кусок медистого песчаника, три резца бобра, астрагал овцы (жженный), два кремневых наконечника. Е.В. Куприянова считает, что такие предметы как: вотивные модели вещей, камушков, игральных костей и пр. имеют отношение к жречеству и гаданию, относятся к разряду культовых, а также могут указывать на то, что погребенный имел статус врачевателя. Так, например, в трактате тибетской медицины «Чжуд ши», «лекарства из камней» являлись одним из классов лекарств [Куприянова 2011: 30, 82]. Можно предположить, что в случае погребения №2 астрагалы в сочетании с разноцветными камушками составляли инвентарь для гаданий или проведения обрядов.

Также, интересно погребение 35, где в погребальном инвентаре встречается сочетание: астрагал + крыло гуся. Схожее сочетание астрагала с птичьим

пером зафиксировано на могильнике Солнце II, расположенном в Челябинской области. Есть предположение, что такое сочетание может иметь высокий семиотический статус, быть средством связи между мирами [Подобед и др. 2014: 35].

Неясно значение астрагала в погребении 140. В нем захоронен мужчина 40–45 лет, ориентированный головой на запад. Инвентарь, относящийся непосредственно к погребенному сконцентрирован преимущественно в западной части ямы. Сопроводительный инвентарь в этой части включал: четыре сосуда, вилообразный топор, известняковую булаву, топор-тесло, бронзовый крюк, серп, долото и др. Вдоль южной стенки и над ногами погребенного находился «наброс» разнообразного инвентаря (всего 25 изделий из бронзы и камня), а также один астрагал с отверстием. Такие выкладки-скопления артефактов, связываются с тем, что они могли не принадлежать этому человеку и положены, например, в качестве подарка [Логвин 2025: 238]. Возможно, выбор астрагала в качестве «подарка» в этом погребении имел сакральное значение.

Впрочем, большинство исследователей высказывает мнение о полисемантизме астрагалов и возможности смешения всех предложенных интерпретаций [Марков 2002: 47].

4 Заключение. На основе материалов могильника Бестамак можно сделать вывод о том, что значение астрагалов в качестве элемента погребальной обрядности могло меняться в зависимости от контекста погребений. Материалы могильника Бестамак показывают большую связь с женской и детской частью общины, и малую с мужской. В зависимости от социального статуса погребенного, астрагалы могли иметь как профанные функции (в качестве детских игрушек), так и сакральные (применение в качестве половецких маркеров погребенных, гадательных костей, оберегов, символов животных, предметов для обрядовых действий). Вероятно, астрагалы являлись полисемантическим элементом и одновременно совмещали в себе несколько функций.

Благодарности. Выражаю искреннюю благодарность Ирине Викторовне Шевниной и Андрею Викторовичу Логвину за поддержку в написании работы и помощь в поиске информации, а также за возможность работы с неопубликованными материалами.

Научный руководитель: к.и.н., PhD Шевнина И.В.

ЛИТЕРАТУРА

- Атдаев С.Дж.* Традиционные детские игрушки у туркмен // Историческая этнология. 2022. Т. 7. №. 2., С. 294–306.
- Вальков И.А. Федорук А.С.* Орудия кожевенного производства поселения Жарково-3 // Известия Алтайского государственного университета. 2015. № 4-2 (88). С. 229–234.
- Ворошилова С.А.* Астрагалы – особый элемент детского погребального обряда (по материалам могильника Бестамак) // XL Международная Урало-Поволжская археологическая студенческая конференция (Самара, 01–03 февраля 2008 г.) / Самарский государственный педагогический университет, 2008. С. 157–159.
- Елизаренкова Т.Я.* Атхарваведа (Шаунака) пер. с вед. Москва. Восточная литература. Т.I: кн. I–VII. 2005. 537 с.
- Куприянова Е.В.* В поисках истоков древней медицины: Аркаим и вокруг (археологическое исследование) [Текст] / Е.В. Куприянова. Челябинск: Жираф, 2011. 178 с.
- Логвин А.В., Шевнина И.В.* Некрополь Бестамак / Материалы и исследования по археологии Казахстана. Том XXVII. Алматы. Институт археологии им. А.Х. Маргулана 2025. 472 с.
- Марков С.С.* Астрагалы в погребальной обрядности эпохи бронзы Южного Зауралья / Вестник Общества открытых исследований древности. 2002. №1. С.39–48
- Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В.* Таранные кости крупного рогатого скота в культурах эпохи бронзы степной и лесостепной Евразии // Теория и практика археологических исследований. 2014. №2 (10). С.31–55.
- Потанин Г.Н.* Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Петроград: Типография В. Д. Смирнова, 1917. 198 с.
- Рахимов Р.Р.* Мужские объединения у узбеков и таджиков Ферганской долины // Социальная история народов Азии. М.: Наука, 1975. С. 33–46.
- Симаков Г.Н.* Киргизские национальные развлечения (конец XIX — начало XX века) // СЭ. 1977. № 4. С.79-91.
- Снесарев Г.П.* Традиция мужских союзов в её позднейшем варианте у народов средней Азии // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961 гг. Т. II. Памятники средневекового времени. Этнографические работы. / МХЭ. Вып. 7. М.: 1963. С. 155–202.
- Сотникова С.В.* Воинские погребения эпохи поздней бронзы с наборами астрагалов: проблема интерпретации//Поволжская археология 2019. № 1 (27). С. 72–83.
- Ткачёв А.А.* Центральный Казахстан в эпоху бронзы. Тюмень. ТюмГНГУ. 2002. Ч.1. 291с.
- Троицкая А.Л.* Рождение и первые годы жизни ребёнка у таджиков долины Зеравшана (По материалам Среднеазиатской экспедиции Академии наук СССР в 1926-1927 гг.) // СЭ. 1935. С. 109–135.

А.Р. КУТТУБАЕВА

Куттубаева Алтынай Руслановна

Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы,
г. Уфа, Россия;
shutelevai@gmail.com

ПРЯЖКИ С НЕПОДВИЖНЫМ КРЮЧКОМ С ЗООМОРФНЫМИ ИЗОБРАЖЕНИЯМИ В КАРА-АБЫЗСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА ЮЖНОГО ПРИУРАЛЬЯ

Аннотация. В процессе исследований поселенческих и погребальных памятников кара-абызской археологической культуры раннего железного века часто встречаются элементы костюма, представленные медно-бронзовыми пряжками, часть из которых украшена зооморфными изображениями. Что, в свою очередь, является признаком культурно-генетической преемственности между ананьинской, пьяноборской и кара-абызской культурами, использовавшими звериный стиль в украшении элементов костюма. Вместе с тем, звериный стиль был распространен и в скифо-сарматском мире раннего железного века. Однако, в отличие от сарматского звериного стиля, звериный стиль лесной зоны Южного Приуралья более схематичен, и как правило, имеет более плоскостные изображения. Исследование зооморфных пряжек сталкивается с рядом вопросов, связанных с фигурным литьем, хронологией и с определением состава металла.

Ключевые слова: археология, Южное Приуралье, эпоха раннего железного века, кара-абызская археологическая культура, зооморфные пряжки

ОҢТҮСТІК ОРАЛДАҒЫ ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІНДЕГІ ҚАРА-АБЫЗ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЗООМОРФТЫҚ БЕЙНЕЛЕРІ БАР ҚОЗҒАЛМАЙТЫН ІЛМЕКТІ АЙЫЛБАСТАР

Аннотация. Ерте темір дәуіріндегі Қара-Абыз археологиялық мәдениетінің қоныстану және жерлеу орындарын зерттеу барысында мыс-қола ілмектермен бейнеленген костюм элементтері жиі кездеседі, олардың кейбіреулері зооморфтық бейнелермен безендірілген. Бұл өз кезегінде костюм элементтерін безендіруде жануарлар стилін қолданған Ананьино, Пьянобор және Қара-Абыз мәдениеттері арасындағы мәдени және генетикалық сабақтастықтың белгісі болып табылады. Сонымен қатар, жануарлар стилі ерте темір дәуіріндегі скиф-сармат әлемінде де кең таралған. Дегенмен, сармат жануарлар стилінен айырмашылығы, Оңтүстік Орал орман аймағының жануарлар стилі схемалық және әдетте жалпақ бейнелерді ұсынады. Зооморфтық ілмектерлерді зерттеу фигуралық құюға, хронологияға және металл құрамын анықтауға қатысты бірқатар сұрақтар туғызады.

Түйін сөздер: археология, Оңтүстік Орал өңірі, ерте темір дәуірі, Қара-Абыз археологиялық мәдениеті, зооморфты ілмектер

BUCKLES WITH FIXED HOOKS AND ZOOMORPHIC IMAGES IN THE KARA-ABYZ ARCHAEOLOGICAL CULTURE OF THE EARLY IRON AGE IN THE SOUTHERN URALS

Abstract. In the course of research on settlement and burial sites of the Kara-Abyz archaeological culture of the Early Iron Age, elements of costume are frequently encountered, represented by copper-alloy buckles, some of which are decorated with zoomorphic images. This, in turn, indicates a cultural and genetic continuity between the Ananyino, Pyany Bor, and Kara-Abyz cultures, which employed the animal style in decorating costume elements. At the same time, the animal style was also widespread in the Scythian-Sarmatian world of the Early Iron Age. However, in contrast

to the Sarmatian animal style, the animal style of the forest zone of the Southern Urals is more schematic and, as a rule, characterized by flatter representations. The study of zoomorphic buckles faces a number of issues related to figured casting, chronology, and the determination of metal composition.

Keywords: archaeology, Southern Urals, Early Iron Age, Kara-Abyz archaeological culture, zoomorphic buckles

1 Введение. Кара-абызская археологическая культура раннего железного века, получившая свое название по эпонимному наименованию поселения у одноименного озера в Благовещенском районе Республики Башкортостан, в правобережье реки Белой. Самыми крупными и хорошо исследованными памятниками этой культуры в Южном Приуралье стали Биктимировские, Охлебининские и Шиповские городища и могильники [Пшеничнюк, 1973: 162–233]. Начало исследования погребальных памятников данного периода на территории Южного Приуралья в целом и города Уфы в частности, стали исследования В.В. Гольмстен, проведенные на территории Уфимского грунтового могильника. В 2018 году осуществлены первые стационарные исследования Ново-Уфимского могильника, материалы из которого и стали предметом исследования в данной статье. Археологический памятник Ново-Уфимский могильник был выявлен в ходе строительства корпусов Башкирского государственного университета по четной стороне улицы Фрунзе (ныне ул. Заки Валиди) в 1952–1956 гг. [Ахмеров, 1959: 156–167]. Однако только в ходе проведения разведочных археологических работ Р.Р. Насретдиновым [Отчет, 2017] в рамках проекта строительства двух корпусов студенческих общежитий ФГБОУ ВО «БГУ» Ново-Уфимский могильник был внесен под номером семь в Перечень выявленных объектов культурного наследия, расположенных на территории городского округа город Уфа Республики Башкортостан. В дальнейшем Л.В. Гуренко [Акт ГИКЭ, от 06.03.2018 г.] выделил территорию Ново-Уфимского могильника, попадающего в зону хозяйственного освоения для проведения археологических раскопок, что позволило Н.Б. Щербакову и И.А. Шутелевой провести его первые стационарные исследования в 2018 г. [Щербаков 2022; Щербаков и др., 2020. 136–137].

2 Методы исследования. В ходе исследования были использованы следующие методы. Первая группа представляла из себя традиционные для археологической и исторической наук – культурно-исторический и конструктивно-морфологический методы, использовались также классификация и типология археологических артефактов для выделения тех или иных предметов в определенные группы и их последующее сравнение [Воробьева 2019. 50–69]. Ко второй

группе методов можно отнести естественно-научную группу, которая позволила определить, как характеристику почвообразования на памятниках кара-абызской культуры, так и выяснить химический состав медно-бронзовых изделий и технологию их производства [Сулейманов и др. 2019. 462–467; Щербаков и др. 2021. 149–154].

В ходе археологических исследований 2018 г. на территории Ново-Уфимского могильника были исследованы двадцать два погребения, из которых десять оказались безинвентарными, а в четырех из двенадцати погребений с инвентарем, оказались бронзовые пряжки с крючком. Обнаруженные пряжки можно разделить на восьмерковидные пряжки, разнообразными пряжки с неподвижным крючком, в том числе с зооморфными изображениями.

Используя типологический метод, опираясь при этом на классификацию В.В. Овсянникова [Овсянникова 2006], мы можем констатировать, что пряжки из цветного металла с неподвижным крючком, обнаруженные в 2018 г. при исследовании Ново-Уфимского могильника, могут быть отнесены к «Стилистической группе V», самой малочисленной по мнению автора [Овсянников 2006: 176 – 179]. Также, В.В. Овсянников предполагает, что ряд подобных зооморфных пряжек мог быть копиями с оригиналов пряжек анабинской или пьяноборской культурно-исторических общностей [Овсянников, 2006. 176–179; Овсянников, 2021. 191–206]. Это действительно подтверждается либо «размытыми» контурами головы или тела животного при литье, либо стилизацией под зооморфное изображение.

3 Обсуждение. Исследование зооморфных пряжек сталкивается с проблемами не только типологического характера, во-первых, не всегда представляется возможным однозначно интерпретировать фигурное литье на пряжке, как зооморфное изображение; во-вторых, требуется достаточно точное определение материала и технологии металлического литья, т.к. проведенные металлографические анализы по результатам раскопок 2018 г. убедительно доказали производство таких пряжек практически из чистой меди, а не бронзы как полагалось ранее [Кальгаро и др. 2021: 243–246.]; в-третьих, сложность в датировке подобных пряжек, в связи с тем, что долгое время

хронологическими маркерами выступали комплексы погребений с артефактами, которые, либо соответствовали либо нет, определенной классификации; в четвертых, соотношение определенного вида пряжек с биологическим полом погребенного. В данном случае сложность в том, что для кара-абызских погребений Предуралья и территории города Уфы характерна плохая сохранность человеческих скелетов, либо их фрагментарная представленность в могильных ямах. Оба последних пункта требуют более широкого применения и использования методов радиоуглеродного датирования и проведения палеогенетических исследований.

4 Результаты. Территориально Ново-Уфимский могильник соотносится с Уфимским плато, которое занимает южную часть возвышенного Бельско-Уфимского междуречья. В геоморфологическом отношении площадка курганного могильника приурочена к поверхности водораздельного плато рек Белая и Уфа. Реки Белая и Уфа с трех сторон ограничивают Уфимскую возвышенность, и образуют Уфимский полуостров. Ново-Уфимский могильник, расположен на высокой террасе правого берега реки Белой. Территория исследования, относимая к Ново-Уфимскому могильнику, уже с середины XIX в. была занята постройками и огородами жителей города Уфы, застройка этой территории продолжается по настоящее время.

В физико-географическом отношении территория могильника занимает возвышающуюся над окружающей местностью коренную террасу правого берега р. Белой. Земельный участок расположен на правом берегу р. Белой, на высокой коренной террасе, на удалении 0,8 км к северо-востоку от русла реки Белой и 2,3 км северо-западнее устья реки Сутолока. Ново-Уфимский могильник ограничен ранее существовавшими и отраженными на исторических картах ручьями – притоками реки Белой и оврагами (Черкалихинский овраг), которые в настоящее время связаны с улицами Заки Валиди, Пушкина и Аксакова.

В ходе проведения археологических исследований на территории Ново-Уфимского могильника в 2018 г. обнаружены семь пряжек из меди, из которых две имеют четко фиксируемые зооморфные изображения, еще четыре пряжки можно считать «условно зооморфными», со стилизованным под головы животных литьем. Бронзовые пряжки были обнаружены в погребениях №№ 4, 10, 11 и 12 [Щербаков, 2022; Щербаков и др. 2020: 136–137].

Погребение № 4 было вытянуто по линии север-юг. При выборке заполнения могильной ямы, пред-

ставленного черным гумусом, были расчищены тазовые кости взрослого человека, отдельные кости посткраниального скелета человека, расположенные не в анатомическом порядке. В погребении были обнаружены две бронзовые пряжки. Первая бронзовая пряжка имеет следующие размеры 11,25×5,8×0,5 мм, в профиле пряжка слабо выгнута. Пряжка была выполнена путем литья, центральный щиток пряжки, имевший размеры 7,3×3,2×0,3 см, был сломан в нескольких местах еще в древности, что может говорить либо о браке литья, либо о долгом бытовом использовании. Сверху пряжки располагались единичные фрагменты, предположительно, кожи. Передний крючок пряжки выполнен в виде головы птицы, задний крючок в виде головы копытного животного (рис. 1).

Вторая бронзовая пряжка, скорее всего, была обвальной пряжкой. Она имеет круглую форму, с наружной стороны пряжки располагаются пять заклепкообразных наверший с широкими округлыми шляпками. В передней части пряжки имеется «клювообразный» крючок, фрагмент задней части пряжки был сломан и утерян еще в древности. Сама пряжка, вследствие деформации и излома, несколько выгнута. Размеры

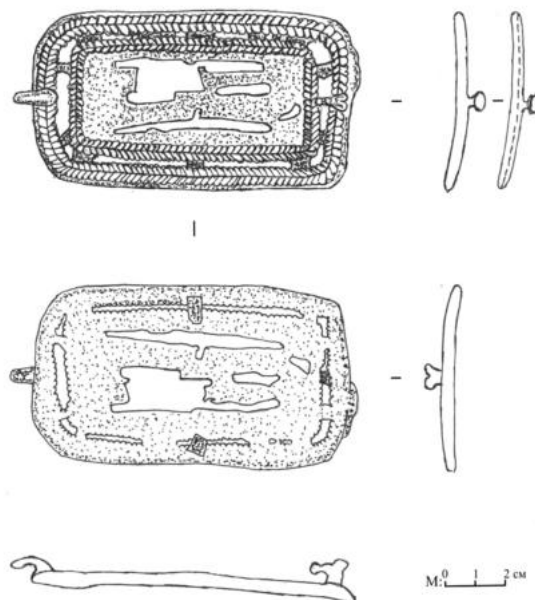

Рис. 1. Ново-Уфимский могильник, 2018 г.
Раскопки Н.Б. Щербакова и И.А. Шутелевой.
Погребение №4. Бронзовые пряжки.
Прорисовка Н.Б. Щербакова и И.А. Шутелевой.

кольца пряжки составили 4,5×0,3 см, длина крючка составила 1,2 см. Заклепообразные навершия имеют высоту в 0,8 см, в сечении представили заостренную по краям шляпку в диаметре 1,4 см и ножку размерами 0,45×0,62 см.

В ходе разбора погребения № 10, представленного темным гумусом, были обнаружены кости человека, располагавшиеся в не анатомическом порядке. В погребении была обнаружена медная зооморфная пряжка с клювообразным крючком и литьем головы хищного животного на противоположном от крючка ободке.

Погребение № 11 хорошей сохранности, располагавшийся вытянуто, в анатомическом порядке, головой на северо-восток. Рядом с правой большой берцовой костью, между ней и стенкой могилы, был обнаружен железный «боевой» нож, длиной 0,41 м, при ширине лезвия 0,05 м, на конце которого было зафиксировано костяное оконечье ножен, поверх которого располагалась бронзовая пряжка ножен. Бронзовая пряжка ножен имеет эллипсовидную форму с размерами 3,5×3,2 см (без учета переднего и заднего язычков). Передний язычок имеет клювовидную форму, размерами 0,7×0,3×0,2 см; задний крючок имеет форму заклепки с широкой шляпкой, диаметром 0,6 см, размеры ножки «заклепки» составили 0,2×0,2 см, в сечении овал. Пряжка была выполнена литьем по форме перевитой веревки. В нижней части пряжки, под передним клювовидным крючком, у пряжки была утрачена часть ободка. Данное повреждение изделие получило еще в древности. В сечении ободок пряжки представлен заостренным с обеих сторон эллипсом (рис. 2).

Погребение № 12. Костяк взрослого человека был вытянут по линии северо-запад – юго-восток, кости черепа отсутствовали. Также практически отсутствовал позвоночник и тазовые кости. На левом коленном суставе и на правой ступне были обнаружены бронзовые обувные пряжки. Бронзовые обувные пряжки были парными и представляли из себя кольцо с подковообразным ушком (полукольцом). Диаметр кольца пряжки составляет 2,5 см. Длина клювообразного крючка составила 1,1 см, ширина 0,3 см и толщина 0,23 см. Ширина кольца составляет 0,51 см при толщине 0,3 см. Между кольцом пряжки и подковообразным ушком (полукольцом) расположены две заклепообразные шляпки диаметром по 0,6 см и высотой ножки 0,23 см. Длина заднего ушка составляет 1,1 см,

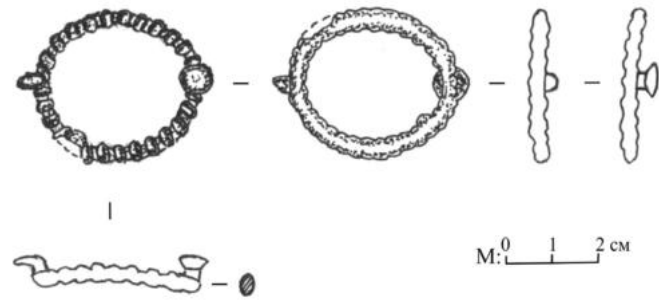

Рис. 2. Ново-Уфимский могильник, 2018 г.
Раскопки Н.Б. Щербакова и И.А. Шутелевой.
Погребение №11. Бронзовая пряжка.
Прорисовка Н.Б. Щербакова и И.А. Шутелевой.

при ширине ободка 0,3 см. В профиле обе пряжки незначительно изогнуты. На ободках имеется орнамент в виде нанесенных насечек.

5 Заключение. В ходе проведения археологических исследований Ново-Уфимского могильника кара-абызской археологической культуры раннего железного века в 2018 г. была получена коллекция семь пряжек из цветного металла, две из которых имели зооморфные изображения, расположенные напротив неподвижных клювообразных крючков, а на четыре можно зафиксировать «условно зооморфные изображения», представленные заклепообразным литьем, расположенным на обратной стороне ободка от неподвижного клювообразного крючка. Проведенные металлографические исследования показали сплав металла на основе практически чистой меди. Таким образом, мы можем говорить о производстве подобных пряжек из меди, а не из бронзового сплава, как полагали ранее [Щербаков и др. 2022а: 174–176; Щербаков и др. 2022б: 247–248]. Однако, данное утверждение характерно только для проанализированных медно-бронзовых изделий Ново-Уфимского могильника, их экстраполяция на всю кара-абызскую общность на данный момент некорректна, в связи тем, что металлографические анализы выполнены на ограниченном количестве материала из различных памятников Южного Приуралья.

Научные руководители:
к.и.н. Щербаков Н.Б., к.и.н. Шутелева И.А.

ЛИТЕРАТУРА

Ахмеров Р.Б. Новый Уфимский могильник ананьинско-пьяноборского времени (По данным исследований 1952-1956 гг.) // Советская археология. 1959. № 1. С. 156-167.

Воробьева С.Л. Типы костюмных комплексов носителей кара-абызской культуры эпохи раннего железного века // Археология Евразийских степей. 2019. №1. С. 50 – 69.

Кальгаро И., Щербаков Н., Шутелева И., Радивоевич М. Бронзовая и медная металлургия племен кара-абызской культуры Ново-Уфимского могильника, как пример металлообработки фронтирного населения леса и степи Южного Урала // Культуры Азиатской части Евразии в древности и средневековье (г. Самарканд, 28 – 29 мая 2021 г.) / Отв.ред. Н.А. Аванесова. Самарканд: Самаркандский государственный университет, 2021. С. 243 – 246.

Насретдинов Р.Р. Документация, содержащая результаты исследований, в соответствии с которым определяется наличие или отсутствие объектов, обладающих признаками объектов культурного наследия, на земельных участках, подлежащих воздействию земляных, строительных, мелиоративных, хозяйственных работ, отводимых для реализации проекта «Строительство двух корпусов студенческих общежитий гостиничного типа с объектами соцкультбыта (1-й пусковой комплекс) квартал 563,ограниченной улицами Заки Валиди, Пушкина, Аксакова, Гоголя». Уфа, 2017 // Архив отдела археологии ГБУ НПЦ.

Овсянников В.В. Зооморфная металлопластика кара-абызской культуры // Южный Урал и сопредельные территории в скифо-сарматское время. Сборник статей к 70-летию А.Х. Пшеничнюка / Отв.ред. Г.Т. Обыденнова, Н.С. Савельев. Уфа: Гилем, 2006. С. 171 – 179.

Овсянников В.В. Биктимировский могильник // Археология Евразийских степей. 2021. №2. С. 191 – 206.

Пшеничнюк А.Х. Кара-абызская культура (население Башкирии на рубеже нашей эры) // Археология и этнография Башкирии. Т.V. Уфа, 1973. С. 162 – 233.

Сулейманов Р.Р., Кунгурцев А.Я., Проценко А.С., Шутелева И.А., Щербаков Н.Б. Морфологические свойства почв археологических памятников г. Уфы (Республика Башкортостан) // Экобиотех, 2019, Том 2,

№ 4, С. 462-467 (DOI: 10.31163/2618-964X-2019-4-462 – 467).

Щербаков Н.Б. Научный отчет о проведении спасательных археологических полевых работ на территории выявленного объекта археологического наследия Ново-Уфимского могильника в 2018 г. в городе Уфе Республики Башкортостан по Открытому листу № 1286. В трех томах. Уфа, 2022 // М., Научно-отраслевой архив Института археологии РАН.

Щербаков Н.Б., Овсянников В.В., Шутелева И.А. Ярусные захоронения Ново-Уфимского могильника кара-абызской культуры: феномен или ранее не выявленная особенность // Труды VI (XXII) Археологического съезда в Самаре / 05 – 09 июня 2022 г., Отв.ред. А.П. Деревянко, Н.А. Макаров, О.Д. Мочалов. Том II. Самара: СГСПУ, 2020. С. 136 – 137.

Щербаков Н.Б., Шутелева И.А., Кальгаро И., Сулейманов Р.Р., Гольева А.А. Культурно-хронологические особенности Ново-Уфимского могильника по данным естественнонаучных анализов // Самарский научный вестник. 2021. Том 10. №4. С. 149–154 (DOI: 10.17816/snv2021104203. ВАК).

Щербаков Н.Б., Шутелева И.А., Леонова Т.А. Особенности погребений с вооружением Ново-Уфимского могильника раннего железного века по результатам анализов: радиоуглеродное датирование и металлография // Евразия в энеолите - раннем средневековье (инновации, контакты, трансляции идей и технологий). Материалы международной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения выдающегося исследователя древностей Южной Сибири и Центральной Азии Михаила Петровича Грязнова (1902 – 1984) (г. Санкт-Петербург, 07–11 ноября 2022 г.). / Отв. ред. М.Т. Кашуба, Н.Ю. Смирнов, Е.О. Стоянов, В.Б. Трубникова. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2022а. С. 174–176.

Щербаков Н.Б., Шутелева И.А., Хакимова Л.С. Медные изделия Ново-Уфимского могильника эпохи раннего железного века // XXII Уральское археологическое совещание. Материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 300-летию первых археологических раскопок в Сибири и 85-летию со дня рождения Т.М.Потемкиной (г. Курган, 21–25 ноября 2022 г.). / Отв. ред. Д.Н. Маслюженко. Курган: Курганский гос.университет, 2022б. С. 247–248.

Ш.Б. ҚАЛДЫБАЙ

Қалдыбай Шоқан Бауыржанұлы

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,

Алматы қ., Қазақстан;

shokan_033@mail.ru

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕЖЕЛГІ МАЛШАРУАШЫЛЫҒЫ (АРХЕОЗООЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША)

Аннотация. Мақалада археозоологиялық деректер негізінде Орталық Қазақстанның ежелгі шаруашылық жүйесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Сарыарқаның ежелгі тұрғындарының табиғи ортаға бейімделу механизмдерін остеологиялық материалдарды кешенді талдау арқылы реконструкциялау. Зерттеу нәтижелері малшаруашылығының құрылымы кезең-кезеңмен өзгеріп отырғанын, әсіресе қой-ешкі мен жылқының үлесі басым болғанын көрсетті. Остеологиялық материалдардың түрлік құрамы, сүйектер мен жануар санының көрсеткіштері және жануарлардың жас-жыныс құрылымы арқылы табын басқару стратегиялары мен өндірістік бағыттары (ет, сүт, көлік) айқындалады. Зерттеу барысында сүйек модификацияларына (кесу, күйдіру, өңдеу) сүйене отырып, ежелгі тұрғындардың етті тұтыну моделі мен аңшылықтың қосалқы рөлі сипатталады. Сонымен қатар мал түліктерінің өзара қатынасындағы динамикалық өзгерістер тарихи-мәдени және экологиялық факторлармен байланыстырыла сараланады.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, археозоология, жануар сүйектері, ежелгі малшаруашылығы, табын құрылымы.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы шеңберінде, ЖТН BR24992951 жобасы аясында даярланды.

ДРЕВНЕЕ ЖИВОТНОВОДСТВО В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ (ПО АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ)

Аннотация. В статье рассматривается система древнего хозяйства Центрального Казахстана на основе археозоологических данных. Целью исследования является реконструкция механизмов адаптации древнего населения Сарыарки к природной среде посредством комплексного анализа остеологических материалов. Результаты исследования показали, что структура животноводства менялась поэтапно, при этом преобладающую роль играли мелкий рогатый скот и лошади. На основе видового состава, количественных показателей костных остатков и возрастно-половой структуры животных определены стратегии управления стадом и основные производственные направления (мясное, молочное, транспортное). В ходе работы, опираясь на модификации костей (следы разделки, горения, обработки), охарактеризованы модели потребления и вспомогательная роль охоты. Динамические изменения в соотношении видов скота проанализированы в тесной связи с культурно-историческими и экологическими факторами.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, археозоология, кости животных, древнее животноводство, структура стада

Источник финансирования: Работа подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК на 2024–2026 гг., ИРН BR24992951.

ANCIENT ANIMAL HUSBANDRY IN CENTRAL KAZAKHSTAN (ACCORDING TO ARCHAEOZOOLOGICAL DATA)

Abstract. The article examines the ancient economic system of Central Kazakhstan based on archaeozoological data. The aim of the study is to reconstruct the adaptation mechanisms of the ancient population of Saryarka to the natural environment through a comprehensive analysis of osteological materials. The results show that the

structure of animal husbandry changed incrementally, with a predominant role of small ruminants and horses. Based on the species composition, quantitative indicators (NISP/MNI), and the age-sex structure of animals, the study identifies herd management strategies and primary production orientations (meat, dairy, transport). Based on bone modifications (butchery marks, burning, processing), the consumption models and the supplementary role of hunting are characterized. Dynamic changes in the ratio of livestock types are analyzed in connection with socio-cultural, historical, and environmental factors.

Keywords: Central Kazakhstan, archaeozoology, animal bones, ancient animal husbandry, herd structure

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of program-targeted financing of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026, IRN BR24992951.

1 Кіріспе. Орталық Қазақстандағы археологиялық зерттеулер қола дәуірі қоғамдарының тарихи-мәдени дамуын, оның ішінде шаруашылық жүйесінің құрылымын, қоныстану және рухани-ғұрыптық тәжірибелерін нақты деректер арқылы терең ашуға мүмкіндік берді. Геомәдени тұрғыдан Сарыарқа – андронов тарихи-мәдени қауымдастығының ірі ошақтарының бірі, әрі кейінгі кезеңдерде (соңғы қола – ерте темір дәуірі) мәдени трансформациялар айқын байқалатын аймақ. Археозоологиялық коллекциялар (қоныстар, оның ішінде өндірістік нысандар, қыстаулар және ғұрыптық кешендерден жинастырылған) ежелгі малшаруашылығындағы табын құрылымы, жануарды сою бағыттары, аңшылықтың үлесі және шаруашылықты ұйымдастыру деңгейін қайта құрастыруға әсер етеді.

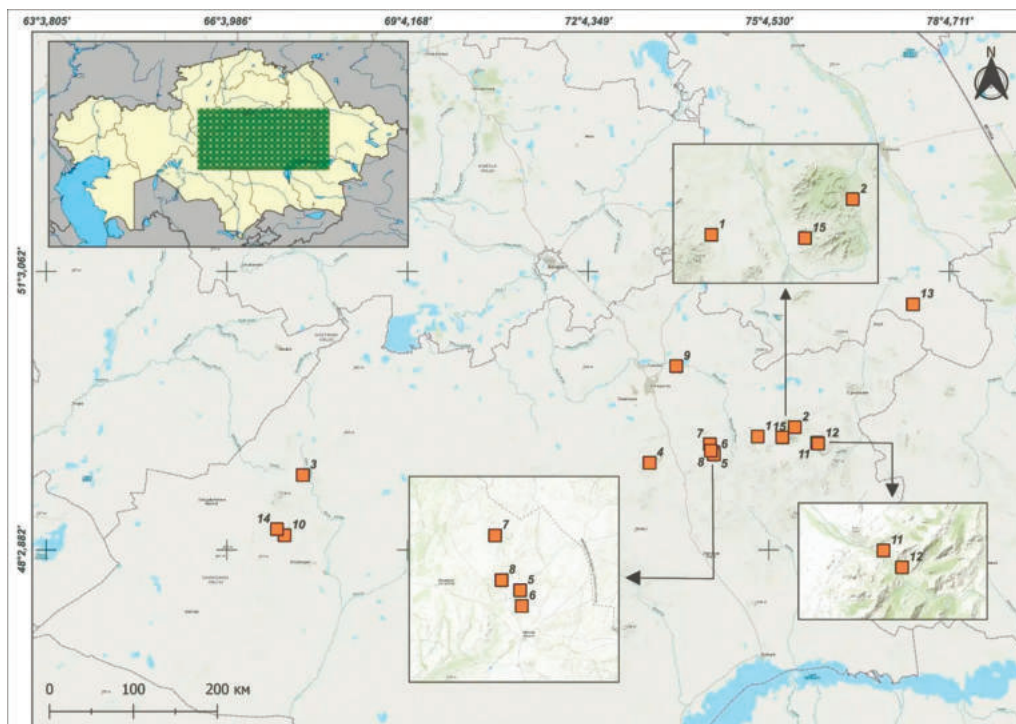
Зерттеудің мақсаты – жарияланған материалдарға сүйене отырып, Орталық Қазақстандағы қола және ерте темір дәуірі қоныстарының (1-сур.) археозоологиялық материалдарына салыстырмалы талдау жүргізу және

ежелгі малшаруашылығының ерекшеліктерін анықтау.

2 Материал және зерттеу әдістері. Археозоологиялық зерттеудің негізін Орталық Қазақстандағы қоныстық ескерткіштерден табылған жануар сүйектері туралы деректер құрайды (1-кесте). Зерттеу барысында бірқатар салыстырмалы-тарихи және археозоологиялық әдістер негізге алынды. Орталық Қазақстаннан анықталған қола және ерте темір дәуірімен мерзімделетін қоныстардан жинақталған остеологиялық деректер арқылы шаруашылықтың түрін анықтауда статистикалық әдіс пайдаланылды. Аталған әдістер арқылы сүйек қалдықтарының таксономиялық құрамын анықтау және пайыздық қатынастарды есептеу арқылы малшаруашылығының құрылымы және аңшылықтың рөлі анықталды. Сонымен бірге ғылыми айналымға енген археозоологиялық зерттеулерге жүйелеу және салыстырмалы талдау әдістері бойынша сараптама жасалады.

1-кесте. Остеологиялық материалдары зерттелген археологиялық ескерткіштер

№	Ескерткіш	с.е.°	ш.б.°	т.д.б.	Әдебиет
1	Суықбұлақ	49°17'	74°53'	860 м	Маргулан и др., 1966: 301–302
2	Қарқаралы	49°23'	75°30'	900 м	Маргулан и др., 1966: 301–302
3	Ұлытау	48°58'	67°21'	600 м	Маргулан и др., 1966: 301–302
4	Бұғылы	49°00'	73°05'	950 м	Маргулан и др., 1966: 301–302
5	Ақкөзек	49°07'	74°09'	780 м	Косинцев и др., 2020: 169–179
6	Ажар	49°05'	74°09'	800 м	Косинцев и др., 2020: 169–179
7	Шоқпартас	49°12'	74°05'	760 м	Косинцев и др., 2020: 169–179
8	Саурамбай	49°08'	74°06'	800 м	Косинцев и др., 2020: 169–179
9	Қамал	50°03'	73°32'	520 м	Косинцев и др., 2020: 169–179
10	Талдысай	48°12'	67°01'	470 м	Гайдученко 2013: 353–363
11	Доңғал	49°13'	75°52'	940 м	Гайдученко и др., 2015: 200–204
12	Кент	49°13'	75°53'	960 м	Оутрам Каспаров 2007: 107–122
13	Аршалы-1	50°42'	77°28'	280 м	Утубев и др., 2024: 48–67
14	Балқан	48°16'	66°54'	540 м	Шагирбаев Байтлеу 2021: 21–31
15	Абылай	49°17'	75°18'	850 м	Бейсенов и др., 2022: 22–31

1-сур. Орталық Қазақстанда археозоологиялық материалдары зерттелген қоныстардың Қазақстан картасында орналасуы: 1 – Суықбұлақ; 2 – Қарқаралы; 3 – Ұлытау; 4 – Бұғылы; 5 – Ақкезең; 6 – Ажар; 7 – Шоқпартас; 8 – Саурамбай; 9 – Камал; 10 – Талдысай; 11 – Доңғал; 12 – Кент; 13 – Аршалы-1; 14 – Балқан; 15 – Абылай. Орындаған: 1-сур. Темір бұйымдар табылған ортағасырлық қалалардың Қазақстан картасында орналасуы. Орындаған: Мәмбет Шағырбаев

3 Зерттеу нәтижелері. Сарыарқа даласынан қола және ерте темір дәуірімен мерзімделетін 15 қоныстың остеологиялық деректері нақтыланды. Металлургия мен кен өндірудің негізгі орталықтары Талдысай, Доңғал, Балқан және Кент қонысының остеологиялық коллекциясы маусымдық шаруашылық түрін анықтауда маңызды рөл атқарады. Ғылымда Сарыарқа даласында ежелден қазіргі күнге дейін көшпелі малшаруашылығы қалыптасқан деген түсінік бар. Бірақ біз қарастырған қоныстардың соңғы нәтижелері шаруашылықтың түрі орналасқан жері мен ескерткіштің ұзақ уақыт атқарған функциясына қарай бейімделгенін көрсетеді.

Археозоологиялық материалдардың қысқаша сипаттамасы.

1. **Суықбұлақ қонысы** – Қарағанды облысы Қарқаралы қаласының оңтүстігінде, Мұқтар сайындағы Суықбұлақ қайнары маңында

орналасқан (1-кесте). Қонысты 1953 ж. Л.Ф. Семенов ашқан, кейін Ө.Х. Марғұланнның жетекшілігімен зерттелген [Маргулан и др. 1966]. Суықбұлақ қонысынан 1142 жануар сүйегі жинастырылып, оларға таксономиялық талдау жасалған. Сүйек коллекциясының құрамында уақ малдың мөлшері – 42%, ірі қара – 34% және жылқы сүйектері 24%-ды көрсеткен. Үй жануарлары сүйектерінің құрамында бірнеше иттің қаңқа қалдықтары да анықталған. Жабайы жануар сүйектері 10 дана, оның ішінде құлан, бұғы, марал, қарақұйрық, қасқыр, түлкі секілді жануарлар кездеседі (2-кесте).

2. **Қарқаралы қонысы** – Орталық Қазақстандағы Қарқаралы таулары мен маңайындағы аңғарлардың бірінде орналасқан. Бұл өңір қола дәуірінде металлургия орталығы болған. Ежелгі кен орындары мен қоныстар қатар кездеседі. Қарқаралы өңірінде қола дәуірінің қоныстары металл өндірумен тығыз

байланысты, археологиялық зерттеулерде көптеген металлургиялық қалдықтар табылған [Маргулан и др. 1966]. Қарқаралы ескерткішінен 1078 дана сүйек анықталған. Жануар сүйектерінің ішінде ірі қара 38%, уақ мал 36%, жылқы 26%. Итке тиесілі сүйек қалдықтары – 5 дана. Жабайы жануарлар өте аз (құлан, қарақұйрық, түлкі, қоян). Демек, қоныс шаруашылығы ірі қара мен уақ малдың тең үлесіне, жылқының тұрақты қатысуына негізделген (2-кесте).

3. *Ұлытау қонысы* – Ұлытау таулары, Орталық Қазақстанда орналасқан ескерткіш. 1961 ж. Ә.Х. Марғұлан мен А.М. Оразбаев зерттеген. Қоныстан қола дәуіріне тән тұрғын үйлер мен шаруашылық құрылыстары анықталған. Ұлытау қонысы қола дәуіріндегі ірі орталықтардың бірі, металлургия мен малшаруашылығының дамығанын көрсетеді [Маргулан и др. 1966]. Қоныстан 471 сүйек анықталған. Жылқы үлесі салыстырмалы түрде жоғары – 36%, ірі қара – 33%, уақ мал – 31%. Жабайы жануардың сүйектері – 10 дана. Демек, қоныста жылқы үлесі күшейген, яғни аралас малшаруашылығы байқалады (2-кесте).

4. *Бұғылы қоныстары (Бұғылы I және II)* – ескерткіштің географиялық орналасуы Бұғылы таулары, Қарағанды облысы. 1956 ж. Ә.Х. Марғұлан зерттеген. Металлургия, малшаруашылығы және егіншілік қатар дамыған [Маргулан и др. 1966]. Бұғылы қонысынан 491 дана сүйек табылған. Уақ мал 67,5%, ірі қара 24,3%, жылқы 8,2%. Ит сүйектері аз (2 дана). Жабайы жануарлар салыстырмалы түрде көп – 29 дана (әсіресе арқар 17, құлан 10, сондай-ақ қарақұйрық және жыртқыш). Демек, қоныста уақ малға бағдарланған малшаруашылығы басым, аңшылықтың үлесі басқа қоныстарға қарағанда жоғарырақ (2-кесте).

5. *Ақкөзек қонысы* – Талды өзенінің сол жағалауында, Байбала ауылынан 6,5 км оңт.-шығысқа қарай орналасқан, аумағы шамамен 15 га [Маргулан, 1979; Косинцев и др. 2020: 169–179], 2018–2019 жж. ҚарМУ-дың зерттеу тобы шурфтар мен қазбалар жүргізген. Кешен негізінен сарғары типті керамикамен сипатталып, беғазы-дәндібай (сарғары-алексеев) мәдениетіне жатқызылады. Ескерткіштен анықталған остеологиялық коллекция саны – 8277. Түрге дейін анықталған материал ішінде табынның негізгі құрамын уақ мал (қой–ешкі) — 51%, ірі қара — 31%, жылқы — 18% құрайды. Жабайы жануарлар өте аз, негізінен ақбөкен, сирек жағдайда бұғы тұқымдастары (елік/

бұғы). Бұл құрылым аралас малшаруашылығының (қой – ірі қара – жылқы) басым болғанын көрсетеді (2-кесте).

6. *Ажар қонысы* – Талды өзенінің сол жағалауында, Ақкөзек қонысынан 2 км оңтүстікте орналасқан. Шамамен 2,5 мың м² аумақта 11 тұрғын үй орны мен тас құрылыстар орналасқан [Косинцев и др. 2020: 169–179]. Керамикасы көбіне шиыршықты, кейінгі қола кезеңіне, беғазы-дәндібай дәстүріне жақын. Ажар археологиялық нысанынан 666 дана сүйек анықталды. Остеологиялық материалдың басым бөлігі уақ мал — 75%, ірі қара — 14%, жылқы — 10%. Жабайы жануар сүйектері кездеспеген (жекелеген тасбақа ғана тіркелген) (2-кесте).

7. *Шоқпартас қонысы* – Талды өзенінің оң жағалауында, Байбала ауылынан 1,7 км солт.-шығыста орналасқан. Ескерткіш көпқабатты неолит-энеолит және кейінгі қола кезеңімен мерзімделеді [Варфоломеев и др. 2019: 69–71; Косинцев и др. 2020: 169–179]. Шоқпартас қонысынан 2273 дана сүйек анықталды. Үй жануарлары ішінде ірі қараның үлесі жоғары — 40%, уақ мал — 36%, жылқы — 23%. Жабайы фауна бірлі-жарым ғана, арқар, кейбір ұсақ кеміргіштер (қосаяқ т.б.), құндыз сүйектері табылған (2-кесте).

8. *Саурамбай қонысы* – Талды өзенінің сол жағалауында, Байбала ауылынан 3,6 км оңтүстік-шығыста, Саурамбай сайында орналасқан [Косинцев и др. 2020: 169–179]. Қоныстан 239 дана остеологиялық материал табылды. Түрі анықталған материалда ірі қара басым — 51%, уақ мал — 29%, жылқы — 19%. Жабайы фауна өте аз (ақбөкеннің бірнеше қалдығы). Ескерткіш ірі қараға бағдарланған малшаруашылығы үлгісін көрсетеді (2-кесте).

9. *Қамал қонысы* – Талды тобынан 100 км солтүстікке қарай, Нұра өзенінің оң жағалауында (Бұқар жырау ауд.) орналасқан [Варфоломеев 2018: 62–71; Косинцев и др. 2020: 169–179]. Қоныстан өте көп (1323 дана) сүйек анықталды. Үй жануарларының қатынасы: уақ мал — 52%, жылқы — 24%, ірі қара — 24%. Жылқы үлесінің салыстырмалы түрде жоғары болуы жылқының шаруашылықтағы маңызының (көлік/жүк/ет) күштірек болғанын білдіруі мүмкін. Жабайы түрлер (түлкі, елік, ақбөкен) өте аз (2-кесте).

10. *Талдысай қонысы* – Қарағанды облысының Ұлытау ауданы шегінде, Талдысай ауылының маңында орналасқан [Артюхова и др., 2013]. Талдысай

қонысынан анықталған остеологиялық материал — 7717 дана сүйек; түр саны — 426 дана, бұл үй жануарларының басымдығын айқын көрсетеді. Үй тұяқтылары ішінде негізгі үлесті келесі жануарлардың сүйек қалдықтары құрайды: қой — 399 дана, ірі қара — 254 дана, жылқы — 230 дана. Түйе мен ешкі сүйектері аз мөлшерде тіркелген. Ит сүйектерінің көп анықталуы (30 сүйек) қоныстың тұрақты тұрмыс сипатын айғақтайды. Жабайы фауна сүйектері айтарлықтай көп (2-кесте)

11. *Доңғал қонысы* – Қарағанды облысының Кент тауларында орналасқан археологиялық ескерткіш [Гайдученко, Ломан 2015: 200–204]. Доңғал қонысында шаруашылық аралас уақ мал бойынша 1018 сүйектен 151 жануар саны, ірі қара бойынша 1037 дана сүйектен 91 жануар саны және жылқы бойынша 1118 дана сүйектен 98 жануар саны анықталды. Жабайы жануарлар – 71 сүйек (41 жануар). Сүйек қалдықтарының едәуір бөлігі (2521 фрагмент) ірі және ұсақ сүтқоректілер тобына жатады, бірақ олардың түрлік деңгейі нақтыланбаған (2-кесте).

12. *Кент қонысы* – Қарағанды қаласынан шамамен 220 км оңтүстік шығысқа, Кент таулары аңғарында, Қызылкеніш өзенінің оң жағалауында орналасқан [Каспаров, Оутрам 2007]. Қоныста жүргізілген 1985–1996 және 2006 жылдардағы қазба маусымдары кезінде барлығы 16276 фауналық сүйек фрагменті табылған, оның 7717-сі түр деңгейіне дейін анықталған. Анықталған қалдықтардың ішінде уақ мал (қой мен ешкі) басым – 49%, ірі қара қалдықтары – 26,5%, жылқы – 21,2%. Шошқа мен ит қалдықтары өте аз. Қоныстан түлкі, қарсақ, қоңыр аю, бұлан, бұғы, жабайы қой (*Ovis ammon*) және құлан сияқты жабайы жануар түрлерінің қалдықтары табылған. Олардың ішінде ақбөкен мен жабайы қойдың сүйектері салыстырмалы түрде көп. Уақ малдың (қой мен ешкі) жас құрылымы мен сойылу маусымдарын талдау нәтижесінде негізгі сойылу кезеңдері маусым және қыркүйек айларына сәйкес келетіні анықталды; жас шамасы көбіне 11–17 айды, екінші жас көрсеткіші 21 айды құрайды. Бұл стратегия жүн алу мен етке бағытталған аралас шаруашылық жүйесін көрсетеді (2-кесте).

13. *Аршалы-2 қонысы* – Павлодар облысы Май ауданында орналасқан. Б.д.д. XIV–XIII ғасырлар

қола дәуірінің соңғы кезеңі мен ерте темір дәуірінің тоғысындағы Доңғал мәдениетіне жататын археологиялық ескерткіш. Бұл қоныс 2021 жылы археологиялық барлау жұмыстары кезінде анықталып, 2023 жылы қазба жұмыстары жүргізілген [Утубаев и др. 2024: 48–67]. Жалпы зерттелген үлгі – 1787 сүйек элементі, оның 1052-сі түрлік деңгейде анықталды. Таксономиялық құрамы бойынша үй жануарлары басым. Түрлік құрамның 98,2%-ын үй жануарлары құрайды. Негізгі таксондар ірі қара – 50,8%; уақ мал (қой мен ешкі) – 35,2%; жылқы – 13,4%; ит – 0,4%. Жабайы фауна үлесі – 1,8%, оның ішінде ақбөкен, құлан және бұғы сүйектері тіркелген (2-кесте).

14. *Балқан қонысы* – Орталық Қазақстандағы Жезқазған–Ұлытау өңірінде орналасқан [Байтлеу, Шагирбаев 2021: 21–31]. Қоныстың Талдысай металлургиялық қонысына жақын орналасуы аймақтық экономикалық байланыстарды зерттеуге маңызды деректер береді. Балқан қонысынан алынған остеологиялық материал 1482 сүйек қалдығын құрайды, оның ішінде 394 (26,5%) сүйек түр деңгейінде анықталған. Фауна құрамы: уақ мал – 55,5%; жылқы – 21,5%; ірі қара – 16,7%; жабайы жануарлар – шамамен 6% (2-кесте). Бұл көрсеткіштер қоныстың негізгі экономикалық бағыты малшаруашылығы болғанын көрсетеді. Жас құрылымы уақ мал арасында жас малдың үлесі жоғары екенін көрсетті: жас қойлар (1,5-2 жасқа дейін) – 51%, ересек жануарлар – 40%, жас жануарлар – 9%. Мұндай жас құрылым шаруашылықтың негізінен ет өндіруге бағытталған стратегияға негізделгенін дәлелдейді.

15. *Абылай қонысы* – Қарағанды облысы Қарқаралы ауданында, Нүркен ауылынан солтүстік-батысқа қарай орналасқан. Ескерткішті 2004 жылы барлау жұмыстары барысында А.З. Бейсенов ашқан [Бейсенов и др. 2022a: 157–178; Бейсенов и др. 2022b: 22–31]. Абылай қонысынан (2018–2022 жж.) алынған остеологиялық материалдар қоныс экономикасының құрылымын нақты көрсетеді. Қоныста остеологиялық материалдың негізгі бөлігін уақ мал (6212 сүйек) құрайды, бұл шаруашылықтың өзегінде қой-ешкі бағыты тұрғанын көрсетеді. Ірі қара – 913 дана сүйек, жылқы – 497 сүйек. Жабайы фауна сүйегі өте аз (19 дана), аңшылық қосалқы сипатта болған (2-кесте).

2-кесте. Орталық Қазақстан өңірінен табылған жануар сүйектерінің таксономиялық құрамы

№	Ескерткіш	Уақ мал	Ірі қара	Жылқы	Жабайы жануар	Сүтқоректі (ірі / ұсақ)
Қола дәуірі						
1	Суықбұлақ	483	382	275	10	–
2	Қарқаралы	398	401	274	7	–
3	Ұлытау	142	156	173	10	–
4	Бұғылы	330	119	40	29	–
5	Ақкөзең	1600	959	546	42	3961/1169
6	Ажар	150	28	19	3	116/350
7	Шоқпартас	253	286	166	14	1179/373
8	Саурамбай	45	79	29	3	72/11
9	Қамал	174	80	79	7	760/223
10	Талдысай	2306	1668	783	721	3614
11	Доңғал	1018	1037	1118	71	2521
12	Кент	3762	2048	1639	268	–
13	Аршалы	361	520	138	18	193/553
14	Балқан	220	66	85	23	302/786
Ерте темір дәуірі						
15	Абылай	6212	913	497	19	3632
	Барлығы	17093	8742	5861	1245	19815

4 Талқылау. Сарыарқа даласының қола дәуірі Қазақстан археологиясында 20 ғасырдың екінші жартысынан бастап Ә.Х. Марғұлан бастаған отандық және шетелдік ғалымдар тарапынан жүйелі әрі кешенді түрде зерттеліп келеді. Қазіргі таңда пәнаралық зерттеу әдістерінің ғылымда кеңінен қолданылуы бұрын ашылған ескерткіштердің бізге белгісіз болып келген тарихи, әлеуметтік және экономикалық факторларын жаңаша пайымдауға мүмкіндік береді. Ә.Х. Марғұлан атынд. Археология институтының ғылыми қызметкері А.З. Бейсеновтің А. Оутрам, П.А. Косинцев, А. Харуда, Д.О. Гимранов, А.К. Каспаров, О.П. Бачура [Beisenov et al. 2016: 179–19; Lightfoot et al. 2015: 232–249; Outram et al. 2011: 116–128; Outram et al. 2012: 2424–2435; Tarlykov et al. 2021; Бейсенов и др. 2022;] секілді шетелдік зерттеушілермен пәнаралық зерттеулері, соның ішінде изотоптық талдау және артефактілердің жасын анықтау жұмыстары ғылымға жаңа тың ақпараттар қосуда [Beisenov et al. 2018: 171–180; Beisenov et al. 2021: 1799–1825; Beisenov et al. 2022]. Орталық Қазақстанның қола және ерте темір дәуіріндегі археозоологиялық деректері «көшпелі малшаруашылығы ежелден бірқалыпты болды» де-

ген дәстүрлі пікірді теріске шығарады. Остеологиялық материалдар табын құрылымының үш шаруашылық бағытын көрсетеді. *Бірінші бағыт* – уақ мал басым Бұғылы, Ажар, Ақкөзең, Кент, Балқан қоныстарына тән. *Екінші бағыт* – ірі қара үлесі жоғары Аршалы, Саурамбай, Шоқпартас сияқты суы мол, жайылымы шүйгін ландшафтыларда байқалады. Ірі қара етпен қатар сүт және жұмыс күші ретінде пайдаланылғанын жас-жыныс құрылымы жанама түрде куаттайды. *Үшінші бағыт* – жылқының күшеюі Ұлытау, Доңғал, әсіресе ет көлемі жоғары Талдысай кешендеріне тән. Ең маңызды әдіснамалық қорытынды сүйек саны мен түр саны әрқашан экономикалық салмақпен сәйкес келмейді. Мысалы, Талдысайда сүйек санында қой үлесі жоғары болып көрінеді, бірақ ет мөлшері (биомасса) бойынша негізгі үлесті жылқы (134 800 кг) мен ірі қара (120 400 кг) алып отыр [Гайдученко 2013: 357–363]. Доңғал қонысында да жылқы етінің үлесі 48,24% құрайды [Гайдученко, Ломан 2015: 200–204]. Сондықтан сүйек саны мен түр саны пайыздарын тікелей «басты экономика» деп қабылдау дұрыс емес.

Табынның жас-жыныс құрылымы шаруашылық бағытын нақтылап береді. Балқан қонысында жас

малдың көп болуы етке бағытталған, тез айналымды сою стратегиясын көрсетеді. Кент қонысында союдың маусымдық шоғырлануы аралас басқаруды (ет өндірумен бірге өнімдік пайдалану) аңғартады. Ал Талдысай, Аршалы-1 және Абылай қоныстарында ересек және кәрі малдың басымдығы малды ұзақ уақыт ұстап, сүт, жүн және еңбекресурсы ретінде тиімді пайдаланғанын білдіреді. Қаңқа бөліктерінің таралуы мен сүйектегі өзгерістер (кесу іздері, бөлшектеу, т.б.) қоныс ішіндегі тұрмыстық-шаруашылық қызметтің ерекшеліктерін көрсетеді. Балқан қонысында сою мен бастапқы өңдеудің жүргізілімі ұсақ сүйектердің жиілігі және кесу іздері арқылы дәлелденеді.

5 Қорытынды. Орталық Қазақстанның (Сарыарқа) қола және ерте темір дәуірі қоныстарынан алынған археозоологиялық деректер аймақ шаруашылығын «біртекті көшпелі малшаруашылығы» ретінде түсіндіретін дәстүрлі модельді қайта қарауды талап етеді. Сүйек саны мен түр саны, ет көлемі, жасын анықтау және қаңқа құрамын кешенді талдау малшаруашылығының бағыттарын айқын көрсетеді. Бұл қоныстардың атқарған қызметі мен микроөңірлік экологияға бейімделген шаруашылықтың икемді түрлері қалыптасқанын жанама түрде айқындап отыр. Ет өнімінің көлемін есептеу нәтижелері азықтық салмақтың жылқы мен ірі қараға тиесілі екенін айғақтайды, бұл «сүйек саны – экономикалық маңыз» қағидасының шектеулілігін көрсетті.

Ғылыми жетекші: М.С. Шагирбаев

ӘДЕБИЕТ

- Антипина Е.Е. Методические проблемы изучения остатков животных из археологических памятников // Новейшие археозоологические исследования в России / Отв. ред. Е.Е. Антипина, Е.Н. Черных. М.: Языки славянской культуры, 2003. С. 7–33.
- Артюхова О.А., Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Комплекс памятников в урочище Талдысай. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. Т. 1. 400 с.
- Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории животноводства и охоты в Казахстане. Алма-Ата: Ғылым, 1992. 218 с.
- Байтлеу Д.А., Шагирбаев М.С. Результаты палеозоологического анализа остеологического материала из поселения эпохи бронзы Балқан в Центральном Казахстане // Народы и религии Евразии. 2021. Т. 26. № 4. С. 21–31.
- Бейсенов А.З., Гимранов Д.О., Ахияров И.К., Дуйсенбай Д.Б. Поселение сакского времени Абылай в Центральном Казахстане // Теория и практика археологических исследований. 2022. Т. 22. № 2. С. 157–178.
- Бейсенов А.З., Косинцев П.А., Ахияров И.К., Гимранов Д.О. Массовое захоронение домашнего скота на поселении раннего железного века Абылай в Центральном Казахстане // Вестник КазНУ. Серия историческая. 2022. № 2 (105). С. 22–31.
- Варфоломеев В.В. Поселение Камал — новый памятник эпохи бронзы // Маргулановские чтения — 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. (г. Актобе, 19–20 апреля 2018 г.). / Отв. Ред. А.А. Бисембаев. Алматы–Актобе: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2018. С. 62–71.
- Варфоломеев, В. В., Мерц, В. К., Мерц И.В. Энеолитический комплекс поселения Шокпартас // VI Международные Фарабиевские чтения : материалы международной научно-практической конференции (г. Алматы, 4–6 апреля 2019 г.) / Отв. ред. В.Ф. Зайберт. Алматы : Қазақ университеті, 2019. С. 69–71.
- Гайдученко Л.Л. Остеологические материалы поселения Талдысай // Комплекс памятников в урочище Талдысай / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. Т. 1. С. 353–363.
- Гайдученко Л.Л., Ломан В.Г. Фаунистический комплекс поселения Донгал в Центральном Казахстане // Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований / под ред. А.А. Тишкин. Барнаул: Изд-во Алт. гос. ун-та, 2015. С. 200–204.
- Клевезаль Г.А. Регистрирующие структуры млекопитающих в зоологических исследованиях. М.: Наука, 1988. 285 с.
- Косинцев П.А., Гимранов Д.О., Ломан В.Г. Костные остатки животных из поселения финального бронзового века Донгал (Центральный Казахстан). Новые исследования // История и культура Великой степи: матер. междунар. науч.-практ. конф. (г. Алматы, 26–27 августа 2020 г.) Под ред. М.Х. Абусеитовой. Алматы: Шығыс пен Батыс, 2020. С. 200–204.
- Косинцев, П. А., Варфоломеев, В. В., Кисагулов, А. В. Новые материалы по животноводству населения Казахского мелкосопочника в конце эпохи бронзы // Маргулановские чтения – 2020 : материалы международной научно-практической конференции (г.Алматы,

17–18 сентября 2020 г.) / Гл. ред. Б.Ә. Байтанаев. Т.1. Алматы : Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. С. 169–179.

Макарова Л.А. Кости животных из некоторых раскопок в Казахстане // В глубь веков. Алма-Ата: Наука КазССР, 1974. С. 201–206.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. 453 с.

Утубаев Ж.Р., Дуйсенбай Д.Б., Шагирбаев М.С., Ержанова А.Е., Дубягина Е.В. Аршалы поселение донгальской культуры в северо-восточном Казахстане: результаты междисциплинарных исследований // МАИАСП. 2024. № 18. С. 48–67.

Beisenov A.Z. et al. New isotope data on the diet of the Bronze Age population from the Kazakh steppe // *Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy*. 2018. Iss. 4. P. 171–180.

Beisenov A.Z. et al. Radiocarbon chronology of the Bronze Age in Kazakhstan and the internal periodization of the Andronovo community // *Radiocarbon*. 2021. Vol. 63. Iss. 6. P. 1799–1825.

Beisenov A.Z., Kosintsev P.A., Utubayev Z.R., Duisenbay D.B. Mass burial of animals at the Bronze Age settlement of Shokpartas in the Kazakh steppe // *Archaeological Research in Asia*. 2022. Vol. 31.

Beisenov A.Z., Svyatko S.V., Kassenalin A.E., Zhambulatov K.A., Duisenbai D., Reimer P.J. First Radiocarbon Chronology for the Early Iron Age Sites of Central Kazakhstan (Tasmola Culture and Korgantas Period) // *Radiocarbon*. 2016. Vol. 58, Iss. 1. P. 179–191.

Eisenmann V., Alberdi M.-T., De Giuli C., Staesche U. Studying fossil horses. Vol. I. Methodology // *Collected papers after the New York International Hipparion Conference*, 1981. Leiden: Brill, 1988. P. 1–77.

Lightfoot E., Motuzaite-Matuzeviciute G., O'Connell T.C., Kukushkin I.A., Loman V., Varfolomeev V., Liu X., Jones M.K. How 'Pastoral' is Pastoralism? Dietary Diversity in Bronze Age Communities in the Central Kazakhstan Steppes // *Archaeometry*. 2015. Vol. 57, Iss. S1. P. 232–249.

Outram A.K., Kasparov A., Stear N.A., Varfolomeev V., Usmanova E., Evershed R.P. Patterns of pastoralism in later Bronze Age Kazakhstan: new evidence from faunal and lipid residue analyses // *Journal of Archaeological Science*. 2012. Vol. 39. P. 2424–2435.

Outram A.K., Stear N.A., Kasparov A., Usmanova E., Varfolomeev V., Evershed R.P. Horses for the dead: funerary foodways in Bronze Age Kazakhstan // *Antiquity*. 2011. Vol. 85. P. 116–128.

Outram, A. K., Каспаров, А. К. Первые результаты изучения остатков млекопитающих поселения Кент // *Историко-культурное наследие Сарыарки: сборник научных статей* / Отв. ред. В.Г. Ломан. Караганда, 2007. С. 107–122.

Silver I.A. The ageing of domestic animals // *Science in Archaeology*. New York: Basic Books, 1969. P. 250–268.

Tarlykov P., Atavliyeva S., Auganova D., et al. Mitochondrial DNA analysis of ancient sheep from Kazakhstan: evidence for early sheep introduction // *Heliyon*. 2021. Vol. 7.

Қ.Н.ҚЫДЫРГЕЛДІ

Қыдыргелді Қызғалдақ Нұрғазықызы

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан;
kyzgaldakkydyrgeldi@gmail.com

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАСМОЛА МӘДЕНИЕТІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Аннотация. Мақалада Орталық Қазақстан аумағындағы Тасмола мәдениетіне жататын археологиялық ескерткіштердің сипаттамасы мен типологиялық ерекшеліктері қарастырылған. С.С. Черниковтың, Ә.Х. Марғұланнның және М.К. Хабдуллинаның еңбектеріне сүйене отырып, Тасмола мәдениетінің материалдық мұрасын жүйелеу мен классификациялауға баса назар аударылды. Ескерткіштер үш топқа бөлінді: жерлеу кешендері, тұрмыстық-шаруашылық нысандар және ғұрыптық-мемориалдық кешендер. Қарастырылған ескерткіштер б.д.д. VIII–V ғасырларға жатады.

Түйін сөздер: Тасмола мәдениеті, ерте темір дәуірі, Орталық Қазақстан, археологиялық ескерткіштер, оба типологиясы, сақ дәуірі, көшпенділер

ПАМЯТНИКИ ТАСМОЛИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассмотрены типологические особенности археологических памятников тасмолинской культуры на территории Центрального Казахстана с опорой на труды С.С. Черникова, А.Х. Маргулана и М.К. Хабдуллиной. Памятники разделены на три группы: погребальные комплексы, хозяйственно-бытовые объекты и ритуально-мемориальные комплексы. Рассматриваемые памятники относятся к VIII–V вв. до н.э.

Ключевые слова: Тасмолинская культура, ранний железный век, Центральный Казахстан, археологические памятники, типология курганов, сакский период, кочевники

MONUMENTS OF THE TASMOLA CULTURE IN CENTRAL KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines the typological features of archaeological monuments of the Tasmola culture in Central Kazakhstan based on works by S.S. Chernikov, A.Kh. Margulan, and M.K. Khabdullina. The monuments are divided into three groups: burial complexes, household-economic objects, and ritual-memorial complexes. The monuments date to the 8th-5th centuries BC.

Keywords: Tasmola culture, Early Iron Age, Central Kazakhstan, archaeological monuments, kurgan typology, Saka period, nomads

1 Кіріспе. Тасмола мәдениеті (б.д.д. VIII–V ғғ.) — Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірінің ірі археологиялық кешені. Қарағанды, Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстары осы мәдениетке тән ескерткіштерге бай өңір болып табылады. 1947–1952 жылдары С.С. Черников Орталық Қазақстанда алғаш рет жүйелі қазба жұмыстарын жүргізіп, Тасмола мәдениетін жеке археологиялық нысан ретінде бөліп көрсетті [Черников 1975: 78–96]. Ә.Х. Марғұлан Тағыбайбұлақ, Қарашоқы, Баланды ескерткіштерін зерттеп, олардың хронологиясын нақтылады [Марғұлан 1979: 45–175]. М.К. Хабдулина Тасмола ескерткіштерінің типологиясын жасап, жерлеу

рәсімдерінің динамикасын талдады [Хабдулина 1994: 89–106]. Зерттеудің мақсаты – Тасмола мәдениеті ескерткіштерінің функционалдық-типологиялық жіктемесін жасау.

2 Зерттеу әдістері. Зерттеуде салыстырмалы-типологиялық және жүйелі-құрылымдық әдістер қолданылды. Ескерткіштерді топтастыру үшін үш критерий таңдалды: 1) функционалдық мақсаты; 2) құрылымдық ерекшеліктері; 3) әлеуметтік мәні. Зерттеу материалдары: С.С. Черниковтың [Черников 1975], Ә.Х. Марғұланнның [Марғұлан 1979], М.К. Хабдулинаның [Хабдулина 1994] еңбектері.

3 Талқылау. I топ — жерлеу кешендері. Тасмола мәдениетінің негізгі ескерткіштері — жерлеу кешендері (1-сур.). Бұл топқа қатпарлы және тақталы обалар жатады. Тағыбайбұлақ обалары — қатпарлы обалардың классикалық үлгісі. Олар Нұра өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан. Обалар тобы 200-ден астам обадан тұрады [Марғұлан, 1979: 45–48]. Тағыбайбұлақ-2 обасының өлшемдері: диаметрі 26 м, биіктігі 1,2 м. Жерлеу камерасы квадрат пішінді (3,2×3,2 м), тереңдігі 2,1 м. Қатпар құрылысы: қабырғалары қарағайдан, төбесі қайыңнан жасалған [Марғұлан 1979: 48–52]. Жерлеу рәсімі: қабірге бір адам қойылған, мәйіт оң бүйірімен жатқызылып, басы шығысқа бағытталған. Жерлеу заттары: қола айна (диаметрі 8 см), темір пышақ (12 см), саз ыдыс (18 см), жануар сүйектері (жылқы, қой) [Марғұлан 1979: 52–54].

Қарашоқы обалары — тақталы обалардың үлгісі. Олар Нұра өзенінің оң жақ жағалауында орналасқан [Черников, 1975: 78–82]. Қарашоқы-5 обасының өлшемдері: диаметрі 18 м, биіктігі 0,8 м. Жерлеу камерасы (2,8×2,2 м), тереңдігі 1,8 м. Тақта құрылысы: қабырғалары мен төбесі қалың тақталардан (5–7 см) салынған [Черников, 1975: 82–85]. Жерлеу рәсімі: қабірге екі адам қойылған, бастары шығысқа бағытталған. Жерлеу бұйымдары: алтын сырға (2 см), қола білезік, темір найза ұшы (18 см), саз ыдыстар (үш дана), алтын пластиналар [Черников 1975: 85–88]. Аристократ обалары. Баланды обасы — билеуші элитаның жерлеу орны. Ол Нұра өзенінің бойында орналасқан [Марғұлан, 1979: 156–162]. Баланды обасының өлшемдері: диаметрі 58 м, биіктігі 4,2 м, бұл – Тасмола мәдениетінің ең ірі обаларының бірі. Жерлеу камерасы үлкен (5,6×4,8 м), тереңдігі 3,5 м. Қатпар құрылысы: екі қабат қабырға, арасында топырақ толтырылған [Марғұлан, 1979: 162–168].

II топ — тұрмыстық-шаруашылық нысандар. Бұл топқа қыстаулар мен маусымдық қоныстар жатады. Кеңтөбе қыстауы — стационарлық қыстаулардың үлгісі. Ол Есіл өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан [Хабдулина 1994: 89–95]. Кеңтөбе қыстауының жалпы ауданы 2,5 га. Құрылымы: 12 тұрғын қазаншұңқыр (диаметрі 8–12 м), сегіз шаруашылық шұңқыры, үш мал қоршауы [Хабдулина, 1994: 95–98]. №3 тұрғын қазаншұңқыр: диаметрі он м, тереңдігі 1,0 м. Қабырғалары ағаш бағаналармен нығайтылған. Төбесі қамыс пен топырақтан жасалған. Ішкі бөлігінен орталық ошақ (1,2 м) және қойма ретінде пайдаланылған екі шұңқыр анықталды [Хабдулина, 1994: 98–102].

Маусымдық қоныстардың сипаттамалық белгілері. Қоскөл қонысы – жаздық жайлаулардың типтік үлгісі. Ол Солтүстік Қазақстан облысы Қоскөл көлінің жағасында орналасқан [Бейсенов 2016: 234–238]. Қоскөл қонысының жалпы ауданы 0,8 га. Құрылымы: алты жеңіл киіз үй орны (диаметрі 5–7 м), екі шаруашылық шұңқыры, бір ошақ орны (диаметрі екі м). Көлдің жағасында, жайылымға жақын ашық жерде орналасқан. Стационарлық құрылыстардың жоқтығы бұл нысанның маусымдық әрі қысқа мерзімді тұрақ болғанын көрсетеді [Бейсенов 2016: 238–241].

№1 киіз үй орнының сипаттамасы: диаметрі 6 м. Орталықта ошақ қалдығы (күл қабатының қалыңдығы 5 см, күйген ағаш көмірі) орналасқан. Айналасындағы үш тесік (диаметрі 8–10 см, тереңдігі 15–20 см) кереге бекітілетін орындарды көрсетеді. Мәдени қабаттың жұқалығы (10–15 см) бұл жердің уақытша тұрақ ретінде пайдаланылғанын растайды [Бейсенов 2016: 241–243].

Материалдық мәдениет: саз ыдыстар (12 фрагмент – барлығы тұрмыстық ыдыс), тас құралдар (4 дана – қырғыштар), сүйек бұйымдар жоқ, темір бұйымдар жоқ, мал сүйектері (жылқы 60%, қой 40%). Ошақтан алынған күл қалдықтарына жүргізілген радиокоөміртекті талдау нәтижесі нысанды б.д.д. 650±40 жылдарға жатқызады. Табылған жәдігерлердің аздығы мен темір бұйымдардың болмауы оның маусымдық әрі уақытша тұрақ болғанын дәлелдейді [Бейсенов 2016: 243–246].

III топ – ғұрыптық-мемориалдық кешендер. Тасмола мәдениетінің үшінші тобы — ғұрыптық-мемориалдық кешендер. Бұл топқа балбалдар мен құрбандық орындары жатады. Бұл деректер сақтардың дүниетанымы мен рухани өмірінің қырсырын ашуға мүмкіндік беретін құнды ақпарат көзі болып табылады. Балбалдардың сипаттамалық белгілері. Шиелі балбалдар кешені – мемориалдық кешеннің классикалық үлгісі. Ол Қарағанды облысы Шиелі өзенінің бойында орналасқан [Самашев 2011: 145–152].

Шиелі кешенінің құрылымы (3-сур.): орталық қорған (диаметрі 12 м) және одан шығысқа қарай созылған балбалдар тізбегі (ұзындығы 85 м). Балбалдар саны – 23 дана. Олар екі параллель қатарға орналастырылған, қатарлар арасының ені 2,5 м [Самашев 2011: 152–156].

Құрбандық орындары. Талды-Нұра құрбандық орны — ғұрыптық кешендердің типтік үлгісі. Ол Нұра өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан [Самашев, 2011: 198–204]. Талды-Нұра кешенінің құрылымы: орталық алаң (диаметрі 15 м) және оның айналасында

8 ошақ орны. Орталық алаңында тастан қаланған қоршау (3,2 м) орналасқан, оның ортасына балбал (2,1 м) тік қалпында орнатылған [Самашев, 2011: 204–208].

3 Нәтижелер. С.С. Черников, Ә.Х. Марғұлан, М.К. Хабдулина және З.С. Самашевтың зерттеулері

негізінде Тасмола мәдениеті ескерткіштерінің көп критерийлі функционалдық-типологиялық жіктемесі жасалды. Ескерткіштер функциясы, құрылымы және әлеуметтік мәні бойынша үш негізгі топқа бөлінді (1-кесте).

1-кесте. Тасмола мәдениеті ескерткіштерінің типологиялық сипаттамасы ([Черников 1975; Марғұлан 1979; Хабдулина 1994; Самашев 2011; Бейсенов 2016] негізінде).

Топ	Ескерткіш түрі	Өкіл	Көлемі/Өлшемі	Құрылымы	Функциясы	Әлеуметтік мәні
I. Жерлеу кешендері	Қатпарлы қорғандар	Тағыбай-бұлақ-2	Диаметрі 26 м, биіктігі 1,2 м	Қатпар камерасы 3,2×3,2 м, тереңдігі 2,1 м	Жерлеу орны	Орташа топ
	Тақталы қорғандар	Қарашоқы-5	Диаметрі 18 м, биіктігі 0,8 м	Тақта камерасы 2,8×2,2 м, тереңдігі 1,8 м	Жерлеу орны	Орташа топ
	Аристократ қорғандары	Баланды	Диаметрі 58 м, биіктігі 4,2 м	Екі қабатты қатпар 5,6×4,8 м, тереңдігі 3,5 м	Элиталық жерлеу орны	Әскери аристократия
II. Тұрмыстық-шаруашылық	Қыстаулар	Кеңтөбе (2-сур.)	Ауданы 2,5 га	12 тұрғын қазаншұңқыр, 8 шаруашылық шұңқыры	Қысқы тұрақ	Малшы қауымдастық
	Маусымдық қоныстар	Қоскөл	Ауданы 0,8 га	6 киіз үй орны, 2 шұңқыр	Жаздық жайлау	Көшпелі малшылар
III. Ғұрыптық-мемориалдық	Балбалдар кешендері	Шиелі	Ұзындығы 85 м	23 балбал, орталық қорған 12 м	Мемориал	Әскери аристократия
	Құрбандық орындары	Талды-Нұра	Диаметрі 15 м	8 ошақ, орталық балбал 2,1 м	Ғұрыптық той-думан	Қауымдастық

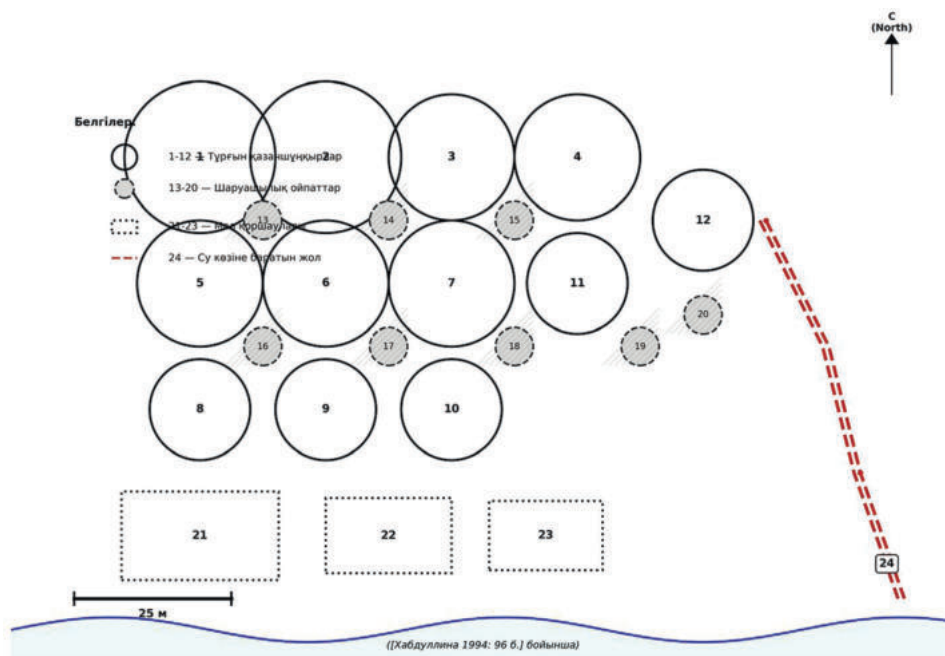
5 Қорытынды. С.С. Черников, Ә.Х. Марғұлан және М.К. Хабдулинаның зерттеулері негізінде Тасмола мәдениеті ескерткіштерінің функционалдық-типологиялық жіктемесі жасалды. Ескерткіштер функциясы, құрылымы және әлеуметтік мәні бойынша үш топқа бөлінді: I топ – жерлеу кешендері (қатпарлы, тақталы, аристократтық обалар). Тағыбайбұлақ обасы (26 м, қатпар 3,2×3,2 м) орта деңгейдегі әлеуметтік топқа тән болса, Баланды обасы (58 м, екі қабатты қатпар 5,6×4,8 м, 15 жылқы, алтын тәж) әскери аристократияның жеке бөлінгенін айғақтайды. II топ – тұрмыстық-шаруашылық нысандар (қыстаулар, маусымдық қоныстар). Кеңтөбе қыстауының құрылымы (2,5 га, 12 қазаншұңқыр) және

Қоскөл маусымдық қонысының қарапайымдылығы (0,8 га, 6 киіз үй орны) малшы қауымдастықтың қысқы және маусымдық өмір салтын айқын көрсетеді. III топ – ғұрыптық-мемориалдық кешендер (балбалдар, құрбандық орындары). Шиелі балбалдар кешенінің ұзындығы (85 м, 23 балбал) сақ аристократиясына тән мемориалдық ғұрыптардың салтанатты сипатын көрсетеді. Ұсынылып отырған типологияның практикалық маңызы зор: ол жаңа ескерткіштерді жіктеуге, мәдени мұраны қорғау бағдарламаларын әзірлеуге және музейлендіру ісіне негіз болады.

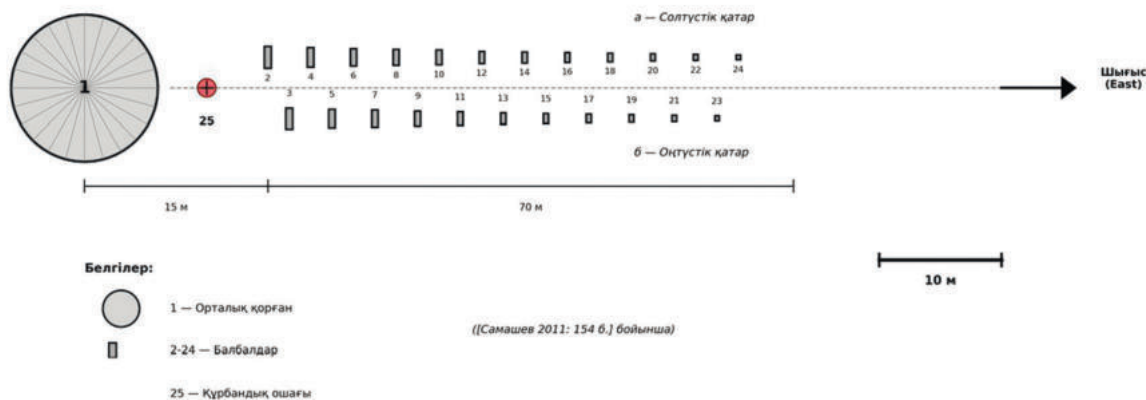
Ғылыми жетекші: Үмітқалиев Д.Б.

1-сур. Тасмола қорғанының құрылымы. Қималық сызба: 1 – тас жамылғы; 2 – топырақ үйінді; 3 – қатпар төбесі; 4 – қатпар қабырғалары; 5 – жерлеу камерасы; 6 – табалдырық; 7 — жерлеу заттары ([Марғұлан 1979: 50 б.] бойынша)

2-сур. Кеңтөбе қыстауының жоспары. Үстіңгі көрініс: 1–12 – тұрғын қазаншұңқырлар; 13–20 – шаруашылық шұңқырлар; 21–23 – мал қоршаулары; 24 – су көзіне баратын жол ([Хабдулина 1994: 96 б.] бойынша)

3-сур. Шиелі балбалдар кешенінің жоспары. Үстіңгі көрініс: 1 – орталық қорған; 2–24 – балбалдар; 25 – құрбандық ошағы : а – балбалдар қатары; б – шығыс бағыты ([Самашев 2011: 154] бойынша)

ӘДЕБИЕТ

Бейсенов Ә.З. Тасмола мәдениетінің жаңа ескерткіштері. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 285 б.

Марғұлан Ә.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1979. 360 с.

Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. 7 том / Жауапты ред.: Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан. Алматы: «Алатау» баспасы, 2009. 432 б.

Самашев З.С. Қазақстанның петроглифтері. Алматы: «Өнер» баспасы, 2011. 456 б.

Хабдуллина М.К. Тасмола мәдениетінің типологиясы мен хронологиясы. Алматы, 1994. 168 б.

Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. М.-Л.: Наука, 1960. № 88. 272 с.

Черников С.С. Загадка золотого кургана. М.: Наука, 1965. 189 с.

Черников С.С. Культура ранних кочевников Казахстана // Первобытная археология Сибири. Л.: Наука, 1975. С. 78–96.

М.С.МАҒДИ

Мағди Мөлдір Серікқызы

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан;
moldir.magdi@mail.ru

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСЫНДАҒЫ БЕҒАЗЫ-ДӘНДІБАЙ МӘДЕНИЕТІ ҚОНЫСТАРЫНЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Аннотация. Мақалада Орталық Қазақстанның шығыс аймағындағы беғазы-дәндібай мәдениетіне жататын қоныстардың типологиялық талдауы берілген. Зерттеу нысандарына Қарағанды облысының Қарқаралы және Шет аудандарында орналасқан Бұғылы I, Бұғылы II, Ақкезең, Кент және Алат қоныстары кіреді. Ө.Х. Марғұлан мен В.В. Варфоломеевтің іргелі зерттеулері негізінде автор қоныстарды бір мезгілде бірнеше өлшем бойынша – көлемі, орналасуы, қызметі және құрылыс түрлерін салыстыра отырып, функционалдық-типологиялық жіктеме ұсынады. Төрт негізгі тип анықталды: ірі орталық қоныстар, мамандандырылған өндірістік қоныстар, орташа көлемді жергілікті орталықтар және кіші патриархалды қоныстар. Зерттеу нәтижелері беғазы-дәндібай қоғамының әлеуметтік стратификациясын – билер тобы мен кәсіби қолөнершілердің бөлінуін көрсетеді. Ұсынылған типология болашақта Орталық Қазақстандағы жаңадан табылатын қола дәуірі қоныстарын жіктеу үшін практикалық құрал ретінде, сондай-ақ мәдени мұра нысандарын қорғау мен музейлендіру жұмыстарында қолданыла алады. Қарастырылған ескерткіштер б.д.д. XII–IX ғасырларға жатады.

Түйін сөздер: Беғазы-Дәндібай мәдениеті, Орталық Қазақстан, кейінгі қола дәуірі, қоныстар типологиясы, Кент, Алат, Бұғылы, Ақкезең, әлеуметтік стратификация, металлургия

ТИПОЛОГИЯ ПОСЕЛЕНИЙ БЕГАЗЫ-ДАНДЫБАЕВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье представлен типологический анализ поселений бегазы-дандыбаевской культуры восточного региона Центрального Казахстана. Объектами исследования являются поселения Бугулы I, Бугулы II, Аккезен, Кент и Алат. На основе фундаментальных исследований А.Х. Маргулана и В.В. Варфоломеева автор предлагает функционально-типологическую классификацию, сравнивая поселения одновременно по нескольким критериям - размеру, расположению, функции и типам построек. Выделены четыре основных типа поселений. Результаты исследования демонстрируют социальную стратификацию бегазы-дандыбаевского общества. Предложенная типология может использоваться как практический инструмент для классификации вновь открываемых поселений бронзового века, а также в работе по охране и музеефикации памятников культурного наследия. Рассмотренные памятники датируются XII–IX вв. до н.э.

Ключевые слова: Бегазы-Дандыбаевская культура, Центральный Казахстан, эпоха поздней бронзы, типология поселений, Кент, Алат, Бугулы, Аккезен, социальная стратификация, металлургия

TYPOLOGY OF BEGAZY-DANDYBAI CULTURE SETTLEMENTS IN EASTERN CENTRAL KAZAKHSTAN

Abstract. The article presents a typological analysis of Begazy-Dandybai culture settlements in the eastern region of Central Kazakhstan. The research objects include the settlements of Buguly I, Buguly II, Akkezen, Kent and Alai. Based on the fundamental research of A.Kh. Margulan and V.V. Varfolomeev, the author proposes a functional-typological classification by comparing settlements simultaneously according to several criteria: size, location, function and building types. Four main types of settlements were identified. The research results demonstrate the social

stratification of the Begazy-Dandybai society. The proposed typology can be used as a practical tool for classifying newly discovered Bronze Age settlements and in the work of protecting and museumifying cultural heritage sites. The considered monuments date back to the 12th-9th centuries BC.

Keywords: Begazy-Dandybai culture, Central Kazakhstan, Late Bronze Age, settlement typology, Kent, Alat, Buguly, Akkezen, social stratification, metallurgy

1 Кіріспе. Беғазы-дәндібай мәдениеті (б.д.д. XII–IX ғғ.) – Орталық Қазақстанның кейінгі қола дәуірінің ең маңызды мәдениеті. Ол андронов қауымдастығы негізінде қалыптасып, Еуразия даласындағы көшпелі өркениеттің бастауы болды. Орталық Қазақстанның шығыс бөлігі, әсіресе Қарқаралы-Кент тау массиві осы мәдениет ескерткіштеріне ерекше бай аймақ болып табылады [Маргулан 1979: 15–18].

Беғазы-дәндібай мәдениетін зерттеуге көптеген ғалымдар үлес қосқан. Соның бірі Ө.Х. Марғұлан Бұғылы, Ақкезең, Беғазы ескерткіштерін ашып, оларды хронологиялық және аумақтық тұрғыдан сипаттады [Маргулан 1979 15–20; 2009 272–284]. В.В. Варфоломеев, В.Г. Ломан, В.В. Евдокимов Кент қонысын монографиялық деңгейде зерттеп, оның құрылымы мен материалдық мәдениетін толық сипаттады [Варфоломеев, Ломан, Евдокимов 2017: 15–60]. В.В. Евдокимов пен С.У. Жауымбаев Алат қонысының металлургиялық кешенін зерттеді [Евдокимов, Жауымбаев 2013: 228–237]. Н.Ю. Кунгурова мен А.Н. Усачук Кент қонысының тас және сүйек құралдарына трасологиялық талдау жүргізді [Кунгурова, Варфоломеев 2013: 198–217; Усачук, Варфоломеев 2013: 218–227].

Беғазы-дәндібай мәдениетін зерттеуге көптеген ғалымдар үлес қосқан. Академик Ө.Х. Марғұлан Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясын (1946–1975 жж.) басқара отырып, бұл мәдениетті алғаш бөліп шығарған ғалым болды. Ол 1947–1949 және 1952 жылдары Қызылалы тауының етегінде, Ақтоғай ауданында орналасқан Беғазы қорымын қазып зерттеді. Бұл жерден зәулім тас кесенелер – қақпақ тастардан тұрғызылған монументалды жерлеу ғимараттары, қыш көзелер, қару-жарақ пен әшекей бұйымдар табылды. Беғазы зиратындағы алты ірі кесене күрделі сәулет өнерінің үлгісі ретінде ерекше маңызға ие болды. Сондай-ақ Марғұлан 1952 жылы Бұғылы тауының етегінде, Шопа тау өзенінің жағасында (Қарағанды облысы, Шет ауданы) Бұғылы II–III қорымдары мен қоныстарын ашты. Бұғылы ескерткіштерінен көп камералы тұрғын үй кешендері, «ұзын үйлер», храмдар және табыну орындары анықталды. 1955 жылы ол Қотыр-Қызылтау тауының шығыс бөктерінде Ақкезең қонысын барлау арқылы

ашып, 60-қа жуық тас құрылыс қалдығын, жертелелер мен «ұзын үйлерді» тіркеді. Бұл зерттеулердің нәтижелері «Беғазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана» (1979) монографиясында және 7 томдық «Ө. Марғұлан. Шығармаларында» (2009) жарияланды [Маргулан 1979: 15–150; 2009: 272–284].

В.В. Варфоломеев, В.Г. Ломан және В.В. Евдокимов Кент қонысын 1985 жылдан бастап жүйелі түрде зерттеп, оны монографиялық деңгейде сипаттады. Кент қонысы Қарағанды қаласынан шығыс-оңтүстік-шығысқа қарай 220 шақырым жерде, Кент таулары аймағында, құрғамайтын Қызылкеніш өзенінің екі жағалауында орналасқан. Бұл – Қазақстандағы ең ірі қола дәуірі қонысы, жалпы ауданы 30 га. Қазба барысында 100-ден аса тұтас қола бұйымдар, 609 тас құрал, 532 сүйек бұйым, 30000-нан аса керамика фрагменті табылды. Сондай-ақ Кент маңынан 12 қоныс пен 10 қорым анықталды. Зерттеушілер Кент қонысын урбанизацияланған – қалалық мәртебелі ескерткіш ретінде бағалап, оның б.д.д. XIV–X ғасырларда өмір сүргенін анықтады [Варфоломеев и др. 2017: 15–60].

В.В. Евдокимов пен С.У. Жауымбаев Кент қонысынан 7 км жоғарыда, Қызылкеніш өзенінің сол жақ террасасында орналасқан Алат қонысының металлургиялық кешенін зерттеді. Олар бұл жерден 4 темір балқыту көрігі, 3 пеш және 15 тұрғын үй шұңқырын ашты. Зерттеудің ерекше маңызды жаңалығы – екі құрылыс қабатының анықталуы: төменгі қабатта мыс пен қола, жоғарғы қабатта темір өндірілген. Осылайша, Алат қонысы Орталық Қазақстанда темір өндірісінің алғаш рет анықталған орны болып табылады [Евдокимов, Жауымбаев 2013: 228–236].

Н.Ю. Кунгурова мен А.Н. Усачук Кент қонысының тас және сүйек құралдарына трасологиялық талдау жүргізді. Н.Ю. Кунгурова 609 тас құралды талдап, олардың 33,9%-ы металл өңдеу құралдары екенін анықтады, бұл Кенттің металлургиялық орталық болғанын дәлелдейді. Усачук 532 сүйек бұйымды зерттеп, олардың кәсіби сүйекші-шеберлер тарапынан жасалғанын көрсетті [Кунгурова, Варфоломеев 2013: 198–217; Усачук, Варфоломеев 2013: 218–227].

Аталған ғалымдардың іргелі зерттеулері негізінде бұл жұмыста қоныстарды бір мезгілде бірнеше өлшем бойынша (көлемі, орналасуы, функциясы, құрылыс типтері) салыстыра отырып, функционалдық-типологиялық жіктеме ұсынылады. Ә.Х. Марғұлан қоныстарды хронологиялық тұрғыдан, В.В. Варфоломеев жеке ескерткіштер ретінде сипаттаса, бұл мақалада қоныстар бір жүйеге біріктіріліп, олардың өзара байланысы мен қоғамдық құрылымдағы орны көрсетіледі.

Зерттеудің мақсаты – Ә.Х. Марғұлан мен В.В. Варфоломеевтің зерттеулері негізінде Беғазы-Дәндібай мәдениеті қоныстарының көп өлшемді функционалдық-типологиялық жіктемесін жасау. Осы мақсатқа жету үшін алдымен қоныстардың құрылымдық ерекшеліктері сипатталады. Одан кейін қоныстар төрт өлшем – көлемі, орналасуы, функциясы және құрылыс типтері негізінде топтастырылып, әр типтің сипаттамалық белгілері анықталады. Сонымен қатар типологияның қоғамдық құрылыммен байланысы көрсетіліп, оның практикалық қолданылу мүмкіндіктері айқындалады.

2 Зерттеу әдістері. Зерттеуде салыстырмалы-типологиялық әдіс қолданылды. Қоныстарды топтастыру үшін төрт өлшем таңдалды: орналасу ерекшеліктері, яғни географиялық жағдай мен су көздеріне жақындығы; қоныстың жалпы көлемі, яғни ауданы (гектармен); құрылыс типтері – қазаншұңқырлар, тас құрылыстар және арнайы ғимараттар; сондай-ақ функционалдық мамандануы – тұрғын, өндірістік, діни және әкімшілік бағыттары. Зерттеудің деректік негізіне Ә.Х. Марғұланның шығармалар жинағы [Марғұлан 2009: 272–284], В.В. Варфоломеев, В.Г. Ломан мен В.В. Евдокимовтың Кент қонысына арналған монографиясы [Варфоломеев, Ломан, Евдокимов 2017: 15–60] және В.В. Евдокимов пен С.У. Жауымбаевтың Алат қонысы туралы мақаласы [Евдокимов, Жауымбаев 2013: 228–237] алынды.

3 Талқылау. Зерттеу барысында қоныстар төрт типке бөлінді. Бірінші типке ірі орталық қоныстар жатады. Бұл типтің ең көрнекті ескерткіші – Кент қонысы. Ол Қарағанды қаласынан шығыс-оңтүстік-шығысқа қарай шамамен 220 шақырым жерде, құрғамайтын Қызылкеніш өзенінің екі жағалауын бойлай орналасқан. Қоныстың жалпы ауданы 30 гектарға жетеді, бұл оны Қазақстандағы ең ірі қола дәуірі қонысына айналдырады [Варфоломеев и др. 2017: 15–20].

Кент қонысы өзінің көлемімен ғана емес,

құрылыстарының алуан түрлілігімен де ерекшеленеді. Мұнда диаметрі 20 метрге дейін жететін қазаншұңқырлар, 6×8 метрден 8×12 метрге дейінгі тікбұрышты тас құрылыстар, сондай-ақ монументалды «Үлкен қоршаулар» деп аталатын ғимараттар кездеседі. Мәдени қабат өзеннің екі жағалауында 0,7 шақырымға созылып жатыр [Варфоломеев, Ломан, Евдокимов 2017: 45–60].

Бірінші Үлкен қоршаудың өлшемі 42×58 метрді құрайды, жалпы ауданы 2436 шаршы метрге жетеді. Оның ішінде «А» (6×16 м), «Б» (6×6 м), «В» (4×5,5 м) және «Г» (4×3,5 м) деп белгіленген төрт камера бар. Қабырғалары 1,5-2 метр қалыңдықта, алғашқы биіктігі 1–1,5 метр шамасында болған. «А» камерасынан диаметрі 1,5 метрлік тас шеңбер, мүйіз асатаяқ пен қола тоғындар табылған. Жалпы алғанда, Кент қонысынан 609 тас құрал жинақталған, оның үштен бір бөлігіне жуығы металл өңдеуге арналған. Сонымен қатар 532 сүйек бұйым және 30 мыңнан астам керамика сынығы табылды [Варфоломеев, Ломан, Евдокимов 2017: 52–58; Кунгурова, Варфоломеев 2013: 198–217].

Екінші типке мамандандырылған өндірістік қоныстар жатады. Оның басты нысаны – Алат қонысы (1-сур.). Бұл қоныс Кенттен 7 шақырым жоғарыда, Қызылкеніш өзенінің сол жақ террасасында орын тепкен [Евдокимов, Жауымбаев 2013: 228].

Алат қонысының тұрғын алаңы ені 20-дан 70 метрге дейін, ұзындығы шамамен 0,5 шақырымды құрайды (2-сур.). Қоныс Кент сияқты ірі орталықтың жанында орналасқандықтан, оны Кентке қызмет ететін өндірістік аудан ретінде қарастыруға негіз бар. Мұнда 4 темір балқыту көрігі, 3 пеш және 15 тұрғын үй шұңқыры анықталған. Бірінші көріктің ұзындығы 5,54 м, ені 0,6-ден 1,8 метрге дейін. Назар аударарлық жайт – қоныста екі құрылыс қабаты бар: төменгі қабатта мыс пен қола өндірілсе, жоғарғы қабатта темір өндірісі жүргізілген. Осы тұрғыдан Алат қонысы Орталық Қазақстандағы темір өндірісінің алғаш рет белгіленген орны болып табылады [Евдокимов, Жауымбаев 2013: 228–236].

Үшінші типке орташа көлемді жергілікті орталықтар жатады. Бұл топтың нысаны – Ақкөз қонысы. Ол Шет ауданында, Қотыр-Қызылтау тауының шығыс бөктерінде орналасқан, ауданы 5 гектар шамасында, 60-қа жуық құрылыс қалдығы сақталған [Марғұлан 2009: 283–284]. Ақкөз тау етегінде, су көзіне жақын жерде тұрғын және шаруашылық мақсатта пайдаланылған. Құрылыстардың арасында ауданы 50-ден 325 м² дейінгі жертелелер, 225-тен 330 м²

дейінгі «ұзын үйлер» және 13×12 м храм ғимараттары бар. «Ұзын үйлердің» ішінен патриархалды отбасы басшысына тиесілі 30 және 18 м² бөлмелер мен екі тас ошақ табылған [Марғұлан 2009: 284].

Төртінші типке кіші патриархалды қоныстар жатады. Бұл типтің көрнекті ескерткіштері – Бұғылы тауының етегінде, Шопа тау өзенінің жағасында орналасқан Бұғылы I және Бұғылы II қоныстары [Марғұлан 2009: 272–282]. Бұғылы I қонысының ауданы небәрі 0,7 гектар, бірақ ол тұрғын және діни функцияларды қатар атқарған (3-сур.). Мұнда ауданы 500-ден 1500 м² дейінгі көп камералы кешендер, 714-

тен 2816 м² дейін созылатын «ұзын үйлер», сондай-ақ 5×6 м және 7,5×10 м храмдар анықталған. Айрықша назар аударатын нысан – 88×32 м үшінші құрылыс, ол құрбандық шалу мен табыну орны болған. Бұғылы II қонысында 30-дан аса құрылым мен 3 ғибадатхана тіркелген [Марғұлан 2009: 274–282].

4 Нәтижелер. Ә.Х. Марғұлан мен В.В. Варфоломеевтің зерттеулері негізінде қоныстардың көп критерийлі функционалдық-типологиялық жіктемесі жасалды. Қоныстар көлемі, орналасуы, функциясы және құрылыс типтері бойынша төрт негізгі типке бөлінді (1-кесте).

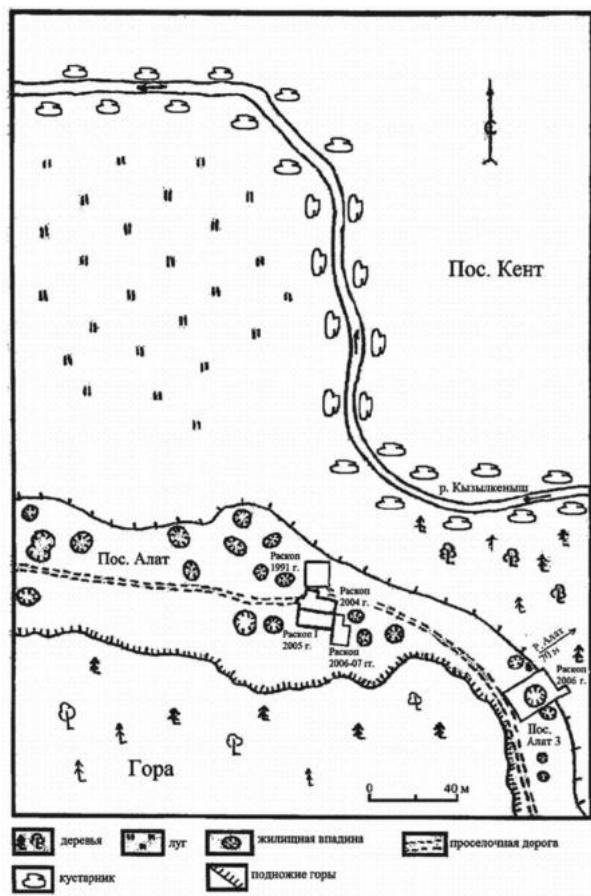
1-кесте. Беғазы-дәндібай мәдениеті қоныстарының типологиялық сипаттамасы. ([Марғұлан 2009; Варфоломеев и др. 2017; Евдокимов, Жауымбаев 2013; Усачук, Варфоломеев 2013] негізінде).

Тип	Қоныс	Аудан	Орналасу ерекшелігі	Функциясы	Құрылыс типтері
I	Кент	30 га	Қызылкеніш өзенінің екі жағалауында, 0,7 км созылған	Көп функциялы орталық: әкімшілік, сауда, діни, қолөнер	Үлкен қоршаулар (42×58 м), тікбұрышты тас құрылыстар (6×8 — 8×12 м), қазаншұңқырлар
II	Алат	0,5 км ұз.	Кент қонысынан 7 км, Қызылкеніш өзенінің сол жақ террасасында	Металлургия өндірісі: мыс, қола, темір балқыту	4 темір балқыту көрігі, 3 пеш, 15 тұрғын үй шұңқыры
III	Ақкезең	5 га	Қотыр-Қызылтау тауының шығыс бөктерінде, Шет ауданы	Тұрғын және шаруашылық, жергілікті орталық	Жертөлелер (50–325 м ²), «ұзын үйлер» (225–330 м ²), храмдар (13×12 м)
IV	Бұғылы I	0,7 га	Бұғылы тауының етегінде, Шопа тау өзенінің жағасында	Тұрғын және діни, патриархалды қауымдастық	Көп камералы кешендер (500–1500 м ²), «ұзын үйлер» (714–2816 м ²), храмдар
IV	Бұғылы II	~0,5 га	Шопа өзенінің жағасында, Қаратұмсық тауының етегінде	Тұрғын және діни, патриархалды қауымдастық	Үй-жайлар (30–100 м ²), ғибадатханалар (5×6 м, 7,5×10 м)

Әлеуметтік стратификация туралы. Типология беғазы-дәндібай қоғамының әлеуметтік стратификациясын көрсетеді. Бұл стратификацияны нақты деректер айғақтайды: 1) билеуші элита – Кенттегі монументалды Үлкен қоршаулар (2436 м², қабырға қалыңдығы 1,5–2 м) және олардағы ғұрыптық заттар (мүйіз асатаяқ, қола тоғындар, тас шеңбер) билер тобының ерекше мәртебесін көрсетеді; 2) кәсіби қолөнершілер – Алаттағы өндіріс көлемі (4 көрік, 3 пеш, қола және темір бұйымдар) толық уақытты металлургия тобының болғанын дәлелдейді; 3) патриархалды қауымдастықтар – Бұғылыдағы «ұзын үйлер» (2816 м²-ге дейін) мен храмдар рулық құрылымның сақталғанын көрсетеді.

Типологияның практикалық маңызы. Ұсынылған жіктеме практикалық тұрғыда үш бағытта қолданыла алады: 1) жаңа ескерткіштерді жіктеу – болашақта табылатын қола дәуірі қоныстарын осы типология (көлемі, орналасуы, функциясы) бойынша жіктеуге болады; 2) мәдени мұраны қорғау – әр типтің маңыздылығын анықтау қорғау шараларын жоспарлауға көмектеседі; 3) музейлендіру мен туризм – типология туристік маршруттарды құруға негіз бола алады (мысалы, Кент-Алат кешені – «орталық пен өндірістік аудан»).

5 Қорытынды. Зерттеудің мақсатына сәйкес, Ә.Х. Марғұлан мен В.В. Варфоломеевтің іргелі зерттеулері негізінде беғазы-дәндібай мәдениеті

1-сур. Алат қонысы. Жергілікті жердің жоспары.
([Евдокимов, Жауымбаев 2013: 229 б.] бойынша)

қоныстарының көп критерийлі функционалдық-типологиялық жіктемесі жасалды. Қойылған міндеттер бойынша келесі нәтижелерге қол жеткізілді:

1) Қоныстардың құрылымдық ерекшеліктері сипатталды: Кент – 30 га, Үлкен қоршаулар (2436 м²); Алат – 4 көрік, 3 пеш; Ақкезең – 5 га, «ұзын үйлер» (330 м²); Бұғылы – 0,7 га, «ұзын үйлер» (2816 м²), храмдар.

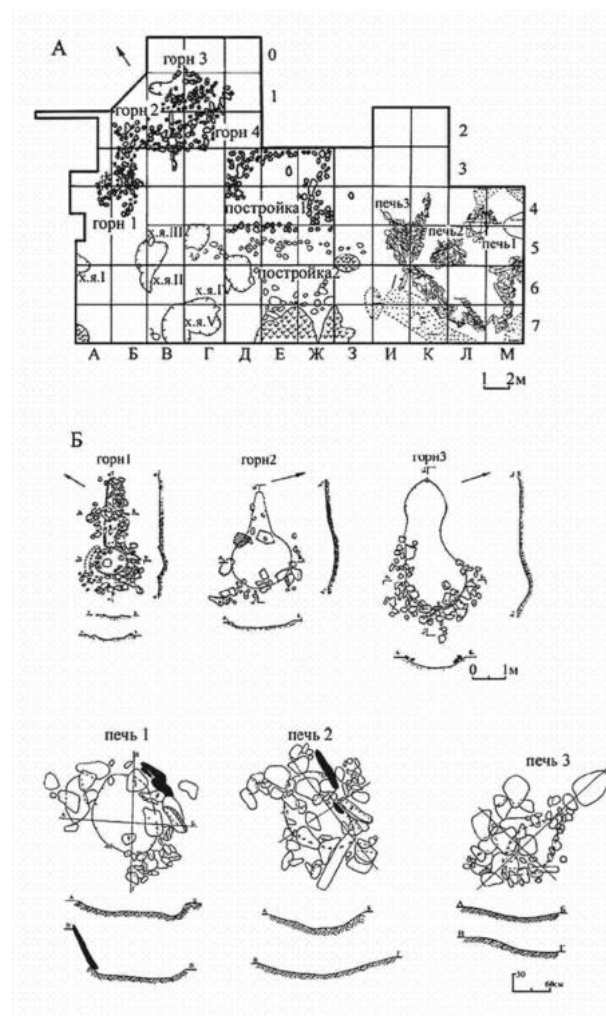
2) Төрт критерий (көлем, орналасу, функциясы, құрылыс типтері) негізінде қоныстар төрт типке бөлінді: I – ірі орталық (Кент); II – өндірістік (Алат); III – жергілікті орталық (Ақкезең); IV – патриархалды (Бұғылы).

3) Әр типтің сипаттамалық белгілері анықталды: I – көп функциялы, монументалды құрылыстар; II – өндірістік маманданған, көріктер мен пештер; III – «ұзын үйлер»; IV – храмдар мен «ұзын үйлер».

4) Типология қоғамдық құрылыммен байланыстырылды: Кенттегі монументалды құрылыстар мен Алаттағы өндіріс көлемі нақты деректер ретінде әлеуметтік стратификацияны – билеуші элита мен кәсіби қолөнершілердің бөлінуін айғақтайды.

5) Типологияның практикалық маңызы анықталды: жаңа ескерткіштерді жіктеу, мәдени мұраны қорғау, музейлендіру мен туристік маршруттарды құру.

Осылайша, Ә.Х. Марғұланнның хронологиялық сипаттамалары мен В.В. Варфоломеевтің моногра-

2-сур. Алат қонысы. А – жоғарғы горизонттағы нысандардың планиграфиясы;

Б – көріктер мен ошақтардың жоспарлары мен қималары ([Евдокимов, Жауымбаев 2013: 230 б.] бойынша)

фиялық зерттеулері негізінде қоныстарды бір мезгілде бірнеше критерий бойынша салыстыратын функционалдық-типологиялық жіктеме жасалды. Бұл жіктеме қоныстарды бір жүйеге біріктіріп, олардың өзара байланысы мен қоғамдық құрылымдағы орнын көрсетеді. Қарастырылған ескерткіштер б.д.д. XII–IX ғасырларға жатады және Орталық Қазақстанның кейінгі қола дәуірі тарихында маңызды орын алады.

Ғылыми жетекші: Үмітқалиев Д.Б.

ӘДЕБИЕТ

Евдокимов В.В., Жауымбаев С.У. Горизонт железоварочных горнов производственной площадки поселения Алат эпохи поздней бронзы // Далалық Еуразияның беғазы-дәндібай мәдениеті: Ж. Құрманқұловтың 65 жылдық мерейтойына арналған ғылыми мақалалар жинағы / Жауапты ред. А.З. Бейсенов. Алматы, 2013. Б. 228–237.

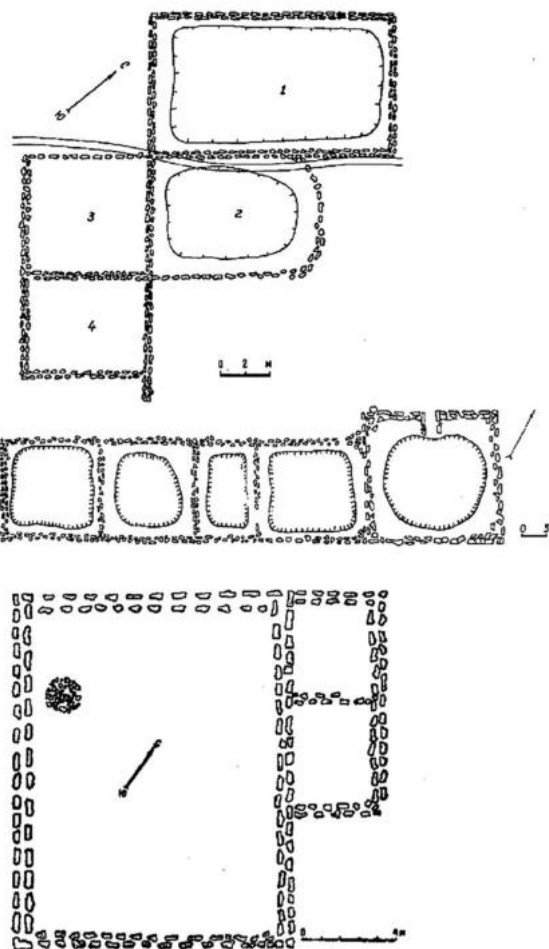
Жауымбаев С.У., Евдокимов В.В., Кукушкин А.И., Шохатаев О.С., Дмитриев Е.А. Путеводитель для этнотуристических маршрутов «По следам древних скотоводов и металлургов Каркаралинско-Кентского горного массива». Караганды, 2017. 44 с.

Кунгурова Н.Ю., Варфоломеев В.В. Орудия и изделия из камня поселения Кент (по результатам трасологических исследований) // Далалық Еуразияның беғазы-дәндібай мәдениеті: Ж. Құрманқұловтың 65 жылдық мерейтойына арналған ғылыми мақалалар жинағы / Жауапты ред. А.З. Бейсенов. Алматы, 2013. 198–217 бб.

Марғұлан А.Х. Беғазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1979. 360 с.

Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. 7 том / Құраст.: Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан. Алматы: «Алатау» баспасы, 2009. 432 б.

Усачук А.Н., Варфоломеев В.В. Костяные и роговые изделия поселения Кент (предварительный результат трасологического и функционально-типологического анализа) // Далалық Еуразияның беғазы-дәндібай мәдениеті: Ж. Құрманқұловтың 65 жылдық мерейтойына арналған ғылыми мақалалар жинағы /

3-сур. Бұғылы I үй-жайларының жоспары.
([Марғұлан 2009: 514 б.] бойынша)

Жауапты ред. А.З. Бейсенов. Алматы, 2013. Б. 218–227.

Варфоломеев В.В., Ломан В.Г., Евдокимов В.В. Кент - қазақ даласының орталығындағы Қола дәуірінің қаласы = Kent - the bronze age city in the center of Kazakh steppes. Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының баспа тобы, 2017. 338 б.

К.Б. МАМИРОВ
Е.Б. ЖОЛДЫБАЙ
Г.Ж. СУЛЕЙМЕНОВА
А.К. ИЗТИЛЕУОВ

Кайрат Базарбаевич Мамиров,
Ерасыл Бейсенбіұлы Жолдыбай
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
kairatm_1985@mail.ru,
yerassyl.149@mail.ru

Гулжанат Жалеловна Сулейменова,
Азамат Кенесбайұлы Изтилеуов
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан;
gsuleimenova@zhubanov.edu.kz,
iztileuovazamat1000@mail.ru.

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ (АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ, ТЕМІР АУДАНЫ)

Аннотация. Мақалада Ақтөбе облысы Темір ауданының археологиялық туризмді дамыту әлеуеті қарастырылады. Тасқопа елді мекені маңында орналасқан Тасқопа I қорымы мен Шұбарқұдық ауылы жанындағы Досжан ишан мемориалдық кешені – соңғы жылдары жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде өңірдегі туристерді қызықтыратын негізгі нысандарға айналды. Тасқопа I қорымының маңызды болатын себебі, бұл жерден Ақтөбе облысы аумағында алғаш рет көптеген алтын бұйымдармен жерленген «Тасқопа көсемі» деп аталған ескерткіш табылды. Досжан ишан мемориалдық кешенінде жүргізілген археологиялық жұмыстар нәтижесінде осы жерге келушілердің қызығушылығы артты. Бұл жерлерге барудың тиімді жолдары талданып, бір күнге арналған туристік бағдар әзірленді. Болашақта бұл бағдар туристік экспедициялар ұйымдастыру үшін осы қалпында немесе өзгертілген нұсқада пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: Темір ауданы, ескерткіштер, қазба жұмыстары, археологиялық туризм, бағдар, насихаттау

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2026–2028 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеу бағдарламасы шеңберінде, ЖТН BR 31714853 жобасы аясында даярланды.

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ТУРИЗМА (АКТЮБИНСКАЯ ОБЛАСТЬ, ТЕМИРСКИЙ РАЙОН)

В статье рассматривается потенциал развития археологического туризма в Темирском районе Актюбинской области. Могильник Таскопа I, находящийся рядом с населенным пунктом Таскопа и мемориальный комплекс Досжан ишан возле села Шубаркудук – в результате проводимых археологических раскопок в последнее время стали основными объектами для интереса туристов в регионе. Значением могильника Таскопа I является то, что здесь впервые в ходе раскопок на территории Актюбинской области было обнаружено захоронение множества золотых украшений, получивший название «Таскопинский вождь». В результате проведенных археологических работ на мемориальном комплексе Досжан ишан вырос интерес посетителей. Проанализированы доступные пути посещения этих мест и составлен туристский маршрут на один день. В будущем данный маршрут может быть применен в таком или измененном варианте для организации туристских экспедиции.

Ключевые слова: Темирский район, памятники, раскопки, археологический туризм, маршрут, популяризация

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2026–2028 гг., ИРН BR31714853.

OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF ARCHAEOLOGICAL TOURISM (AKTOBE REGION, TEMIR DISTRICT)

Abstract. The article examines the potential for developing archaeological tourism in the Temir District of the Aktobe Region. The Taskopa I burial ground, situated near the settlement of Taskopa, and the Doszhan Ishan memorial complex near the village of Shubarkuduk, have recently become the primary sites of interest for tourists in the region as a result of ongoing archaeological excavations. The significance of the Taskopa I burial ground lies in the fact that it marks the first discovery of a burial containing an abundance of gold ornaments within the Aktobe Region, subsequently named the “Taskopa Chieftain.” Similarly, archaeological works conducted at the Doszhan Ishan memorial complex have led to an increased interest among visitors. The study analyzes accessible travel routes to these sites and proposes a one-day tourist itinerary. In the future, this route may be implemented in its current or modified form to organize specialized tourist expeditions.

Keywords: Temir District, monuments, excavations, archaeological tourism, route, popularization

Funding source: The article was prepared within the framework of the Fundamental Research Project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2026–2028, IRN BR31714853.

1 Кіріспе. Темір ауданы Ақтөбе облысының орталық-батыс бөлігінде орналасқан әкімшілік-аумақтық бірлік болып табылады [Бисембаев А.А. және т.б., 2014: 7 б]. Мұнда соңғы жылдары бірқатар тарихи-мәдени нысандарда археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Осыны ескере отырып, ерте темір дәуіріне тиесілі Тасқопа I қорымы және XIX ғ. екінші жартысында салынған Досжан ишан мемориалдық кешеніне жоспарланған бір күндік туристік бағдар жасаған жөн.

Зерттеу жұмысының мақсаты – бұл аудан аумағында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарымен туристерді таныстыру және тиімді туристік бағдар жасау.

Зерттеу міндеттері:

- тарихи-мәдени нысандарда жүргізілген археологиялық зерттеулерді сипаттау;
- логистикалық инфрақұрылымды талдап, Ақтөбе қаласынан туристік нысандарға туристік бағдарлар жасау;
- археологиялық туризмнің жергілікті экономикаға тигізетін ықпалын талдау.

Қазіргі таңда мемлекет туризм саласының, соның ішінде ішкі туризмнің дамуына ерекше назар аударып жатыр. Мәдени-тарихи туризмнің маңызды саласы ретіндегі археологиялық туризм — өңірдегі бірегей қазба жұмыстарының нәтижелерін кеңінен насихаттауға және тарихи мұраны дәріптеуге жол ашады. Мәдени-тарихи туризмнің бір бағыты болып табылатын археологиялық туризм өңірде жүргізілген және маңызды нәтижелерімен ерекшеленетін археологиялық ізденістерді насихаттауға мүмкіндік береді. Сондықтан да авторлар 1 күнге жоспарланған

экскурсиялық сипаттағы туристік бағдарды ұсынып отыр (1-сур.).

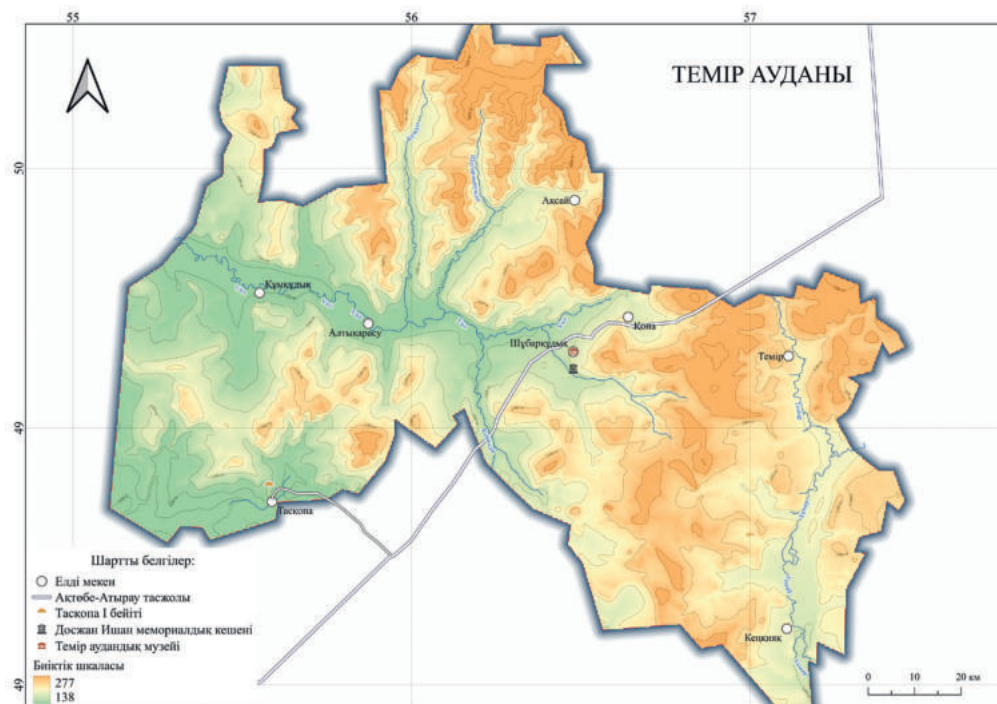
Болашақта бұл бағдар өлке тарихына және оның аумағында ұйымдастырылған археологиялық зерттеулерге қызығушылық танытатын туристер үшін осы қалпында немесе өзгертілген нұсқада пайдаланылуы мүмкін.

2 Зерттеу әдістері. Мақалада Темір ауданы аумағында соңғы жылдары жүргізілген археологиялық қазба жұмыстардың есептері, ғылыми басылымдарда жарияланған мақала материалдары талданып, Ақтөбе облысының жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімін бекіту туралы қаулысы сараланды.

Ақтөбе қаласынан Тасқопа ауылы маңында орналасқан Тасқопа I қорымына және Досжан ишан мемориалдық кешені тұрғызылған Шұбарқұдық елді мекеніне дейінгі тиімді жолдар ғарыштық карталар арқылы нақтыланып, туристік бағдар Qgis бағдарламасының көмегімен жасалды.

3 Нәтижелер. Темір ауданы аумағында орналасқан Тасқопа I қорымы және Досжан ишан мемориалдық кешеніне туристік бағдар жасамас бұрын ең алдымен, топ құрамын нақтылау қажет. Топ 20 саяхатшыдан (оқушылар, студенттер), жетекшіден және жоғарыда аталған нысандардың археологиялық қазба жұмыстарына қатысқан археолог-маманның тұруы тиіс. Бұл туристік сапарды ұйымдастыру үшін арнайы автобус пен тәжірибелі жүргізуші керек. Бағдардың жалпы қашықтығы 465 км құрайды.

Экскурсиялық сипаттағы туристік саяхат ең алдымен Ақтөбе қаласындағы Ораз Төтеұлы көшесі, 5 үй мекенжайында орналасқан Ақтөбе облыстық

1-сур. Темір ауданы. Орындаған: Ерасыл Жолдыбай

тарихи-өлкетану музейінен бастау алады. Туристер Темір ауданында соңғы жылдары жүргізілген археологиялық ескерткіштердің маңыздылығымен танысып, Ақтөбе-Атырау тасжолы арқылы Шұбарқұдық ауылындағы Темір аудандық музейіне бағытталады. Мұнда өлкенің табиғи-географиялық жағдайына шолу жасалып, археологиялық туризмнің әлеуетін ашатын негізгі ақпарат айтылады.

Темір аудандық музейінен кейін туристік бағдар Тасқопа ауылдық округінің орталығы болып табылатын Тасқопа ауылына бағытталады. Аталмыш елді мекен Ойыл өзенінің сол жақ саласы – Ащылысай өзенінің оң жағалауында орналасқан.

Тасқопа I қорымын 2012 ж. Ақтөбе облыстық Тарих, этнография және археология орталығының археологиялық экспедициясы анықтаған болатын. Ескерткіш Тасқопа ауылынан солтүстік-батысқа қарай 1 км жерде орналасқан және жер үйіндісі бар бес обадан тұрды [Бисембаев А.А. және т.б., 2013].

2019 ж. «Ерте көшпенділердің элиталық ескерткіштерінің археологиялық зерттеулері» бағдарламасы бойынша Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының археологиялық экспедициясы Тасқопа I қорымының ірі обасында

(биіктігі 3 м, диаметрі 42 м) қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде мұнда жануарлар мен өсімдіктер бейнеленген, зергерлік өнердің озық үлгісі болып табылатын алтыннан жасалған әшекей бұйымдар табылды [Байтанаев Б.А. және т.б., 2019].

Келесі жылы Тасқопа I қорымының 1-ші обасынан табылған құнды материалдар (сақталған алтын заттар) мұнда сармат қоғамының элита өкілінің жерленгендігін көрсетті. Өкінішке орай, жерлеу орны ежелгі заманда тоналған. Алайда 5,7 м тереңдіктен анықталған алтын бұйымдар өте құнды деректер болып табылады. Осы материалдарды ғылыми қалпына келтіру жұмыстарының нәтижесінде «Тасқопа көсемі» деп аталған Ақтөбе өңіріндегі алғашқы алтын адам көпшіліктің назарына ұсынылды [Байтанаев Б.А. және т.б., 2020].

2020 ж. Тасқопа I қорымының тағы бір обасы зерттелді. Оның биіктігі 2 м, диаметрі 40 м болатын [Бисембаев А.А. және т.б., 2020].

Тасқопа I қорымы мен мұнда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының орындарымен танысқаннан кейін туристік бағдар Шұбарқұдық ауылынан оңтүстікке қарай 2,5 км жердегі Ойыл өзенінің сол жақ саласы – Шиелі өзенінің оң

жағалауында орналасқан Досжан Ишан Хазірет ғибадатханасы мешітіне бағытталады. Жолдың қашықтығы 105 км құрайды. Досжан Қашақұлы – XIX ғасырда өмір сүрген, аймақта кеңінен танымал көрнекті діни тұлға. Ол Шиелі өзенінің жағалауында мешіт, медресе салдырған болатын.

Нысанда алғашқы археологиялық зерттеулер 2019 ж. басталды. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының археологиялық жасағы Досжан Қашақұлы Хазіреттің жерленген орны және мешітінің айналасындағы солтүстік және оңтүстік қабырғаларды, сондай-ақ қатты өзгеріске ұшыраған батыс қабырғасы бойымен үш қазба траншея салды [Бисембаев және т.б., 2019].

2021 ж. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қызметкерлері «Досжан Хазірет ғибадатханасы мешітінің» негізгі объектілерінің бірі болып табылатын медреседе археологиялық зерттеулер жүргізді. Медресенің оңтүстік-батыс бөлігіндегі екі бөлме тазартылды [Мамедов және т.б. 2021].

Келесі жылы Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің археологиялық жасағы «Досжан Хазірет ғибадатханасы мешітінде» археологиялық қазба жұмыстарын жалғастырды. Зерттеулер медресенің солтүстік-шығыс, солтүстік-батыс және батыс учаскелерін қамтыды [Уразмагамбетов және т.б. 2023].

2023 ж. Н.М. Баировтың басшылығымен Досжан Хазірет қорым-мешітіндегі археологиялық зерттеулер медресенің солтүстік, батыс және шығыс бөліктерінде жүргізілді. Қазба қалыңдығы 0,5–10 см болатын топырақты қабатпен алу арқылы бірнеше саты бойынша жасалды [Мамедов және т.б. 2024: 159–177].

2025 ж. Досжан Хазірет қорым-мешітінде археологиялық жұмыстар жалғасты. Бұл жолы мұнара мен Досжан ишан үйінің орнында зерттеулер жүргізілді (Мамедов және т.б., 2025).

Сонымен мұнда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарымен танысқаннан кейін туристер Ақтөбе қаласына бағыт алады. Бір күнге арналған туристік сапар Темір ауданында соңғы жылдары зерттеу жүргізілген және туризм саласының дамуына әсер ететін екі нысанды қамтиды.

4 Талқылау. Құрамында 20 саяхатшы, топ жетекшісі, автобус жүргізушісі бар сапарға шыққандарға нысандар туралы толық мәлімет беру үшін соңғы жылдардағы археологиялық қазба жұмыстарға қатысқан археолог-маманның болғаны жөн. Ол Темір ауданында ұйымдастырылған археологиялық ізденістермен қатар археология

ғылымының негіздері, археологиялық жұмыс түрлері туралы ақпарат бере алады.

Мысалы, Досжан ишан қорым-мешіті киелі нысан ретінде Ақтөбе облысы әкімдігінің 2020 жылғы 18 тамыздағы №306 қаулысына сәйкес Ақтөбе облысының жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілді [«Ақтөбе облысының <...>» 2020].

Сонымен қатар туристік бағдарға негіз болған екі ескерткіш 2021 ж. баспадан шыққан «Ақтөбе облысының киелі географиясы. Табиғат, археология, сәулет және этнография нысандарының тізілімі» атты жинаққа енген болатын [Байтанаев және т.б. 2021: 154, 424].

2021 ж. «Ақтөбе облысындағы ерте темір дәуірі көшпенділерінің элиталық археологиялық ескерткіштері» атты үш тілдегі кітап-альбом баспадан шықты. Бұл басылымға Тасқопа I қорымында өткізілген археологиялық қазбалар барысы, олардың нәтижелері де енді [Бисембаев және т.б. 2021].

2025 ж. Ақтөбе облысы Темір ауданы бойынша «2023–2025 жж. арналған Ақтөбе облысының мәдени мұрасын зерттеу, сақтау, жаңғырту және насихаттау бойынша жол картасы» бағдарламасы аясында бұрын тіркелген және жаңадан ашылған археологиялық ескерткіштерді қамтитын ғылыми-энциклопедиялық сипаттағы басылым жарық көрді [Мамедов және т.б. 2025].

Қазіргі кезде туризм индустриясы аймақтардың дамуына өз ықпалын тигізуде. Аудандардағы туристік мекемелерді құру экономикалық өсімге алып келеді. Бұл жергілікті табиғат және жоғарыда сипатталған археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген тарихи-мәдени нысандарға көңіл аударуға, оларды насихаттауға, тағы да туристерді тартуға мүмкіндік береді.

Сонымен 1 күндік туристік бағдардың жалпы қашықтығы 465 км құрайды. Қазіргі уақытта Ақтөбе-Атырау тасжолы жөнделіп, логистиканы айтарлықтай жақсартты. Сондықтан экскурсия сипатындағы туристік сапарды жаз мезгілінде бір күндік тур ретінде ұйымдастырған тиімді.

5 Қорытынды. Тасқопа I қорымы мен Досжан ишан мемориалдық кешені археологиялық туризм нысандарына қойылатын барлық критерийлерге толық сәйкес келеді. Соңғы жылдары бұл өңір археологиялық ізденістердің орталығына айналды. Тасқопа ауылы маңындағы бірқатар өзге нысандарға да археологиялық жұмыстар жүргізілді. Мақалада

ескерткіштердегі археологиялық қазба жұмыстарының барысы зерделеніп, олардың маңыздылығы қарастырылды. Туристік сапардың оңтайлы бағыты әзірленіп, ұсынылды.

ӘДЕБИЕТ

«Ақтөбе облысының жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімін бекіту туралы» Ақтөбе облысы әкімдігінің 2020 жылғы 18 тамыздағы №306 қаулысы // Әділет – Қазақстан Республикасының нормативті құқықтық актілердің ақпараттық-құқықтық жүйесі URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V20C0007334/compare> (қаралған күні 24.01.2026).

Байтанаев Б.А., Бисембаев А.А., Хаванский А., Ахатов Г.А., Жамбулатов К.А., Мамиров К.Б., Уразова А.Б., Жакупова И.Н., Гурулев М.В. Отчет о НИР «Археологические исследования элиных памятников ранних кочевников» // Фонды АОИМК. Алматы, 2019.

Байтанаев Б.А., Курганов Н.С., Курганова Я.Д., Атраубаев Б., Бисембаев А.А., Мамиров Т.Б., Ахатов Г.А., Мамедов А.М., Шалманова А., Жанузак Р.Ж. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Научная реконструкция материалов из погребения кургана 1 могильника Таскопа I в Темирском районе Актыубинской области» // НА ИА КН МНВО РК. Д. 3408.

Байтанаев Б.Ә., Мамиров Т.Б., Ахатов Г.А., Мықтыбаева Ж.Қ., Шалманова Ә.Б., Бекназаров Р.А., Жұмабекова Г.С., Бисембаев А.А., Базарбаева Ф.А., Байтілеу Д.А., Мамедов А.М., Шағырбаев М.С., Қалдыбаева Г.А. Ақтөбе облысының киелі географиясы. Табиғат, археология, сәулет және этнография нысандарының тізілімі. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2021. 532 б.

Бисембаев А.А., Ахатов Г.А., Хаванский А., Калменов М.Д., Жамбулатов К.А., Жанузак Р.Ж., Абылкасимова А.А. Отчет о научно-исследовательской работе «Археологические исследования элитных памятников ранних кочевников» в 4-х т. Т. I. Могильники Таскопа I и Таскопа V // НА ИА КН МНВО РК. Д. 3404.

Бисембаев А.А., Бекназаров Р.А., Бидағұлов Н.Т., Баиров Н.М., Дүйенғали М.Н., Мамедов А.М., Мамиров Т.Б., Мамиров К.Б., Мәден А.Т., Рахбаев К.К., Ткачев В.В., Амелин В.А., Шильмаганбетов Н.А. Ақтөбе облысының тарихи-мәдени және табиғат мұралары ескерткіштері. 13 томдық. 7-т. Темір ауданы. Ақтөбе, 2014. 294 б. (қазақша, орысша).

Бисембаев А.А., Бекназаров Р.А., Мамиров Т.Б., Мамиров К.Б., Ахатов Г.А., Гурулев М.В., Казанбаев Ж.А., Рахбаев К. Научный отчет об обследовании мечети и места погребения Досжана Кашакулы Хазрета в Темирском районе Актыубинской области (окрестности районного центра Шубаркудук) // НА ИА КН МНВО РК. Д. 3378

Бисембаев А.А., Бидағұлов Н.Т., Уразова А.Б., Баиров Н.М., Амелин В.А. Отчет об археологических разведках в Темирском районе Актыубинской области в полевых сезонах 2010, 2012 гг. // Фонды АОИМК. Ақтөбе, 2013.

Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю., Мамедов А.М., Ахатов Г.А. Ақтөбе облысындағы ерте темір дәуірі кешпенділерінің элиталық археологиялық ескерткіштері. Кітап-альбом. Алматы, 2021. 200 б. (қазақша, орысша, ағылшынша).

Мамедов А.М., Баиров Н.М., Уразмагамбетов Н.Н., Орынбасаров Е.Е. Отчет об археологических исследованиях минарета и дома Досжан ишана // Фонды АОИМК. Ақтөбе-Караганды, 2025.

Мамедов А.М., Баиров Н.М., Уразмагамбетов Н.Н., Орынбасаров Е.Е., Мамиров Т.Б., Мамиров К.Б., Амелин В.А., Жолдыбай Е.Б., Асылбеков Қ.М., Бекзатқызы И., Арыстанов А.А. Қазақстан Республикасының Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Ақтөбе облысы. 3-шығарылым. Темір ауданы. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Актыубинская область. Выпуск 3. Темирский район. Алматы, Ақтөбе, 2025. 584 б.

Мамедов А.М., Баиров Н.М., Уразмагамбетов Н.Н. Отчет об археологических исследованиях медресе «некрополя-мечети Досжан Хазрет» в 2021 году // Фонды АОИМК.

Мамедов А.М., Уразмагамбетов Н.Н., Баиров Н.М., Орынбасаров Е.Е., Амелин В.А. Предварительные результаты исследования «некрополя-мечети Досжан хазрет» в 2023 году // Маргулановские чтения–2024: сб. мат-лов междунар.науч.конф. (г. Павлодар, 23–25 мая 2024 г.). / гл.ред. А. Оңғар, отв. Ред. Т.Б. Мамиров. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. Т. 2. С. 159–177.

Уразмагамбетов Н.Н., Мамедов А.М., Баиров Н.М., Кемешев Е.Е., Даутеев Б. Отчет об археологических исследованиях медресе «некрополя-мечети Досжан Хазрет» в 2022 году // Фонды АОИМК.

Е. Н. МӘЛКАЖДАР

Мәлқаждар Ерсұлтан Ниязханұлы

Астана Халықаралық Университеті,

Астана қ., Қазақстан;

malkajdaryersultan@gmail.com

СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ТАРИХИ МҰРАСЫ НЕГІЗІНДЕ АЙМАҚТЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Бұл ғылыми мақалада ортағасырлық Қазақстанның саяси, экономикалық және мәдени орталығы болған ежелгі Сығанақ қаласының тарихи кеңістігін заманауи ғылыми негізде қайта қалпына келтіру мәселелері жан-жақты қарастырылады. Мақалада автор қаланың археологиялық нысандарын сақтап қана қоймай, оның архитектуралық ансамблін ғылыми реставрациялау қағидаттарына сүйене отырып жаңғыртудың стратегиялық маңызына тоқталады. Зерттеудің өзектілігі еліміздегі тарихи орындардың көбінесе тек археологиялық қазба күйінде қалып қоюмен байланысты. Қазіргі таңда көне қалаларды жай ғана туристік бағытқа айналдырып қоймай, сол кезеңдегі қолөнердің, сауданың және күнделікті тұрмыстың көріністері қайта орнаған нысан жасау тәжірибесі өте аз. Осы олқылықтың орнын толтыру үшін Сығанақтың сыртқы бекініс қоршауларын, діни-танымдық орындарын және қарапайым халық қоныстанған аймақтарын ғылыми дәлдікпен тұрғызу қажет етеді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Сығанақты жәй ғана ашық аспан астындағы музей ретінде емес, заманауи инфрақұрылымы дамыған, тарихи-интерактивті туристік орталық ретінде жандандыруға мүмкіндік мол. Бұл жоба іске асқан жағдайда, қала Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі мәдени кластерге айналып, отандық және шетелдік туристерді тартудың басты нысанына айналмақ. Мақалада ұсынылған ғылыми тұжырымдар тарихи нысандарды консервациялау мен реставрациялау саласындағы мамандар үшін әдістемелік нұсқаулық болады.

Түйін сөздер: Сыр өңірі, ортағасыр, Сығанақ қаласы, реставрация, қайта жаңғырту, туризм

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА НА ОСНОВЕ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ГОРОДА СЫГАНАК

Аннотация. В данной научной статье всесторонне рассматриваются вопросы восстановления исторического пространства древнего города Сыганак, который был политическим, экономическим и культурным центром средневекового Казахстана, на современной научной основе. В статье автор останавливается на стратегической значимости не только сохранения археологических объектов города, но и модернизации его архитектурного ансамбля, опираясь на принципы научной реставрации. Актуальность исследования связана с тем, что большинство исторических мест в стране зачастую остаются лишь в состоянии археологических раскопок. В настоящее время существует очень мало опыта по созданию объектов, где древние города не просто превращаются в туристический маршрут, а воссоздаются сцены ремесел, торговли и повседневного быта того периода. Чтобы восполнить этот пробел, необходимо с научной точностью возвести внешние крепостные стены Сыганака, религиозно-познавательные места и районы проживания рядового населения. Результаты исследования показывают, что существует огромный потенциал для возрождения Сыганака не просто как музея под открытым небом, а как историко-интерактивного туристического центра с развитой современной инфраструктурой. В случае реализации данного проекта город станет крупным культурным кластером на Великом Шелковом пути и главным объектом притяжения отечественных и иностранных туристов. Представленные в статье научные выводы могут служить методическим руководством для специалистов в области консервации и реставрации исторических объектов.

Ключевые слова: Сырдарьинский регион, средневековье, город Сыганак, реставрация, реконструкция, туризм

ISSUES OF REGIONAL TOURISM DEVELOPMENT BASED ON THE HISTORICAL HERITAGE OF THE CITY OF SYGANAK

Abstract. This scientific article comprehensively examines the issues of restoring the historical space of the ancient city of Syganak, which served as the political, economic, and cultural center of medieval Kazakhstan, on a modern scientific basis. The author emphasizes the strategic importance of not only preserving the city's archaeological sites but also revitalizing its architectural ensemble based on the principles of scientific restoration. The relevance of the study is linked to the fact that many historical sites in the country often remain merely in a state of archaeological excavation. Currently, there is very little experience in creating facilities where ancient cities are not just turned into tourist routes, but where scenes of crafts, trade, and daily life of that period are recreated. To fill this gap, it is necessary to reconstruct Syganak's external fortifications, religious and educational sites, and residential areas with scientific precision. The research results show that there is great potential to revive Syganak not just as an open-air museum, but as a historical-interactive tourist center with developed modern infrastructure. If this project is implemented, the city will become a major cultural cluster along the Great Silk Road and a primary attraction for domestic and foreign tourists. The scientific conclusions presented in the article can serve as a methodological guide for specialists in the field of conservation and restoration of historical sites.

Keywords: Syr region, Middle Ages, Syganak city, restoration, reconstruction, tourism

1 Кіріспе. Сығанақ қаласы – Сырдария өңіріндегі ортағасырлық қалалық мәдениеттің аса маңызды тарихи нысандарының бірі болып табылады. Ол әртүрлі кезеңдерде Қыпшақ хандығының, Ақ Орданың және Қазақ хандығының саяси орталығы ретінде қызмет атқарып, аймақтың әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына елеулі ықпал еткен. Бүгінгі таңда Сығанақ қаласының тарихи мұрасын сақтау, ғылыми реставрациялау және оны туризм саласында тиімді пайдалану мәселесі ерекше өзектілікке ие. Бүгінгі таңда жаһандық мәдени мұраны сақтау контекстінде Сығанақтың тарихи мұрасын ғылыми реставрациялау және оны заманауи туризм индустриясына интеграциялау мәселесі ерекше өзектілікке ие. Зерттеудің өзектілігі еліміздегі көптеген тарихи орындардың тек археологиялық қазба күйінде қалып қоюымен және оларды заманауи туристік кластерге айналдырудың әдістемелік тетіктерінің жеткіліксіздігімен негізделеді.

Осыған байланысты Сығанақ тек аймақтық деңгейдегі емес, бүкіл Орталық Азия тарихындағы маңызды қалалардың қатарына жатады. Қала Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда-экономикалық қатынастардың дамуына ықпал етіп, қолөнер, сәулет өнері және қалалық мәдениеттің қалыптасуында ерекше рөл атқарған.

Қазіргі кезеңде тарихи-мәдени мұраны сақтау мәселесі жаһандық ғылыми қауымдастықтың басты бағыттарының бірі болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, Сығанақ қаласының археологиялық және архитектуралық мұрасын ғылыми негізде зерттеу, оны қалпына келтіру және заманауи мәдени-туристік

кеңістікке енгізу мәселесі ерекше өзектілікке ие. Бүгінгі таңда Қазақстан аумағындағы көптеген ортағасырлық қалалар тек археологиялық қазба нысаны ретінде ғана сақталып, олардың тарихи келбетін ғылыми реставрациялау мен туристік инфрақұрылымға бейімдеу жеткілікті деңгейде жүзеге асырылмай отыр. Бұл жағдай тарихи мұраны тиімді пайдалану мен оны қоғам игілігіне айналдыру ісінде белгілі бір әдістемелік және ғылыми мәселелердің бар екенін көрсетеді.

Зерттеудің мақсаты Сығанақ қаласының тарихи-археологиялық деректерін негізге ала отырып, оның ортағасырлық кеңістіктік құрылымын ғылыми тұрғыдан қайта қалпына келтіру және қаланың мәдени-туристік әлеуетін арттырудың теориялық және практикалық жолдарын анықтау.

Зерттеудің ғылыми болжамы ретінде, егер Сығанақ қаласының тарихи кеңістігі археологиялық және жазба деректер негізінде кешенді түрде қалпына келтірілсе, онда бұл нысанды мәдени-туристік орталыққа айналдыруға мүмкіндік туады және ол аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына оң әсер етеді деп тұжырымдалады.

2 Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында негізгі әдіс ретінде тарихи-талдау әдісі қолданылып, Сығанақ қаласына қатысты жазба деректердің мазмұны мен мағынасы әртүрлі кезеңдер тұрғысынан қарастырылды. Сонымен қатар тарихи-салыстырмалы әдіс пайдаланылып, әртүрлі авторлар қалдырған мәліметтер өзара салыстыру арқылы талданды. Бұл әдіс деректер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Жазба деректермен жұмыс барысында деректанулық талдау жүргізілді. Ол арқылы деректердің шығу тегі, жазылу уақыты белгіленді. Зерттеу жұмысы деректерді жинақтау, жүйелеу кезеңдері арқылы жүргізілді.

3 Нәтижелер. Зерттеу барысында Сығанақ қаласының орналасуы, зерттелу деңгейі және деректік базасы нақтыланды. Қала Қазақстанның Археологиялық картасының тізілімінде №3342 нөмірімен және Қызылорда облысының тарих және мәдениет ескерткіштері жинағында №99 нөмірмен тіркелген. Ескерткіштің Сунақ ата ауылынан солтүстік-батысқа қарай 2 км қашықтықта орналасқаны белгіленді [Bakhtybayev 2012: 87]. Жұмыс барысында Сығанақ қаласының тарихи және мәдени маңызына қатысты деректер кешені жүйеленді. Жазба және археологиялық материалдарды талдау нәтижесінде қаланың аймақтық деңгейдегі ірі саяси және экономикалық орталық болғаны айқындалды.

Сығанақ қаласының тарихи кеңістігін қайта жаңғыртуға ғылыми негіз бар екенін көрсетті. Қаланың орналасу ерекшелігі, тарихи сабақтастығы және сақталған археологиялық нысандары оны мәдени-танымдық туризм нысаны ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [Zholdasbaev, Aldabergenova 2013: 74–75]. Зерттеу барысында алынған археологиялық, тарихи-топографиялық және жазба деректер Сығанақ қаласын қайта қалпына келтіру және оны мәдени-танымдық туризм нысаны ретінде дамытуға жеткілікті тарихи-ғылыми негіз бар екенін көрсетеді. Қаланың ірі көлік магистральдарының бойында орналасуы, орта ғасырлардан Қазақ хандығы дәуіріне дейінгі үздіксіз тарихи сабақтастығы, сондай-ақ жүйелі түрде зерттелген қорғаныс құрылыстары, қоғамдық ғимараттары оны өңірлік маңызы бар туристік орталық ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, Сығанақ қаласын ғылыми реставрация және консервация қағидаттары негізінде қайта жандандыру археологиялық ескерткішті сақтаумен қатар, оны заманауи мәдени-танымдық кеңістікке айналдырудың тиімді жолы болып табылады. Қаланың жоспарлық құрылымын, қорғаныс жүйесін, магистральды көшелерін және тарихи функциялық аймақтарын шартты түрде қалпына келтіру арқылы ескерткішке «екінші өмір» беруге болады.

4 Талқылау. Сығанақ қаласы XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап ресейлік зерттеушілер тарапынан ғылыми айналымға енгізіле бастады. 1867 жылы Ресей археологиялық комиссиясының тапсырмасы бойынша П.И. Лерх аталған аумаққа арнайы келіп, ескерткіштің орналасуына қатысты

алғашқы деректерді тіркеді. 1907 жылы Сығанақ қаласын А.Ю. Якубовский зерттеді. 1947 жылы ескерткіште Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы А.Н. Бернштамның жетекшілігімен жұмыс жүргізді. XX ғасырдың 70-жылдары Сығанақта Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының палеоэтнографиялық тобы С.Ж. Жолдасбаевтың басшылығымен зерттеу жұмыстарын атқарды. 2003 жылы Халықаралық қазақ-түрік университетінің археология және этнология кафедрасының археологиялық экспедициясы кешенді қазба жұмыстарын жүргізді. 2004 жылы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Тұран археология экспедициясы М. Елеуовтің жетекшілігімен ескерткіштің географиялық координаттарын нақтылады [Свод памятников истории и культуры, 2007; 167]. Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевич қала аумағынан жиналған археологиялық материалдарды талдау нәтижесінде қаланың дамуындағы ең жоғары өрлеу кезеңі V–VIII ғасырларға тән екенін анықтаған. Олардың пайымдауынша, осы кезеңнен кейін қаланың рөлі біршама әлсіреп, ал XII–XIV ғасырларда оның тіршілігі қайта жандана бастаған [Агеева, Пацевич 1958: 97].

Сығанақ қаласы туралы алғашқы мәліметтер X ғасырдағы жазба деректерде кездеседі. XI ғасырда Махмұт Қашқари оны оғыз қалаларының қатарында атайды. XII ғасырда Сығанақ қыпшақтардың мемлекеттік бірлестігінің астанасына айналды. Ал XIII ғасыр тарихшысы Джувейни қаланың моңғолдарға қарсы көрсеткен қарсылығы үшін 1220 жылы қиратылғанын баяндайды. Талқандалғанына қарамастан, Сығанақ қайта қалпына келтіріліп, XIII ғасырдың орта шенінде Гетумның жүрген жолын сипаттаған еңбегінде (Сгнах атауымен) аталады. Уақыт өте келе ол Сырдария өңіріндегі маңызды саяси әрі экономикалық орталықтардың біріне қайта айналды. XIV ғасырда Сығанақ Ақ Орданың астанасы болып, әсіресе Ерзен хан мен Орыс хан билігі тұсында қоғамдық құрылыстар бой көтерді. XV ғасырдың 20-жылдарында қала біраз уақыт Ұлықбектің иелігінде болып, 1446 жылы оны Әбілхайыр хан басып алды. XV ғасырдың 80-жылдарында Сығанақ Мұхаммед Шайбаниға, кейін қазақ ханы Бұрындыққа өтті. Бұдан соң қала бірнеше билеушінің қолына ауысып отырды. XVI ғасырдың 50–60-жылдарында Сығанақты өзбек хандары билесе, сол ғасырдың соңына қарай қала Қазақ хандығының құрамына енді [Байпақов, Нұржанов 1992: 95–96]. Қаланың базарларында күн сайын 500 түйеге дейін жүк артқан керуендер сауда-

саттық жүргізген. Қала төңірегіндегі егістік алқаптар Ордекент, Қызылтал, Бұзгүл-Ұзақ, Төменарық және өзге де суландыру арналары арқылы қамтамасыз етілді. Осы кезеңде Сығанақ «Дешті Қыпшақтың айлағы» деген атауға ие болды.

Фазлұлла ибн Рузбихан Исфакхани «Бұхара қонағының жазбалары» атты еңбегінде Сығанақ қаласын былай сипаттайды: «Ежелгі кезеңдерде бұл қала ірі әрі гүлденген орталық болған. Аймақ толықтай абаттандырылып, егіншілік дамыған, ал өңірде тұрақтылық пен тыныштық орнаған. Сығанақ Дешті Қыпшақтың шекаралық тірек пункті ретінде қызмет атқарып, кең аумағымен және қауіпсіздігімен белгілі болған. Дереккөздерге сүйенсек, бұрынғы дәуірлерде бұл жақсы ұйымдастырылған және молшылыққа толы иелікте халық саны өте көп болған. Күн сайын базарларда бес жүз түйе сойылып, кешке қарай сауда орындарында азық-түлік толық таусылып отырған. Бұл жағдай өңірдің экономикалық әлеуетінің жоғары болғанын көрсетеді. Егістік жерлерді суландыруға арналған барлық каналдар Сейхун (Сырдария) өзенінен тартылған. Аталған өңірдің даласы мен егістік алқаптары суға, жайылымдық шөпке және отынға пайдаланылатын бұталарға бай болған» [Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани 1976: 116].

2003 жылы археолог С.Ж.Жолдасбаевтің жетекшілігімен Сығанақ қаласында арнайы археологиялық экспедиция ұйымдастырылды. Қазба жұмыстары басталар алдында зерттеушілер қоныс орнының қирандыларына кешенді сипаттама берді. Қазақстан аумағындағы ортағасырлық қалалар, әдетте, үш құрылымдық бөліктен тұрады: әкімшілік орталық қызметін атқарған цитадель, ауқатты тұрғындар шоғырланған шахристан және әлеуметтік тұрғыдан төменгі қабат өкілдері қоныстанған рабад. Алайда Сығанақ қаласы бұл үлгіден ерекшеленіп, екі бөліктен ғана құралған: шахристан және оны үш жағынан қоршай орналасқан рабад.

Шахристан қоныстың оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасып, бір кездері аса қуатты болған бекініс қалдықтарымен сипатталады. Оның жоспарлық пішіні дұрыс емес бесбұрышты формада. Қазба жұмыстары нәтижесінде мешіт-сағана типіндегі ғимарат анықталды. Жазба деректерге сүйенсек, мұндай мешіттер мен медреселер XI ғасырда кең тараған. Алайда қазба барысында табылған бұл нысанның нақты функционалдық қызметін айқындау зерттеушілер үшін күрделі мәселе тудырды. Соған қарамастан, оны өзге ортағасырлық қалалардан белгілі мешіттер мен медреселермен салыстырмалы талдау барысында

ғалымдар аталған кешенді мешіт-медресе ретінде қарастыруға келді. Мұндай тұжырымның басты негізі – намаз залы мен сағана (күмбезді бөлме) айналысында орналасқан жеті шағын бөлменің болуы. Осыған ұқсас құрылыс үлгілері 1973 жылы ортағасырлық Отырар қаласында жүргізілген археологиялық қазбалар кезінде де анықталған. Бұл сәулеттік үлгінің кеңінен таралуы Әмір Темірдің бұйрығымен XII ғасырда өмір сүрген ұлы ойшыл Қожа Ахмет Ясауи құрметіне тұрғызылған кесенеден кейінгі кезеңмен байланыстырылады [Zholdasbaev, Aldabergenova 2013]. 2021 жылы Б.С. Сиздиқовтың жетекшілігімен Сығанақ қаласында далалық археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында қаланың магистральды көшесінің сол жақ қапталында орналасқан шағын төбеде көлемі 46×25 м болатын қазба алаңы салынды. Аталған нысан шартты түрде №20 қазба ретінде белгіленді. Қазба жұмыстары нәтижесінде жердің беткі қабатынан 1,3 м тереңдікке дейін зерттеліп, Қазақ хандығы кезеңіне жататын маңызды археологиялық деректер алынды [Сиздиқов және т.б. 2022: 222].

Археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары нәтижесінде жердің беткі қабатынан 0,3 м тереңдікте бірінші құрылыс қабатына жататын он үш бөлме ашылып, оларға толық сипаттама берілді. Аталған құрылыс нысандарының пішіні төртбұрышты болып, бұрыштарының дүниенің төрт тарапына бағыттала орналасқаны анықталды. Бөлмелер бір-бірімен жалғасып, кварталдық жоспар үлгісінде салынған. Далалық зерттеу жұмыстары барысында жердің беткі қабатынан 0,7–1,3 м тереңдікте екінші құрылыс қабаты анықталды. Бұл қабатқа жататын құрылыс нысандары бір-бірімен жалғасқан, кварталдық жоспар бойынша салынған тікбұрышты бөлмелерден тұрады. 2021 жылғы қазба жұмыстары кезінде аталған кварталдың магистральды көшені бойлай орналасқан солтүстік-шығыс бөлігі ғана ашылды. Тұрғын үй кешендерінің негізгі бөлігі қазба алаңының оңтүстік-батыс бағытында, қазба шекарасынан тыс аумақта жалғасып жатқандығы анықталды. Зерттеу нәтижелері бөлмелердің кіреберістері магистральды көшеге және көшені бойлай орналасқан аулаға ашылғанын көрсетті. Тұрғын үйлер бір, екі немесе үш бөлмеден тұратын анфиладты және «Г» тәрізді жоспар үлгісінде салынған. Мұндай жоспарлы тұрғын үйлер Отырар, Күлтөбе және Түркістан қалаларында жүргізілген археологиялық қазбалар барысында XVII–XVIII ғасырларға жататын құрылыс қабаттарынан да анықталған [Сиздиқов және т.б. 2022: 224]. Сығанақ қаласын туристік нысан ретінде дамытуда инфрақұрылымдық қамтамасыз

ету мен келушілерге ұсынылатын тәжірибені жүйелі түрде ұйымдастыру шешуші рөл атқарады. Ең алдымен, ескерткіш аумағында келушілерге қызмет көрсететін келушілер орталығын орналастыру қажет. Бұл орталықта ақпараттық касса, шағын таныстыру залы, археологиялық тарихи-мәдени мұралардың көшірмелері, сондай-ақ туристерге арналған демалыс аймағы қарастырылуы тиіс. Сонымен қатар санитарлық нысандар, көлік тұрағы және қауіпсіз қозғалысты қамтамасыз ететін жаяу жүргіншілер жолдары салынуы маңызды.

Туристік ағымды тиімді басқару мақсатында келушілер үшін әртүрлі уақыттық маршруттар ұсынылуы орынды. Атап айтқанда, қысқа мерзімді маршрут қазба алаңдарын жалпы шолуға және қаланың тарихи маңызын таныстыруға бағытталса, ұзартылған маршрутта музейлік таныстырылымдар, қосымша археология саласы бойынша мастер-класс сабақтары мен бақылау нүктелері қамтылады. Бұдан бөлек, мәдени-танымдық бағыттағы кешкі немесе мерекелік бағдарламалар (тарихи фестивальдер, сахналық көріністер т.б.) ұйымдастыру туристік тартымдылықты арттыра түседі.

Сығанақ қаласын туристік нысан ретінде дамыту үдерісі жергілікті тұрғындардың белсенді қатысуынсыз толық жүзеге аспайды. Осы тұрғыда жергілікті тұрғындарды гид даярлау, дәстүрлі қолөнер шеберлеріне арналған сауда алаңдарын ұйымдастыру және шағын қонақ үйлер мен қонақжай үйлерді дамытуға қолдау көрсету маңызды. Мұндай шаралар жергілікті тұрғындардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартумен қатар, тарихи мұраның сақталуына деген жауапкершілікті арттырады. Сығанақ қаласының туристік әлеуетін айқындау мақсатында көлік және қоныстану жүйесін көрсететін карта-схема ұсынылады (сур. 2). Онда ескерткіштің аймақтық Республикалық трассаларға, жақын елді мекендерге қатысты орналасуы көрсетіліп, туристік қолжетімділік мүмкіндіктері айқындалады. Сығанақ қаласы Республикалық трассадан 1,2 км, ал Сунақата ауылынан шамамен 3 км қашықтықта орналасқан. Бұл қашықтықтар ескерткіштің туристік тұрғыдан қолжетімді екенін және көлік инфрақұрылымын дамытудың аса күрделі шығындарды талап етпейтінін көрсетеді. Сондай-ақ, Сунақата ауылының Сығанақ қаласына жақын орналасуы туристік логистиканы және келген туристтердің тамақтану, қонақ үй деген тұрмыстық қажеттіліктерін оңтайландыруға және туристерге қызмет көрсету жүйесін тиімді түрде ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

5 Қорытынды. Қорыта келе, жазба деректер мен археологиялық материалдарды талдау арқылы Сығанақ қаласының тарихи дамуы, аймақтық маңызы және құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Қазба жұмыстары қаланың жоспарлық құрылымын, тұрғын үй кешендерін, қоғамдық ғимараттарын және қорғаныс жүйесін сипаттауға мүмкіндік берді. Қойылған мақсат Сығанақ қаласын музей нысаны ретінде ғана емес, реставрация жұмыстары арқылы ортағасырлық тұрмыс-тіршілігі қайнаған тарихи қала ретінде ұсыну мүмкіндігін негіздеу болды. Жазба деректер мен археологиялық материалдарды талдау қаланың жоспарлық құрылысы, қорғаныс жүйесі, тұрғын және қоғамдық ғимараттар туралы жеткілікті мәлімет беріп, реставрация жүргізу арқылы тарихи келбетін шартты түрде қайта қалпына келтіруге ғылыми негіз бола алатынын көрсетті.

Алғыс. *Зерттеу жұмысы барысында кеңес беріп, пікір білдіріп көмектескен Есен Сырым Ғадылбекұлына алғыс білдіреді.*

ӘДЕБИЕТ

Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана / Труды ИИАЭ АН Каз ССР. Т.5. Алматы, 1958. 215 с.

Нұржанов К.А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. Алматы: Қазақстан, 1992. 208 бет.

Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область [Текст] / М. Бахтыбаев С. Жетібаев С. Калиев, С. Мургабаев, М. Елеуов. / Гл. ред. М.А. Кул-Мухаммед, отв. ред. Ж. Курманкулов; М-во культуры информации РК. Алматы: Аруна, 2007. 375 с.

Сиздиқов Б., Жетібаев К., Гурсой М., Мургабаев С. XVIII-XIX ғасырлардағы тұрғын үй құрылымы (ортағасырлық Сығанақ қаласы негізінде). Отан тарихы. 2022. №2 (98). 217–229 бб.

Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / Пер. с перс., предисл. и примеч. Р.П. Джапиловой; под ред. А.К. Арендса. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1976. 282 с.

Bakhtybayev M. B.A. каллаур об исторической топографии Перовского уезда. *Türkoloji* (58), 87-96. 2012.

Zholdasbaev S., Aldabergenova M. The medieval town of Kazakhstan // *Asian Social Science*. Volume 9, Issue 5, 2013. p. 73–82.

С.В. МЕЛЬНИК
В.А. КИМ

Мельник Сергей Викторович,
Ким Вадим Алексеевич
 ТОО «EcoProf KZ»,
 г. Караганда, Казахстан,
 ORCID 0009-0003-6146-2575;
 melnik@ecoprofkz.kz
 ORCID 0009-0001-1828-3905;
 v.kim@ecoprofkz.kz

КАЗАХСКИЕ ЗИМОВКИ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ДРЕВНОСТИ И СРЕДНЕВЕКОВЬЯ: ВОПРОСЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И ЛАНДШАФТНАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ (XIX – НАЧАЛО XX вв.) НА ПРИМЕРЕ ЗИМОВКИ САУРАМБАЙ

Аннотация. На материале Центрального Казахстана рассматривается феномен расположения казахских зимовок (қыстау) XIX – начала XX в. на поселениях эпохи бронзы, раннего железного века и средневековья. Анализируются причины преемственности использования ландшафтов: экологические, хозяйственные и культурные факторы. Приводятся конкретные примеры многослойных памятников (Саурамбай, Қызылшилік, Ақшоқы, Милыбулак/Бошан, Досболай, Мауке, Малмақ, Тұңғатар), где зимовки перекрывают древние слои, что приводит к стратиграфическим смещениям и аномальным радиоуглеродным датам. Обсуждаются методологические проблемы интерпретации данных и пути их решения: послойное документирование, сочетание типологической датировки поздних артефактов с анализом короткоживущей органики, использование этноархеологических аналогий, старых фотографий. Актуальность темы определяется необходимостью разработки специальной методики изучения быстро разрушающихся зимовок и их комплексной фиксации. Многослойные объекты данного типа представляют значимую ценность для этноархеологии, позволяя проследить тысячелетнюю историю адаптации кочевников к условиям степи.

Ключевые слова: казахская зимовка, многослойные памятники, преемственность ландшафта, Центральный Казахстан

КӨНЕ ЗАМАН ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ҚЫСТАУЛАРЫ: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЛАНДШАФТ МИРАСКЕРЛІГІ (XIX-XX ғғ. БАСЫ) САУРАМБАЙ ҚЫСТАУЫ МЫСАЛЫНДА

Аннотация. Орталық Қазақстан материалында қола дәуірінің, ерте темір дәуірінің және орта ғасырлардың қоныстарында XIX ғ. – XX ғ. басындағы қазақ қыстауларының (қыстау) орналасу құбылысы қарастырылады. Ландшафттарды пайдалану сабақтастығының себептері талданады: экологиялық, экономикалық және мәдени факторлар. Көп қабатты ескерткіштердің нақты мысалдары келтірілген (Саурамбай, Қызылшілік, Ақшоқы, Милыбулак/Бошан, Досболай, Мауке, Малмақ, Тұңғатар), онда қыстаулар ежелгі қабаттарды қабаттастырады, бұл стратиграфиялық араласуларға және радиоқөміртектің қалыптан тыс күндеріне әкеледі. Деректерді түсіндірудің әдіснамалық мәселелері және оларды шешу жолдары талқыланады: қабатты құжаттау, кеш артефактілердің типологиялық кездесуін қысқа мерзімді органикалық заттарды талдаумен үйлестіру, этноархеологиялық ұқсастықтарды, ескі фотосуреттерді қолдану. Тақырыптың тез бұзылатын қыстақтарды сақтау, оларды зерттеудің арнайы әдістемесін әзірлеу және этноархеологияға қосқан үлесі үшін өзектілігі атап

өтіледі. Өзектілігі көшпенділердің далаға бейімделуінің мыңжылдық тарихын қалпына келтіруге мүмкіндік беретін көп қабатты объектілерді бекіту және қорғау қажеттілігіне байланысты.

Түйін сөздер: қазақ қыстауы, көп қабатты ескерткіштер, ландшафт сабақтастығы, Орталық Қазақстан

KAZAKH WINTERING GROUNDS AT ARCHAEOLOGICAL SITES OF ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES: INTERPRETIVE CHALLENGES AND LANDSCAPE CONTINUITY (19th – EARLY 20th CENTURIES) USING THE EXAMPLE OF SAURAMBAI WINTERING

Abstract. Based on the material of Central Kazakhstan, the practice of location of Kazakh wintering grounds (kystau) of the 19th – early 20th centuries in settlements of the Bronze Age, Early Iron Age and the Middle Ages is considered. The reasons for the continuity of landscape use are analyzed: environmental, economic and cultural factors. Specific examples of multilayered monuments are given (Saurambai, Kyzylshilik, Akshoky, Milybulak/Boshan, Dosbolai, Mauke, Malmak, Tungatar), where wintering overlaps ancient layers, which leads to stratigraphic mixing and unexpectedly early radiocarbon dates. Methodological problems of data interpretation and solutions are discussed: layered documentation, a combination of typological dating of late artifacts with analysis of short-lived organic samples, the use of ethnoarchaeological analogies, and old photographs. The relevance of the topic for the preservation of rapidly collapsing wintering grounds, the development of a special methodology for their study and contribution to ethnoarchaeology is emphasized. The relevance is due to the need to document and protect multi-layered objects that make it possible to reconstruct the thousand-year history of nomad adaptation to the steppe.

Keywords: Kazakh wintering, multi-layered sites, landscape continuity, Central Kazakhstan

1 Введение. Казахские зимовки (қыстау) XIX – начала XX в. относятся к категории малоисследованных археологических памятников, несмотря на их значение для реконструкции традиционного скотоводческого хозяйства и материальной культуры казахов нового времени [Рахимов 2024: 7; Бейсенов 2021: 7–9]. Эти стационарные сезонные постройки возводились для зимнего содержания скота и проживания людей в условиях резко континентального климата Казахского мелкосопочника, где требовалась надежная защита от морозов, буранов и ветров [Бейсенов 2020а: 232; Бейсенов 2020б: 242, 244–245]. Зимовки строились с использованием камня, дерева, сырцового кирпича, включали жилые помещения, хозяйственные постройки и загоны, а в настоящее время сохранились преимущественно в виде руин разной степени сохранности [Бейсенов 2021: 8; Бейсенов 2023: 115]. Полевые исследования последних лет в Центральном Казахстане (Шетский, Каркаралинский районы Карагандинской области) показали, что многие зимовки расположены непосредственно на площадках древних поселений и часто перекрывают остатки ранних жилищ, либо находятся в непосредственном соседстве с археологическими памятниками других эпох [Бейсенов 2021: 9]. Такие случаи зафиксированы в урочищах Досболай, Мауке, Малмак, Тунгатар, Кызылшилик, Милыбулак

(Бошан) и других [Бейсенов 2021: 9; Бейсенов 2023: 109–110; Бейсенов 2020б: 242–243].

Примером многослойности может служить раскопанная зимовка Саурамбай в Шетском районе Карагандинской области, расположенная в одноименном урочище. Зимовка находится в непосредственной близости от поселения эпохи бронзы, исследованного В.В. Варфоломеевым и А.К. Кайыржаном [Варфоломеев 2021: 46–47]. Фиксация на данном участке материалов бронзового времени указывает на пространственное соседство памятников разных эпох в пределах одного ландшафтного комплекса. Основное внимание в статье уделяется анализу данного памятника с привлечением чертежей и материалов исследования.

Многослойность указывает на преемственность использования благоприятных ландшафтных ниш и оптимальные микроклиматические условия [Бейсенов 2021: 8–9; Акишев 1969: 41, 44]. Наложение культурных слоев создает стратиграфические сложности, затрудняя датировку и интерпретацию поздних материалов [Акишев 1969: 41].

Актуальность исследования связана с необходимостью разработки комплексной методики изучения зимовок, включающей фиксацию, раскопки и консервацию, в условиях их быстрого разрушения и отсутствия охранного статуса у большинства объектов, с ис-

пользованием архивных фотографий и этноархеологических аналогий [Бейсенов 2021: 8–9, 15].

Цель исследования — установить причины устойчивой преемственности ландшафтного использования для устройства казахских зимовок (XIX — начало XX вв.) на местах древних поселений.

Задачи исследования — проанализировать факторы, определявшие выбор мест для казахских зимовок XIX — начала XX вв., выявить и классифицировать случаи размещения зимовок на площадках памятников более ранних эпох и обозначить ключевые стратиграфические и хронологические проблемы, возникающие при интерпретации многослойных объектов на примере зимовки Саурамбай.

2 Методы исследования. Исследование основано на материалах раскопок зимовки Саурамбай, проведенных в 2025 г. археологами компании «EcoProf KZ». Применялись методы стратиграфического анализа и послойной фиксации, типологическая и сравнительно-хронологическая обработка археологического материала, а также радиоуглеродное датирование органического образца, выполненное в лаборатории Vilnius Radiocarbon. Интерпретация результатов осуществлялась с учетом стратиграфического контекста и сопоставления с данными по аналогичным памятниками.

3 Обсуждение. Выбор мест для казахских зимовок XIX — начала XX в. определялся прежде всего экологическими факторами, обеспечивавшими выживание скотоводческого хозяйства в суровых зимних условиях Центрального Казахстана. Зимовки размещались в долинах, на южных и юго-западных склонах сопков, где создавалась естественная ветрозащита, сохранялся доступ к родникам или речкам [Рахимов 2024: 13; Бейсенов 2021: 9]. Эти же ландшафтные ниши тысячелетиями ранее привлекали население древних эпох: сакские поселения и средневековые кочевнические лагеря занимали аналогичные защищенные участки с оптимальным микроклиматом. Можно предположить, что древние валы, рвы и остатки каменных конструкций могли служить готовыми элементами для новых построек, существенно снижая трудозатраты и расход материалов. В XIX — начале XX в. переход к полуседлому хозяйству усилил эту преемственность: капитальные зимовки из камня, кирпича и дерева возводились на уже проверенных местах, где рельеф и микроклимат оставались идеальными для зимнего содержания крупного и мелкого рогатого скота [Рахимов 2024: 9–11]. Таким образом, преемственность была

обусловлена не только экологической оптимальностью, но и практическим удобством, позволявшим эффективно адаптироваться к степному ландшафту на протяжении длительного исторического периода.

Примером является зимовка Саурамбай, исследованная в полевом сезоне 2025 г., располагается в Талдинском историко-археологическом парке Шетского района Карагандинской области (рис. 1).

Памятник раскопан в 2025 г. и демонстрирует возможное наложение поздних конструкций на поселение бронзового века. Зимовка представляет собой прямоугольную каменную постройку с внутренним двором, зольными пятнами и остатками печи. Имеет прямоугольную планировку. Остатки стен строения сложены из обработанного камня на глиняном растворе. Размеры внешних стен составляют: северная — 12,5 м, восточная — 9,1 м, южная — 12,5 м, западная — 10,3 м. В западной стене зафиксирован вход шириной 1,5 м. В ходе раскопок выявлены участки с повышенным содержанием золы и углистых включений, а также фрагменты строительного материала (самана и глины). Внутреннее пространство постройки представляло собой утрамбованную площадку с отдельными каменными элементами, вероятно, остатками очага или хозяйственной ямы (рис. 2).

4 Результаты. Глубина культурного слоя в пределах раскопа варьировала от 0,35 до 0,65 м. В верхнем слое мощностью 25–40 см зафиксированы артефакты конца XIX — начала XX в., включая 32 фрагмента фарфора товарищества М.С. Кузнецова (рис. 3), железные ножницы, подкову, топор и гвозди, обнаружены два места скопления костей МРС и КРС, расположенные в северо-восточном углу.

Зольные пятна зафиксированы с внешней стороны каменной ограды зимовки. В нижних горизонтах встречается керамика андроновского типа. Было проведено радиоуглеродное датирование (лабораторией Vilnius Radiocarbon, Республика Литва, г. Вильнюс). Для анализа отобрали один образец древесины, найденный в зольнике с северной стороны зимовки. Образец предварительно был очищен, помыт и упакован в отдельный герметичный пакет и помещен в пластиковый контейнер для транспортировки. Масса образца составила 10 г. Результаты радиоуглеродного датирования (Таблица 1) показали, что полученная дата не соотносится с памятниками нового времени и относится к средневековью. Полученные данные, вероятно, отражают присутствие в заполнении зольника органического материала более раннего происхожде-

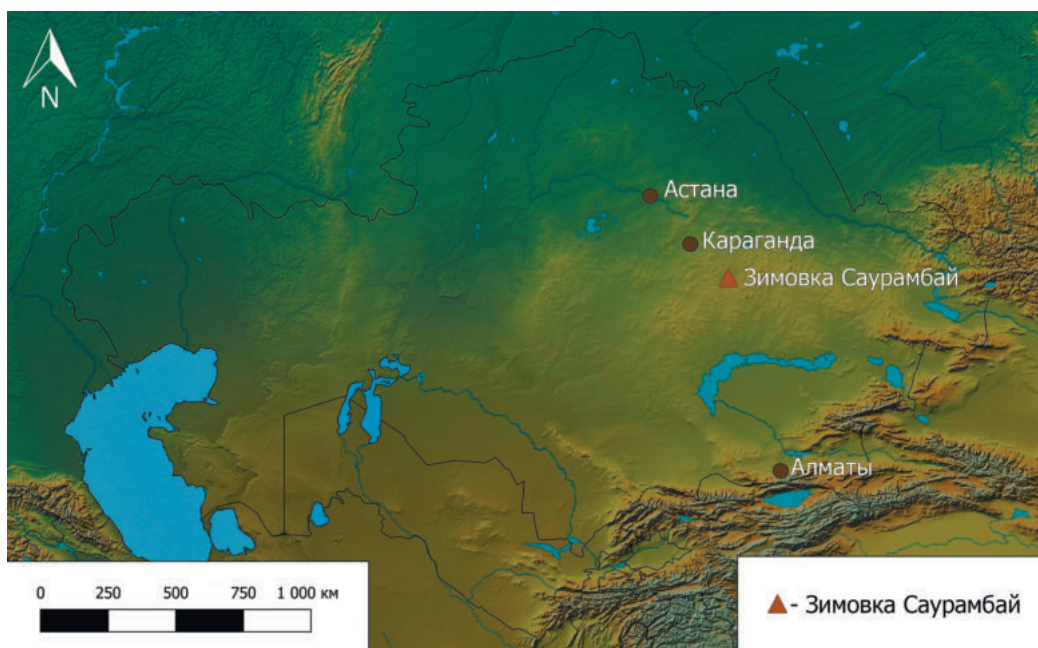

Рис. 1. Локализация зимовки Саурамбай на карте Казахстана.
Исполнитель: Сергей Мельник

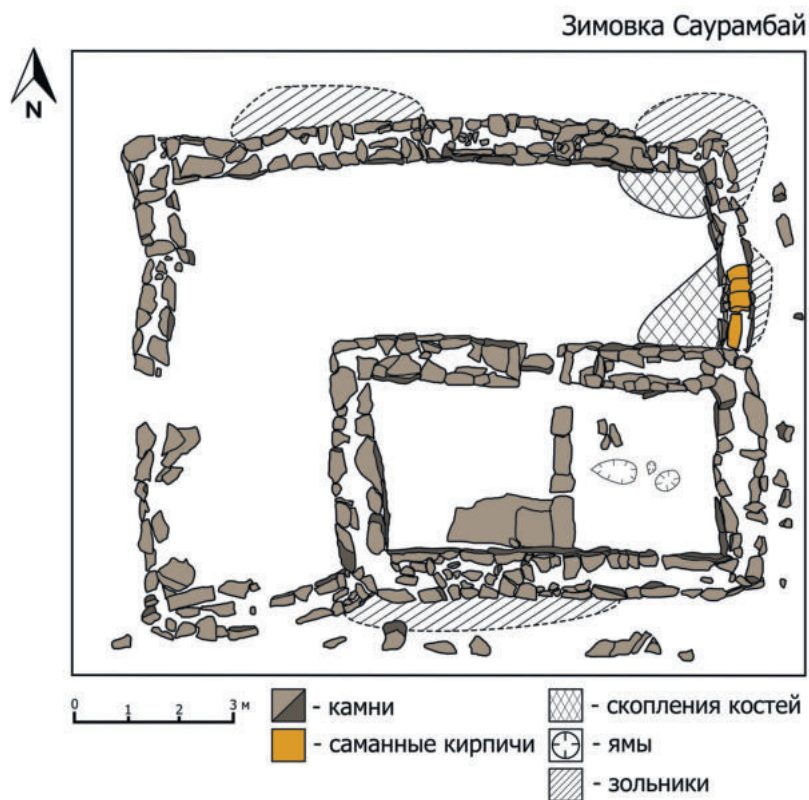

Рис. 2. План раскопа зимовки Саурамбай.
Исполнитель: Сергей Мельник

Рис. 3. Фрагменты венчиков фарфоровой посуды.
Исполнитель: Сергей Мельник

ния. Можно предположить, что зимовка Саурамбай была возведена на месте более раннего поселения или стоянки. Наличие на территории Талдинского

историко-археологического парка памятников разных эпох, от бронзового века до новейшего времени, подтверждает обоснованность данной гипотезы.

Таблица 1. Калиброванные значения даты органического материала зимовки Саурамбай

Место обнаружения	Исследуемый материал	Радиоуглеродный возраст, ВР	% современного C ¹⁴
Зимовка Саурамбай	Древесина	952±30	88.83±0.33

Случаи наложения поздних жилищ на более древние культурные слои отмечены и другими исследователями, в особенности А.З. Бейсеновым. Например, зимовка Кызылшилик в Каркаралинском районе – большой жилой дом с каменными основаниями – относится к зимовке семьи Хасена Акаева; руины включают постройки разного размера, А.З. Бейсенов отмечает, что неподалеку от зимовки актуальны поиски поселений сакского времени [Бейсенов 2020б: 244]. В урочище Милыбулак (Бошан) зимовка конца XIX в. представлена невысокими каменными основаниями домов и пристроек, отличающимися планом от типичных – «вид комплекса создает впечатление неких более ранних, «средневековых» поселений» [Бейсенов 2023: 116]. На зимовке Досболай в Чингизтау, где были осмотрены остатки каменных оснований хозяйственно-жилищных комплексов XIX в, были найдены каменные орудия сакского времени [Бейсенов 2021: 9–10]. Остатки сакских жилищ располагаются вблизи зимовок в урочищах Макмак и Мауке в Баянаульском районе. Также, в урочищах Акшоки, Малмак, Тунгатар зимовки маркируют площадки сакских жилищ [Бейсенов 2021: 9–10; Бейсенов 2020а: 230–230]. Эти случаи показывают использование более ранних элементов построек для построек более поздних.

5 Заключение. Исследование казахских зимовок XIX – начала XX вв. Центрального Казахстана выявило устойчивую преемственность использования ландшафта, где экологические факторы (ветрозащита, доступ к воде) и хозяйственная рациональность предопределяли размещение поздних поселений на площадках предшествующих эпох. Наложение культурных слоев создает значительные стратиграфические и хронологические трудности, требующие комплексного подхода: послойного документирования, сочетания типологической датировки поздних артефактов с

радиоуглеродным анализом короткоживущей органики, привлечения этноархеологических аналогий.

Таким образом исследователям казахских зимовок рекомендуется проводить предварительную проработку библиографического материала по данной местности для уточнения наличия и расположения памятников ранних культур, а также уделять большее внимание подъемному материалу и «случайным» находкам в разных слоях при проведении полевых исследований зимовок.

ЛИТЕРАТУРА

Акишев К.А. Зимовки-поселения и жилища древних усуней //Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественная. 1969. Т. 1. С. 29–46.

Бейсенов А.З. Вопросы изучения и сохранения казахских зимовок //Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. 2021. №. 27. С. 7–16.

Бейсенов А.З. Поездка в Милыбулак. Центральный Казахстан: обследование курганов с «усами» и руин зимовок, чтение старинных кульптасов // Уфимский археологический вестник. 2023. Т. 23. №1. С. 109–127.

Бейсенов А.З. Чингистау. Размышления у старой зимовки Абая //Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. 2020а. №. 26. С. 229–240.

Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Дуйсенбай Д.Б. Кызылшилик, зимовка семьи Хасена Акаева //Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. 2020б. №.26. С. 240–251.

Варфоломеев В.В., Кайыржан А.К. Поселение Саурамбай по результатам разведочного обследования //Археология Казахстана. 2021. №3. С. 38–48.

Рахимов Е.К. XIX ғасырдың қазақ қыстаулары (тарихнамалық аспекті) // Мәдени мұра. 2024. №2 (105). С. 6–20.

Н.С. НАҒЫМЕТОВА
Д.Н. ЖУКЕТАЕВА

Назерке Серкебайқызы Нағыметова,
Дильназ Нурлановна Жукетаева
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан;
nazerke.serkebaiqyzy@gmail.com
dilynaz.zhuketayeva@bk.ru

ҚҰЙҒЫШ ШҮМЕГІ БАР ЫДЫСТАР (ОРҚАШ I ҚОРЫМЫ БОЙЫНША)

Аннотация. Мақалада Ақтөбе облысы Мұғалжар ауданында орналасқан Орқаш I қорымы №8 обасынан табылған құйғыш шүмегі бар керамикалық ыдыстардың көлемдік, морфологиялық және функционалдық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу жұмысының мақсаты – аталған бұйымдардың көлемдік параметрлерін анықтап, олардың ерте көшпелілер дәуіріндегі материалдық мәдениеттегі рөлін ғылыми тұрғыда талдау. Типологиялық, салыстырмалы және метрологиялық талдау әдістері негізінде ыдыстардың ірі көлемі мен құрылымдық ерекшеліктері қарапайым тұрмыстық құмыралардан өзгеше екені анықталды. Л.А. Краеваның тәжірибелік модельдеу нәтижелері құйғыш шүмектің сұйықтықты мөлшерлеп құю мүмкіндігі шектеулі екенін көрсетіп, мұндай ыдыстардың ұзақ мерзімді тұрмыстық пайдалануға емес, қысқа мерзімді немесе рәсімдік әрекеттерге арналғанын дәлелдейді. Аймақаралық салыстыру Орқаш I үлгілерінің Орал маңы мен Оңтүстік Орал өңіріндегі ұқсас бұйымдардан көлемі жағынан ірі екенін көрсетті. Зерттеу нәтижелері құйғыш шүмегі бар ыдыстардың көлемінің ерекшеліктеріне қарай сирек кездесетін артефактілерді тереңірек қарастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Орқаш I қорымы, ерте темір дәуірі, құйғыш шүмегі бар ыдыстар, керамика, метрология

СОСУДЫ С НОСИКАМИ-СЛИВАМИ (ПО МАТЕРИАЛАМ МОГИЛЬНИКА ОРКАШ I)

Аннотация. В статье рассматриваются объемные, морфологические и функциональные особенности керамических сосудов с носиком-сливом, обнаруженные в кургане №8 могильника Оркаш I в Мугалжарском районе Актобинской области. Цель исследования – определить объемные параметры данных изделий и проанализировать их роль в материальной культуре ранних кочевников. На основе типологического, сравнительного и метрологического анализа установлено, что крупные размеры и конструктивные особенности сосудов отличают их от обычной бытовой керамики. Экспериментальное моделирование Л.А. Краевой показало ограниченную функциональность носика при переливании жидкости, что свидетельствует о предназначении данных сосудов не для длительного бытового использования, а для кратковременных или ритуальных действий. Межрегиональное сопоставление показало, что оркашские образцы превышают по объему аналогичные изделия из Приуралья и Южного Урала. Полученные результаты позволяют рассматривать сосуды с носиком-сливом из могильника Оркаш I позволяють глубже рассмотреть редкие артефакты в зависимости от особенностей объема сосудов с наливным носиком.

Ключевые слова: могильник Оркаш I, эпоха раннего железа, сосуды с носиком-сливом, керамика, метрология

VESSELS WITH SPOUTS (FROM THE ORKASH I BURIAL GROUND)

Abstract. The article examines the volumetric, morphological, and functional characteristics of ceramic vessels with spouts discovered in kurgan No. 8 of the Orkash I burial ground located in the Mughalzhar district of the Aktobe

Region. The aim of the study is to determine the volumetric parameters of these artifacts and to analyze their role within the material culture of the Early Nomads. Based on typological, comparative, and metrological analyses, it has been established that the large size and structural features of the vessels distinguish them from ordinary domestic pottery. Experimental modeling conducted by L.A. Kraeva demonstrated the limited functionality of the spout in regulating liquid flow, indicating that these vessels were intended not for long-term household use but rather for short-term or ritual activities. Interregional comparison shows that the Orkash I specimens exceed similar vessels from the Cis-Urals and Southern Urals in volume. The results allow these spouted vessels to be considered a distinct archaeological group characterized by specific volumetric parameters and significant functional and semantic meaning.

Keywords: Orkash I burial site, Early Iron Age, vessels with pouring spouts, ceramics, metrology техникалық орындау әдістері және олардың символикалық мәні талданды. Құйғыш шүмегі бар ыдыстардың ерекшеліктеріне, олардың құрылымы мен мәдени рөліне ерекше мән берілді.

1 Кіріспе. Құйғыш шүмегі бар ыдыстарды ғылыми тұрғыда зерттеу шамамен XX ғ. екінші жартысынан бастап қолға алынды. Құйғыш шүмегі бар құмыралар күнделікті тұрмыста, сондай-ақ әртүрлі қолөнер салаларында кеңінен қолданылатын ыдыс түрлерінің бірі болып табылады. Бұл бұйымдар негізінен сұйық заттарды құю немесе бір ыдыстан екіншісіне дәл әрі ыңғайлы ауыстыру мақсатында жасалған.

Аталған құмыралардың ерекшелігі — олардың шүмегінің болуы. Шүмек сұйықтықтың төгілуіне жол бермей, оны қажетті мөлшерде әрі оңай құюға мүмкіндік береді. Шүмектің пішіні мен өлшемі құмыраның қолданылу аясына және түріне байланысты әрқилы болып келеді. Мәселен, жұмыртқа пішінді, алмұрт тәрізді және басқа да нұсқалары кездеседі. Сонымен қатар кейбір құйғыш шүмегі бар құмыралардың сыртқы түрі көркемдік тұрғыдан безендіріліп, әртүрлі ою-өрнектермен әшекейленіп, бояулармен нақышталады, олардың тек тұрмыстық қана емес, эстетикалық мәнге де ие екенін көрсетеді.

Осыған байланысты зерттеу жұмысының негізгі мақсаты — құйғыш шүмегі бар ыдыстардың көлемдік ерекшеліктерін анықтап, олардың функционалдық маңызын ғылыми тұрғыда талдау болып табылады. Ал зерттеу міндеттері ретінде құйғыш шүмектің көлемін сипаттау, оның сұйықтықты құю процесіне әсерін қарастыру және көлемдік көрсеткіштердің ыдыс түрлеріне байланысын айқындау көзделеді.

2 Зерттеу әдістері. Зерттеу Орқаш I бейітінен табылған керамикалық ыдыстарды кешенді талдауға негізделді. Алдымен типологиялық талдау жүргізіліп, ыдыстардың формалары, өлшемдері және өрнектеу әдістері қарастырылды, сондай-ақ олардың мәдени және хронологиялық ерекшеліктері анықталды. Бұл ыдыстарды көршілес тарихи-географиялық аймақтардағы археологиялық ескерткіштерде кездесетін қыш ыдыстармен салыстыру арқылы белгілі бір археологиялық мәдениетке жататынын нақтылау мүмкін болды.

Сонымен қатар ою-өрнектердің бейнеленуі,

Зерттеу нәтижелерін жинақтауда далалық зерттеу, фотосуреттер, графикалық тіркеулер және зертханалық жұмыс деректері пайдаланылды. Сонымен қатар Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қор бөліміндегі Орқаш I бейітіне тиесілі қыш ыдыстар қаралды, сол бойынша дереккөздер жинақталды. Зерттеуде қолданылған кешенді әдістер керамикалық ыдыстардың жасалу технологиясы мен қолданылу сипатын тереңірек ашуға мүмкіндік берді.

3 Нәтижелер. Ақтөбе облысы Мұғалжар ауданында орналасқан Орқаш I қорымы 1991 ж. С.Ю. Гуцаловтың жетекшілігімен Елек, Қобда, Ойыл және Ор өзендері алаптарында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары барысында ашылды [Гуцалов 1991]. 2023 ж. бейіттің № 8, 17 және 19 обалары зерттелді. Құйғыш шүмегі бар ыдыстар №3 және 6 жерлеу орындарынан табылды.

Бірінші ыдыс — түбі домалақ, шар тәрізді, иық тұсында түтікше тәрізді құюға арналған тұмсығы бар керамикалық бұйым. Түсі — қоңыр. Ыдыстың биіктігі — 36,5 см, денесінің диаметрі — 34,5 см, мойнының диаметрі — 14,4 см, ернеуінің биіктігі — 4 см, қабырға қалыңдығы — 0,6–1 см. Сақталған құйғыш шүмектің ұзындығы жоғарғы бөлігінде 1,5 см, төменгі бөлігінде 3,2 см, қабырға қалыңдығы — 0,6 см.

Иық бөлігінде ұзындығы 4,5–5 см, ені 0,5 см болатын доға тәрізді тік жапсырмалар орналасқан. Олардың түбінде және аралық кеңістіктерінде ұзындығы 1,5 см-ге дейін жететін қиғаш ойық-нақыштар түсірілген. Шүмектің астында ұзындығы 3–3,2 см, ені 0,5 см болатын үш доға тәрізді жапсырма бар. Ыдыс жөнделген: тұлғасының орта бөлігінде ортасы тығыздалған, пішіні дұрыс емес қола құймасы байқалады. Құйманың ұзындығы — 5,5 см, ені — 3,6 см. Метрологиялық көрсеткіштерінің (36,5×34,5 см) ірілігі оны ерте көшпелілер кезеңіндегі стандартты тұрмыстық құмыралардан айқын ажыратады.

Қабырғасының салыстырмалы жұқалығы (0,6–1 см) мен шүмек өлшемдерінің (1,5–3,2 см) көлемімен арақатынасы бұйымның сұйықтықты шектеулі мөлшерде қолдануға арналғанын көрсетеді.

Қола құймамен жөнделуі оның тек утилитарлық емес, әлеуметтік немесе ритуалдық маңызы болғанын айғақтайды. Осы белгілер жиынтығы бойынша аталған ыдыс көлемдік, құрылымдық және технологиялық ерекшеліктері арқылы дербес археологиялық топқа жататын ерекше керамикалық бұйым ретінде сипатталады (1-сур.).

Екінші ыдыс ашық қоңыр түсті, түбі домалақ, иық тұсында құюға арналған шүмегі бар көлемді керамикалық бұйым болып табылады. Ыдыстың биіктігі – 37,7 см, денесінің диаметрі – 36,5 см, мойнының диаметрі – 20,5 см, аузының диаметрі – 17,7 см. Сәл сыртқа қайырылған тік ернеуінің биіктігі – 3,5 см, қабырға қалыңдығы – 1,5 см. Бұл көрсеткіштер оның ірі көлемді әрі қалың қабырғалы, берік конструкциялы бұйым екенін көрсетеді.

Иық бөлігінде ұзындығы 4,5–6 см, ені 0,5 см болатын доға тәрізді, меридиан бағытындағы шығыңқы жапсырмалар орналасқан. Олардың арасына шырша тәрізді өрнектер салынған. Шығыңқылардың бойымен ұзындығы 1,5 см-ге дейін жететін қиғаш түзу ойық-нақыштар түсірілген. Бұл декоративтік жүйе композициялық жағынан айқын құрылымдалған.

Құюға арналған шүмек иық тұсында орналасқан.

Оның жоғарғы бөлігінің ұзындығы – 4 см, төменгі бөлігінің ұзындығы – 4,3 см, қабырға қалыңдығы – 0,7–0,8 см. Шүмектің сыртқы диаметрі – 3,5 см, ішкі диаметрі – 2 см. Тұмсық астында жоғарыдан төмен бағытталған, ұзындығы 3,2–3,4 см, ені 0,5 см болатын үш доға тәрізді шығыңқы жапсырма бар. Олардың арасында және бойымен қиғаш түзу ойық-нақыштар байқалады. Метрологиялық көрсеткіштерінің (37,7×36,5 см) ірілігі және қабырғасының қалыңдығының 1,5 см болуы бұл ыдысты алдыңғы үлгімен салыстырғанда конструкциялық тұрғыдан массивті әрі берік етіп көрсетеді (2-сур.). Кең мойны (20,5 см) мен ауыз диаметрінің (17,7 см) үлкендігі ішкі кеңістіктің ашық әрі қолжетімді болғанын айқындайды [Мамедов 2023].

4 Талқылау. Л.А. Краеваның тәжірибелік модельдеу жұмыстары иық тұсында орналасқан құйғыш шүмектің сұйықтықты мөлшерлеп құю функциясын толық қамтамасыз етпейтінін көрсетті. Ыдыс көлемі үштен екі бөлігінен артық толтырылған жағдайда сұйықтық шүмектен төгіле бастайды, ал ыдысты еңкейту мүмкін болмайды [Краева 2015: 90–100]. Бұл дерек Орқаш I ыдыстарының көлемі әдейі шектеулі пайдалану логикасына сай жобаланғанын көрсетеді. Демек, көлемінің үлкен болуы бұл ыдыстарды ұзақ уақыт бойы толтырып сақтау үшін емес, керісінше қысқа мерзімді, бір реттік немесе кезеңдік рәсімдер барысында қолдануға бағытталғанын аңғартады.

1-сур. Құйғыш шүмегі бар ыдыс. Орқаш I бейімі.
№8 оба. №3 жерлеу орны.
Орындаған: Кайрат Мамиров

2-сур. Құйғыш шүмегі бар ыдыс Орқаш I бейімі.
№8 оба. №6 жерлеу орны.
Орындаған: Кайрат Мамиров

Мұндай жағдайда ыдыстың үлкен көлемі рәсімнің ауқымдылығын, ұжымдық сипатын немесе оның ерекше маңызын айқындаушы визуалдық фактор ретінде қызмет атқарған болуы мүмкін.

Ыдыстың ірі көлемі мен биік пішіні оның семантикалық жүктемесін күшейтеді. Ерте көшпелілердің жерлеу ғұрыптарында көлемі мен пішіні ерекше бұйымдар көбіне жоғары әлеуметтік мәртебелі тұлғалармен немесе ерекше ритуалдық мәні бар әрекеттермен байланыстырылады. Орқаш I қорымындағы құйғыш шүмегі бар ыдыстардың жерленген адамның аяқ тұсына немесе қабір шұңқырының шығыс қабырғасына жақын орналасуы, сондай-ақ олардың үстіне сүйек қасықтың қойылуы, бұл кешеннің кездейсоқ емес, алдын ала ойластырылған ғұрыптық құрылым екенін көрсетеді.

Әсіресе бір ыдыстың қола құймамен жөнделуі оның утилитарлық құндылығынан гөрі символдық және әлеуметтік маңыздылығын айғақтайды. Көлемі үлкен, күрделі пішінді ыдысты жөндеу – оған деген ерекше көзқарастың белгісі болып табылады. Бұл тұрғыда ыдыс белгілі бір қауымдық жадтың, дәстүрдің немесе культтік тәжірибенің материалдық көрінісі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Орал маңы мен Оңтүстік Орал өңірінен белгілі құйғыш шүмегі бар ыдыстардың басым көпшілігі көлемі жағынан Орқаш I үлгілерінен кіші келеді. В.К. Федоров жинақтаған ойысты-інжу өрнекті керамикалық ыдыстардың арасында мұндай ірі көлемді үлгілер сирек кездеседі және олар, әдетте, б.д.д. VI ғ. соңы – IV ғ. басына жататын кешендермен байланыстырылады. Бұл Орқаш I ыдыстарының хронологиялық тұрғыдан ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасқан, кемел кезеңіне тән екенін көрсетеді [Федоров 2022: 94–95].

2025 ж. авторлар Ор–Елек өзен аңғарларындағы құйғыш шүмегі бар керамикалық ыдыстарды кешенді түрде қарастырған болатын. Аталған зерттеуде 1973–2024 жж. аралығында Ор–Елек аумағында жүргізілген археологиялық жұмыстардың нәтижелері жүйеленіп, әр кезеңдегі зерттеушілердің үлесі сарапталды. Жинақталған материалдар негізінде құйғыш шүмекті құмыралардың жалпы морфологиялық сипаттамалары беріліп, олардың таралу аймағы карта арқылы көрсетілді және метрологиялық мәліметтері салыстырмалы түрде талданды.

Зерттеу барысында Ор–Елек өзенаралық аумағында барлығы алты құйғыш шүмекті ыдыс

анықталғаны нақтыланды. Бұл бұйымдар негізінен сармат мәдениетіне тән ескерткіштерден табылған. Атап айтқанда, Ақтөбе облысы аумағындағы Целинный I қорымы, Орқаш I қорымы, Бесоба қорымы, Сапібұлақ қорымы, сондай-ақ Қызылжар I обасы мен Тамды I обасының материалдары қарастырылды.

Соңғы жылдары зерттелген Жағабұлақ I қорымы және Жағабұлақ II қорымы кешендерінен де осындай үлгілердің табылуы аймақтағы бұл дәстүрдің тұрақты әрі жүйелі сипат алғанын көрсетеді. Мақалада алдыңғы зерттеу нәтижелері негіз ретінде алынып, мәселе жаңа қырынан – көлемдік көрсеткіштерге басымдық беру арқылы қарастырылады.

Егер 2025 ж. жұмыста құйғыш шүмекті ыдыстардың таралу аймағы, типологиясы және жалпы сипаттамасы жүйеленсе, қазіргі зерттеуде олардың метрологиялық параметрлеріне ерекше назар аударылады. Әсіресе Орқаш I қорымы № 8 обадан табылған үлгілердің көлемі басқа ескерткіштерден белгілі құйғыш шүмекті құмыралармен салыстырғанда айтарлықтай ірі болуы ғылыми қызығушылық тудырып отыр [Нағыметова, Жукетаева 2025: 155–159].

Осылайша, Орқаш I қорымынан табылған құйғыш шүмегі бар ыдыстарды тек типологиялық бірлік ретінде емес, көлемдік параметрлері арқылы ерекшеленетін дербес топ ретінде қарастыру орынды. Бұл ыдыстар Ор–Елек өзенаралық аймағында қалыптасқан жергілікті дәстүрдің немесе арнайы ритуалдық нормалардың көрінісі болуы ықтимал.

5 Қорытынды. Зерттеу нәтижелері құйғыш шүмегі бар керамикалық ыдыстардың ерте көшпелілер дәуіріндегі материалдық мәдениетте ерекше орын алатынын көрсетті. Орқаш I қорымының № 8 обасынан табылған ыдыстарды талдау олардың басқа керамикалық бұйымдардан ең алдымен көлемдік параметрлері арқылы ерекшеленетінін дәлелдейді.

Құйғыш шүмегі бар № 2 ыдыстың биіктігі 37,7 см, тұлғасының диаметрі 36,5 см болуы бұл бұйымдардың көлемі функционалдық және семантикалық қажеттіліктерге байланысты әдейі ұлғайтылғанын көрсетеді. Л.А. Краеваның тәжірибелік модельдеу нәтижелері мұндай ыдыстардың ұзақ мерзімді тұрмыстық қолдануға емес, қысқа мерзімді немесе рәсімдік сипаттағы әрекеттерге арналғанын айқындауға мүмкіндік береді [Краева 2015: 90–100].

Сонымен қатар ыдыстардың жерлеу контекстіндегі орналасуы, сүйек қасықпен бірге қойылуы және бір

үлгінің қола құймамен жөнделуі олардың жоғары символдық және әлеуметтік мәнге ие болғанын көрсетеді. Аймақаралық салыстыру Орқаш I үлгілерінің Орал маңы мен Оңтүстік Орал өңіріндегі ұқсас ыдыстардан көлемі жағынан ірі екенін айғақтайды. Осылайша, Орқаш I бейітінен табылған құйғыш шүмегі бар ыдыстарды көлемдік көрсеткіштері арқылы дербес, функционалдық және семантикалық мәні жоғары археологиялық топ ретінде қарастыру қажет.

Ғылыми жетекші: Қ.Б. Мамиров

ӘДЕБИЕТ

Гуцалов С.Ю. Отчет об археологических работах в Актюбинской области летом 1991 г. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 2347.

Краева Л.А. Бытовое и сакральное использование

керамики у сарматов Южного Приуралья и Западного Казахстана // Самарский научный вестник. 2015. № 3 (12). С. 90–100.

Мамедов А.М., Мамиров К.Б., Амелин В.А., Жолдыбай Е.Б. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Изучение сарматских памятников (Актюбинская область, Мугалжарский район)» на могильнике Уркач-I // Фонды АОИКМ. Алматы, 2023.

Нағыметова Н.С., Жукетаев Д.Н. Ақынжанов оқулары – 2025: студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция материалдары (Түркістан қ., 9–11 сәуір 2025 ж.). Жауапты ред. Р.С. Мусаева. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атынд. Археология институты, 2025. 155–159 бб.

Федоров В.К. Керамические сосуды с ямочно-жемчужным орнаментом у ранних кочевников Южного Приуралья: происхождение, бытование, исчезновение // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2022. №1 (56). С. 88–100.

А.Е. НАМАЗБАЕВА

Намазбаева Алина Еркебулановна

Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы,
г. Костанай, Казахстан;
ORCID 0009-0007-2891-2369;
alinanamazbaeva910@gmail.com

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОРНАМЕНТАЛЬНЫХ КОМПОЗИЦИЙ КЕРАМИЧЕСКИХ СОСУДОВ ИЗ МОГИЛЬНИКА БЕСТАМАК

Аннотация. Статья посвящена изучению некоторых орнаментальных мотивов синташтинско-петровских сосудов могильника Бестамак. Выделены необычные сосуды с сюжетами из могильника Бестамак и Южного Урала. Проводится попытка интерпретации сюжетных изображений на керамических изделиях, а также возможные способы их чтения в археологическом и культурном контексте. Рассматриваются космогонические гипотезы, календарная система, индоиранские/древнеиранские мифы. Выявляются общие черты в семантике Бестамака и Южного Урала. В результате проведённого анализа установлено, что керамический материал из могильника Бестамак характеризуется сюжетным разнообразием и выразительной образной системой.

Ключевые слова: могильник Бестамак, эпоха бронзы, синташтинско-петровская керамика, семантика орнамента

БЕСТАМАҚ ҚОРЫМЫНАН ТАБЫЛҒАН КЕРАМИКАЛЫҚ ҰДЫСТАРДЫҢ ОҰ-ӨРНЕК КОМПОЗИЦИЯЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Аннотация. Мақала Бестамақ қорымынан табылған синташты-петров керамикасының кейбір оу-өрнек мотивтерін зерттеуге арналған. Бестамақ және Оңтүстік Оралдан алынған сюжеттік кескіндері бар ерекше ыдыстар бөлініп көрсетілген. Керамикалық бұйымдардағы сюжеттік бейнелерді түсіндіру және оларды археологиялық және мәдени контексте оқу мүмкіндіктері қарастырылады. Космогониялық гипотезалар, күнтізбелік жүйе, үнді-ирандық/ескі ирандық мифтер талқыланады. Бестамақ пен Оңтүстік Орал семантикасының ортақ ерекшеліктері анықталады. Зерттеу нәтижесінде Бестамақ қорымынан алынған керамикалық материал сюжеттік әртүрлілік пен көрнекі бейнелік жүйемен сипатталатыны анықталды.

Түйін сөздер: Бестамақ қорымы, қола дәуірі, синташты-петров керамикасы, оу-өрнек семантикасы

SEMANTIC INTERPRETATION OF ORNAMENTAL COMPOSITIONS OF CERAMIC VESSELS FROM THE BESTAMAK BURIAL GROUND

Abstract. The article is devoted to the study of certain ornamental motifs of Sintashta-Petrovka vessels from the Bestamak burial ground. Unusual vessels with narrative scenes from Bestamak and the Southern Urals are highlighted. An attempt is made to interpret the narrative images on ceramic artifacts, as well as possible ways of reading them in archaeological and cultural contexts. Cosmogonic hypotheses, the calendar system, and Indo-Iranian/ancient Iranian myths are considered. Common features in the semantics of Bestamak and the Southern Urals are identified. As a result of the analysis, it was established that the ceramic material from the Bestamak burial ground is characterized by narrative diversity and a vivid figurative system.

Keywords: Bestamak burial ground, Bronze Age, Sintashta-Petrovka ceramics, ornament semantics

1 Введение. Среди существующих ныне направлений в изучении древней керамики одним из наиболее дискуссионных направлений является изучение семантики орнаментов. Целый ряд авторов посвятил свои работы исследованию этой темы [Куприянова; Зданович 2011: 64–79, Скорая 2025: 105, Логвин, Шевнина 2025: 239–240, Голан 1993: 74–119, Антонов 1986: 267, Байбури 1989: 287 и др.]. Целью статьи является анализ семантики сложных орнаментальных композиций сосудов могильника Бестамак. Также для сравнения к исследованию были привлечены материалы эпохи бронзы памятников Южного Урала.

Некрополь Бестамак находится в северной части Торгайского прогиба (Аулиекольского района Костанайской области, Северный Казахстан) у самого истока реки Убаган, правого притока Тобола. Могильник Бестамак является грунтовым, исследовался Торгайской археологической экспедицией в течение 12 полевых сезонов. Общая площадь раскопа составляет 9258 м². За все время исследований на могильнике было вскрыто и изучено более 180 могильных ям и ритуальных сооружений [Логвин, Шевнина 2025: 16–17].

2 Методы. В ходе работы были использованы следующие методы: историко-сравнительный метод, позволивший сравнить орнаментальные мотивы и сюжетные схемы сосудов из Бестамака с материалами аналогичных культур и выявить как общие черты, так и территориальную специфику орнаментальной традиции. Для интерпретации смыслового содержания декоративных мотивов применён семиотический подход, позволивший рассматривать орнамент как знаковую структуру, отражающую символические представления носителей культуры. Наряду с этим применён герменевтический метод, позволивший интерпретировать орнаментальные композиции. Также использовался контент-анализ, который позволил выявить частоту повторяемости мотивов, структурные закономерности и сочетания элементов.

3 Обсуждение и результаты. Из всего многообразия бестамакской керамики (166 экз.) для исследования были отобраны лишь некоторые сосуды со сложными орнаментальными композициями.

Сюжет 1 – космогония/календарная система (рис 1, 1–2). Сосуд из ямы 170 А. Плоскодонный острореберный орнаментированный сосуд. Его высота 137 мм, высота шейки (до ребра) 35 мм. Диаметр по горловине 145 мм, по тулову – 165 мм, по дну – 90 мм. Срез венчика округлоуплощенный, слегка скошенный наружу. Верхняя часть шейки имеет внутрен-

нее ребро, самая раздутая часть тулова — внешнее ребро. Тесто плотное с примесью талька. Сосуд орнаментирован зубчатым штампом. Толщина стенок 8 мм. В основе орнамента лежит сложный сюжет. Шейка сосуда украшена рядом из двенадцати ромбов. В одиннадцать ромбов вписан крест, двенадцатый контурный, «пустой». По тулову сосуда нанесены семь свастических фигур, придонная часть украшена одной «ступенчатой» свастикой и шестью кругами, в которые вписан крест. Все свастики отличаются друг от друга. Одна фигура имеет стрелки на конце каждого «луча». Три свастики на концах «лучей» имеют «бахрому». Еще одна свастика имеет тройной контур, а другая – двойной. А.В. Логвин, И.В. Шевнина считают, что интерпретация сюжета опирается преимущественно на календарную символику: 12 ромбов – 12 месяцев. Возможные ассоциации «сюжета» наряду с этим связаны с космическим мотивом. Ряд исследователей связывают свастику с солнечным диском, движением небесных тел и цикличностью времени. Их форма изгиба создаёт ощущения вращения, что в некоторых культурах соотносилось с небесными циклами, сменой времен года, движением солнца и космоса в целом. Наряду с этим внимание привлекает «пустой» ромб, что предположительно означает: високосный год? Месяц обряда? Возможно, в целом на сосуде изображен какой-то сезонный праздник, вероятно весенний или обряд показывающий жизненный цикл [Логвин; Шевнина 2025: 239–240]. По мнению И.В. Ковтуна, на сосуде представлена символизация полнолуния. Двенадцать ромбических фигур с крестом, могли означать число суток середины лунного месяца и фазы полнолуния. Поскольку индоарийское жертвоприношение – ашвамедха проводилось в полнолуние месяца Чайтра [Махабхарата 14 Ашвамедха-капарва; Ковтун 2016: 125–126] Подобный сюжет мы видим и на сосудах № 17 из ямы 5 кургана № 1 могильника Чекатай. Основной интерес имеет верхний орнаментальный фриз сосуда, расположенный на «воротничке». Он включает в себя восемнадцать фигур, выполненных в технике зубчатого штампа. Это два прямоугольных треугольника, один вершиной вниз и второй вершиной вверх; отчетливо различимое изображение правосторонней свастики; фигура, состоящая из двух сочлененных треугольников («песочные часы»); четырнадцать ромбов. Свастики двух типов – правосторонние и левосторонние; они располагаются в равном порядке. В ходе исследования можно установить, что изображения ромбов с вписанными в них левосторонними свастиками совпадают по своему на-

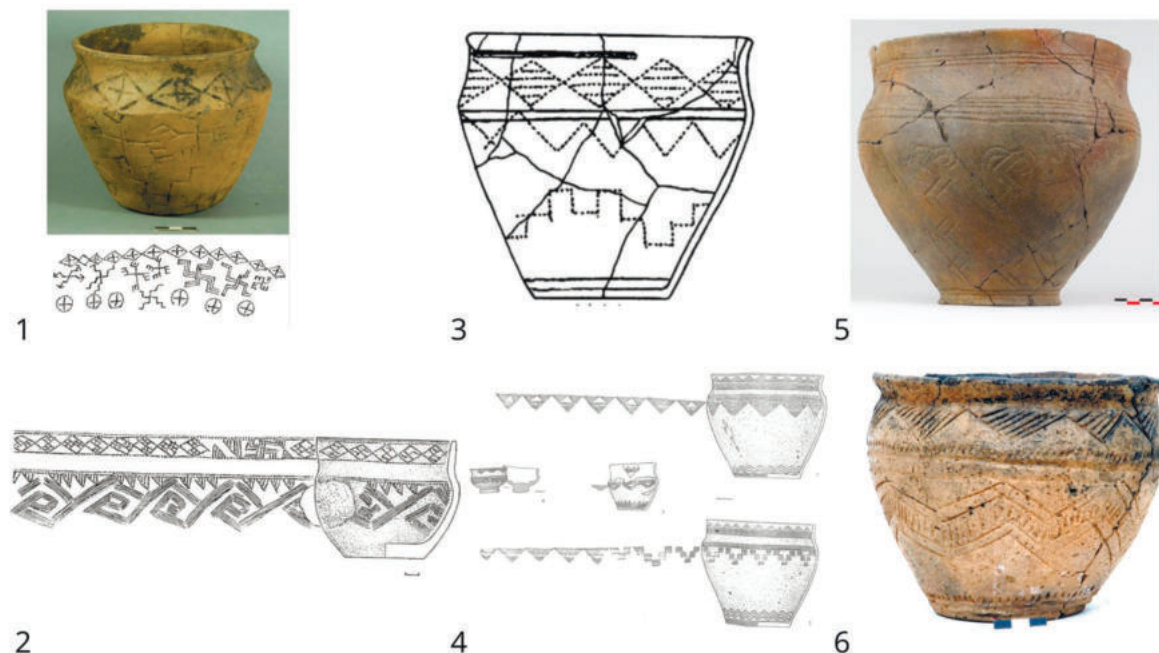

Рис 1. Сосуды с сюжетами: 1, 3, 5, 6 – могильник Бестамак. 2, 4 – погребения 31 могильника Степное 7. Исполнитель: Алина Намазбаева

чертанию с ромбами, у которых расчерчены верхние нижние поля, и наоборот-правосторонние свастики изобразительно совпадают с ромбами с расчерченными левыми/правыми полями. Свастики с разными загибами концов креста влево или вправо могут символизировать половины солярного цикла и, в результате две половины года. Основанием для подобной интерпретации выступает сезонное смещение точек восхода Солнца: от летнего солнцестояния к зимнему — с северного сектора к южному (слева направо), и в обратном направлении — от зимнего солнцестояния к летнему, с южного сектора к северному (справа налево) [Куприянова; Зданович: 2011: 72]. Данная орнаментация показывает календарную систему проводя разграничения между двумя половинами года или демонстрируя движение в жизни или мироздании. На основе анализа можно предположить, что рассмотренные композиции имеют общие смысловые черты в особенности календарная система или теория о выделении жизненного цикла, а может и стороны света? И. Лехлер полагал, что свастика символ «круговорота солнца, возрождения жизни, бесконечности. Свастика когда-то символизировала четыре стороны света, что зафиксировано в средневековых мусульманских

рукописях, а также сохранилось до нашего времени у американских индейцев [Голан 1993: 120–122].

Сюжет 2 – «превращение элемента» (рис 1. 3–4). В погребении 111 могильника Бестамак был найден сосуд в положении на боку с широким слегка отогнутым венчиком. [Логвин, Шевнина 2025: 191–192]. Под краем венчика идёт полоса из ромбов, выполненных зубчатым штампом. Внутри ромбов-горизонтальные линии, создающие эффект «заштрихованного» заполнения. Нижняя часть тулова состоит из ступенчатых мотивов. Каждый мотив имеет чётко выраженную угловатую, ломаную форму, что создаёт впечатление разнородности и «разорванности» орнамента по сравнению с упорядоченными поясами верхней части. Словно первоначальный узор плавно переходит на другой уровень сосуда. Подобный декор зафиксирован в погребениях 16, 42, 51 могильника Бестамак, а также на сосуде из погребения 47 могильника Исиной. В верхней части тулова меандровидный элемент загибаясь, меняется в треугольник, затем будто произрастают подобные и более сложные меандровидные элементы. Похожая идея развития отражена в сюжете на сосуде из погребения 10 могильника Исиной. Началом ей служит простой треугольник, далее

из его вершины появляются сначала простые, затем более сложные меандридные элементы, разрастающимися впоследствии мелкими фрагментами в виде маленьких треугольников. Легко увидеть, что все рассмотренные композиции объединяет идея преобразования — постепенного развития одного элемента в другой через усложнение формы. При анализе орнамента создается впечатление его динамического развития. Иного языка для описания происходящих с ними изменений подобрать практически невозможно. Подобные сюжеты не могут быть результатом случайного сочетания элементов - их создание носит осознанный, продуманный характер. Невозможно с точностью определить, какое именно явление они символизируют, однако воплощённая в них идея развития, роста и усложнения явно перекликается с процессами, происходящими в живой природе. Таким образом, такие композиции в той или иной мере выражают особое мировоззренческое отношение к созидательным силам природы [Куприянова; Зданович 2011: 70]. Следует отметить, что данная орнаментация действительно может нести разную интерпретацию, но возможно тут показана смена природных явлений?

Сюжет 3 – «одноногий козёл у Мирового дерева» (рис. 1, 5). В погребении 140 в северном углу был найден сосуд горшковидной формы, с округло-биконическим туловом и слегка суженным дном [Логвин; Шевнина 2025: 199–215]. Венчик прямой, слабо отогнутый наружу, край ровный, без выраженного утолщения. Шейка низкая, плавно переходит в тулово. Орнамент расположен в верхней и средней части тулова. Узор выполнен зубчатым штампом и представлен горизонтальными поясами параллельных линий под венчиком и в верхней части тулова. Основным орнаментом зигзагообразные линии увенчанные «рогами». Возможная интерпретация: рога козла? Божественный персонаж или миф? По мнению И.В. Ковтуна, это схематичное изобразительное воплощение одного из индоиранских, а равно древнеиранских мифологических персонажей, запечатлённое на аркаимо-синташтинской керамике из Синташтинского могильника и могильника Бестамак. Стилизованные вариации этих изображений фигурируют на сосудах из могильников Кривое Озеро, Кулевици III и Танаберген II. Ключевые признаки главного персонажа переданы либо как винтообразные «рога», включённые в орнаментальную схему либо как знаковые символы, запечатлевшие стилизованную одноноготь подражываемого образа. Особенно показательно сти-

лизованное, но недвусмысленное изображение «одноногого козла» на сосуде из могильника Бестамак [Ковтун 2016: 135]. Не исключено, что таким образом передавалось небо, поддерживаемое божественными персонажами. Так, в Ригведе поддерживающему небо одноному козлу Адже Экападу уподобляется сам Варуна, считавшийся «создателем изначально мира» [Кейпер 1986: 159]. Однако, есть и другая интерпретация А.В. Логвин и И.В. Шевнина считают, что на сосуде изображена змея с «рогами» [Логвин; Шевнина 2025: 209–215]. Образ змея занимает одно из центральных мест и прежде всего связан с представлениями о хаосе, засухе, подземных силах и противостоянию космического порядка. Уже в индоиранский период складывается сюжет о божестве громовержце, поражающем змееподобного противника: в ведийской традиции это битва Индра с змеем Вритра, который удерживает воды и препятствует их течению; после его убийства освобождаются реки и восстанавливается космический порядок [Ригведа 1.32]. Можно предположить, что на сосуде отображены змеи, которые могут быть связаны с медицинской символикой, так как змея является универсальным медицинским символом с древнейших времен [Марчукова 2003: 255–260]. Культ змеи существовал еще в индоевропейских обществах эпохи бронзы [Куприянова 2011: 146–147]. В текстовых и изобразительных источниках змея как символ врачевания, ассоциирующийся с богами-врачевателями, фиксируется в Ассирии, Вавилоне, Египте, Греции др. [Куприянова 2011: 146–147; Марчукова 2003: 255–260;].

Сюжет 4 – змее-/драконоборческий (рис. 1, 6). В погребении 46, найден сосуд, горшковидной формы, в декор, которого отмечена заштрихованная зигзагообразная лента [Логвин; Шевнина 2025: 162]. Подобный узор был также отмечен на сосудах из погребений 9, 10, 170 Б. Такие элементы в орнаментации напоминают змею. По мнению И.В. Ковтуна подобные сюжеты змее-/драконоборческие подвиги праобразов Триты Апты, Индры или функционально схожего с ними персонажа мог символизировать андроновский «серпентоморфный» мотив из противопоставленных цепочек треугольников, напоминающих «орнаментальный» окрас гадюки как фигурального образа Змея, «обвивающего» среднюю зону горшка. Следует полагать, что на первый взгляд простой геометрический орнамент и вправду может демонстрировать змею, ведь её изображение часто «зашифровано» [Ковтун 2016: 126–128].

4 Заключение. В целом, в ходе исследования, зафиксированы общие черты семантической интерпретации, между сосудами могильника Бестамак и Южного Урала.

Результаты анализа свидетельствуют о богатстве и структурном разнообразии орнаментального декора в синташтинской культуре. В ранних и последующих культурно-исторических периодах подобные сложные орнаментальные композиции не так ярко выражены. Видимо, это отличительная особенность синташтинско-петровского периода. Орнаментальное разнообразие керамики, богатство форм сосудов и композиционная упорядоченность декора позволяют говорить о сформировавшемся художественном вкусе синташтинского населения. Их повседневная жизнь, помимо производственных и хозяйственных обязанностей, включала стремление к созданию эстетически выразительных предметов, в которых находили отражение символические представления и мировосприятие общества. Таким образом, сосуды могильника Бестамак – это не только ёмкости для пищи, но и предметы, имеющие более глубокое значение [Логвин, Шевнина 2025: 62-281]. Их форма и орнамент отражают представления человека о мире и его месте в нём.

Благодарности. Выражаю искреннюю благодарность Ирине Викторовне Шевниной и Андрею Викторовичу Логвину за поддержку в написании работы и помощь в поиске информации.

ЛИТЕРАТУРА

Антонова Е. В. О некоторых сторонах семантики сосудов древних земледельцев Передней и Средней Азии в свете этнографических параллелей / Отв. ред: Б.А. Литвинский. Душанбе: Дониш, 1986. 267 с.

Байбурин А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей. В сборнике Этнографическое изучение знаковых средств культуры. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. С. 63–107.

Голан А. Миф и символ. Москва: Русслит, 1993. 375 с.

Кейпер Ф.Б. Труды по ведийской мифологии. Пер. с англ. А.М. Дубянского, В.С. Семенцова, Т.Я. Елизаренковой. Отв. ред. Т.Я. Елизаренкова. М.: Наука, 1986. 196 с.

Ковтун И.В. Андроновский орнамент (морфология и мифология). / Ред: С.Г. Бочаров, А.Г. Ситдилов. Казань: Издательский дом Казанская недвижимость, 2016. 547 с.

Куприянова Е.В., Зданович Д.Г. Эпоха геометров: пространство и время как факторы организации орнаментальных композиций бронзового века Южного Урала / Вопросы археологии Урала. Екатеринбург; Сургут; Изд-во Магеллан, 2011. Вып. 26. С. 64–79.

Ригведа. Мандалы I–X / Изд. подг. Т.Я. Елизаренкова. М.: Наука, 1989–1999 (в 3-х т.)

Логвин А.В., Шевнина И.В. Некрополь Бестамак / Материалы и исследования по археологии Казахстана. Том XXVII. / Отв. редактор А. Онгар. Алматы: Институт археологии имени А.Х. Маргулана, 2025. 472 с.

Махабхарата. Маусала-парва. Махапрастханика-парва. Сварга арохана-парва. Перевод с санскрита А.А. Игнатьева. Изд-во Ганга, 2018. 142 с.

Скорая Г. В. «Знаки» эпохи бронзы (по материалам синташтинских памятников Тургая) // LVII УПАСК (Чебоксары, 29 января – 31 января 2025 г.): материалы Всерос. науч. конф. с междунар. участие / сост. и отв. ред. Н. С. Мясников. Чебоксары: ЧГИГН, 2025. 328 с.

Марчукова С.В. Медицина в зеркале истории. М.: Европейский Дом, 2003. 272 с.

Н.Б. НҰРҒАЛИ
А.Т. НЕСІПБАЙ

Нұрғали Несіпбай Бекболатұлы,

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан;
nurgali_nessipbay2@live.kaznu.kz

Несіпбай Асқар Темірғалиұлы

Қазақстан Республикасы Президенттік орталығы,
Астана қ., Қазақстан;
askar.nesipbay@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ОТЫРАР ТҰРҒЫН ҮЙЛЕРІНДЕГІ СУФАЛАР: ТИПОЛОГИЯСЫ МЕН ХРОНОЛОГИЯСЫ

Аннотация. Мақалада Отырар оазисіндегі тұрғын үй интерьерінің маңызды элементтерінің бірі – суфалардың типологиялық ерекшеліктері мен хронологиялық дамуы археологиялық материалдар негізінде қарастырылады. Зерттеудің негізгі нысаны Отырар қаласындағы X–XVIII ғасырлар аралығындағы тұрғын үйлер болса, ерте ортағасырлық кезеңдегі суфалардың бастапқы үлгілерін анықтау үшін Құйрықтөбе мен Күйік-Мардан қалаларының деректері салыстырмалы түрде пайдаланылды. Зерттеу барысында суфалардың біржақты, екіжақты, Г-тәрізді, П-тәрізді және бөлменің негізгі бөлігін қамтитын кең үлгілері айқындалды. Ерте кезеңдерде суфалар көбіне қабырға бойымен орналасқан қарапайым көтеріңкі алаң түрінде көрінсе, кейінгі кезеңдерде олардың пішіні мен функциясы күрделене түскені анықталды. Отырардың X–XIII ғасырлардағы тұрғын үйлерінде суфалар тандыр, ошақ, алтарь және сандал тәрізді құрылғылармен байланысты интерьерлік элемент ретінде көрінеді. XIII–XV ғасырларда суфа тұрғын бөлменің негізгі бөлігін қамтитын кеңістікке айналып, қысқа түтін арналары бар жылыту жүйесімен ұштасады. XVI–XVIII ғасырларда суфа көпфункционалы құрылым ретінде тұрғын үйдің басым бөлігін алып жатқан. Зерттеу нәтижелері суфалардың тек тұрмыстық емес, жылу беру, кеңістікті ұйымдастыру және шаруашылық қызметтер атқарғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: Отырар, суфа, тұрғын үй архитектурасы, интерьер, тандыр, ошақ, типология, хронология

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде, ЖТН BR24992939 жобасы аясында даярланды.

SUFAS IN THE RESIDENTIAL HOUSES OF MEDIEVAL OTRAR: TYPOLOGY AND CHRONOLOGY

Abstract. The article examines the typological features and chronological development of sufas, one of the key elements of the residential interior in the Otrar oasis, based on archaeological evidence. The main focus of the study is on residential buildings of Otrar dated to the 10th–18th centuries. Comparative materials from the sites of Kuiryktobe and Kuyik-Mardan are used to identify the earliest forms of sufas. The research distinguishes several types of sufas, including single-sided, double-sided, L-shaped, U-shaped, and large platforms occupying most of the room space. In the early period, sufas mainly appeared as simple raised platforms located along the walls. In later periods, however, both their form and functions became more complex. In the residential buildings of Otrar in the 10th–13th centuries, sufas functioned as interior elements associated with tandyr, hearths, altars, and sandal-type heating devices. In the 13th–15th centuries, the sufa gradually expanded to occupy most of the living space and became integrated with heating systems equipped with short smoke channels. By the 16th–18th centuries, the sufa had evolved into a multifunctional structure occupying the major part of the room. The results show that sufas served not only domestic purposes but also played an important role in heating systems, spatial organization of interiors, and household activities.

Keywords: Otrar, sufa, residential architecture, interior, tandyr, hearth, typology, chronology

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRN BR24992939.

СУФЫ В ЖИЛЫХ ДОМАХ СРЕДНЕВЕКОВОГО ОТРАРА: ТИПОЛОГИЯ И ХРОНОЛОГИЯ

Аннотация. В статье на основе археологических материалов рассматриваются типологические особенности и хронологическое развитие суф одного из важных элементов интерьера жилых домов Отрарского оазиса. Основным объектом исследования являются жилые постройки города Отрар X–XVIII вв., тогда как для выявления ранних форм суф привлекаются сравнительные данные городищ Куйрыктобе и Куйик-Мардан. В ходе исследования выделены односторонние, двусторонние, Г-образные, П-образные и занимающие основную часть помещения широкие формы суф. В ранний период суфы представляли собой простые приподнятые площадки, расположенные вдоль стен, однако в более поздние эпохи их форма и функции усложняются. В жилищах Отрара X–XIII вв. суфы выступают интерьерным элементом, связанным с тандырами, очагами, алтарями и сандалами. В XIII–XV вв. суфа постепенно занимает большую часть жилого помещения и становится связанной с системой отопления с короткими дымовыми каналами. В XVI–XVIII вв. суфа превращается в многофункциональную конструкцию, занимающую основную часть пространства комнаты. Результаты исследования показывают, что суфы выполняли не только бытовые функции, но и играли важную роль в системе отопления, организации внутреннего пространства и хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: Отрар, суфа, жилая архитектура, интерьер, тандыр, очаг, типология, хронология

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта BR24992939.

1 Кіріспе. Отырар оазисі Қазақстанның ортағасырлық қалалық мәдениеті жақсы зерттелген аймақтарының бірі. Бұл өңірдегі археологиялық ескерткіштерден анықталған тұрғын үй кешендері қалалық өмір салтының, құрылыс дәстүрінің және тұрмыстық кеңістікті ұйымдастыру тәжірибесінің эволюциясын айқын көрсетеді. Сол интерьерлік элементтердің ішінде суфа ерекше орын алады. Суфа тұрғын үйдің ішкі құрылымын айқындайтын, күнделікті тұрмыс, жылу жүйесі, шаруашылық және кей жағдайда ғұрыптық әрекеттермен тығыз байланысты архитектуралық нысан саналады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі суфалардың көбіне жеке интерьерлік бөлшек ретінде ғана қарастырылып, олардың типологиялық дамуы мен хронологиялық өзгерістері арнайы нысан ретінде толық талданбағанымен байланысты. Отырар материалдары суфалардың ерте ортағасырдан кейінгі ортағасыр кезеңіне дейінгі өзгерісін бақылауға мүмкіндік береді. Әсіресе Отырардың X–XVIII ғасырлар аралығындағы тұрғын үй ішкі кеңістігінің даму заңдылықтарын анықтауға негіз болса, Құйрықтөбе мен Күйік-Мардан материалдары Отырар аймағындағы суфалардың ертерек формаларын салыстырмалы түрде қарастыруға жағдай жасайды.

Мақаланың мақсаты – Отырар қаласының тұрғын үйлеріндегі суфалардың типологиялық ерекшеліктері мен хронологиялық аспектілерін археологиялық деректер негізінде талдау. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: Отырардағы суфалардың негізгі типтерін анықтау; олардың құрылыс ерекшеліктерін, өлшемдерін және интерьердегі орнын сипаттау; суфалардың функцияларын талдау; X–XII, XIII–XV және XVI–XVIII ғасырлардағы өзгерістерді салыстыру; сондай-ақ Құйрықтөбе мен Күйік-Мардан материалдары негізінде ерте кезеңдегі суфалардың формаларын айқындау.

Отырар оазисінің ортағасырлық археологиялық ескерткіштері мен қалалық мәдениеті Қазақстан археологиясында кеңінен зерттелген. Отырар қаласының стратиграфиясы, құрылыс кезеңдері және тұрғын үй архитектурасы алғаш рет жүйелі түрде К.А. Акишев, К.М. Байпаков және Л.Б. Ерзакович жүргізген зерттеулерде қарастырылды [Акишев и др. 1972; 1981; 1987]. Бұл еңбектерде Отырар қаласының стратиграфиясы, тұрғын үй құрылысы және интерьер элементтері туралы негізгі деректер ғылыми айналымға енгізілді. Кейінгі зерттеулерде Отырар оазисіндегі қалалардың археологиялық материалдары кеңейтіліп, тұрғын үй

архитектурасы мен интерьер элементтері нақтырақ сипатталды. Ерте ортағасырлық кезеңдегі тұрғын үйлер мен олардың құрылымдық ерекшеліктері Құйрықтөбе, Күйік-Мардан және т.б. қалалардың материалдары негізінде қарастырылған [Байпақов 2005; Байпақов және т.б. 2006]. Бұл зерттеулер суфалардың қабырға бойымен орналасқан қарапайым үлгілерінен бастап «Г» және «П» тәрізді пішіндеріне дейінгі ерте формаларын анықтауға мүмкіндік береді. Отырар және жалпы Оңтүстік Қазақстан қалаларының тарихи-археологиялық дамуы кейінгі кезеңде урбанизация мәселелері тұрғысынан да зерттелді. К.М. Байпақовтың еңбектерінде Отырар оазисіндегі қалалардың қалыптасуы, олардың хронологиясы мен тұрғын үй құрылысының ерекшеліктері кеңінен талданған [Байпақов 1986; 2012; 2013; 2014; 2016]. Сонымен қатар Отырартөбесіндегі Х–ХІІІ ғасырларға жататын тұрғын үйлердің жоспарлануы мен интерьер элементтері арнайы зерттеулерде қарастырылған [Байпақов и др. 2013]. Аталған зерттеулерде Отырардағы тұрғын үй құрылысы мен оның интерьер элементтері жан-жақты сипатталғанымен, суфалар көбіне тұрғын үй архитектурасының құрамдас бөлігі ретінде ғана қарастырылады. Сондықтан суфалардың типологиялық ерекшеліктері, құрылымдық сипаттамалары және хронологиялық өзгерістерін арнайы қарастыру Отырар тұрғын үй архитектурасының дамуын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

2 Материал және зерттеу әдістері. Зерттеудің деректік негізін Отырар, Құйрықтөбе және Күйік-Мардан қалаларында жүргізілген археологиялық қазба материалдары құрайды. Негізгі назар Отырар қаласының әртүрлі хронологиялық кезеңдеріне жататын тұрғын үй кешендеріне аударылды. Ерте ортағасырлық кезеңдегі суфалардың бастапқы формаларын айқындау үшін Құйрықтөбе мен Күйік-Мардан қалаларының материалдары қарастырылды. Бұл екі ескерткіш Отырар оазисіндегі тұрғын үй интерьерінің ерте кезеңдегі сипатын анықтауға және кейінгі дәуірлердегі өзгерістерді салыстырмалы тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді. Мақалада пайдаланылған материалдар негізінен Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы жүргізген қазбалардың жарияланған нәтижелеріне сүйенеді. Атап айтқанда, К.М. Байпақовтың урбанизация мәселелеріне арналған көптомдық еңбектері [Байпақов 2012; 2013; 2014; 2016], Отырар қаласына арналған еңбектер [Акишев и др. 1972; 1981; 1987], Құйрықтөбе [Байпақов 2005] және Күйік-Мардан [Байпақов және т.б. 2006] бойынша арнайы жария-

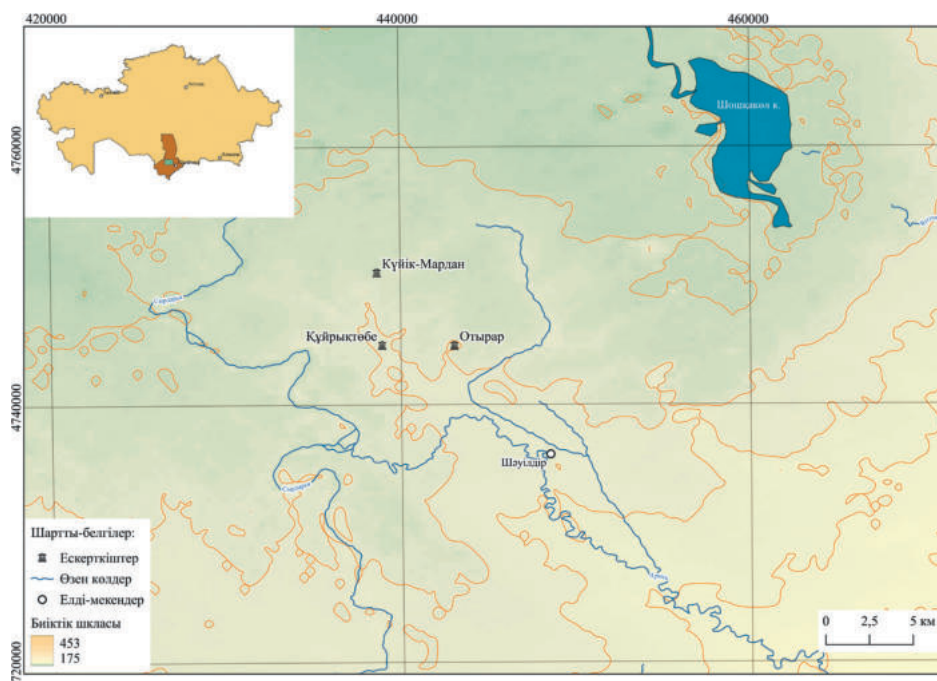
яланымдар, сондай-ақ тұрғын үй архитектурасына арналған зерттеулер қарастырылды.

Зерттеуде салыстырмалы-типологиялық, хронологиялық және құрылымдық-функционалдық әдістер қолданылды. Салыстырмалы-типологиялық әдіс суфалардың пішіндік түрлерін, атап айтқанда біржақты, екіжақты, Г-тәрізді, П-тәрізді және бөлменің негізгі бөлігін қамтитын кең суфаларды ажыратуға мүмкіндік берді. Хронологиялық әдіс арқылы суфалардың әртүрлі кезеңдердегі өзгерісі, олардың ерте және кейінгі формалары салыстырылды. Құрылымдық-функционалдық тәсіл суфаның тек жатын орны емес, тұрғын үйдің жылу, тұрмыс және шаруашылық жүйесіндегі орнына назар аударуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар жарияланған жоспарлар, қазба сызбалары мен бөлме сипаттамалары негізінде суфалардың тұрғын үй кеңістігін ұйымдастырудағы қызметі қарастырылды.

2 Зерттеу нәтижесі. Бұл бөлімде ерте ортағасырлық кезеңге жататын Күйік-Мардан мен Құйрықтөбе қалаларынан анықталған суфалардың негізгі түрлері қарастырылады. Сонымен қатар зерттеудің басты бөлігін Х–ХVІІІ ғасырлар аралығындағы Отырар қаласындағы археологиялық материалдар құрайды (1-сур.). Қазба жұмыстары нәтижесінде анықталған тұрғын үйлердің жоспарлары мен интерьер элементтері суфалардың типологиялық формаларын, құрылыс ерекшеліктерін және олардың хронологиялық өзгерістерін айқындауға мүмкіндік береді (2-сур.).

Суфалардың типологиялық және хронологиялық ерекшеліктері

Күйік-Мардан қаласы Отырардан солтүстік-батысқа қарай шамамен 10 км жерде орналасқан. Археологиялық зерттеулер қала өмірінің негізгі кезеңі VII–IX ғасырларға сәйкес келетінін көрсетеді [Байпақов және т.б. 2006: 4–5]. Қалада жүргізілген қазбалар бірнеше құрылыс горизонттарын анықтауға мүмкіндік берген. Екінші құрылыс горизонтына (VII–VIII ғғ.) жататын тұрғын үйлерден суфалардың бірнеше түрі анықталған. Бір тұрғын үйдің бөлмесінде суфа шығыс қабырға бойымен шикі кірпіштен өріліп жасалған. Осы бөлмеде еденге орнатылған тікбұрышты ошақ орны тіркелген. Сонымен қатар бөлменің бір бөлігінде шамамен 1 м тереңдікке созылған трапеция тәрізді қойма анықталған [Байпақов және т.б. 2006: 5]. Екінші тұрғын үйде суфа бөлменің екі қабырғасы бойымен орналасып, Г-тәрізді пішінде салынған. Суфа қабырғаға жақын орналасып, бөлменің ішкі кеңістігін тұрмыстық аймақтарға бөлген. Үй құрамында дәліз

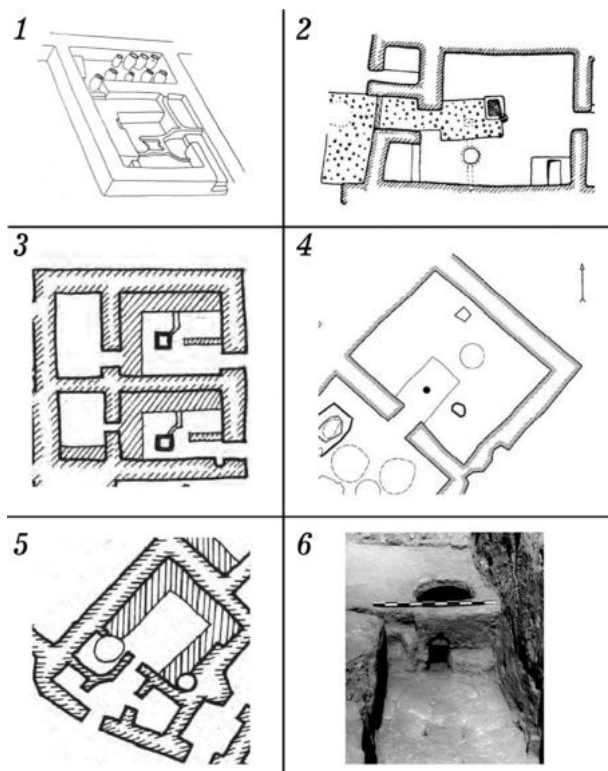
1-сур. Отырар оазисіндегі суфалар көп табылған ескерткіштер. Орындаған: Несіпбай Нұрғали

және шаруашылық мақсаттағы қамбалар да болған [Байпақов және т.б. 2006: 5]. Үшінші құрылыс горизонтына жататын тұрғын кешендерде суфалардың одан да күрделі түрлері байқалады. Мысалы, көлемі $5,7 \times 10,4$ м болатын ірі бөлмеде суфалар батыс және солтүстік қабырғалары бойымен орналасқан. Олардың ені тиісінше 1,3 м және 1,2 м шамасында болған. Бұл суфалардың әртүрлі деңгейде жасалғаны байқалады, яғни олар сатыланып немесе бөлме ішіндегі функционалдық аймақтарды бөлу мақсатында қолданылған [Байпақов және т.б. 2006: 6]. Күйік-Мардандағы тұрғын үйлер шикі кірпіштен тұрғызылып, олардың ішкі кеңістігі суфа, ошақ және қойма сияқты элементтер арқылы ұйымдастырылған. Суфалар көбіне қабырға бойымен орналасып, тік немесе Г-тәрізді пішінде жасалған. Олардың ені көбіне 1,2–1,3 м аралығында болған [Байпақов және т.б. 2006: 6].

Құйрықтөбе немесе ортағасырлық Кедер қаласы Фараб өңіріндегі ірі орталықтардың бірі болған. Қаланың құрылымы цитадель, шахристан және рабад бөліктерінен тұрған. Археологиялық қазбалар тұрғын үйлердің бірнеше құрылыс кезеңін анықтады, олардың ертесі VII ғасырдың екінші жартысы – IX ғасырдың бірінші жартысына жатады [Байпақов 2005: 8]. Осы кезеңдегі тұрғын үйлер көбіне бір немесе екі

бөлмелі болып келген. Бір бөлмелі үйлердің бірінде бөлменің үш қабырғасы бойымен орналасқан П-тәрізді суфалар анықталған. Суфалардың биіктігі шамамен 0,4 м, ал ені 0,7–1 м аралығында болған. Батыс қабырғадағы суфаның ортасында $2,4 \times 1,35$ м көлеміндегі көтеріңкі алаң орналасып, оның ортасынан ошақтың қалдықтары табылған [Байпақов 2005: 8–9]. X–XIII ғасырлардың басына қарай тұрғын үйлердің құрылымы күрделене түсіп, орамдардың аумағы кеңейген. Осы кезеңде суфалар П және Г-тәрізді пішінде салынып, кейбір бөлмелерде олардың көлемі ұлғайып, бөлме кеңістігінің төрттен бірін немесе жартысына дейін алып жатқан. Үйлерді жылыту үшін ошақтар, каминдер және тұғырға орнатылған тандырлар қолданылған [Байпақов 2005: 9].

Отырар қаласы (Отырартөбе) Түркістан облысында, Отырар ауданы, Темір станциясынан шамамен 11,5 км батысқа қарай орналасқан. Қалашық солтүстік-батыс жағынан Талапты ауылымен шектеседі. Археологиялық ескерткіш жоспарда бесбұрышты пішінді төбе түрінде сақталған және бұрыштары дүниенің төрт тарапына бағытталған. Қалашықтың қабырғаларының ұзындығы әртүрлі: оңтүстік қабырғасы шамамен 380 м, батыс жағы 400 м, шығыс қабырғасы 350 м, солтүстік-шығыс жағы 380 м,

2-сур. Отырар оазисіндегі суфалар: 1 – Г-тәрізді суфа, Күйік-Мардан, VII-IX ғғ. [Байпаков 2012: 279, рис. 125]; 3 – Г-тәрізді суфалар, Құйрықтөбе, IX-X ғғ. [Байпаков 2013: 126, рис. 55]; 5 – П-тәрізді суфа, Отырар, X-XIII ғ. басы [Байпаков 2013: 155, рис. 9]; 2–4 – Бөлмені толық дерлік қамтыған суфалар, Отырар, XVI-XVIII ғғ. [Байпаков 2014: 308, рис. 122; 195, рис. 73]; 6 – Суфада орналасқан тандыр, Отырар, XVI-XVIII ғғ. [Байпаков 2014: 298, рис. 124].
Орындаған: Несәлбай Нұрғали

ал оңтүстік-батыс бөлігі 145 м шамасында. Төбенің ең биік жері шамамен 18 м болса, орташа биіктігі 10–15 м аралығында. Қалашық айналасы қорған қабырғаларымен және ормен қоршалған. Қорған қабырғалары мұнаралармен күшейтілген, ал қалаға үш негізгі қақпа арқылы кірген [Байпаков 2013: 105]. Зерттеулер бойынша жоғарғы қабаттарға жататын I–V құрылыс горизонттары IX–XVIII ғасырлармен мерзімделеді. Олардың ішінде V құрылыс горизонты ерекше зерттелген және ол X–XIII ғасырдың басына жатады [Байпаков 2013: 106].

1986–1991 жылдары моңғол шапқыншылығына дейінгі кезеңдегі қаланың жоспарлануы шахристанның

оңтүстік-батыс бөлігіндегі, III қазбаның солтүстік-батыс секторындағы шағын аумақта зерттелген. Алғашында қазбаның ауданы 500 ш.м болып, тереңдете қазу барысында қазба аумағы кішірейіп, 300 ш.м құраған. III қазба аумағында алты құрылыс горизонты анықталған. V құрылыс горизонты деңгейіндегі құрылыс қалдықтары III қазбаның тек солтүстік бөлігінде, ауданы 300 шаршы метрден сәл асатын жерде ғана ашылған. Мұнда тығыз салынған құрылыс кешені болған, оның оңтүстік бөлігін ендік бағыттағы көше бөліп тұрған. Ал алтыншы горизонт шағын ғана телімнен (14 және 19-бөлмелер) ашылған [Байпаков 2013: 108]. Бөлмелердің ішінде суфа негізгі элемент саналады. Олар қабырғалар бойымен орналастырылған көтеріңкі алаңдар түрінде жасалып, көбіне П-тәрізді, Г-тәрізді немесе бөлменің барлық қабырғасын бойлай орналасқан пішінде кездеседі. Суфалардың биіктігі шамамен 0,5–0,6 м, ал ені 0,6–1,3 м аралығында болған. Кейбір бөлмелерде суфалар үш немесе төрт қабырға бойымен жүргізілген [Байпаков 2013: 108–111].

2007–2012 жылдары жүргізілген қазба жұмыстары барысында бірнеше тұрғын үй кешендері анықталып, олардан бөлмелер, дәліздер, қоймалар, шаруашылық және санитарлық-гигиеналық орындар ашылды. Үйлердің құрылысында негізінен көлемі 40×20×8–9 см, 40×22×10 см, 37×22×8 см, 28×20×5 см шикі кірпіштер пайдаланылған, қабырғалары балшық, сабан, кейде әк қосылған сылақпен қапталған. Тұрғын үй интерьерінің негізгі элементі ретінде суфалар кеңінен қолданылған. №1–6 тұрғын үйлердің бөлмелерінен бір жақты, Г және П тәізес, және есік орнынан басқа барлық бөлмені қамтитын 4 жақты суфалар анықталған. Суфалардың ені көбіне 0,75–1,3 м аралығында, биіктігі 0,25–0,6 м шамасында болған, олардың кейбірінің ұзындығы 4 м-ге дейін жеткен. Олардың үстіне немесе жанына тандырлар орнатылған, кей жерлерде алтарьлар мен ыдыс қоятын тұғырлар жасалған. Тандырлар кейде суфаның ішіне ендіріліп салынса, кейде суфаның шетіне орналастырылған. Олардың диаметрі 0,38–0,54 м, биіктігі 0,30–0,46 м аралығын қамтыған. Кейбір бөлмелерде суфаға жақын жерде дөңгелек немесе тікбұрышты сандал-ошақтар анықталған [Байпаков 2013: 112–120]. Археологиялық деректер суфалардың тұрмыстық, шаруашылық, жылу беру және ғұрыптық қызметтерді қатар атқарғанын көрсетеді. Отырардағы XII–XIII ғасырдың басындағы тұрғын үйлерде суфа интерьердің ең маңызды архитектуралық элементтерінің бірі болып, үй ішіндегі кеңістікті жоспарлаудың, күнделікті тұрмысты ұйымдастырудың

және жылу жүйесін орналастырудың негізгі құрамдас бөлігі қызметін атқарған.

Отырардағы XIII–XV ғасырдың бірінші жартысындағы тұрғын үйлердегі суфалар. XIII–XV ғасырдың бірінші жартысында Отырардағы тұрғын үй құрылысы біртіндеп дамып, бірнеше жоспарлық үлгі қалыптастырды. Бұл кезеңдегі үйлердің бір тобы бір, екі немесе үш бөлмеден тұрып, бөлмелері бір сызық бойымен тізбектеле орналасқан. Екінші тобы төрт бөлмелі, жоспары шаршыға жуық, бөлмелері өзара қиылысқан бағыттармен ұйымдастырылған үйлерден тұрды. Үшінші топқа бірнеше бөліктен құралған күрделі үйлер жатады; мұнда әр бөлікте міндетті түрде бір тұрғын бөлме болған. Осындай тұрғын үй үлгілері XIII–XIV ғасырларда орнығып, XIV–XV ғасырларда одан әрі жетіле түсті [Байпаков, 2016: 141]. Тұрғын үйлердің көлемі әрқелкі болған. XIII–XV ғасырлардағы шағын үйлердің жалпы аумағы көбіне 40–60 м² болса, көп бөлікті күрделі құрылыстардың ауданы 200 м²-ге дейін жеткен. Жеке тұрғын бөлмелердің көлемі шамамен 8–9 м²-ден 15 м²-ге дейін өзгеріп отырған. Бұл Отырардағы баспаналардың тек көлемі жағынан ғана емес, ішкі құрылымы жағынан да сараланғанын көрсетеді [Байпаков, 2014: 143].

Бұл кезеңде суфа тұрғын үй интерьерінің басты элементтерінің бірі болып сақталды. Егер IX–XII ғасырларда суфа көбіне екі немесе үш қабырға бойымен созылып, ені шамамен 1–1,2 м болған болса, XIII–XIV ғасырларда оның сипаты өзгере бастайды. Енді суфа бөлменің көп бөлігін алып, тек тандыр алдындағы шағын алаң ғана ашық қалдырылған. Соның нәтижесінде суфа жай ғана қабырға жанындағы сәкі емес, үй ішіндегі негізгі тіршілік өтетін тұғырлы кеңістікке айналды. XV ғасырға қарай бұл үрдіс толық қалыптасып, суфа тұрғын бөлменің ішкі құрылымын айқындайтын басты элемент ретінде көрінеді [Байпаков, 2014: 144].

Суфамен тікелей байланыста болған негізгі жылу көзі тандыр. XIII–XIV ғасырлардағы үйлерде тандыр, әдетте, бөлменің кіреберіске қарама-қарсы, түкпірлеу бұрышында орналасты. Кейінірек, XIV ғасырдың бірінші жартысынан бастап, тандыр мен ташнауы бар алаңның орны өзгеріп, олар біртіндеп кіреберіске жақын тұсқа ойысады. Соның салдарынан ташнауы алаң еден қызметін атқарып, қалған бөліктің барлығы суфаға айналған. Бұл тұрғын бөлме құрылымындағы маңызды өзгерістердің бірі [Байпаков, 2014: 144]. Тандырлар бұл кезеңде қарапайым пеш қана емес, түтін шығару жолы бар күрделі жылыту құрылысы ретінде көрінеді. Тандырдан шыққан түтін суфаның

ішіне жүргізілген арна арқылы жақын қабырғаға не бұрышқа жеткізіліп, одан әрі қабырға ішіндегі тік мұржа арқылы сыртқа шығарылған. Зерттеушілер мұндай жүйені классикалық ұзын каннан ажыратады. Оңтүстік Қазақстанға тән бұл үлгіде түтін жолы әдейі қысқа жасалып, көбіне 1–2 м-ден аспайды. Оның негізгі міндеті түтінді сыртқа шығару; ал дәстүрлі шығыс канындағыдай бүкіл суфаны ұзақ уақыт бойы жылыту мұнда басты мақсат болмаған. Сондықтан Отырардағы бұл жүйе жергілікті тұрғын үй мәдениетінің өзіндік ерекшелігі ретінде қарастырылады [Байпаков, 2014: 145].

XIII–XV ғасырлардағы үйлерде суфаның жанында немесе үстінде қосымша сандал-ошақтар да кездеседі. Ертеректегі кезеңде бөлменің ортасында орналасқан ашық ошақ-сандак кейінгі дәуірде тандыр маңындағы арнайы тұғырға көшірілген. Бұған қоса, үйлерде қабырғадағы ұсақ қуыстар, астық пен азық сақтайтын қамбалар, кейде бұрышқа таяу орналасқан тар жертөле тәрізді шұңқырлар болған. Өртке ұшыраған үйлерді қазу барысында суфалардың үстіне қамыс төселіп, оның бетіне киіз бен мақта көрпе жайылғаны анықталған [Байпаков, 2014: 145]. Құрылыс материалы ретінде негізінен шикі кірпіш, балшық, қамыс және ағаш пайдаланылған. Қабырғалар көбіне іргетассыз тұрғызылған, кейде топырақ тұзынан қорғау үшін қамыс қабаттары мен органикалық қоспасы бар кірпіш қолданылған. Төбе көбіне ортадағы тіреу бағанаға сүйенген бойлық арқалыққа құрылып, оның үстіне сырық, қамыс және қалың балшық қабаты төселген. Осы тұрғыдан алғанда, суфа тек интерьер бөлшегі емес, бүкіл тұрғын кеңістіктің жоспарлық, тұрмыстық және жылулық жүйесін өзіне біріктіретін негізгі құрылым болды [Байпаков, 2014: 145].

XVI–XVIII ғғ. тұрғын бөлмелерде суфа көбіне бөлме кеңістігінің негізгі бөлігін алып жатқан. Мысалы, көлемі 4,65×3,5 м болатын бөлмеде суфаның биіктігі шамамен 0,55 м болған. Суфаның шеті күйдірілген кірпішпен қаланып, олардың сынған қырлары ішке қаратып орналастырылған. Суфаның беті бірнеше қабат сылақпен тегістелген, кей жағдайда қызыл бояудың іздері байқалады [Байпаков 2014: 297]. Суфаның алдында, айванға шығатын есік маңында ғана еденнің шағын бөлігі қалдырылып, ол күйдірілген кірпішпен төселген. Бұл алаңның өлшемі шамамен 2,1×1,3 м болған. Суфаның оңтүстік-батыс бөлігінде әдетте ташнау орналасқан, ол кірпішпен жабылып, судың ағуы арнайы қалдырылған саңылаулар арқылы жүзеге асқан. Суфаның құрамында немесе оған жақын жерде тандыр пештері орналастырылған. Әдетте

бөлмеде бір немесе екі тандыр кездеседі, бірақ олардың бірі кейінгі кезеңде қосылған болуы мүмкін. Алғашқы тандыр көбіне бөлменің солтүстік бөлігінде орналасқан. Тандырдың аузы суфаның жиегіне шығарылып, кірпішпен бекітілген. Тандыр аузының диаметрі шамамен 0,45–0,6 м, ал түбіне қарай 0,7–0,8 м дейін кеңейген. Тандырдан шыққан түтін арнайы горизонталь канал арқылы суфаның ішінде жүргізіліп, бөлменің бұрышындағы қабырға ішіндегі тік шахта арқылы сыртқа шығарылған. Бұл кан типіндегі жылыту жүйесі тұрғын бөлмені жылытуда маңызды рөл атқарған. Кейбір бөлмелерде суфаның жанында қосымша ошақ алаңы немесе ошақ тумбасы болған. Мұндай ошақтар тұрмыстық немесе культтік мақсатта пайдаланылған болуы мүмкін. Сонымен қатар суфаға жақын жерде қоймалар мен астық сақтауға арналған ұралар орналасқан. Кейінгі ортағасырлық кезеңде, әсіресе XVI–XVIII ғасырларда, Отырардағы суфалардың құрылымы белгілі бір өзгерістерге ұшыраған. Бұл кезеңде суфа көбіне бөлменің бүкіл еденін дерлік қамтып, кей жағдайларда бөлме еденімен бір деңгейде жасалған. Мұндай жағдайда тек кірпішпен төселген ташнау орналасқан алаң ғана төмендетіліп орналастырылған [Байпаков 2014: 298–310]. Отырардағы суфа тек тұрмыстық элемент емес, сонымен қатар жылыту жүйесінің маңызды бөлігі болған. Тандыр мен кан жүйесінің бірігуі суфаны тұрғын үй интерьерінің негізгі құрылымдық элементіне айналдырған.

4 Талқылау. Отырар оазисіндегі археологиялық зерттеулер тұрғын үй интерьерінің негізгі элементтерінің бірі суфа болғанын көрсетеді. Күйік-Мардан, Құйрықтөбе және Отырартөбе материалдары суфалардың ұзақ уақыт бойы сақталған тұрақты архитектуралық элемент болғанын және олардың біртіндеп эволюцияға ұшырағанын дәлелдейді. Ерте кезеңдегі (VI–IX ғғ.) суфалар көбіне қабырға бойымен орналасқан көтеріңкі алаң түрінде жасалған. Олар әдетте бір немесе екі қабырға бойымен орналасып, кей жағдайда Г-тәрізді пішінде кездеседі. Күйік-Мардан қалашығында анықталған суфалардың ені шамамен 1,2–1,3 м болған, ал кейбір бөлмелерде олар әртүрлі деңгейде орналасып, бөлме кеңістігін функционалдық аймақтарға бөлген [Байпаков және т.б. 2006: 5–6]. Құйрықтөбе қаласындағы VII–IX ғасырларға жататын тұрғын үйлерде суфалар көбіне П-тәрізді пішінде салынған. Олардың биіктігі шамамен 0,4 м, ені 0,7–1 м аралығында болған. Кейбір бөлмелерде суфалар бөлменің үш қабырғасын бойлай орналасып,

орталық бөлікте ошақ немесе жылу алаңы орналасқан [Байпаков 2005: 8–9].

X–XIII ғасырларда Отырардағы суфалардың типологиясы күрделене түседі. Бұл кезеңде суфалар бір жақты, екі жақты, Г-тәрізді және П-тәрізді пішінде кездеседі. Олардың биіктігі шамамен 0,5–0,6 м, ені 0,6–1,3 м аралығында болған. Кейбір бөлмелерде суфалар үш немесе төрт қабырға бойымен жүргізілген. Суфалар көбіне шикі кірпіштен тұрғызылып, беті балшық сылақпен тегістелген [Байпаков 2013: 112–120].

XIII–XV ғасырларда тұрғын үй жоспарлануында өзгерістер байқалады. Бұл кезеңде суфа бөлменің негізгі бөлігін алып, тек тандыр орналасқан шағын алаң ғана бос қалдырылған. Суфамен байланысты жылу жүйесі де күрделене түседі: тандырлар суфаның жанына немесе ішіне орналастырылып, түтін суфаның ішінде жүргізілген қысқа канал арқылы қабырғадағы тік мұржаға шығарылған [Байпаков 2016: 141–145].

Кейінгі ортағасырлық кезеңде (XVI–XVIII ғғ.) суфалар бөлменің негізгі кеңістігін толық дерлік қамти бастайды. Бұл кезеңде суфа тек қабырға бойындағы алаң ғана емес, бөлменің негізгі еден деңгейіне жақын құрылымға айналады [Байпаков 2014: 311]. Суфалардың үстіне немесе жанына тандырлар, ошақтар және тұрмыстық құрылғылар орналастырылған. Археологиялық деректер суфалардың тұрмыстық, шаруашылық, жылу беру және кей жағдайда ғұрыптық қызметтер атқарғанын көрсетеді. Отырар қаласындағы суфалардан анықталған «кан түріндегі» жылыту жүйесіне қатысты ғылыми пікірталастар бар. К. Байпаковтың пікірінше, бұл жүйе XIII–XIV ғасырларда кең таралғанымен, сырттан енген дәстүр (Байпаков 2014: 311). Мұндай жүйе Хорезмде (Үргеніште) де кездескенімен, бірақ ол моңғолдарға дейінгі кезеңде белгілі болмаған. Сонымен қатар бұл дәстүрдің XVI–XVII ғасырлар шегінде Сырдария бойындағы халықтар арқылы Орта Азияға таралған болуы да мүмкін. Өйткені Сырдарияның орта ағысы мен Қаратаудың солтүстік беткейлеріндегі қалаларда кан жүйесі моңғол шапқыншылығынан әлдеқайда бұрын белгілі болған. Ал XVI ғасырға қарай бұл жылыту жүйесі белгілі бір эволюциялық өзгерістерге ұшыраған. Тек XVI–XVIII ғасырлардағы Отырар үйлеріндегі кан жүйесін ғана «кан» деп атауға болады деген тұжырымға келген [Байпаков 2014: 311]. Отырар қаласындағы суфалардың дамуы бірнеше негізгі үрдісті көрсетеді: суфалардың орналасу аймағы қабырға бойынан біртіндеп бүкіл бөлме

кеңістігіне дейін кеңейген; суфалардың типологиялық формалары (бір жақты, «Г» және «П» тәрізді) уақыт өте келе күрделенген; суфа тұрғын үйдің тек жатын немесе отыру орны ғана емес, жылыту жүйесінің маңызды бөлігі болған; тандыр, ошақ және түтін арналары суфамен тығыз байланыста орналасып, тұрғын

бөлмесінің негізгі функционалдық орталығын құраған (1-кесте). Отырар аймағындағы суфалар тұрғын үй архитектурасының тұрақты әрі маңызды элементі ретінде бірнеше ғасыр бойы сақталып, уақыт өте келе құрылымдық және функционалдық жағынан өзгеріп отырған.

1-кесте. Отырардағы суфалардың архитектуралық эволюциясы

Кезең	Ескерткіш	Суфа типі	Өлшемдері	Құрылысы	Негізгі функциялары
VI–VIII ғғ.	Күйік-Мардан	Біржақты, Г-тәрізді	ені 1,2–1,3 м	шикі кірпіштен, бір және екі қабырға бойымен	отыру, жатын орны
VII–IX ғғ.	Құйрықтөбе	П-тәрізді	биікт. 0,4 м; ені 0,7–1 м	шикі кірпіш, үш қабырға бойымен	тұрмыстық алаң, ошақпен байланысты
X–XIII ғғ.	Отырар	Біржақты, Г, П	биікт. 0,5–0,6 м; ені 0,6–1,3 м	кірпіштен ұаланып, сылақпен тегістелген	жатын, отыру орны, тандыр орналасатын алаң
XIII–XV ғғ.	Отырар	кең суфа	бөлменің негізгі бөлігін қамтиды	тандыр және түтін каналымен байланысты	жылу тарату, тұрмыстық орталық
XVI–XVIII ғғ.	Отырар	толық суфа	биікт. 0,4–0,55 м	күйдірілген кірпішпен қапталған	көпфункционалы: жылу, тұрмыс, шаруашылық

5 Қорытынды. Зерттеу нәтижелері Отырар оазисіндегі суфалардың тұрғын үй интерьерінің тұрақты әрі негізгі элементі болғанын көрсетті. Ерте ортағасырлық кезеңде суфалар көбіне бір немесе екі қабырға бойымен орналасқан қарапайым көтеріңкі алаң түрінде кездессе, кейінгі кезеңдерде олардың пішіні мен қызметі күрделене түскен. Құйрықтөбе материалдары П-тәрізді суфалардың ерте формаларын, Күйік-Мардан деректері қабырға бойындағы және Г-тәрізді, кейде әртүрлі деңгейде орналасқан суфаларды көрсетуімен маңызды.

Отырардың X–XIII ғасырлардағы тұрғын үйлерінде суфалар біржақты, Г-тәрізді, П-тәрізді және үш-төрт қабырға бойымен жүргізілген күрделі үлгілерде көрінеді. XIII–XV ғасырларда суфа біртіндеп бөлменің негізгі бөлігін қамтитын кеңістікке айналып, тандыр, ташнау және қысқа түтін арналары бар жылыту жүйесімен тығыз байланысады. Археологиялық деректер олардың негізінен шикі кірпіштен тұрғызылып, беті балшық немесе әктас аралас сылақпен тегістелгенін көрсетеді. Кейбір жағдайларда суфалардың шет-

тері күйдірілген кірпішпен бекітіліп, олардың үстіне төсеніштер төселген. XVI–XVIII ғасырларда бұл үрдіс толық аяқталып, суфа тұрғын бөлменің басым бөлігін алып жатқан, көпфункционалы интерьерлік құрылым ретінде сипатталады. Суфа Отырардағы тұрғын үйдің тек жатын немесе отыру орны ғана емес, тұрғын үй кеңістігін ұйымдастырушы, жылу жүйесімен байланысты және тұрмыстық-шаруашылық әрекеттерге бейімделген маңызды архитектуралық нысанына айналған. Оның эволюциясы Отырар оазисіндегі тұрғын үй мәдениетінің ішкі даму заңдылықтарын, жергілікті құрылыс дәстүрін және қалалық өмір салтының өзгерісін айқындайды. Алдағы уақытта суфаларды Оңтүстік Қазақстанның және Орталық Азияның басқа аймақтарындағы ұқсас интерьерлік құрылымдармен салыстыра зерттеу маңызды. Сонымен қатар, суфаларды тек архитектуралық элемент ретінде ғана емес, тұрмыстық және мәдени тұрғыдан да кешенді қарастыру қажет. Әсіресе суфалардың тандырлармен, ошақтармен және жылыту жүйелерімен өзара әрекетін, олардың типологиялық түрлерін және

функционалдық айырмашылықтарын нақтылау қажет. Сондай-ақ, суфалардың тұрғын үйдегі әлеуметтік және тұрмыстық рөлін анықтау үшін этнографиялық және салыстырмалы зерттеулер жүргізу перспективалы бағыттардың бірі. Қазіргі заманғы археологиялық әдістерді, кеңістіктік модельдеу және археологиялық реконструкция тәсілдерін қолдану суфалардың құрылымы мен пайдалану ерекшеліктерін тереңірек түсіндіруге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Алма-Ата, «Наука» КазССР, 1972. 213 с.

Акишев К. А., Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. Позднесредневековый Отрар. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1981. 343 с.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII-XV веках. Алма-Ата, «Наука» КазССР, 1987. 256 с.

Байпаков К. М., Воякин Д. А., Акылбек С. Ш.. Жилая застройка Отрара X–начало XIII вв. Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2013. № 3. С. 174–186.

Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XIII в.). Алма-Ата: Наука, 1986. 256 с.

Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-

Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Кн. I. Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы – раннем средневековье. Алматы: Аруна, 2012. 390 с.

Байпаков К.М., Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга II. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. 516 с.

Байпаков К.М. Урбанизация Казахского ханства во второй половине XV–XVIII в. / Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга III, часть 2. Алматы: Аруна, 2014. 534 с.

Байпаков К.М. Урбанизация Казахстана в XIII – первой половине XV в. / Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга III, часть 1. Алматы: Аруна, 2016. 594 с.

Байпаков К.М. Құйрықтөбе – ежелгі Кедер шаһары, Городище Куйрыктобе – город Кедер, The site Kuiryktobe – town Keder. Алматы, «БАҰР», 2005. 183 б.

Байпаков К.М., Воякин Д.А., Смағұлов Е.Ә. Отырар Алқабы: Күйік-Мардан, Алтынтөбе, Жалпақтөбе қала жұрты. Алматы: А.Х. Марғұлан атындағы археология институты, 2006. 88 б.

К.А. ПАМУРЗИН
Д.Н. ЕРОХИН

Памурзин Кирилл Анатольевич
Ерохин Даниил Николаевич

Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы,
г. Костанай, Казахстан;
ORCID 0009-0006-8011-3129;
pamurzin.kirill@mail.ru
ORCID 0009-0001-3358-7464;
de999025@gmail.com

МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ КОНТАКТЫ В ЭПОХУ НЕОЛИТА НА ТЕРРИТОРИИ ТУРГАЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПОСЕЛЕНИЯ СУЛУКОЛЬ 1)

Аннотация. Статья посвящена анализу археологических свидетельств контактов между неолитическими носителями маханджарской культуры степного Тургая и боборыкинско-кошкинского населения лесостепного Зауралья в V тыс. до н.э. На основе сравнительно-типологического метода исследуются материалы памятников зоны взаимодействия, на основе материалов поселения Сулуколь 1. Результаты демонстрируют, что взаимодействие носило локальный миграционный характер, реализуясь через социальные, вероятно, брачные связи. К прямым материальным маркерам взаимодействия относятся: совместное залегание маханджарской и боборыкинской керамики в едином культурном слое Сулуколь 1; наличие синкретичных сосудов (например, маханджарская форма с орнаментом отступающей палочкой); единичные случаи технологических заимствований (примесь шерсти в боборыкинском тесте); использование привозного сырья (уральский тальк для лощения маханджарского сосуда). Выводы подтверждают модель эпизодических контактов, приводивших к обмену навыками и появлению гибридных изделий при сохранении основных культурных традиций.

Ключевые слова: неолит, Тургайский прогиб, Зауралье, маханджарская культура, боборыкинская культура, полуденская культура, Сулуколь 1, культурные контакты, каменная индустрия, керамика

ТОРҒАЙ АУМАҒЫНДАҒЫ НЕОЛИТ ДӘУІРІНДЕГІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР (СҰЛУКӨЛ 1 ҚОНЫСЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аннотация. Мақала б.д.д. V мыңжылдықтағы Торғай даласының неолиттік маханджар мәдениеті мен орманды-далалық Орал сырты өңірінің боборыкин–кошкин тұрғындары арасындағы байланыстардың археологиялық айғақтарын талдауға арналған. Салыстырмалы-типологиялық әдіс негізінде өзара байланыс аймағындағы ескерткіштердің жәдігерлері Сұлукөл 1 қонысының материалдары мысалында зерттеледі. Зерттеу нәтижелері бұл өзара байланыстың әлеуметтік, сірә, некелік қатынастар арқылы жүзеге асқан жергілікті миграциялық сипатта болғанын көрсетеді. Өзара әрекеттесу тікелей материалдық маркерлеріне мыналар жатады: Сұлукөл 1-дің біртұтас мәдени қабатынан маханджар және боборыкин керамикасының бірге табылуы; синкретті ыдыстардың болуы (мысалы, шегіністі таяқшамен өрнектелген маханджарлық пішіндер); технологиялық қарыз алудың жекелеген жағдайлары (боборыкин қамырына жүн қоспасын қосу); сырттан келген шикізатты пайдалану (маханджар ыдыстарын жылтырату үшін Орал талькін қолдану). Қорытындылар негізгі мәдени дәстүрлерді сақтай отырып, дағдылармен алмасуға және гибриді бұйымдардың пайда болуына әкелген эпизодтық байланыстар моделін растайды.

Түйін сөздер: неолит, Торғай иіні, Зауралье, маханджар мәдениеті, боборыкин мәдениеті, полуден мәдениеті, Сұлукөл 1, мәдени байланыстар, тас индустриясы, керамика

INTERCULTURAL CONTACTS DURING THE NEOLITHIC PERIOD IN THE TURGAY REGION (BASED ON THE MATERIALS OF THE SULUKOL 1 SETTLEMENT)

Abstract. This article analyzes archaeological evidence of contacts between the Neolithic Mahandzhar culture of the Turgay steppe and the Boborykino-Koshkino population of the forest-steppe Trans-Urals during the 5th millennium BC. Based on a comparative typological method, the study examines materials from sites located within the interaction zone, primarily focusing on the Sulukol 1 settlement. The results demonstrate that the interaction was characterized by local migration and realized through social, likely marital, ties. Direct material markers of this interaction include: the co-occurrence of Mahandzhar and Boborykino ceramics within a single cultural layer at Sulukol 1; the presence of syncretic vessels (e.g., a Mahandzhar form decorated with “retreating stick” patterns); isolated instances of technological borrowing (wool temper in Boborykino paste); and the use of imported raw materials (Ural talc for burnishing a Mahandzhar vessel). The findings support a model of episodic contact that led to the exchange of skills and the emergence of hybrid artifacts while preserving core cultural traditions.

Keywords: Neolithic, Turgay Trough, Trans-Urals, Mahandzhar culture, Boborykino culture, Poluden culture, Sulukol 1, cultural contacts, lithic industry, ceramics

1 Введение. Проблема межкультурных контактов в неолите Евразии остается в фокусе современных исследований. Особое значение имеет зона взаимодействия степного и лесостепного населения, где фиксируется сосуществование носителей различных керамических традиций. Для территории Тургайского прогиба и сопредельного Зауралья такие контакты фиксируются между племенами маханджарской культуры и носителями боборыкинских и кошкинских традиций в V тыс. до н.э.

Вопрос о данных контактах поднимался в научной литературе и ранее. Исследователями И.В. Шевниной и А.В. Логвиным [Шевнина, Логвин 2024: 174–224], на ряде памятников Тургай (Сулуколь 1, Алкау 2, Дузбай 1–3, Маханджар и др.) выявлены смешанные комплексы, включающие керамику зауральского облика. При этом присутствие маханджарского населения в лесном Зауралье также отмечается в работах зауральских исследователей В.В. Илюшиной, Д.Н. Еньшина, В.С. Мосина и Е.С. Яковлевой. Целью данной работы является выявление и систематизация прямых археологических индикаторов контактов между маханджарским и зауральским населением с привлечением данных каменного и керамического производства.

2 Материалы и методы исследования. В работе применены общенаучные методы (анализ, синтез, индукция, дедукция) и археологические методы (сравнительно-типологический, метод аналогий), обеспечившие решение исследовательских задач.

Основным источником выступают материалы поселения Сулуколь 1 (рис.1) – ключевого памятника,

где материалы обеих культур зафиксированы в одном слое [Логвин, Шевнина 2025: 209]. В 1983 году в западной части стоянки был заложен небольшой раскоп площадью 400 м². Памятник исследовался Тургайской археологической экспедицией под руководством В.Н. Логвина. Материалы поселения были опублико-

Рис.1. (Поселение Сулуколь 1. Схема расположения. (по: Логвин, Шевнина 2025)).

ваны гораздо позже А.В. Логвиным и И.В. Шевниной [Логвин, Шевнина 2025]. В данной работе используются как ранее опубликованные материалы поселения Сулуколь 1, так и полученные в полевом сезоне 2025 года.

3 Обсуждение и результаты.

Каменная индустрия: общее и различия.

Анализ каменных индустрий выявляет общие технологические приемы, однако наиболее четкие различия, связаны с сырьевой базой. Общей чертой является развитая традиция пластинчатого расщепления. Для обеих культур характерно призматическое скалывание пластин как основной способ получения заготовки, связанное с вкладышевой техникой.

Ключевым различием выступает сырьевая база. Для маханджарской индустрии, включая Сулуколь 1, характерно использование местных яшмоидов кварц-халцедонового состава и яшмы [Логвин, Шевнина 2025: 194–195]. В то же время для памятников Зауралья основным сырьем были яшмоиды, песчаники и сланцы [Скочина 2017: 127–132]. При этом в Нижнем Приишимье (памятники озера Мергенъ) с конца VII тыс. до н.э. фиксируется переориентация на импортные южноуральские яшмы и яшмоиды [Еньшин, Скочина, Илюшина 2024: 31], что служит маркером установившихся обменных связей с зауральским миром. Следует отметить, что изделия из зауральской яшмы в единичных случаях также встречались и на маханджарских памятниках Тургая.

Важно отметить, что сырьевой обмен между регионами не был строго односторонним. Наряду с поступлением уральского сырья (южноуральской яшмы, талька) на территорию Тургая, фиксируются и редкие случаи обратного движения сырья и изделий.

Интересно, что комплекс каменных изделий Сулуколь 1, демонстрируя общую пластинчатую направленность, лишен некоторых специфических типов орудий: в нем отсутствуют характерные для маханджарских памятников симметричные трапеции, а также редкие для боборыкинских комплексов пластинчатые наконечники стрел [Логвин, Шевнина 2025]. Это может указывать на формирование в зоне контакта локального варианта индустрии.

Керамика как прямое свидетельство взаимодействия.

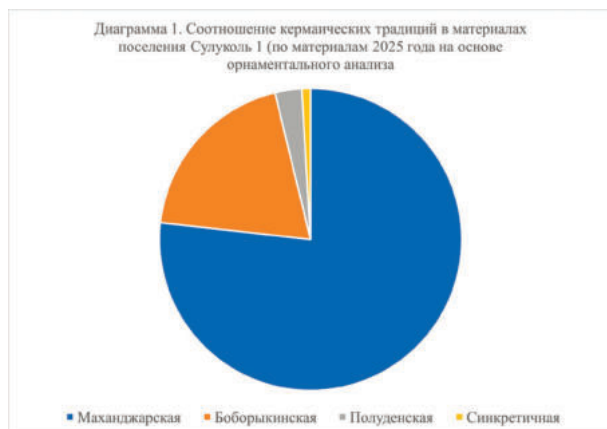
Наиболее ярко контакты двух основных традиций отражает керамический комплекс. На поселении Сулуколь 1 в едином культурном слое залегают 162 фрагмента сосудов маханджарского типа и 66 фрагментов боборыкинского типа [Логвин, Шевнина 2025: 200–

202]. Технологический анализ выявляет первоначальные различия: маханджарские гончары использовали запесоченные гидрослюдистые глины с добавлением шамота и шерсти животных, в то время как боборыкинские – илистые глины с шамотом и органическим раствором [Логвин, Шевнина 2025: 200–202].

Существенные различия между культурами эпохи неолита прослеживаются в морфологии, а особенно в орнаментации сосудов. Маханджарская керамика представлена фрагментами сосудов с высокой отогнутой наружу шейкой, верхний край которой часто загнут внутрь. Дно сосудов остродонное. Господствующей техникой нанесения орнамента является использование зубчатого штампа; единично встречаются наколы, вдавления и прочерчивание. Орнаментальный набор разнообразен: однорядные и многорядные горизонтальные и вертикальные зигзаги, горизонтальные линии, ряды наклонных оттисков штампа, «качалка», ленты из заштрихованных оттисков и «ромбическая сетка». Орнамент тяготеет к покрытию верхней части сосудов и срезов венчиков.

Керамика боборыкинского типа, напротив, имеет прямую шейку, а срезы её венчиков — округлые или приостренные. Дно сосудов часто плоскодонное. Доминирующей техникой орнаментации здесь является отступающая палочка, а также вдавления и прочерчивание. Узоры отличаются сравнительной простотой: это горизонтальные, волнистые и зигзагообразные линии, ряды вдавлений, а также зигзаги, образующие ромбы.

Наиболее показательным свидетельством взаимодействия служит количественное соотношение керамических групп на поселении Сулуколь 1. Коллекция, полученная в ходе исследований 2025 года позволила провести дифференциацию по орнаментальным признакам. Среди орнаментированных фрагментов (211 экз.) выделены комплексы, относящиеся к различным культурным традициям: 162 фрагмента маханджарского типа (рис. 2, 1, 2, 3, 6, 7, 8) (76,8%), 41 — боборыкинского (рис. 2, 4, 5, 9, 10) — (19,4%), а также 2 синкретичных (рис. 2, 13, 14) (1%), сочетающих черты обеих традиций и 6 фрагментов (2,8%), орнаментированных гребенчатым штампом и предположительно отнесенные к полуденской культуре (рис. 2, 11, 12, 15) [Кузьминых 2014: 753]. Данное распределение (диаграмма 1) отражает картину длительного сосуществования и взаимодействия на одной территории как минимум двух основных традиций — маханджарской и боборыкинской (лесостепной).

Маркеры взаимодействия на поселении Сулуколь 1: маханджарская керамика с нетипичной толстостенностью и техникой «отступающей палочки»; боборыкинская керамика, имеющая примесь шерсти и волоса животных; импорт сырья (маханджарский сосуд, обработанный тальком [Логвин, Шевнина 2025: 208, рис. 11. 1–4] – минералом из Зауралья, не встречающимся в Тургае); использование маханджарскими гончарами нетипичными для них орнаментальных

приемов: отступающая палочка, накольчатая техника; фрагменты тонкостенных плоскодонных сосудов, орнаментированных в технике отступания.

Присутствие синкретичных форм является прямым свидетельством этих контактов, приводивших к обмену навыками и появлению гибридных черт. Шесть фрагментов полуденской культуры указывают на эпизодические внешние связи. Таким образом, керамический комплекс поселения Сулуколь 1 иллюстрирует не изолированное развитие, а сложный процесс культурного взаимодействия в зоне контакта степи и лесостепи.

Костяная зооморфная личина как свидетельство взаимодействия.

Особый интерес представляет уникальная находка с памятника – костяная зооморфная личина.

Примечательно, что в её облике прослеживаются черты, напоминающие изображение животного из семейства кошачьих: структура носа с выраженными вентральными крыльями и наличие вертикальной бороздки (фильтрума) под носом. Особую выразительность облику придают глаза, выполненные в виде узких горизонтальных прорезей. Этот характерный при-

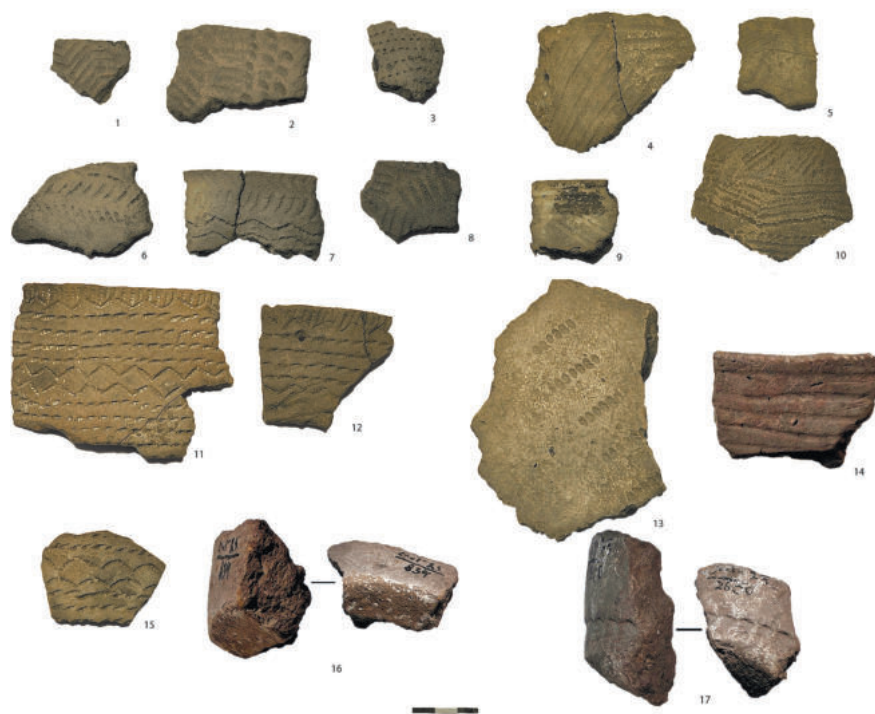

Рис. 2. Поселение Сулуколь 1. Керамика: 1, 2, 3, 6, 7, 8 – фрагменты керамики маханджарского облика; 4, 5, 9, 10 – фрагменты керамики боборыкинского облика; 11, 12, 15 – фрагменты керамики полуденского облика; 13, 14 – синкретичные фрагменты керамики; 16, 17 – фрагменты дна плоскодонного сосуда.

Исполнитель: Кирилл Памурзин, Даниил Ерохин

щур передает состояние затаенного напряжения или концентрации, свойственное хищнику перед броском, что органично дополняет «кошачьи» черты личины (рис. 3).

Подобные предметы в неолите региона на текущий момент неизвестны, что подчеркивает своеобразие культурных процессов на поселении. Вместе с тем, стоит отметить, что на территории лесостепного Зауралья известны находки изделий с зооморфными мотивами в неолитическом искусстве – например, стилизованные изображения водоплавающих птиц, лосей или хищных животных, выполненные на кости, камне или в виде орнамента на керамике.

4 Заключение. Проведенный анализ позволяет реконструировать следующую модель взаимодействия культур в неолите Тургая.

Малочисленность инородной керамики в «чистых» комплексах (например, стабильное меньшинство маханджарских материалов в Притоболье [Яковлева 2019: 92]) исключает сценарий масштабной миграции или интеграции. Авторы раскопок Сулуколь 1 интерпретируют контакты как следствие социокультурного обмена, выраженного в создании смешанных семейно-брачных коллективов [Логвин, Шевнина 2025: 211]. Эта модель подтверждается и другими исследованиями. Например, сосуд маханджарского облика на козловском поселении Мергень 7 трактуется как свидетельство того, что в местный коллектив мог попасть индивид со своим «приданным» [Шевнина 2022: 79]. Подобные эпизодические, но устойчивые связи на уровне малых групп вели к обмену навыками и появлению единичных гибридных изделий, не стирая при этом базовых культурных различий. Несмотря на взаимное влияние, каждая из традиций сохраняла свою устойчивую основу, что проявляется в преобладании «чистых» форм керамики и различиях в сырьевой базе каменной индустрии.

Таким образом, археологические материалы Тургайского прогиба подтверждают факт регулярного взаимодействия и культурного обмена между различными неолитическими группами.

Благодарности. Выражаем искреннюю благодарность И. В. Шевниной и А. В. Логвину за консультации и возможность работы с неопубликованными материалами поселения Сулуколь 1.

ЛИТЕРАТУРА

Еньшин Д.Н., Скочина С.Н., Илюшина В.В. Ранний неолит Нижнего Приишимья в контексте проблема-

Рис.3. Поселение Сулуколь 1.
Зооморфная личина из кости.
Фото: Кирилл Памурзин, Даниил Ерохин

тики неолитизации горно-лесной и лесостепной зон Зауралья и Западной Сибири // Вестник Кемеровского государственного университета. 2024. № 3 (84). С. 21–33.

Ковалева В.Т., Зырянова С.Ю. Неолит Среднего Зауралья: Боборыкинская культура. Екатеринбург: Центр «Учебная книга», 2010. 308 с.

Кузьминых С.В. Полуденская культура // Большая российская энциклопедия. 2017. Т.27. URL: <https://bigenc.ru/archaeology/text/3161336> (Дата обращения: 10.02.2025)

Логвин А.В., Шевнина И.В. Неолитическое поселение Сулуколь 1 // Stratum plus. 2025. № 2. С. 193–212.

Скочина С.Н. Каменная и костяная индустрия в эпоху неолита лесостепного Приишимья // дис... канд. ист. наук, 2017. 321 с.

Шевнина И.В., Логвин А.В. Неолит Торгая // Материалы и исследования по археологии Казахстана. Том XXII. / Отв. редактор А. Онгар. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. 336 с.

Шевнина И.В. Керамический комплекс маханджарской культуры в системе неолитических древностей евразийских степей // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2022. № 4 (59). С. 5–17.

Яковлева Е.С. Следы маханджарской культуры в лесостепном Притоболье // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. 2019. Т. 19, № 4. С. 89–95.

Д.Е. ПОЛЕЖАЕВ

Полежаев Демьян Евгеньевич

Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы,
г. Костанай, Казахстан;
ORCID 0009-0003-0368-4014;
demyanpolezhaev@mail.ru

САКРАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО ГЕОГЛИФА «КАРА-ТУРГАЙСКОЕ КОЛЬЦО» (КЫЗЫЛ ЖУЛДЫЗ 1): АРХИТЕКТУРНО-ПЛАНИРОВОЧНАЯ СТРУКТУРА

Аннотация. Кызыл Жулдыз 1 (Кара-Тургайское кольцо) представляет собой ритуально-погребальный комплекс раннего железного века в виде кольца из девяти насыпей диаметром около 45 м. Центральное место занимает насыпь № 3 с каменной оградой и склеповым погребением, сопровождаемым инвентарём (бронзовое зеркало, поясной набор, бусы) и жертвенными остатками животных. Анализ планиграфии, каменных оград и рвов позволяет интерпретировать комплекс как сакральный, связанный с обрядом перехода и космологической символикой сторон света. Особое значение имеет ориентация погребения и структура ритуальных элементов, свидетельствующие о влиянии индоиранских традиций в погребальной практике населения степной Евразии.

Ключевые слова: Геоглиф, сарматы, Тургай, погребальный комплекс

«ҚАРАТОРҒАЙ САҚИНАСЫ» (КЫЗЫЛ ЖҰЛДЫЗ 1) ГЕОГЛИФІНІҢ САКРАЛДЫ КЕҢІСТІГІ: СӘУЛЕТТІК-ЖОСПАРЛАУ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аннотация. Кызыл Жұлдыз 1 (Қараторғай сақинасы) — диаметрі шамамен 45 метр болатын, тоғыз үйіндіден тұратын шеңбер түріндегі ерте темір дәуірінің ритуалдық-жерлеу кешені. Орталық орынды тас қоршауы мен қабірханалық (склептік) жерлеуі бар №3 үйінді иеленеді. Жерлеу орнынан ілеспе инвентарьлар (қола айна, белдік жиынтығы, моншақтар) және құрбандыққа шалынған жануарлардың қалдықтары табылған. Кешеннің планиграфиясын, тас қоршаулары мен орларын талдау оны өту салтымен және дүниенің төрт бұрышының космологиялық символикасымен байланысты сакралды нысан ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Жерлеудің бағыты мен ритуалдық элементтердің құрылымы ерекше маңызға ие, бұл Еуразия даласы халқының жерлеу салтына үнді-иран дәстүрлерінің ықпал еткенін айғақтайды.

Түйін сөздер: геоглиф, сарматтар, Торғай, жерлеу кешені

THE SACRED SPACE OF THE “KARA-TURGAY RING” GEOGLYPH (KYZYL ZHULDYZ 1): ARCHITECTURAL AND PLANNING STRUCTURE

Abstract. Kyzyl Zhuldyz 1 (Kara-Turgay Ring) is an Early Iron Age ritual-burial complex designed as a circle of nine mounds with a diameter of approximately 45 meters. The central position is occupied by Mound No. 3, which features a stone enclosure and a vaulted burial. This burial is accompanied by grave goods – including a bronze mirror, a belt set, and beads – as well as sacrificial animal remains. The analysis of the site’s planigraphy, stone enclosures, and ditches allows for the interpretation of the complex as a sacred site linked to rites of passage and the cosmological symbolism of the cardinal points. The orientation of the burial and the structure of the ritual elements are of particular significance, indicating the influence of Indo-Iranian traditions on the funerary practices of the populations of Steppe Eurasia.

Keywords: geoglyph, Sarmatians, Turgay, burial complex

1 Введение. Геоглиф «Кара-Тургайское кольцо» (Кызыл Жулдыз 1) расположен в южной части Тургайского прогиба, на правом берегу р. Кара-Тургай (Костанайская область, Аркалыкский район). В 2023–2024 г. Тургайским отрядом Института археологии им. А.Х. Маргулана под руководством А.В. Логвина на памятнике были произведены археологические раскопки, положившие начало его изучению. Комплекс представляет собой кольцевую структуру, сформированную девятью насыпями диаметром 7–9 м, образующими окружность диаметром около 45 м. В ходе раскопок в насыпях зафиксированы каменные оградки, рвы. В насыпи № 3 выявлено парное захоронение. По погребальному обряду данное захоронение отнесено к ранне–среднесарматскому периоду [Логвин, Шевнина: 2023: 118; Тупилов, Полежаев 2024: 211]. Целью работы является выявление особенностей погребальной организации комплекса Кызыл Жулдыз 1 и определение роли сакральных представлений в формировании ритуального пространства.

2 Материалы и методы

Насыпи № 1 (диаметр 7 м, высота 0,08 м) и № 2 (диаметр 7,5 м, высота 0,1 м) имеют вкопанные камни, образующие оградки диаметром 3,3 м и 2,4 м соответственно. Внутри оградок насыпи № 1 расположены плоские плиты песчаника в разных положениях, насыпи № 2 – разрозненные камни. Археологических находок внутри оградок и за их пределами не выявлено. Обе насыпи окружены рвами с заполнением из серого суглинка: у № 1 – ширина до 2 м, глубина 0,12 м; у № 2 – ширина до 2,5 м, глубина 0,14 м.

Насыпь № 3 диаметром 8,5 м и высотой 0,2 м занимает центральное положение в структуре комплекса. Под насыпью выявлена каменная оградка диаметром 4,5 м, сложенная из вертикально установленных плит песчаника с горизонтально уложенными массивными камнями по периметру. С южной стороны ограды зафиксирована антропоморфная стела; на отдельных плитах отмечены возможные тамгообразные знаки.

В пределах ограды обнаружена погребальная яма склепообразного типа подовальной формы размерами 1,6×2,4 м и глубиной около 2 м. На дне находились погребённые мужчина и женщина 40–50 лет (определение А.В. Колбиной), уложенные вытянуто на спине, головой на юг. В области таза мужчины выявлен поясной набор; его правая рука лежала на левой руке женщины, кисть располагалась на коротком мече. У головы женщины находилось разбитое бронзовое зеркало, на груди – бусы. На восточном выступе ка-

меры обнаружены кости барана и гончарный сосуд, в северной части – кость лошади. Вокруг насыпи прослежен ров шириной до 2 м и глубиной до 0,15 м, в западной части которого выявлено скопление камней и костей животных; в северо-восточной части зафиксирован фрагмент керамического сосуда.

Насыпь № 4 диаметром 7 м и высотой 0,12 м. После снятия насыпи, обнаружена каменная оградка диаметром 2,4 м, сложенную из плит песчаника, установленных на ребро. Среди плит зафиксированы две антропоморфные стелы, также установленные горизонтально. Находки отсутствуют. Вокруг насыпи прослежен кольцевой ров шириной до 3,5 м и глубиной 0,15–0,2 м, заполненный серым суглинком.

Насыпи № 5–9 имеют диаметры от 6,5 до 8 м и высоту от 0,05 до 0,2 м. Для них характерно присутствие мелких обломков песчаника в насыпи и заполнении. В насыпи № 5 зафиксирован неорнаментированный фрагмент керамики. Каждая насыпь окружена кольцевым рвом шириной от 4 до 5 м и глубиной до 0,2 м, заполненным серым суглинком. Археологические находки, за исключением отдельных костей животных и фрагмента керамики, отсутствуют [Логвин А.В., Шевнина 2023.] Для выявления роли сакральных представлений и функционального значения элементов погребального комплекса Кызыл Жулдыз 1 применялись методы анализа, синтеза, аналогий, а также наблюдения и интерпретации археологических данных.

3 Обсуждение и результаты

Морфологические и планиграфические характеристики погребальных памятников данного типа обусловлены семантикой «обрядов перехода», в рамках которых смерть осмыслялась не как прекращение бытия, а как трансформационный акт перехода в иное онтологическое состояние. Погребальная ритуальная практика выполняла важную социально-психологическую функцию, нивелируя экзистенциальный страх перед смертью и обеспечивая устойчивость традиционного уклада, а также ментальную защищённость коллектива перед лицом непостижимого [Геннеп 1999: 139]. Центральным элементом ритуального цикла выступал акт жертвоприношения, функционировавший как универсальный медиатор между профанным и сакральным пространствами. В поминально-погребальном контексте жертва интерпретировалась многозначно: как дар божественным силам, как средство коммуникации с иным миром и как обязательный проводительный компонент, обеспечивающий корректную трансформацию души умершего. Простран-

ственная организация ритуальных зон, включая размещение жертвенных комплексов и входов, подчинялась строгой сакральной регламентации и задавала траекторию движения «сакрализованного объекта» в соответствии с мифологической топографией архаических обществ [Новик 1984: 135–136].

Топографический контекст. Сарматские курганные могильники и ритуальные сооружения, как правило, приурочены к топографически выраженным и хорошо обозримым элементам ландшафта – водоразделам, надпойменным террасам, естественным возвышенностям. К такому типу локализации относится и памятник Кызыл Жулдыз 1, размещённый на доминирующем участке местности. Подобное положение подчёркивало его сакральный статус и соотносится с универсальным для традиционных обществ культом Горы, осмысляемой как ось мира и средство сакрализации пространства [Элиаде 1987: 152–153].

Ориентация по сторонам света. Особое значение в структуре памятника имеет ориентация, прежде всего южная. В ведийской традиции юг устойчиво ассоциировался с царством мёртвых, владыкой которого являлся бог Яма – первый умерший, указавший людям путь в загробный мир. В зороастрийской картине мира сакральная география носила более сложный характер: юг связывался с теплом, светом и Ахура-Маздой, тогда как север воспринимался как область Ахримана и демонических сил.

Ритуальная практика отражала данное дуалистическое мировоззрение. Так, верховный жрец (заотар), совершая жертвоприношение, располагался на северной стороне ритуальной площадки и обращался лицом на юг, обеспечивая «корректную» передачу жертвы в пространство богов и предков. Вместе с тем в ряде источников сакральность северной стороны связывалась с мифической горой Хара – осью мира и источником космического порядка. В этом контексте показательно, что погребённые под третьей насыпью были ориентированы головой на юг. Подобная ориентация может рассматриваться как сознательное включение умерших в сакральное пространство, связанное с миром предков и божественных сил, и отражать устойчивые индоиранские представления о направлении «правильного» пути души в загробный мир. [Подосинов 1999: 125, 127]. Север в сакральных представлениях нередко связывался с Полярной звездой, воспринимавшейся как неподвижный центр небесного свода и ориентир мирового порядка. Благодаря своей неизменной позиции она осмыслялась как небесная ось, обеспечивающая связь между земным

и космическим пространством. Проход в ритуально-погребальное пространство комплекса ориентирован в северо-западном направлении. Хотя такая ориентация не полностью соответствует классическим индоиранским моделям сакральной географии, она может быть интерпретирована через символику заката как момента угасания дневного света и перехода от мира живых к сфере смерти. В этом контексте западное и северо-западное направление входа приобретает ритуально оправданный смысл, связанный с идеями ухода и завершения жизненного пути. [Поляков 2004: 14]

Каменные кольцевые конструкции. Кызыл Жулдыз 1 выполняла функцию чётко маркированной границы между миром живых и миром мёртвых. Формирование подобного барьера решало двойственную задачу: с одной стороны, изоляцию тела умершего как потенциально опасного сакрального объекта, с другой — сохранение возможности ритуальной коммуникации с предками. Таким образом, ограда не разрывала связь миров, а переводила её в регламентированное, ритуально допустимое русло [Усманова 2005: 76–78].

Семантика каменных оград памятника Кызыл Жулдыз 1 находит прямые параллели в зороастрийской и широкой индоиранской традиции. Аналогичный принцип пространственного разграничения реализован в конструкции кольцевых оград памятника, где чётко очерченная зона фиксирует лиминальный статус погребального пространства.

Этнографические данные по индийским парсам дополняют данную интерпретацию: тело укладывалось на каменную плиту, после чего вокруг него очерчивались три концентрических круга, обозначавшие сакрализованную территорию, закрытую для посторонних. Каменные кольца Кызыл Жулдыз 1 могут рассматриваться как материальное воплощение аналогичного ритуального запрета. В «Ригведе» также подчёркивается необходимость возведения каменного кольца «для защиты от живущих» [Литвинский 1974: 139], что подтверждает универсальность данной практики в индоиранском мире.

Ров, выполнял функцию символической границы, отделяющей сакральное пространство ритуального комплекса от профанного мира и маркирующей переход в «освящённую» зону с особыми ритуальными нормами [Куприянова, Кириллов 2018: 34]. По аналогии с курганами Чаш-тепе ровы могли рассматриваться как средство ритуальной защиты — своеобразный «пояс обороны», препятствующий проникновению злых сил или распространению опасного воздействия

смерти. В этом контексте кольцевые рвы памятника Кызыл Жулдыз 1 интерпретируются как элемент ритуальной изоляции, направленный на охрану сакрального пространства и мира живых [Рапопорт, Трудновская 1979: 151].

Каменные изваяния на выкладках могут рассматриваться как «жертвенные» столбы [Ригведа 1989: III, 8]. Считается, что изваяния представляют собой сакрализованные образы умерших, фиксирующие переход человека из мира живых в загробный. Они обеспечивали связь между этими мирами и служили для передачи ритуально регламентированных ценностей и жертвоприношений [Савинов 1994: 147].

Центральная площадка, вероятно, имела ритуальное значение и могла использоваться для поминальных шествий или коллективных обрядов, связанных с обращением к предкам. Однако скудность находок, представленных лишь единичным керамическим фрагментом, не позволяет точно определить её функцию.

Числовая символика, играла важную роль в сакрализации пространства памятника. Наличие девяти насыпей указывает на осознанное использование нечётного числа, традиционно наделяемого сакральным смыслом. В древних обществах нечётные числа воспринимались как «активные», связанные с движением, жизненным циклом и пограничными состояниями, такими как рождение, смерть и возрождение [Гудимова 2017: 122]. Число девять могло символизировать магическую завершённость и усиливать сакральный статус комплекса, что находит параллели в различных культурных традициях, где нечётность связывалась с космическим порядком и священной энергией [Pradhan 2020: 237].

4 Заключение. Структура комплекса Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жулдыз 1) является четко организованным сакральным пространством, предназначенным для проведения ритуалов, связанных с представлениями о смерти и загробном существовании. Кольцевая планировка, система насыпей, оградок и рвов, а также присутствие антропоморфных изваяний формируют особую ритуальную среду, в которой каждый элемент был включён в единую систему символических действий.

Ориентация сооружений, обращение к символическому кругу и нечётному числу, а также намеренная изоляция погребального пространства подчёркивают стремление отделить сакральную зону от мирской и обеспечить «правильное» протекание обрядов. В совокупности эти признаки позволяют видеть в комплек-

се материальное выражение сакральных представлений, связанных с ритуальным контролем перехода из одного состояния бытия в другое.

Научный руководитель: к.и.н.,
доктор PhD Шевнина И.В.

Благодарности. *Выражаю искреннюю благодарность Ирине Викторовне Шевниной и Андрею Викторовичу Логвину за поддержку в написании работы и помощь в поиске информации.*

ЛИТЕРАТУРА

- Геннеп А. Ван. Обряды перехода. М.: Вост. лит., 1999. 198 с.
- Гудимова С.А. Числа сакральные, числа символические // Культурология. 2017. № 3 (82). С. 122–134.
- Куприянова Е.В., Кириллов А.К. Роль и функции рва в погребальных комплексах эпохи бронзы Южного Зауралья // Древние некрополи: погребально-поминальная обрядность, погребальная архитектура и планировка некрополей. Труды ИИМК РАН. Т. 47. СПб.: ИИМК РАН; Гос. Эрмитаж, 2018. С. 34–39.
- Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1972. 272 с.
- Логвин А.В., Шевнина И.В. Исследование «геоглифа» Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жулдыз 1): предварительное сообщение // Степные племена в канун Великого переселения народов: м-лы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Актобе, 23–24 ноября 2023 г.) / Отв. ред. А.К. Айткали. Алматы: Институт археологии имени А.Х. Маргулана, 2023. С. 114–120.
- Новик Е.С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме. М.: Вост. лит., 1984. 304 с.
- Подосинов А.В. Ex oriente lux! Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии. М.: Языки русской культуры, 1999. 704 с.
- Поляков Е.Н. Об ориентации культовых построек Древнего мира // Вестник Томского государственного архитектурно-строительного университета. 2004. № 1. С. 10–29.
- Рапопорт Ю.А., Трудновская С.А. Курганы на возвышенности Чаш-Тепе // Кочевники на границах Хорезма / Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции (ТХАЭЭ). Т. XI. М.: Наука, 1979. С. 151–166.
- Ригведа. Мандалы I–IV / пер. с санскр. Т. Я. Елизаренковой. М.: Наука, 1989. 768 с.

Савинов Д. Г. Оленные камни в культуре кочевников Евразии. СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1994. 208 с.

Тупиков Д.Ю., Полежаев Д.Е. Исследование «Геоглифа» Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жулдыз 1) // LVI Урало-Поволжская археологическая конференция студентов и молодых ученых: м-лы Всерос. науч. конф. с междунар. участием / отв. ред. И.И. Бахши-

ев, В.И. Мухаметдинов. Уфа: изд. «Самрау», 2024. С. 211–213.

Усманова Э.Р. Могильник Лисаковский I: факты и параллели. Караганда; Лисаковск: Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, 2005. 146 с.

Элиаде М. Космос и история: Избранные работы. М.: Прогресс, 1987. 312 с.

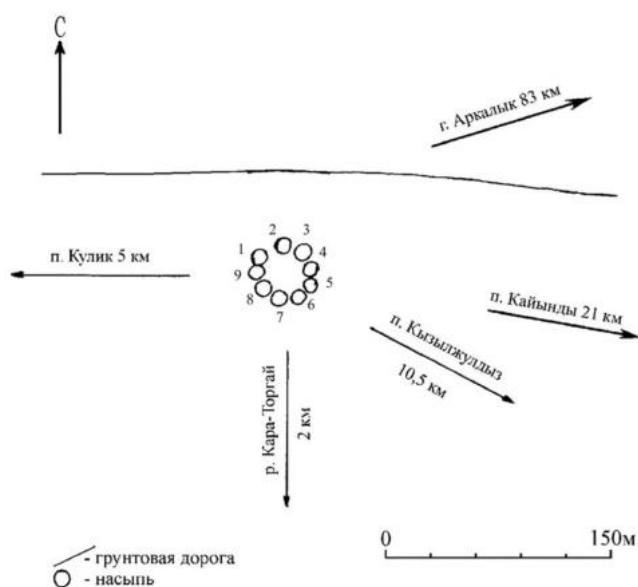

Рис.1. Геоглиф «Кара-Тургайское кольцо» (Кызыл Жулдыз 1). Топографический план.
Исполнитель: Алмас Жалелов

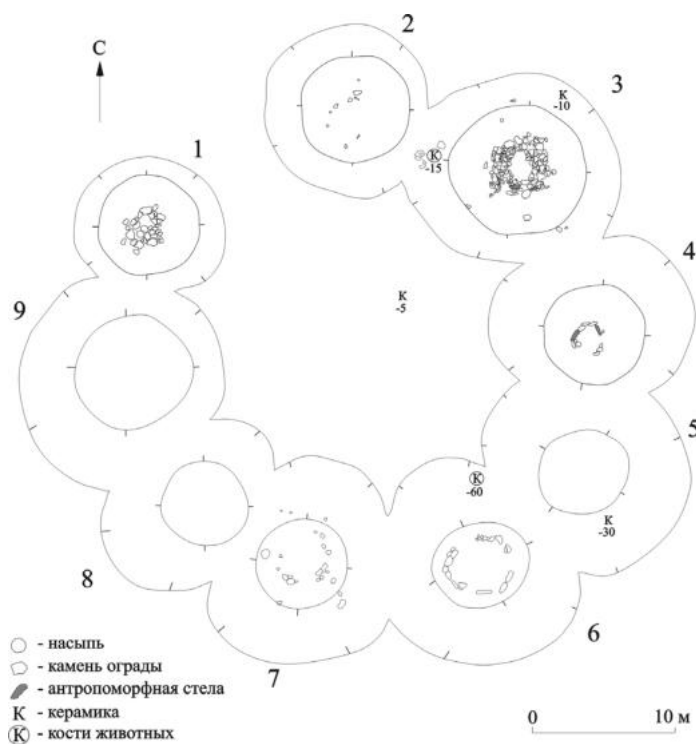

Рис.2. Геоглиф «Кара-Тургайское кольцо» (Кызыл Жулдыз 1). Общий план.
Исполнитель: Алмас Жалелов

А.М. РАИСОВ

Раисов Артур Муратович

Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова,
г. Уральск, Казахстан;
arturraissov1@gmail.com

НАКОНЕЧНИКИ СТРЕЛ КАК ЭЛЕМЕНТ ВООРУЖЕНИЯ КОЧЕВНИКОВ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА (МАТЕРИАЛЫ ЖАЙЫК-1)

Аннотация. Целью работы является изучение стрелкового вооружения кочевого населения эпохи раннего железа на материалах могильника Жайык-1 и определение культурно-хронологической принадлежности наконечников стрел. В исследовании применены типологический и морфологический методы анализа, позволившие классифицировать наконечники по материалу, способу крепления и форме.

Установлено преобладание бронзовых втульчатых трехлопастных наконечников стрел, характерных для савроматского населения Южного Приуралья. Находка колчана со стрелами позволила уточнить особенности их хранения и использования. Полученные данные позволяют отнести исследованные материалы к раннесарматскому времени V–III вв. до н. э.

Ключевые слова: Жайык-1, Южное Приуралье, ранний железный век, сарматы, стрелковое вооружение, наконечники стрел, колчан, погребальный комплекс.

ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ҚАРУ-ЖАРАҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖЕБЕ ҰШТАРЫ (ЖАЙЫҚ-1 МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аннотация. Бұл зерттеудің мақсаты – Жайық-1 қорымынан алынған материалдарды пайдалана отырып, ерте темір дәуіріндегі көшпелі халықтың атыс қаруларын зерттеу және жебе ұштарының мәдени және хронологиялық байланысын анықтау. Зерттеуде типологиялық және морфологиялық талдау әдістері қолданылды, бұл жебе ұштарын материалы, бекіту әдісі және пішіні бойынша жіктеуге мүмкіндік берді.

Оңтүстік Оралдың савромат популяциясына тән қола ұялы үш жүзді жебе ұштарының басым екендігі анықталды. Жебелері бар қорамсақтың табылуы жебелерді сақтау және пайдалану заңдылықтарын нақтылауға мүмкіндік берді. Алынған нәтижелер зерттелген материалдарды б.д.д. V–III ғғ. ерте сармат кезеңіне жатқызуға негіз болады.

Түйін сөздер: Жайық-1, Оңтүстік Орал, ерте темір дәуірі, сарматтар, атыс қарулары, жебе ұштары, қорамсақ, жерлеу кешені

ARROWHEADS AS AN ELEMENT OF THE WEAPONRY OF EARLY IRON AGE NOMADS (BASED ON MATERIALS FROM ZHAIYK-1)

Abstract. The aim of this study is to examine the archery equipment of a nomadic population of the Early Iron Age using materials from the Zhaiyk-1 burial ground and to determine the cultural and chronological affiliation of the arrowheads. The study utilized typological and morphological analysis methods, allowing the arrowheads to be classified by material, attachment method, and shape. A predominance of bronze socketed three-bladed arrowheads, characteristic of the Sauromatian population of the Southern Urals, was established. The discovery of a quiver containing arrows allowed for clarification of the storage and use patterns of the arrows. The obtained results allow the studied materials to be attributed to the Early Sarmatian period of the 5th–3rd centuries BC.

Keywords: Zhaiyk-1, Southern Urals, Early Iron Age, Sarmatians, missile weaponry, arrowheads, quiver, burial complex

1 Введение. В I тысячелетии до н. э., а также в первые столетия нашей эры обширные пространства Великой Степи населяли сарматские и скифские племенные объединения. Южное Приуралье, где проходила зона соприкосновения этих культурных массивов, стало территорией активных этнических контактов и взаимодействий. Именно в результате этих процессов постепенно сложился сарматский мир.

Проследить особенности данных процессов позволяет анализ археологических материалов, среди которых особое значение имеют предметы вооружения. Наиболее важным элементом военной культуры кочевников являлся стрелковый комплекс - лук, стрелы и различные типы наконечников, обеспечивавшие высокую подвижность и результативность как в военных столкновениях, так и в охотничьей деятельности.

Изготовление боевого лука всегда было процессом долговременным и чрезвычайно трудным, поэтому его крайне редко помещали в погребение. На тысячи археологических комплексов всего Великого пояса степей имеются лишь единичные находки луков или их частей. Это свидетельствует об очень большой ценности рассматриваемого оружия, по своей значимости превышавшего, очевидно, другие категории погребального инвентаря [Васильев 2001: 17].

Изучение стрелкового вооружения затруднено слабой сохранностью органических материалов, поскольку лук и древки стрел крайне редко обнаруживаются в археологических комплексах. Металлические или бронзовые наконечники, напротив, сохраняются значительно лучше и встречаются чаще, поэтому именно они выступают основным источником для реконструкции стрелкового комплекса.

Проблемы, связанные со стрелковым вооружением кочевого населения эпохи раннего железа, на протяжении длительного времени привлекали внимание исследователей и нашли отражение в исторической литературе. Важное значение для формирования научных представлений о вооружении кочевников имеет работа К.А. Акишева и Г.А. Кушаева [Акишев, Кушаев 1963: 113], исследование К.Ф. Смирнова [Смирнов 1961: 37], труд А.М. Хазанова [Хазанов 1971: 29–31], а также работа В.Н. Васильева [Васильев 2001: 17].

Существенную роль в уточнении представлений о стрелковом вооружении имеют материалы отдельных археологических комплексов, опубликованные в научных отчётах и исследованиях. Одним из таких памятников является могильник Жайык-1, расположенный в Западно-Казахстанской области.

Археологический памятник Жайык-1 расположен в 13 км к юго-западу от центральной части города Уральск, на территории некрополя городища Жайык. Могильник состоит из четырёх курганных насыпей, среди которых курган № 1 является крупнейшим.

Период раннего сооружения кургана относится к V–IV вв. до н.э. Всего выявлено 14 погребений, все погребения по составу инвентаря в погребальных ямах, расположению скелетов относятся предположительно к раннесарматскому, среднесарматскому периоду (рис. 1).

Погребения № 2, 3, 9, 11, 12, 13 и 14 зафиксированы с северной, восточной и северо-восточной сторон центральной погребальной ямы; с учётом состава сопутствующего инвентаря, традиционно относимого к «мужскому» комплексу, данные погребения интерпретируются как мужские [Лукпанова 2021: 12].

Наибольший интерес для нашего исследования представляют погребения № 2, 3, 6, 9 и 13. Особого внимания заслуживает погребение № 9, в инвентаре которого обнаружен колчан - находка, имеющая принципиальное значение для анализа стрелкового вооружения.

Целью настоящей работы является изучение стрелкового вооружения кочевого населения эпохи раннего железа на материалах могильника Жайык-1 посредством анализа и классификации наконечников стрел, а также установления их хронологической и культурной принадлежности.

2 Источники и методы исследования. В ходе исследования проведён анализ и систематизация научных данных, посвящённых стрелковому вооружению сарматского круга раннего железного века, а также осуществлён сравнительный поиск аналогий на материалах археологических памятников сопредельных территорий. Основную источниковую базу составили археологические материалы могильника Жайык-1, полученные в результате полевых исследований.

В методологическом отношении в работе применялись типологический и морфологический анализы, направленные на изучение форм, конструктивных особенностей и способов крепления наконечников стрел.

В исследовании металлических наконечников стрел эпохи ранних кочевников на территории Казахстана и прилегающих регионов традиционно используются классификационные схемы, предложенные К.Ф. Смирновым и А.М. Хазановым [Смирнов 1961: 37; Хазанов 1971: 35–37].

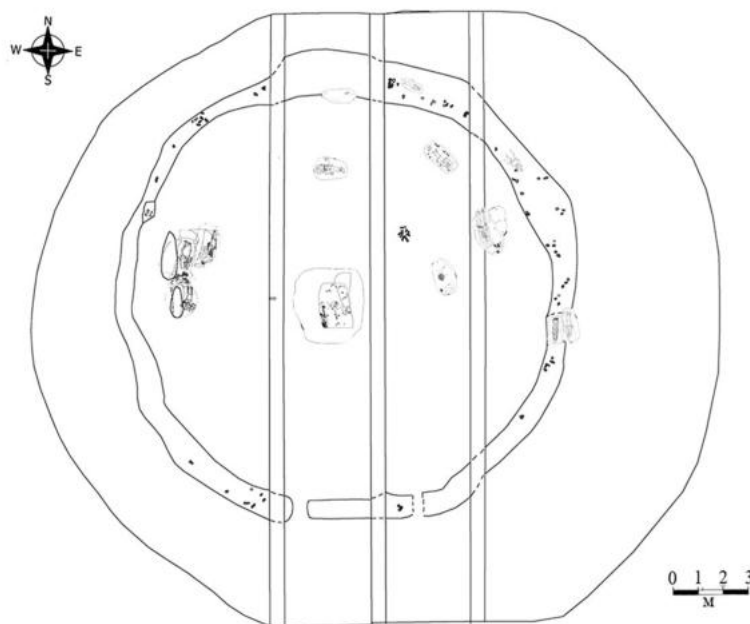

Рис. 1 Курганный комплекс Жайык 1, курган 1. Общий вид кургана.
Фото Я.А. Лукпановой

В основу данной классификации положен типологический подход, предусматривающий разграничение наконечников стрел по характеру их крепления к древку, что позволяет проследить особенности эволюции этих изделий в пространственно-временном контексте. В настоящей работе используется указанная типологическая схема классификации.

В первую очередь, наконечники разделены по материалу, из которого они изготовлены, на два класса: бронзовые и железные. Далее по способу насада выделены в три большие группы: втульчатые, черешковые и зажимные. По поперечному сечению головки наконечники подразделяются на отделы: двулопастные, трехгранные, трехлопастные, четырехгранные. И уже по особенностям строения втулки (это касается зажимных), формы головки, лопастей, шипов дробятся на подгруппы, типы, варианты и подварианты [Жамбулатов и др., 2022: 61].

3 Результаты.

Категория 1. Класс бронзовых наконечников стрел.

Группа 1. Втульчатые наконечники стрел.

Отдел 1. Трехлопастные.

Тип 1. С выступающей втулкой и сводчатой головкой - с прямым основанием головки и оформлением основания бойка в виде треугольника или арки – один (рис. 3, 10).

Тип 2. С выступающей втулкой и треугольной головкой

вариант А – с прямым основанием головки и оформлением основания бойка в виде треугольника или арки – 15 (рис. 2, 3; 9; 13; 16; 21), (рис. 3, 1–2; 5; 8–9; 13–17).

вариант Б – с опущенными ниже основания головки концами лопастей и оформлением основания бойка в виде треугольника или арки – 14 (рис. 2, 4–5; 7; 8; 10–12; 14; 17; 19–20), (рис. 3, 3; 4; 6).

Группа 2. Наконечники со скрытой втулкой.

Тип 1. Со скрытой втулкой и сводчатой головкой – с опущенными ниже основания головки концами лопастей и оформлением основания бойка в виде треугольника или арки – два (рис. 2, 18), (рис. 3; 7).

Тип 2. Со скрытой втулкой и треугольной головкой – с опущенными ниже основания головки концами лопастей и оформлением основания бойка в виде треугольника или арки – десять (рис. 2, 1–2; 6; 15), (рис. 3, 11–12; 18–21).

Категория 2. Класс железных наконечников стрел.

Отдел I. Трехлопастные.

Тип 1. С выступающей втулкой и треугольной головкой – два (рис. 3, 22–23).

4 Обсуждение. Большинство выявленных наконечников стрел относится к группе втульчатых. По

способу насада они подразделяются на две основные группы: с выступающей втулкой и со скрытой втулкой (базисные). Их общее количество в рассматриваемой выборке составляет 30 экземпляров с выступающей втулкой и 12 со скрытой.

Тип 1. Стрелы данного типа употреблялись сарматами в течении почти всего периода существования бронзовых втульчатых стрел, т.е. с конца VII до II в. до н.э. однако более широкое использование они получили в VI–IV вв. до н.э.

Причем в их колчанах преобладали такие стрелы, у которых лопасти четко отделялись от втулки, возвышаясь над ней, и края лопастей заострялись в шипы. Многочисленность стрел данного типа позволяет наглядно показать, с одной стороны, локальные различия в наборах Поволжского и Самаро-Уральского районов, с другой стороны, отличие савроматских стрел от скифских [Смирнов 1961: 46-47].

Тип 2. Наконечники стрел данного типа часто встречаются с наконечниками первого типа в одних и тех же колчанах. Основное распространение они получили в Южном Приуралье.

Прямая форма основания или опущенные концы лопастей (шипы) у наконечников стрел предназначались для более надежного крепления к древку, повышения пробивной способности и образования шипов. Опущенные лопасти создавали эффект «якоря», за-

трудняя извлечение стрелы из раны и нанося более тяжелые повреждения.

Трехлопастные наконечники стрел со скрытой втулкой применялись савроматами Нижнего Поволжья и Южного Приуралья, с VII в. до н.э. по 2-ю половину IV в. до н.э. встречаясь затем и в раннесарматских комплексах III в. до н.э. [Смирнов 1961, рис. 14; Яблонский 2010, рис. 45].

Тип 1. Стрелы данного типа достигли своего расцвета в V в. до н.э. однако в колчанах IV–II вв. до н.э. они встречаются в небольшом количестве и более грубой формы.

Тип 2. Концы лопастей экземпляров № 1, 2, 6 и 15 отличаются когтеобразной формой, что, по-видимому, усиливало фиксирующее и травмирующее воздействие наконечника, осложняя его извлечение из раны и увеличивая поражающий эффект. Экземпляры № 18, 19, 20, 21 в виду плохой сохранности определены в данную типологию.

На основании выявленных признаков перейдем к классификации железных наконечников стрел. В погребении № 3 найдено три экземпляра, в погребении №13 – один экземпляр. Однако из-за плохой сохранности удалось классифицировать два экземпляра из погребения № 3 и один из погребения №13, по способу насада относятся к втульчатым.

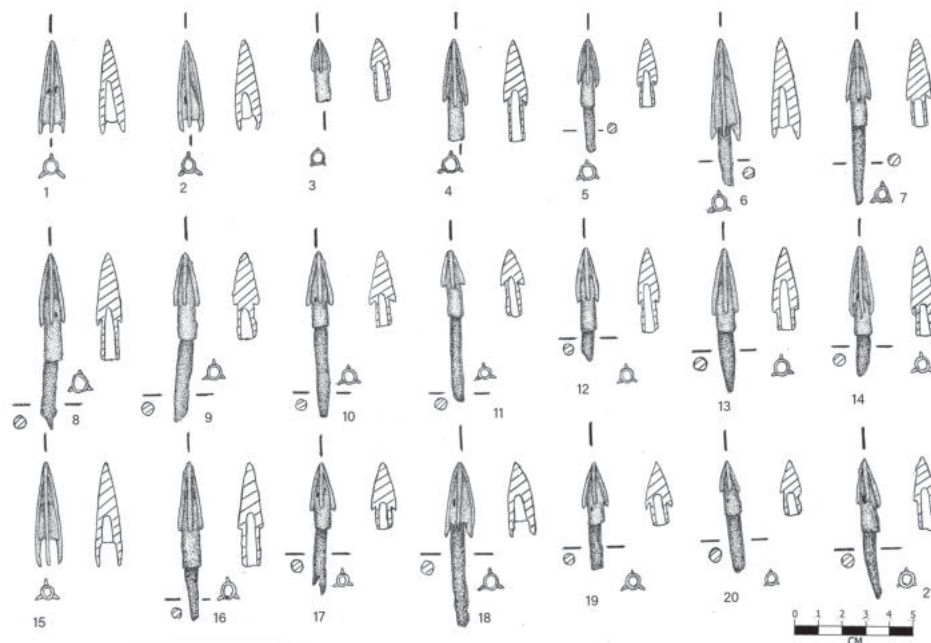

Рис 2 Курганный комплекс Жайык-1, курган №1. Наконечники стрел. Фото Я.А. Лукпановой

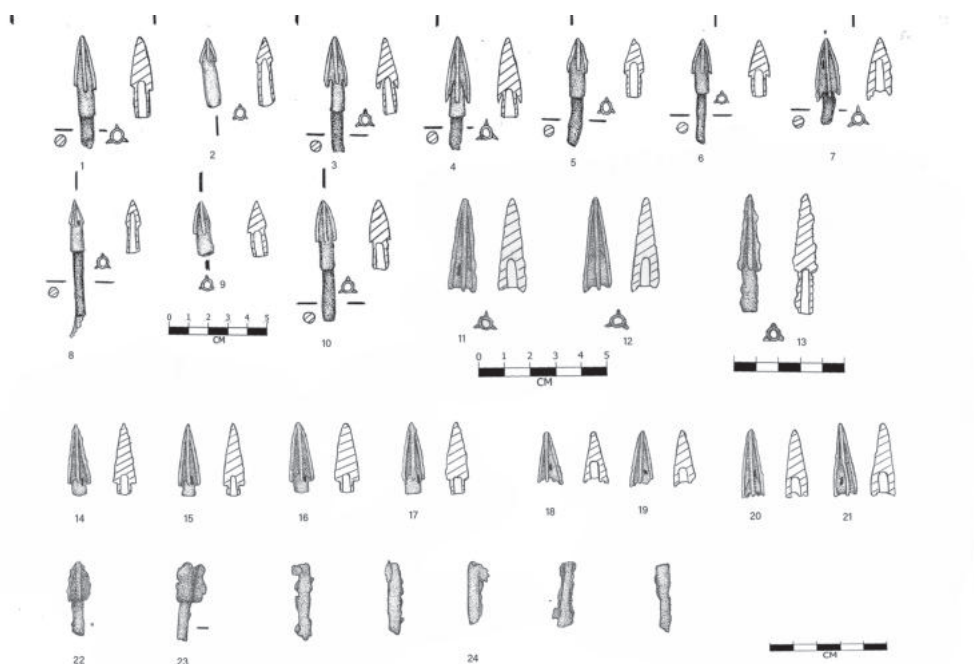

Рис. 3 Курганный комплекс Жайык-1, курган №1. Наконечники стрел. Фото Я.А. Лукпановой

Тип 1. Савроматы, подобно скифам, сравнительно редко использовали железо для изготовления наконечников стрел. Трудоемкостьковки втульчатых наконечников замедляла процесс внедрения железных стрел, и лишь с распространением черешковых форм железо получило более широкое применение в стрелковом вооружении.

Неожиданным исключением, причина которого неясна, является находка не менее 60 железных втульчатых и черешковых стрел в приуральском погребении конца VI – начала V в. до н.э. у села Сара [Смирнов 1961: 70].

Савроматы, подобно скифам, выступали прежде всего, как конные лучники. Об этом свидетельствуют многочисленные находки остатков колчанов со стрелами в могильниках Поволжья и Южного Приуралья. При этом можно предположить, что у сарматов основным средством хранения и переноски стрел служил колчан, тогда как у скифов более типичным элементом снаряжения выступал горит. Поэтому не случайно римский поэт Овидий в своём сборнике «Скорбные элегии» образно называет сарматов «колчаноносными» (IV, 10, 110) и упоминает об отравленных стрелах сарматов: «Нет среди них никого, кто с собой не имел бы колчана, лука и стрел с остриём, смоченным ядом змеи» (V, 7, 15–20) [Белоусов 2010: 302].

Как уже отмечалось выше, в погребение №9 в ЮВ углу близ изголовья погребенного, найден колчан на коже, у которого сохранились фрагменты шкуры животного. В колчане находился 31 наконечник стрелы, проколка, шило и копьевидный наконечник [Лукпанова 2021: 15].

Большинство колчанов делалось из органических материалов, что обуславливает их редкую сохранность. Основной конструкции служила кожа или сырая шкура животного, натянутая на жёсткий каркас либо сложенная в виде плотного кожуха. В качестве материала могли использоваться шкуры крупного и мелкого рогатого скота, реже из луба и бересты.

Форма колчанов в большинстве случаев остаётся неизвестной, предположительно колчаны имели форму вытянутого цилиндрического футляра, сужающегося к нижней части, длиной около 60–70 см. Верхняя часть, по-видимому, прикрывалась кожаным клапаном, который фиксировался при помощи костяной, деревянной либо бронзовой застёжки.

Вероятно, устройство сарматского колчана включало внутреннее отделение или специальный карман, о чём свидетельствует расположение найденных предметов внутри кожуха без их смещения к нижней части. При отсутствии раздельного размещения эти предметы оказались бы на дне колчана.

5 Заключение. Исследование стрелкового вооружения по материалам могильника Жайык-1 позволило уточнить особенности вооружения савроматского населения Южного Приуралья в эпоху раннего железа. Установлено преобладание бронзовых втульчатых трёхлопастных наконечников стрел, что свидетельствует о устойчивости традиций их изготовления и использования. Типологический анализ позволил отнести выявленные материалы к раннесарматскому времени.

Особое значение имеет находка колчана из погребения № 9, позволившая уточнить особенности хранения стрел и реконструировать отдельные элементы его конструкции. Полученные результаты подтверждают важную роль предметов вооружения как источника для изучения материальной культуры кочевого населения региона.

Научный руководитель: Лукпанова Я.А.

ЛИТЕРАТУРА

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: АН КазССР, 1963. 320 с.

Белоусов В.В. Военное дело сарматов по данным античной литературной традиции. Вестник ТГУ. 2010. №3 (83). С. 299–304

Васильев В.Н. Вооружение и военное дело кочевников Южного Урала в VI–II в. до н.э. Уфа: Гилем, 2001. 129 с.

Жамбулатов К.А., Казизов Е.С., Ахияров И.К. Комплекс наконечников стрел раннего железного века из аварийного памятника Байтерек 1 (восточная окраина г. Алматы). Археология Казахстана. 2022. №2 (16). С. 57–73.

Лукпанова Я.А. Иерархия общества раннего железного века Западного Казахстана по материалам комплекса Жайык (VI–IV вв. до н.э.) Археология Казахстана. 2021. №4 (14). С. 9–26.

Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов // Материалы и исследования по археологии СССР / Институт археологии АН СССР. М.: Издательство Академии наук СССР, 1961. Вып. 101. 162 с.

Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. Москва: Наука, 1971. 172 с.

Яблонский Л.Т. Прохоровка. У истоков сарматской археологии. МИАР №12. Москва: «Таус», 2010. 384 с.

С.С. САИДЗОДА

Саидзода Савриддини Сайдамир

Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониш

г. Душанбе, Таджикистан;

savriddin.saidzoda.98@mail.ru

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЭКСПЕДИЦИИ КАК ФАКТОР СОХРАНЕНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Аннотация. Статья посвящена проблеме охраны археологических памятников и рассматривает значение археологических экспедиций наряду с другими существующими методами, направленными на сохранение памятников. Археологические экспедиции, прежде всего, способствуют формированию исторического сознания и знаний среди широких слоёв населения, что является одним из эффективных способов предотвращения разрушения исторических памятников. В статье проанализирован ряд ключевых причин, предотвращение которых возможно посредством проведения археологических экспедиций, а также на основе практического опыта изложены пути их предупреждения.

В целях обоснования выдвинутых положений приведены примеры из практики стран Центральной Азии, в особенности Республики Таджикистан. Роль археологических экспедиций значительна не только в контексте предотвращения разрушения, но и в процессах реставрации и консервации археологических памятников, что наглядно подтверждается примером буддийского монастыря Хиштеппа.

Ключевые слова: экспедиция, охрана, опыт, памятник, археология, реставрация, наследие, Центральная Азия, Таджикистан

ARCHAEOLOGICAL EXPEDITIONS AS A FACTOR IN THE PRESERVATION OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

Abstract. The article addresses the issue of safeguarding archaeological heritage and examines the significance of archaeological expeditions alongside other existing methods aimed at the preservation of monuments. Archaeological expeditions primarily contribute to the formation of historical awareness and knowledge among the general public, which represents one of the effective means of preventing the destruction of historical sites. The article analyzes a number of key factors whose prevention is possible through archaeological expeditions and, based on practical experience, outlines approaches to addressing these challenges. To substantiate the arguments presented, examples from the practice of Central Asian countries, particularly the Republic of Tajikistan, are provided. The role of archaeological expeditions is significant not only in preventing deterioration but also in the processes of restoration and conservation of archaeological monuments, as clearly demonstrated by the example of the Buddhist monastery of Khishteppa.

Keywords: excavations, protection, experience, monument, archaeology, restoration, heritage, Central Asia, Tajikistan

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯЛАР ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУДЫҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аннотация. Мақала археологиялық ескерткіштерді қорғау мәселесіне арналған және ескерткіштерді сақтау мақсатында қолданылатын басқа әдістермен қатар археологиялық экспедициялардың маңызын қарастырады. Археологиялық экспедициялар, ең алдымен, көпшілік халық арасында тарихи сананы қалыптастыруға және білімді арттыруға ықпал етеді, бұл тарихи ескерткіштердің бұзылуын алдын алудың тиімді жолдарының бірі болып табылады. Мақалада археологиялық экспедициялар жүргізу арқылы алдын алуға болатын бірқатар негізгі себептер талданған және практикалық тәжірибе негізінде олардың алдын алу жолдары көрсетілген.

Ұсынылған тұжырымдарды негіздеу мақсатында Орталық Азия елдерінің, әсіресе Тәжікстан Республикасының тәжірибесінен мысалдар келтірілген. Археологиялық экспедициялардың рөлі тек қана бұзылуды алдын алу да емес, сонымен қатар археологиялық ескерткіштерді қалпына келтіру және консервациялау процестерінде де маңызды рөл атқаратыны, Хиштеппа буддалық монастырінің мысалы арқылы айқын көрінеді.

Түйін сөздер: экспедиция, қорғау, тәжірибе, ескерткіш, археология, реставрация, мұра, Орталық Азия, Тәжікстан

1 Введение. Основным объектом данного исследования является проблема охраны археологических памятников. Сохранение археологических объектов представляет собой один из важнейших факторов изучения истории, культуры и цивилизации, а также формирования идей исторического самосознания у молодого поколения. С этой целью в научной-практической деятельности применяются различные методы и подходы к охране археологических памятников, среди которых особую роль играют археологические экспедиции. Основной целью исследования является изучение значения археологических экспедиций в системе охраны памятников и возможностей применения их результатов в дальнейшей практике.

2 Методы исследования. В исследовании проанализирован практический опыт. Данный метод позволяет на основе уже имеющихся практик определить уровень сохранности археологических памятников и выработать эффективные пути и методы их охраны в перспективе. Вредное влияние природы и человека можно минимизировать, путем консервации, реставрации, и охраны памятника законом.

3 Обсуждение. В исторической и археологической науке Центральной Азии осознание ценности историко-культурных памятников, а также необходимости их охраны, изучения и использования в качестве общечеловеческого исторического наследия в основном относится к XIX–XX вв. Этот этап связан с деятельностью русских и европейских исследователей, путешественников, археологов и этнографов, таких как Ф. Назаров, А. Семёнов, М. Маев и др., посетивших территорию Центральной Азии [Соловьёв 2005: 11]. Именно в этот период началась организация научных экспедиций, сбор исторических артефактов и систематическое изучение археологических памятников, что в дальнейшем привело к возникновению музеев и формированию политики охраны историко-культурного наследия.

До начала систематических научных исследований отношение местного населения к археологическим памятникам носило преимущественно утилитарный характер. Памятники использовались как пахот-

ные земли, источники строительного материала или хозяйственные объекты, при этом их историко-культурная ценность игнорировалась. Археологические и этнографические экспедиции не только выявляли и описывали памятники, но и привлекали внимание научного сообщества к их значимости.

Исходя из этого можно утверждать, что одной из важнейших функций археологических экспедиций является формирование исторического сознания и общественного просвещения. В процессе проведения экспедиции памятники переходят из состояния «руин» или «пустых земель» в категорию источников научных знаний о прошлом. Если результаты археологических раскопок и ценные находки будут популяризованы среди населения, а археологи грамотно разъяснят населению значение памятников, то население будет менее склонно к разрушению памятников и их превращению в пахотные земли.

Практика показывает, что памятники, введённые в научный и общественный оборот, подвергаются разрушению значительно реже, чем неизвестные объекты. В этом контексте археологические экспедиции выступают не только как научная деятельность, но и как эффективный инструмент косвенной охраны памятников.

Следует отметить, что формирование исторических знаний и осознание значимости древних артефактов является одним из ключевых факторов сохранения археологических памятников, защищая находки от уничтожения, нелегальной продажи и незаконного оборота. Исторический опыт Таджикистана, в частности судьба Амударьинского клада, наглядно подтверждает данный тезис.

Как свидетельствуют исследования, до его научного открытия местное население вело хозяйственную деятельность на территории памятника, находя золотые и ценные предметы и продавая их ювелирам и торговцам, что приводило к рассеянию и утрате значительной части исторического наследия. В 1879 г. основная часть находок продана бухарским купцам и через них вывезена в Индию, где попала к антиквару Каннингему [Зеймаль 1979: 10]. Если бы не научный

интерес и коллекционерская деятельность Каннингема, велика вероятность, что материальные свидетельства Амударьинского клада не сохранились бы до наших дней. Данный факт подчёркивает важную роль научных специалистов и исследовательских учреждений в деле сохранения исторического наследия.

Несмотря на наличие в современный период нормативно-правовой базы, международных организаций и стандартов в сфере охраны историко-культурного наследия, проблема сохранности памятников по-прежнему остаётся нерешённой в полной мере. Анализ практики показывает многообразие разрушительных факторов, среди которых для памятников Центральной Азии наиболее значимыми являются следующие:

– *Преобразование памятников в сельскохозяйственные угодья.* Данный процесс носит исторический характер, особенно в советский период, когда Центральная Азия являлась основным регионом хлопководства. В результате многие памятники как городище Шахринав и т.д. превращены в хлопковые поля [Атахонов 2015: 138, 106]. Подобная практика сохраняется и в настоящее время, когда памятники используются под пашни, сады, кладбища и иные хозяйственные объекты. Отсутствие научной документации и технических паспортов памятников зачастую приводит к их разрушению.

– *Использование памятников в качестве строительного материала.* Каменные и кирпичные сооружения нередко разбираются местным населением для строительства жилых домов, что в ряде случаев приводит к полному уничтожению памятников.

– *Строительство современных объектов инфраструктуры.* Прокладка автомобильных и железных дорог, ирригационных каналов и других инженерных сооружений нередко приводит к разрушению или утрате археологических объектов. Ярким примером является строительство железной дороги Курган-Тюбе — Куляб, прошедшей через территорию городища Хулбук, что стало причиной утраты значительной части памятника.

– *Современные надписи и изображения.* Особенно уязвимыми являются петроглифы, на которых современные надписи и граффити, наносимые местными жителями и туристами, искажают или уничтожают древние изображения, снижая их историческую ценность.

Для предотвращения указанных факторов ключевую роль играют археологические экспедиции. Они

позволяют выявлять памятники, вводить их в научный и общественный оборот, а также передавать научную информацию соответствующим государственным органам для постановки на официальный учёт. Государственная регистрация является важным этапом охраны, поскольку наделяет памятник правовым статусом и обеспечивает определённую степень защиты.

Научные данные, полученные в ходе экспедиции, формируют правовую основу охраны памятников. Именно на их основе:

- разрабатывается научный паспорт памятника;
- определяются его границы и охранные зоны;
- объект включается в государственные реестры.

Без археологических данных невозможно присвоение памятнику правового статуса и его защита на государственном уровне, что подчёркивает роль археологических исследований в укреплении государственной политики охраны культурного наследия.

Проведение спасательных археологических работ перед началом строительных проектов позволяет своевременно выявлять памятники и предотвращать их внезапное уничтожение. Даже в случаях, когда полное сохранение объекта невозможно, археологические исследования обеспечивают фиксацию и документацию научной информации, сохраняя так называемый «информационный памятник». Примером служат археологические исследования 1980-х гг. на стоянке Туткаул и других памятниках каменного века в зоне Нурекского водохранилища [Юсупов 2005: 311].

Следует подчеркнуть, что археологические экспедиции играют важную роль также в реставрационных и консервационных работах. Практика показывает, что оставленные без консервации раскопы подвержены разрушению под воздействием природных факторов. Наиболее простым и эффективным методом консервации является обратная засыпка раскопов, как это реализовано на памятнике Хишттеппа в 1980-е гг., что обеспечило его хорошую сохранность до настоящего времени [Мулоканов 1994: 214].

Кроме того, археологические данные имеют решающее значение для реставрации и реконструкции памятников, поскольку позволяют определить:

- общую форму сооружения;
- конструкцию стен и строительные технологии;
- архитектурные особенности и строительные материалы;
- внутреннее и внешнее убранство;
- планировку проходов, коридоров, колонн и других элементов;

- тип перекрытий и кровли;
- двор и вспомогательные элементы.

Отсутствие археологических данных значительно осложняет реставрационные работы и может привести к искажению исторического облика памятников.

4 Результаты. Анализ существующего опыта показал, что правильная организация археологических экспедиций и широкое распространение их результатов в обществе создают условия для:

- разработки нормативно-правовых актов в сфере охраны историко-культурного наследия;
- популяризации археологических памятников;
- предотвращения самовольного захвата территорий памятников;
- защиты памятников от разрушения в результате строительных и сельскохозяйственных работ.

5 Заключение. Проведённый анализ свидетельствует о том, что археологические раскопки и экспеди-

ции являются не только средством выявления исторических памятников, но и одним из ключевых факторов их охраны, регистрации и научно обоснованной реставрации.

ЛИТЕРАТУРА

Атахонов Т. Археологическая карта Таджикистана (Гисарская долина). Душанбе: 2015. 334 с.

Зеймаль Е.В. Амударинский клад. Л: Искусство, 1979. 104 с.

Мулокандов М. О работах Ховалингского археологического отряда в 1985 г. АРТ. 1994. Вып. XXV. С. 214–220.

Соловьёв В.С. У истоков археологии Таджикистан (1913–1917 гг.). Елец, 2005. 117 с.

Юсупов А., Филимонова Т. Исследования в зоне Нурекского водохранилища в 1986 г. // АРТ. 2005. Вып. XXVI. С. 311–322.

Ә.С. СЕМБАЕВА

Сембаева Әсел Сулейманқызы,
 Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
 Алматы қ., Қазақстан;
 asel.sembaeva00@mail.ru

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНА 80 ЖЫЛ!

Аннотация. Мақала 1946 жылы құрылған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы қызметінің 80 жылдық тарихына арналған. Экспедиция Қазақстан археология ғылымының қалыптасуы мен дамуына зор үлес қосты. Өлкей Марғұланның жетекшілігімен Сарыарқа өңірінде тас дәуірі, қола дәуірі, ерте темір дәуірі және ортағасырлық ескерткіштер жүйелі түрде зерттеліп, аймақтың археологиялық кезеңделуі жасалды. Сегіз онжылдыққа созылған зерттеулер нәтижесінде мыңдаған археологиялық нысандар ғылыми айналымға енгізіліп, ұлттық археология мектебі қалыптасты. Қазіргі кезеңде экспедиция дәстүрі Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты аясында жалғасып, археологиялық мұраны зерттеу, сақтау және цифрландыру бағытында дамып келеді. Осылайша, Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының 80 жылдық тарихы – ұлттық ғылымның іргелі жетістіктерінің бірі әрі оның болашақ дамуына негіз болатын маңызды кезең.

Түйін сөздер: Сарыарқа, Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы, Ө.Х. Марғұлан, тас дәуірі, қола дәуірі, ерте темір дәуірі

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде, ЖТН BR24992951 жобасы аясында даярланды.

ЦЕНТРАЛЬНО-КАЗАХСТАНСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ – 80 ЛЕТ!

Аннотация. Статья посвящена 80-летней истории деятельности Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция, созданной в 1946 году. Экспедиция внесла значительный вклад в становление и развитие археологической науки Казахстана. Под руководством Алькей Маргулан в регионе Сарыарки были систематически исследованы памятники каменного века, эпохи бронзы, раннего железного века и средневековья, что позволило разработать археологическую периодизацию региона. В результате исследований, продолжавшихся на протяжении восьми десятилетий, в научный оборот были введены тысячи археологических объектов, сформирована национальная археологическая школа. В настоящее время традиции экспедиции продолжают-ся в рамках Институт археологии имени А.Х. Маргулана, где развиваются направления изучения, сохранения и цифровизации археологического наследия. Таким образом, 80-летняя история Центрально-Казахстанской археологической экспедиции является одним из фундаментальных достижений национальной науки и важным этапом, определяющим перспективы её дальнейшего развития.

Ключевые слова: Сарыарка, Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция, А.Х. Маргулан, каменный век, эпоха бронзы, ранний железный век

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта BR24992951.

80 YEARS OF THE CENTRAL KAZAKHSTAN ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION

Abstract. The article is devoted to the 80-year history of the Central Kazakhstan Archaeological Expedition, established in 1946. The expedition has made a significant contribution to the formation and development of archaeological science in Kazakhstan. Under the leadership of Alkey Margulan, monuments of the Stone Age, Bronze Age, Early Iron Age, and the medieval period in the Saryarka region were systematically investigated, which made it possible to develop the archaeological periodization of the region. As a result of research conducted over eight decades, thou-

sands of archaeological sites were introduced into academic circulation, and a national school of archaeology was formed. Today, the traditions of the expedition are continued within the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, where research, preservation, and digitalization of archaeological heritage are being further developed. Thus, the 80-year history of the Central Kazakhstan Archaeological Expedition represents one of the fundamental achievements of national scholarship and an important milestone shaping its future development.

Keywords: Saryarka, Central Kazakhstan Archaeological Expedition, A.Kh. Margulan, Stone Age, Bronze Age, Early Iron Age

Source of funding: The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRN BR24992951.

1 Кіріспе. Қазақстандағы археология ғылымының қалыптасу тарихында Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының (ОҚАЭ) орны айрықша. 1946 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының бастамасымен құрылған бұл ғылыми құрылым Сарыарқа өңірінің ежелгі және ортағасырлық ескерткіштерін жүйелі түрде зерттеуді қолға алды. Экспедицияның ұйымдастырушысы әрі алғашқы жетекшісі – көрнекті ғалым, академик Әлкей Марғұлан болды (1-сур.).

Экспедиция жұмысы нәтижесінде Орталық Қазақстан аумағының көне тарихы ғылыми тұрғыдан негізделіп, аймақтың археологиялық кезеңделуі жасалды. Сарыарқа иесіз дала кеңістігі емес, керісінше, Еуразия тарихындағы ірі өркениеттік ошақтардың бірі екендігі дәлелденді [Айтқұл 2017: 11–15].

2 Талқылау. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ) үш жасақтан тұрды. Оларды Әлкей Марғұлан, Ә.М. Оразбаев және М.Қ. Қадырбаев басқарды.

1946–1948 жылдары Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы Әлкей Марғұланның жетекшілігімен Сарысу, Кеңгір өзендері мен Ұлытау өңірінде VIII–XIV ғасырларға жататын Жошы хан ескерткішінде археологиялық зерттеулер жүргізді [Манапова 2018: 48–56]. 1949 жылы Әлкей Марғұлан Жартас ауылы маңында, Соқыр атты шағын дала өзенінің Нұра өзеніне құяр сағасына жақын орналасқан №5 қорғанда қазба жүргізді. Күміс тостағанның сынығы, ат әбзелдері, қапсырмалар және жібек матаның фрагменті сынды жерлеу материалдары табылды. 1955 жылы Әлкей Марғұланның жетекшілігімен Атасу-1 қонысында алғашқы қазба жұмыстары жүргізіліп, онда шеберхана (Л1 тұрғынжайы) ашылды. Қазба материалдары ғалымның «Орталық Қазақстандағы көне және орта ғасырлардағы тау-кен ісі» атты мақаласында

1-сур. 1943 ж. Ә.Х. Марғұлан жұмыс кабинетінде. Сурет Ә.М. Манапованың жеке архивінен алынды.

жарияланды. Аталған еңбекте Ә.Х. Марғұлан түсті және қара металл кен орындарының белгілі барлық игерілу нүктелеріне сипаттама береді. Сонымен қатар бұл мақалада Орталық Қазақстан металлургиясын зерттеуде геологиялық және археологиялық деректер алғаш рет кең ауқымда пайдаланылды [Марғұлан 1972: 3–30].

1959 ж. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының қола дәуірі бойынша бағытын Ә.М. Оразбаев басқарды. Экспедиция жұмыстары негізінен Ертіс-Қарағанды су каналы өтетін Орталық Қазақстанның жазық алқабында жүргізіліп, барлау жұмыстары нәтижесінде үш мыңға жуық ескерткіш бар екені анықталды. Қарағанды облысы, Ворошилов ауданында Ботақара қола дәуірі қоршаулары, Осакаров ауданында Ақбұлақ (Шортанды II) қола дәуірі қоршаулары және Павлодар облысы, Куйбышев ауданында Тасмола, Нұрманбет (Қаражал) қола

дәуірі қоршаулары, сондай-ақ Павлодар облысының Ермак ауданында Ақмола қола дәуірі қоршауларына қазба және барлау жұмыстары жүргізілді. Бұлардың ішінде Павлодар облысы, Куйбышев ауданы, Шідерті өзенінің жағалауындағы Екібастұз ауылының жылқы фермасы маңында орын тепкен Нұрманбет қола дәуірі қоршаулары құнды мәліметтерімен ерекшеленді. Онда қола дәуірінің алпысқа тарта қоршауы тізімделіп, 40 қоршаудан 60 қабір қазылды. Ескерткіштердің хронологиялық мерзімдемесін ғалым б.д.д. XIII–XI ғғ. межелейді [Оразбаев 1959: 59–74].

1961 ж. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясында жетекшілік ете жүріп, Ұлытау ауданында қазба жүргізеді. Ұлытау ауданында Қаракөңгір өзенінен шығысқа қарай 12 шақырым жердегі Жанайдар қыстағы жанындағы Жанайдар қорымынан қола дәуірінің 58 қоршауы мен екі мұртты обасы есепке алынды. Қорымда қола дәуірінің үш қоршауы және бір «мұртты» оба зерттелді [Оразбаев 1969: 195]. 1962 ж. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының қола дәуірі ескерткіштерін зерттейтін отрядқа жетекшілік етіп, Қарағанды облысы Қарқаралы ауданында Қарқаралы және Суықбулақ қоныстарын қазды [Бейсенов 2025: 3–7].

Еуразиялық дала белдеуінің орталық бөлігін құрайтын Сарыарқа – табиғи-географиялық тұрғыдан алғанда жазық пен ұсақ шоқылы қыраттардың үйлесімінен тұратын ерекше аймақ. Ұлытау, Қарқаралы, Баянауыл, Көкшетау, Имантау сияқты тау жүйелері мен Есіл, Нұра, Сарысу, Атасу өзендері ежелгі қауымдардың тіршілігіне қолайлы жағдай туғызды. Пайдалы қазбаларға бай жер қойнауы, әсіресе мыс пен басқа да металдардың мол қоры, бұл өңірде ерте кезеңдерден бастап металлургиялық орталықтардың қалыптасуына негіз болды. Сондықтан да ОҚАЭ зерттеулерінің басым бағыттарының бірі көне кен орындары мен металлургиялық кешендерді анықтау болды [Маргулан и др. 1966].

1950–1960 жылдар – барлау мен ғылыми негіз қалау кезеңі. Бұл кезең ауқымды далалық барлау жұмыстарымен ерекшеленді. Қола дәуіріне жататын Беғазы, Дәндібай, Ақсу-Аюлы, Атасу, Бұғылы сияқты ескерткіштер зерттеліп, олардың негізінде Беғазы-Дәндібай мәдениеті ғылыми айналымға енгізілді. Сонымен қатар андрон мәдениетінің жергілікті нұсқалары анықталып, олардың кезеңделуі нақтыланды. Бұл зерттеулер Орталық Қазақстанның б.д.д. II мыңжылдықтағы мәдени дамуын жүйелеуге мүмкіндік берді. Ерте темір дәуіріне жататын «мұртты» обалар зерттеліп, олардың ғұрыптық мәні ашылды.

Кейінірек Ертis–Қарағанды каналы трассасындағы құтқару жұмыстары барысында Тасмола мәдениеті ғылыми негізде сипатталды [Қадырбаев 1959: 162–203].

1975 жылы Мир Қадырбаевтың жетекшілігімен Атасу-1 және Атасу-2 ерте темір дәуірінің қоныстарында зерттеу жұмыстарын қайта жалғастырды. Атасу микроауданының маңызды ескерткіштеріне Атасу-1, Атасу-2 (Ақ-Мұстафа) және Мыржық қоныстары, сондай-ақ Саңғыру 1–3, Атасу 1–3, Ақ-Мұстафа, Мыржық қорымдары және Сарыбұлақ, Дарат, Босаға, Оғызтау, Кенқазған кен орындары жатады [Қадырбаев 1983: 134–142]. Сонымен қатар, экспедиция жұмыстарына әр жылдары Л.Р. Кызласов (1948), Г.И. Пацевич, К.А. Ақышев (1951–1952), А.Г. Максимова, Т.Н. Сенигова, Г.А. Кушаев, Х.А. Алпысбаев және басқа да белгілі ғалымдар қатысты [Айтқұл 2017: 12].

ОҚАЭ тарихында үш негізгі кезеңді бөліп қарастыруға болады:

1970–1990 жылдар – тереңдеген зерттеу кезеңі (2-сур.).

Бұл уақытта стационарлық қазба жұмыстары жүргізіліп, қоныстар мен жерлеу кешендері жан-жақты зерттелді. Қола дәуірінің металлургиялық орталығы ретінде Атасу қонысы кеңінен танылды. Ежелгі технологиялық үдерістер металл қорыту, керамика жасау тәсілдері археологиялық және жаратылыстану әдістері арқылы талданды. Ортағасырлық қалашықтар мен бекіністер зерттеліп, аймақтың тарихи сабақтастығы дәлелденді [Айтқұл 2017: 12].

Қазіргі кезең – сабақтастық және жаңғыру. 1990 жылдардың ортасынан бастап шағын ғылыми жасақтар жекелеген нысандарды зерттеуге көшті. Жартас суреттері, киелі тас мүсіндер және көне керуен жолдары жаңа әдістермен зерттелді. Тәуелсіздік кезеңдерінде Сарыарқа даласын зерттеуге Ж. Құрманқұлов, С.У. Жауымбаев, А.З. Бейсенов, А.С. Ермолаева, О.А. Артюхова, Л.Н. Ермоленконың сіңірген еңбегі зор (3-сур.) [Беделбаева, Усманова 2017: 190].

Ж. Құрманқұловтың жетекшілігімен Орталық Қазақстанның қола дәуіріне жататын көптеген ескерткіштер анықталып, зерттелді. Олардың қатарында Атасу, Мыржық, Ақмая, Ақ-Мұстафа, Талдысай қоныстары мен қорымдары, Теректі Әулие, Айбас Дарасы, Көкімбай, Ақдін, Таңбалы тас шатқалдарындағы жартас суреттері бар. 1992–2023 жылдар аралығында А.С. Ермолаева, А.Е. Ержановамен Қазақстандағы ең ірі металлургия

2-сур. ОҚАЭ, 1974 ж. Ә.Х. Марғұлан, М.Қ. Қадырбаев және Ж. Құрманқұлов.
Сурет ҚР Мемлекеттік Орталық музей архивінен алынды.

3-сур. Алматы. Археология институты –2007. ОҚАЭ мүшелері. Отырғандар, солдан оңға қарай:
Ж. Құрманқұлов, О.А. Артюхова; Тұрғандар, солдан оңға қарай: А.С. Ермолаева, А.З. Бейсенов.

4-сур. ОҚАЭ. Теректі әулие. Жезқазған университетінің студенттерімен. А. Бермағанбетов, Д. Байтілеу, Ғ. Ахатов және басқалар. Сурет Ж. Құрманқұловтың отбасылық архивінен алынды.

орталығы Талдысай ескерткішін зерттеді [Ермолаева 2020].

Ө.Х. Марғұланның 1946 ж. бастау алған тас мүсіндерге қатысты іргелі ізденістері кейіннен Л.Н. Ермоленко мен Ә.Д. Касенованың зерттеулерінде жалғасын тапты. Олардың жұмыстары түркілер мен қыпшақтардың тас мүсіндері мен ғибадат орындарын зерттеуге бағытталды [Құрманқұлов және т.б. 2021: 10–22].

2001–2016 жылдар аралығында О.А. Артюхова мен Т.Б. Мамиров Талдысай шатқалындағы Тоқтауыл тұрағына қазба жұмыстарын, сондай-ақ Аяқбұлақ, Сарыбұлақ және палеолит кезеңіне тән Үлкен Жезді ескерткіштерінде зерттеу жұмыстары жүргізді. Ескерткіштің техника-типологиялық сипаттамасы бойынша тұрақ кейінгі палеолит кезеңімен мерзімделді [Артюхова және т.б., 2013: 17–27; Артюхова, Мамиров 2016: 31–41].

1990 жылдардың ортасында шағын жасақтармен жұмыс істеу стилі қалыптасып, олар жекелеген ескерткіштерді зерттеп, жаңа нысандарды ашумен айналысты. Теректі-Әулие жартас суреттері орналасқан орындарды зерттеуге ерекше көңіл бөлінді (4-сур.). Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясына Е.А. Букетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университетінің профессоры

С.О. Жауымбаевтың зерттеулері үлкен рөл атқарады. Орталық Қазақстан территориясында далалық ізденістер негізінде Атасу, Қарағаш, Солтүстік Балқаш, Шерубайнұра, Қарқаралы өлкелерінде нәтижелі жұмыс атқарды. 1984 жылдары жүргізген Қызылкеніш алқабында орналасқан Кент ескерткіштер кешеніндегі зерттеулерін ерекше атап өтуге болады [Бейсенов: 2019: 269].

ОҚАЭ қызметі Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты құрамында жалғасын тауып, археологиялық мұраны сақтау мен цифрландыру бағытында дамып келеді. Экспедиция тек археологиялық нысандарды зерттеумен ғана шектелмей, ұлттық археология мектебін қалыптастырды. ОҚАЭ құрамында археологтармен қатар этнографтар, антропологтар, геологтар еңбек етті. Мәскеу мен Ленинград археологиялық мектептерімен ғылыми байланыс орнатылды. Қазба жұмыстары тек Орталық Қазақстанмен шектелмей, Ақтөбе облысының аумағында да жалғасын тапты (5-сур.). Экспедиция жұмыстарының нәтижесінде Бесоба, Сынтас, Нагорненский қорымдарындағы сармат кезеңіне жататын қорғандар зерттеліп, олардың құрамынан культтік және бағалы бұйымдар табылды [Кадыраев и др. 1977: 515–516].

5-сур. Бесоба, Сынтас. ОҚАЭ, 1974 ж. Солдан оңға қарай: үшінші – С.У. Жауымбаев, төртінші – Н.А. Боковенко, бесінші Ж. Құрманқұлов, алтыншы – М.Қ. Қадырбаев, жетінші – Г.Г. Воронцова, сегізінші – А.С. Ермолаева. Сурет Ж. Құрманқұловтың жеке архивінен алынды.

2000 жылдардан Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы жас мамандармен: Ө.М. Манапова, Д.А. Байтлеу, А.Е. Ержанова, А.Ш. Искаков, Ж.Р. Утубаев, Т.Б. Мамиров Ж.С. Қалиева, А.Ө. Бірмұханова, М.Ж. Ерназар, Ө.Д. Касенова сынды ғалымдармен толығып қазба жұмыстарын жүргізіп келеді. Осылайша, ОҚАЭ ғылыми дәстүр мен тәжірибенің сабақтастығын қамтамасыз етті.

3 Қорытынды. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы – Қазақстандағы археология ғылымының іргетасын қалаған ірі ғылыми мектептердің бірі. 1946 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының бастамасымен құрылып, академик Өлкей Марғұланнның жетекшілігімен жүзеге асқан зерттеулер Сарыарқа өңірінің көне тарихын жүйелі түрде ғылыми негіздеуге мүмкіндік берді. Экспедиция жұмыстарының нәтижесінде Орталық Қазақстан аумағының археологиялық кезеңделуі жасалып, қола

дәуірінен бастап орта ғасырларға дейінгі мәдени дамудың бірізді эволюциясы дәлелденді. Сарыарқа даласы иесіз кеңістік емес, керісінше, металлургиясы дамыған, күрделі ғұрыптық жүйесі қалыптасқан, Еуразия өркениетінің маңызды орталықтарының бірі болғаны ғылыми тұрғыда айқындалды.

ОҚАЭ тек археологиялық деректер жинаумен шектелмей, ұлттық археология мектебін қалыптастырып, ғылыми кадрлар даярлауға, археологиялық мұраны қорғау мен оны ғылыми айналымға енгізуге зор үлес қосты. Экспедиция дәстүрі бүгінгі таңда заманауи әдістермен жалғасып, Қазақстан археологиясының дамуына қызмет етіп келеді. Осылайша, Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының қызметі – ұлттық ғылым тарихындағы маңызды кезең ғана емес, болашақ зерттеулерге бағыт-бағдар беретін іргелі ғылыми мұра.

ӘДЕБИЕТ

Айткул Х.А. История формирования коллекции из Центрального Казахстана археологического фонда ЦГМ РК. Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана / Отв. ред. А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан. Алматы: Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 2. 380 с.

Артюхова О.А., Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Комплекс памятников в урочище Талдысай. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. 400 с., илл.

Артюхова О.А., Мамиров Т.Б. Улкен Жезды – первое палеолитическое местонахождение в Талдысайском микрорайоне. Актуальные проблемы археологии Евразии. Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию независимости Республики Казахстан и 25-летию Института археологии им. А.Х.Маргулана (г. Алматы, 18–19 октября 2016 г.). / Отв. Ред. Б.А. Байтанаев. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. 734 с., ил.

Бедельбаева М.В., Усманова Э.Р. Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция и карагандинская школа археологии: творческий союз исследователей древней истории Сарыарки. Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана / Отв. ред. А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан. Алматы: Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 1. С.186–192

Бейсенов А.З. Археолог Сағындық Жауымбаев – 60 жыл. Юбилейные даты. Қарағанды. 2019. 269 б.

Бейсенов А.З. Ә. Оразбаевтың Қарқаралы, Суықбұлақ қоныстарындағы зерттеулері және қорғатас типтес жерлеулер // XVII Оразбаев оқулары:

материалдар жинағы. Алматы: Қазақ университеті, 2025. 3–7 бб.

Ермолаева А.С. Талдысай – поселение древних металлургов позднебронзового века в Улытауской степи: коллективная монография / Отв. ред. Ж. Курманкулов. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. 240 с.

Кадырбаев М.К. Шестилетние работы на Атасу // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья / Отв. ред. Г.Б. Зданович. Челябинск: ЧелГУ, 1983. С. 134–142.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж., Воронцова Г.Г., Ермолаева А.С. Курганы Бесобы и Сынтаса // АО–1976 / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. М: Наука, 1977. С. 515–517.

Кадырбаев М.К. Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана // Труды института истории, археологии и этнографии. Том 7: Археология. Алма-Ата: Наука, 1959. С.162–203.

Құрманқұлов Ж., Ермоленко Л.Н., Қасенова Ә.Д. Орталық Қазақстанның тас мүсіндері (зерттелу тарихы). Ә.Х.Марғұлан атынд. Археология институтының еңбектері. II том. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атынд. Археология институты, 2021. 128 б.

Манапова А.М. Академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан мұрасы // Қазақстан археологиясы. 2018. №1–2. 48–58 бб. DOI: 10.52967/akz2018.1-2.1-2.48.58

Маргулан А.Х. Горное дело в Центральном Казахстане в древние и средние века // Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1972. С. 3–30.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. 434 с.

Оразбаев А.М. Курганы с “усами” в могильнике Джанайдар как архитектурный памятник // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата:Наука, 1969. 195 с.

Оразбаев А.М. Памятники эпохи бронзы Центрального Казахстана // Труды ИИАиЭ АН КазССР. 1959. Т. 7. С. 59–74.

Г. В. СКОРАЯ

Скорая Галина Васильевна

Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтурсынұлы,
г. Костанай, Казахстан,
ORCID 0009-0004-9624-169X;
skorayalina@mail.ru

СИНТАШТИНСКАЯ КУЛЬТУРА: ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ ГЕНЕЗИСА

Аннотация. В статье отражено современное состояние изучения происхождения синташтинской культуры. В публикации изложена история осмысления синташтинских древностей и разделена на четыре хронологических этапа: от первичного накопления археологического материала до современных исследований с использованием новейших технологий. Проведен сравнительный анализ существующих концепций по обсуждаемой проблеме. Основным итогом работы стал вывод, что формирование синташтинской культуры является результатом сложного синтеза западных, южных и автохтонных компонентов, спровоцированного климатическими изменениями на рубеже II–III тыс. до н.э. Вариативность материального комплекса отражает интенсивность миграционных процессов и динамику культурных взаимодействий в степной зоне. Дальнейшие исследования с применением естественнонаучных методов позволят восстановить более детальную картину историко-культурных процессов бронзового века.

Ключевые слова: Бронзовый век, Синташтинская культура, культурогенез, миграция

СИНТАШТА МӘДЕНИЕТІ: ГЕНЕЗИСТІҢ ДИСКУССИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада синташта мәдениетінің шығу тегін зерттеудің қазіргі жай-күйі қарастырылады. Басылымда синташта жәдігерлерін зерделеу тарихы баяндалып, ол төрт хронологиялық кезеңге бөлінген: археологиялық материалдың алғашқы жинақталуынан бастап, жаңа технологияларды қолданатын қазіргі зерттеулерге дейін. Талқыланып отырған мәселе бойынша қолданыстағы тұжырымдамаларға салыстырмалы талдау жүргізілді. Жұмыстың негізгі қорытындысы ретінде синташта мәдениетінің қалыптасуы б.д.д. II–III мыңжылдықтар тоғысындағы климаттық өзгерістерден туындаған батыстық, оңтүстіктік және автохтонды компоненттердің күрделі синтезінің нәтижесі екендігі туралы тұжырым жасалды. Материалдық кешеннің әртүрлілігі далалық аймақтағы көші-қон процестері мен мәдени өзара іс-қимылдардың динамикасын көрсетеді. Жаратылыстану–ғылыми әдістерді қолдана отырып жүргізілетін алдағы зерттеулер қола дәуіріндегі тарихи-мәдени процестердің толық көрінісін қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қола дәуірі, Синташта мәдениеті, мәдениеттану, миграция

SINTASHTA CULTURE: DEBATABLE ISSUES OF GENESIS

Abstract. The article reflects the current state of research into the origin of the Sintashta culture. The publication outlines the history of conceptualizing Sintashta antiquities, dividing it into four chronological stages: from the primary accumulation of archaeological material to modern research utilizing the latest technologies. A comparative analysis of existing concepts regarding the discussed problem has been conducted. The main result of the work is the conclusion that the formation of the Sintashta culture was the result of a complex synthesis of Western, Southern, and autochthonous components, triggered by climatic changes at the turn of the 3rd–2nd millennia BC. The variability of the material complex reflects the intensity of migration processes and the dynamics of cultural interactions in the steppe zone. Further research using scientific methods will allow for the reconstruction of a more detailed picture of the historical and cultural processes of the Bronze Age.

Keywords: Bronze Age, Sintashta culture, cultural genesis, migration

1 Введение. Синташтинская культура (2200–1700 BC) считается наиболее дискуссионной среди археологических культур бронзового века, существовавших в Урало-Казахстанских степях. Появление синташтинских традиций тесно связано с миграциями и изменениями, охватившими территорию Евразии на рубеже III и II тыс. до н. э. [Allentoft et al. 2015: 170; Narasimhan et al. 2019: 10]. В виду неординарности данной группы памятников, а также индивидуально-подхода исследователей существует множество мнений о происхождении синташтинских древностей. Целью данной работы является комплексный анализ существующих гипотез генезиса синташтинской культуры.

2 Методы исследования. В истории формирования представлений о синташтинской культуре можно выделить несколько этапов:

Первый этап (1930–1960-е гг.) характеризовался первичным накоплением археологического материала, однако их интерпретация как синташтинских произошла позднее. Начало пути изучения синташтинских древностей положено в 1930–1940-е годы при открытии Верхне-Кизильского клада и Мало-Кизильского селища [Сальников, 1954: 52–94].

На территории Северного Казахстана первые материалы, которые сейчас можно интерпретировать как синташтинские, получены О.А. Кривцовой–Граковой при стационарном исследовании Алексеевского могильника у г. Костанай.

О.А. Кривцова-Гракова отнесла поселение к западному варианту андроновской культуры, определяя его хронологическую позицию как синхронную с хвалынской и киммерийской культурами Восточной Европы, а также с карасукской культурой Алтая и Восточного Казахстана [Кривцова-Гракова, 1947: 163–164].

Синташтинские древности на этой стадии зачастую включены в состав андроновской или абашевской культур, что обусловлено фрагментарностью и отсутствием сравнительного материала для их выделения в отдельную группу памятников.

Второй этап (1970– кон. 1980-х гг.) связан с открытием крупных памятников на территории Южного Урала и Оренбуржья. В 1973 г. К.Ф. Смирновым изучен курган 25 в Новокумакском могильнике [Смирнов, Кузьмина, 1976: 46]; В.Ф. Генингом в 1974 г. на Южном Урале открыт Синташтинский могильник, позднее ставшим эпонимным для синташтинской культуры [Генинг, Виноградов, 1975: 168–169]. Исследователем в результате раскопок установлена хронологическая позиция памятника как синхронная культуре многова-

ликовой керамики, абашевской и алакульской [Генинг, 1977: 168–169].

В 1977 г. К.Ф. Смирновым и Е.Е. Кузьминой опубликована монография, продолжающая рассматривать круг вопросов, обозначенных В.Ф. Генингом. На основании опубликованных материалов выделен «новокумакский культурно-хронологический горизонт, в который вошли все известные на тот момент памятники доалакульского времени Урало-Казахстанского региона. Стимулом к формированию новокумакских памятников, по мнению авторов, стал западный импульс, исходящий из среды культур абашевской, полтавкинской и многоваликовой керамики [Смирнов, Кузьмина, 1977: 52].

В 1980 г. при обсуждении проблем новокумакского горизонта предложено разделять памятники петровского (Северный Казахстан) и синташтинского (Южный Урал) типов по географическому признаку [Зданович Г., Зданович С., 1980: 192]. Позднее Г.Б. Здановичем обобщены данные бронзового века Урало-Казахстанских степей, к петровским памятникам отнесен могильник Синташта [Зданович, 1988: 109–111].

Третий этап (кон. 1980-х — сер. 2000-х гг.) связан с осознанием исключительной историко-культурной значимости памятников региона. Этот период ознаменовался резким увеличением источниковедческой базы в связи с обнаружением целой группы укрепленных поселений специалистами И.М. Батаниной и Н.В. Левит. После начала изучения укрепленного поселения Аркаим Г.Б. Здановичем обсуждаемая группа памятников впервые названа «синташтинско-петровскими» [Зданович, 1989: 189]. Раскопки приобретают системный и целенаправленный характер. В этот период появились все предпосылки для выделения синташтинской культуры [Ткачев, 2007: 144].

Четвертый этап (с сер. 2000-х гг.) отмечен переходом к качественно новому уровню исследования с применением междисциплинарных методов. Отечественная археологическая наука активно интегрируется в глобальное исследовательское пространство, реализуются совместные международные проекты [Merrony, Hanks, Doonan, 2009: 421–430; Ventresca Miller et al, 2017: 352–366; Librado et al, 2021: 634–640; Allentoft et al, 2024: 301–311]. В исследовательской практике регулярно используются естественнонаучные анализы (AMS и OSL датирование, изучение палеодиеты, палеогенетика, изотопы $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$). Фокус археологических изысканий смещается со стационарных раскопок в сторону комплексного анализа и интерпретации уже накопленных материалов.

3 Обсуждение. К настоящему времени накоплена достаточно обширная источниковедческая база, но процесс теоретического осмысления синташтинских древностей еще продолжается. Одним из наиболее обсуждаемых вопросов в научном сообществе является поиск истоков синташтинских традиций, что порождает множество конкурирующих гипотез. Тем не менее, можно выделить ключевые позиции исследователей по данной проблеме:

С самого начала исследования авторами высказывалось мнение об миграционном происхождении синташтинских традиций [Генинг, 1977: 60–69; Смирнов, Кузьмина, 1977: 52]. Группа специалистов признают ведущую роль абашевской культуры в формировании синташтинских памятников на основании типологического сходства в металлопроизводстве и, частично, в керамическом комплексе [Кузьмина 1992: 74–76; Горбунов, 1992: 144; Потемкина, 1995: 146–150; Бочкарев, 1995: 120].

Другие исследователи включают посткатакомбные древности в список культур, вовлеченных в синташтинский генезис [Ткачев, 2007: 261–269; Мимоход, 2011: 246].

Г.Б. Зданович считает, что процесс культурогенеза был многокомпонетным: «синташтинцы» развились на местной основе (ботайско-суртандинское и ташковское население), но взаимодействовали с ямным населением, носителями полтавкинских и катакомбных традиций, западными абашевскими и раннесрубными племенами, с возможным влиянием южных земледельческих культур [Зданович, 1988: 175–180].

В.Н. Логвиным и С.С. Калиевой обосновывается точка зрения о формировании синташтинско-петровской культуры на основе местных геометрических племен (терсекско-ботайских), столкнувшихся с ямно-катакомбными группами [Логвин, 1995: 88–95]. Многими исследователями на основании анализа керамического комплекса памятников синташтинской культуры отмечается бесспорное наличие энеолитического «гребенчатого геометризма» в керамике [Мочалов, 2008: 248; Виноградов, 2011: 82; Шевнина, Логвин, 2015: 148].

Н.Б. Виноградов связывает появление синташтинской культуры с миграцией позднекатакомбных и позднемямных групп населения, при этом локализуя синташтинские памятники исключительно в территориальных рамках Южного Зауралья, рассматривая памятники Северного Казахстана с синташтинскими материалами как петровские [Виноградов, 2017: 39–41].

Особую точку зрения генезиса синташтинского населения (индоарийского) в результате миграции с территории Ближнего Востока высказывает С.А. Григорьев [Григорьев, 1996: 91–96; Кукушкин, 2018: 64–69]. И.А. Кукушкин предполагает, что группы анатолийских мигрантов осуществили военную экспансию против местного населения Южного Казахстана, что отразилось в петроглифах в горах Каратау. Продолжив агрессивную внешнюю политику, данные группы населения дошли до севера, сформировав здесь синташтинские памятники.

4 Результаты. Таким образом, можно увидеть, что вопрос происхождения синташтинского населения является достаточно дискуссионным, о чем говорит большой разброс мнений среди исследователей. Специалисты указывают на невозможность объяснить культурогенез синташтинских памятников в рамках традиционных путей интерпретации археологических источников [Зданович, 2010: 133; Виноградов, 2011: 78]. Преодоление неопределённости в данном вопросе требует обращения к междисциплинарным методам и данным палеогенетики, количество проведения которых значительно увеличилось за последние годы.

Исследования, посвященные изучению палеоДНК, отмечают генетическую связь по наличию гаплогруппы «R1a» между носителями синташтинских традиций с группами культур боевых топоров и шнуровой керамики Центральной и Западной Европы [Allentoft et al., 2015: 170]. В другой работе генетиков у синташтинского населения выявлены гаплогруппы, ранее обнаруженные в ямной культуре [Narasimhan et al. 2019: 10]. Ряд авторов подвергают сомнению прямую генетическую связь между синташтинским населением и носителями культур шнуровой керамики, допуская наличие гаплогруппы «R1a» и у иных популяций бронзового века данного региона [Mathieson, et al., 2015: 2–4].

Формирование синташтинской культуры, по последним данным радиоуглеродного датирования, явилось результатом взаимодействия нескольких культурных потоков. Хронологический приоритет средневолжских абашевских памятников указывает на вектор распространения традиций из Поволжья на Урал, где они синхронизируются с синташтинскими [Епимахов, 2020: 45–48]. Формирование средневолжской абашевской культуры связывают с центральноевропейским импульсом, исходящим из регионов культуры колоковидных кубков и локальных культур Карпато-Дунайского региона в Восточную Европу [Мимоход, 2018: 40; Ткачев, 2018: 519; Энговатова и

др., 2023: 224]. Косвенным подтверждением неместного происхождения населения синташтинских памятников являются результаты содержания изотопов стронция, указывающие на мобильность людей с запада на восток [Епимахов и др., 2021: 14–15]. Сейминско-турбинские группы, судя по археологическим данным, также синхронны и тесно взаимодействовали с синташтинским населением [Шевнина, Логвин, 2015: 148].

Западное происхождение носителей абашевских и синташтинских традиций подкрепляются данными палеоантропологии. А.А. Хохлов и Е.П. Китов отмечают, что между «шнуровиками» и «абашевцами» Среднего Поволжья (Пепкинский курган) и Приуралья (Чуракаевский могильник) имеется явное краниологическое сходство [Хохлов, Китов, 2019: 63–66]. Тем не менее, исследователи придерживаются точки зрения о краниологическом полиморфизме у синташтинского населения, отражающем процессы ассимиляции с участием разных компонентов.

К.Н. Солодовников и А.В. Колбина по краниологическим материалам с могильника Бестамак и Халвай 5 отмечают наличие европеоидного долихокранного относительно узколицего типа. По мнению авторов, генетическая структура синташтинского населения сформировалась на базе общего с европейскими культурами шнуровой керамики популяционного пласта, а возможными участниками этого процесса выступили посткатакомбные культурные образования, а другим важным компонентом являются носители абашевских и вольско-либиценских традиций [Солодовников, Колбина, 2018: 169; Шевнина, Логвин, 2025: 367].

5 Заключение. Подводя итоги, на современном этапе исследователи не сомневаются в миграционном происхождении синташтинской культуры. Однако, несмотря на прорыв последних лет, вопрос её генезиса остаётся открытым и продолжает активно обсуждаться. Гетерогенность популяции синташтинских памятников отражает масштабные миграционные процессы Евразии в среднем и позднем бронзовом веке. Причиной столь быстрых культурных изменений считается палеоэкологический кризис, происходивший в 2200 CalBC («4.2 ka BP climatic event») [Weiss, 2016: 62–63]. Климатические изменения напрямую влияли на экономическую ситуацию и политические события древних обществ, в том числе провоцировали массовые перемещения населения, что привело к появлению синташтинских комплексов вдоль Тобола и Урала. Яркая вариативность синташтинского материального

комплекса в данном контексте выступает следствием интенсивного взаимодействия различных миграционных групп в зоне восточноевропейских степей.

Научный руководитель:
к.и.н., доктор PhD Шевнина И.В.

Благодарности. *Выражаю искреннюю благодарность Ирине Викторовне Шевниной и Андрею Викторовичу Логвину за поддержку в написании работы и помощь в поиске информации.*

ЛИТЕРАТУРА

- Аркаим — Синташта: древнее наследие Южного Урала: к 70-летию Г. Б. Здановича; сб. науч. тр.: в 2 ч. / отв. ред. Д.Г. Зданович; редкол.: Н.Б. Виноградов, С.А. Григорьев, А.В. Епимахов; Челябин. гос. ун-т; Ист.-культур. заповедник обл. значения «Аркаим». Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2010. Ч. 2. 184 с.
- Бочкарёв В.С. Карпато-Дунайский и Волго-Уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы (опыт сравнительной характеристики) // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. Археологические изыскания. Вып. 25. СПб., 1995. С. 18–29.
- Виноградов Н.Б. Проблемы синхронизации, культурной близости памятников синташтинского и петровского типов и возможности их решения // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2017. №2 (37). С. 38–45.
- Виноградов Н.Б. Степи Южного Урала и Казахстана в первые века II тыс. до н.э. (памятники синташтинского и петровского типа): монография. Челябинск: Абрис, 2011. 175 с.
- Генинг В.Ф. Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен // Советская археология. 1977. №4. С. 53–73.
- Генинг В.Ф., Виноградов Н.Б. Новый могильник середины II тыс. до н.э. на р. Синташта // АО 1975 года. М.: Наука, 1976. С. 168–169.
- Горбунов В.С. Бронзовый век Волго-Уральской лесостепи. Уфа: БГПИ, 1992. 223 с.
- Григорьев С.А. Синташта и арийские миграции во II тыс. до н.э. // Новое в археологии Южного Урала. Челябинск: Рифей, 1996. С. 78–96.
- Епимахов А.В. Радиоуглеродные аргументы абашевского происхождения синташтинских традиций бронзового века // Уральский исторический вестник. 2020. №1 (66). С. 42–50.

Епимахов А.В., Анкушев М.Н., Анкушева П.С., Киселева Д.В., Чечушков И.В. Предварительные результаты анализа изотопов стронция в рамках изучения мобильности населения бронзового века Зауралья // Геоархеология и археологическая минералогия. 2021. Т. 8. С. 11–17.

Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей (основы периодизации). Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1988. 184 с.

Зданович Г.Б. Феномен протоцивилизации бронзового века Урало-Казахстанских степей. Культура и социальная обусловленность // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций: сб. тр. Алма-Ата: Наука, 1989. С. 179–189.

Зданович Г.Б., Зданович С.Я. Могильник эпохи бронзы у с. Петровка // СА. 1980. №3. С. 183–193.

Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское поселение и могильник // Археологический сборник. Труды ГИМ. Вып. XVII. М., 1947. С. 57–172.

Кузьмина О.В. Абашевская культура в лесостепном Волго-Уралье: Учебное пособие к спецкурсу. Самара: СГПИ, 1992. 128 с.

Кукушкин И.А. Культурно-исторические истоки и наследие Синташтинской культуры // Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии / Отв. ред. Д.Г. Зданович. Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2018. С. 62–77.

Логвин А.В., Шевнина И.В. Некрополь Бестамак / Материалы и исследования по археологии Казахстана. Том XXVII / Отв. ред. А. Онгар. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2025. 472 с.

Логвин В.Н. К проблеме становления синташтинско-петровских древностей // Россия и Восток: проблемы взаимодействия. Материалы конференции. Ч. V, кн. 1. Челябинск: Челяб. гос. ун-т, 1995. С. 88–95.

Мимоход Р.А. О южном компоненте синташтинского культурогенеза // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. / Отв. ред. Н.А. Макаров, Е.Н. Носов. Т. I. СПб.; М.; Великий Новгород, 2011. С. 246–247.

Мимоход Р.А. Палеоклимат и культурогенез в Восточной Европе в конце III тыс. до н.э. // Российская археология. 2018. № 2. С. 33–48.

Мочалов О.Д. Дискуссионные вопросы происхождения керамических традиций синташтинских памятников: современное состояние проблемы // Известия Самарского научного центра РАН. 2008. №1. С. 244–249.

Потёмкина Т.М. О факторах, предшествующих сложению памятников типа Аркаим в Урало-Западно-сибирском регионе // Россия и Восток: проблемы взаимодействия. /Ред. кол. Г.Б. Зданович и др. Ч.V, кн.1. Челябинск, 1995. С. 144–154.

Сальников К.В. Абашевская культура на Южном Урале // СА. Вып. XXI. М.; Л., 1954. С. 25–94.

Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. М.: Наука, 1977. 83 с.

Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е. Ранние погребальные комплексы под Орском и проблема хронологического соотношения культур эпохи бронзы Приуралья // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья. Куйбышев: Куйбышев. пед. ин-т, 1976. С. 45–47.

Солодовников К.Н., Колбина А.В. Материалы к антропологии населения синташтинской культуры Тургайского прогиба // XXI Уральское археологическое совещание. Материалы Всероссийской научной конференции. / Ред. кол. А.А. Выборнов и др. Самара: Изд-во СГСПУ, 2018. С. 167–169.

Ткачев В.В. Генезис алакульской культуры в контексте горной археологии // Известия Самарского научного центра РАН. 2018. Т. 20. № 3 (2). С. 517–526.

Ткачев В.В. Синташтинские памятники Южного Урала в системе археологической таксономии // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Вип. 7. Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. С. 142–155.

Ткачев В.В. Степи Южного Приуралья и Западного Казахстана на рубеже эпох средней и поздней бронзы: монография. Актобе: Актобинский областной центр истории, этнографии и археологии, 2007. 384 с.

Хохлов А.А., Китов Е.П. Теоретические и практические аспекты проблемы происхождения физического облика носителей культур синташтинского круга // Поволжская археология. 2019. №1 (27). С. 59–71.

Шевнина И.В., Логвин А.В. Могильник эпохи бронзы Халвай III в Северном Казахстане. Астана: ФИА им. А.Х. Маргулана, 2015. 248 с.

Энговатова А.В., Альборова И.Э., Мустафин Х.Х. и др. Древняя ДНК носителей фатьяновской и абашевской культур (к вопросу о миграциях населения эпохи бронзы) // Stratum plus. 2023. № 2. С. 207–228.

Allentoft M. E. et al. Population genomics of bronze age Eurasia /Nature. 2015. T. 522. №. 7555. С. 167–172.

Allentoft M. E. et al. Population genomics of post-glacial western Eurasia // *Nature*. 2024. T. 625. №. 7994. C. 301–311.

Librado P. et al. The origins and spread of domestic horses from the Western Eurasian steppes // *Nature*. 2021. T. 598. №. 7882. C. 634–640.

Mathieson I. et al. Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians // *Nature*. 2015. T. 528. №. 7583. C. 499–503.

Merrony C., Hanks B., Doonan R. Seeking the process: The application of geophysical survey on some early mining and metalworking sites // *Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. In: *Universitätsforschungen zur*

prahistorischen Archäologie. Bonn: *Metals and Societies*. 2009. C. 421–430.

Narasimhan, V. M et al. The formation of human populations in South and Central Asia. // *Science*. 2019. T. 365. №. 6457. 7487.

Ventresca Miller A. R. et al. Pastoralist mobility in Bronze Age landscapes of Northern Kazakhstan: $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ and $\delta^{18}\text{O}$ analyses of human dentition from Bestamak and Lisakovsk // *Environmental Archaeology*. 2018. T. 23. №. 4. P. 352–366.

Weiss H. Global megadrought, societal collapse and resilience at 4.2–3.9 ka BP across the Mediterranean and west Asia // *Pages Magazine*. 2016. T. 24. –№. 2. C. 62–63

Е.О. СУРКАНОВА

Сурканова Екатерина Олеговна

Челябинский Государственный Университет,

Челябинск, Россия;

surkanova.2003@gmail.com

ОЛЕНЬ В ИСКУССТВЕ КОЧЕВНИКОВ УРАЛО-КАЗАХСТАНСКИХ СТЕПЕЙ

Аннотация. В статье рассматриваются изображения оленя в искусстве звериного стиля кочевников урало-казахстанских степей. Цель работы заключается в определении общих иконографических черт животного в художественной традиции саков и сарматов. Для работы использованы материалы из знаменитых Филипповских курганов Южного Урала и из курганов Иссык, Елекле-Сазы и Талды II Казахстана. Иконографический анализ изображений на декоративных предметах (накладках, бляшках, навершиях) показал сходства в выделении и украшении рогов – ключевого элемента животного. На сегодняшний день по данным этимологических исследований, искусства и фольклора коренных народов, вышедших из иранской языковой группы, рога и их регенеративное свойство могли ассоциироваться с Мировым Древом, символизирующим ось мира. Не исключаются и иные сформированные концепции интерпретации оленьего образа, например, связи с культом солнца, роли посредника при перемещении между мирами в сценах космологической охоты, функции оберега-талисмана и др. Допускается, что в работе задействован и упомянут не весь опубликованный археологический материал по данной теме, что открывает дальнейшую перспективу исследования в виде его дополнения.

Ключевые слова: звериный стиль, сарматы, саки, ранний железный век, олень, Урало-Казахстанские степи

ОРАЛ-ҚАЗАҚСТАН ДАЛАСЫНЫҢ КӨШПЕНДІЛЕР ӨНЕРІНДЕГІ БҰҒЫ

Аннотация. Мақалада Орал-Қазақстан даласы көшпенділерінің аң стиліндегі өнеріндегі бұғы бейнелері қарастырылады. Жұмыстың мақсаты–сақтар мен сарматтардың көркемдік дәстүріндегі жануардың жалпы иконографиялық ерекшеліктерін анықтау. Жұмыс үшін Оңтүстік Оралдың әйгілі Филиппов обаларының және Қазақстанның Есік, Елеке сазы және Талды II обаларының материалдары пайдаланылды. Сәндік бұйымдардағы (жапсырмалар, қапсырма, ұшарбастар) бейнелерді иконографиялық талдау жануардың негізгі элементі – мүйіздерді безендіру мен ерекшеліктеудің ұқсастықтарды көрсетті. Бүгінгі күнге дейін Иран тілдік тобының жергілікті байырғы халықтардың өнері мен фольклорына, этимологиялық зерттеулер мәліметтеріне сәйкес мүйіз бен оның регенеративті қасиеттері әлемнің осін бейнелейтін Әлем Ағашымен байланысты болуы мүмкін. Бұғы бейнесін түсіндірудің басқа қалыптасқан тұжырымдамалары, мысалы, күн культімен байланысы, космологиялық аң аулау көріністеріндегі әлемдер арасындағы қозғалыстағы байланыстырушы рөлі, тұмар-қорғаныс қызметі жоққа шығарылмайды.

Түйін сөздер: аң стилі, сарматтар, сақтар, ерте темір дәуірі, бұғы, Орал–Қазақстан далалары

THE DEER IN THE ART OF THE URA-KAZAKH STEP NOMADS

Abstract. The article examines the depictions of deer in the art of the animal style of the nomads of the Ural-Kazakh steppes. The purpose of the work is to determine the general iconographic features of the animal in the artistic tradition of the Sakas and Sarmatians. The materials used for the work were taken from the famous Filippovka mounds of the Southern Urals and from the Issyk, Elekle-Sazy, and Taldy II mounds of Kazakhstan. The iconographic analysis of images on decorative objects (overlays, plaques, and pommels) showed similarities in the highlighting and decoration of the horns, which are a key element of the animal. According to etymological studies, art, and folklore

of indigenous peoples from the Iranian language group, the horns and their regenerative properties may have been associated with the World Tree, which symbolizes the axis of the world. Other interpretations of the deer image are also possible, such as its connection to the sun cult, its role as a mediator between worlds in scenes of cosmological hunting, and its protective function.

Keywords: animal style, Sarmatians, Sakas, Early Iron Age, deer, Ural-Kazakhstan steppes

1 Введение. Как известно, звериный стиль является одним из трёх маркеров культур скифских, сарматских и сакских народов раннего железного века. Образы зверей пронизывают практически все предметы искусства, оставленные ранними кочевниками на местах прибывания в степях и лесостепях Евразии. В них сочетаются разные представители фауны, мифологические существа (грифоны, драконы, пегасы), части тел и отдельные сюжеты, среди которых большинство посвящены сценам борьбы или терзания. Популярность животных в скифо-сибирском искусстве обусловлена прямой связью с космологическими представлениями кочевых племён. И анализ этих изображений, формирующий также некоторый зооморфный код, позволит расширить и углубить существующие теории и гипотезы о мировоззрении древних людей.

Исследованиями звериного стиля раннего железного века занимались многие учёные. В их числе А.Р. Канторович, разработавший типологию и классификацию животных в зверином стиле Восточной Европы. В работах Е.Ф. Корольковой описываются особенности развития, звериного стиля, трансформации конкретных животных образов в зависимости от исторического контекста и мировоззрения культур разных регионов. Также анализом изображений животных в искусстве, в том числе оленя, занимались Е.В. Переводчикова, Н.В. Полосьмак в соавторстве с Е.В. Шумаковой, В.Д. Кубарев. Исследованием мифологического персонажа оленя занимался в процессе своих экспедиций А.П. Окладников, описав наскальные изображения оленей в сценах космологической охоты. Изучением истории и межкультурных контактов между племенами урало-казахстанских степей занимался А.Д. Таиров [Таиров 1991; Таиров 2007].

Работы на тему иконографии и семантики звериного стиля остаются актуальными и по сей день, поскольку у народов скифо-сибирского мира, в том числе саков и сарматов, отсутствуют самостоятельные письменные источники поэтому реконструкция их представлений опирается на пополняющийся археологический материал. Также в последние десятилетия наблюдается тенденция поиска национальной идентичности народов России и Казахстана, в след-

ствии чего растёт интерес к древним цивилизациям регионов и линиям культурных преемственностей.

2 Методы исследования. В работе использовался комплекс методов. Основным является иконографический анализ изображений оленя на декоративных предметах (накладках, бляшках, наконечниках, перстнях, акинаках). В большей степени анализировались рога, их форма и украшения как ярко выраженного маркера оленя в изображениях. Семантический анализ использован для определения возможных смыслов интерпретации образа. В рамках сравнительно-типологического метода сопоставлены материалы с Филипповских курганов Южного Урала и курганов Иссык, Талды II и Елеке-Сады Казахстана.

3 Обсуждение. Как уже упомянуто, у народов скифского круга не было письменности, в связи с чем для реконструкции жизни и мировоззрения принято обращаться к свидетельствам античных авторов и индоиранским текстам. Так, о религии скифов писал Геродот, отметив существование культа солнца, отождествляющегося с небесным миром. Также он даёт нам перечисление божественного пантеона у скифов в IV книге «Мелпомена», среди которых он выделял Табити (Гестия), Папий (Зевс), Апи (Гея), Гойтосир (Аполлон), Аргимпаса (Афродита), Фигимасад (Посейдон) [Геродот 1972: 201]. В археологическом материале Аргимпаса, предполагаемая Владычица зверей как геродотовская Афродита, изображалась на ажурных пластинах из Степного Преднепровья и бляшках Кавказа с двумя оленями по бокам. С.С. Бессонова в исследовании религиозных представлений скифов отмечала, что олень мог быть наиболее древним животным, связанным с культом Владычицы зверей Аргимпасы [Бессонова 1983: 89]. О массагетах (сарматах) в записях Геродота упоминается о почитании солнца, как самого быстрого божества, которому в жертву приносили коней. В рамках погребального обряда скифов Геродот также упоминал солнце, когда сам процесс смерти соотносился с вознесением умершего к солнцу и богам [Бессонова 1983: 61]. О быстром солнце, которому в жертву приносят коней, как самому быстрому из богов упоминается и в «Авесте» в гимне о Митре – боге воине, ранее Бога договора у древних ариев [Аникиеева 2023: 61]. В «Ригведе» упоминается

жертвенный конь с золотыми рогами в «Гимне жертвенному коню» [Елизаренкова 1989:176].

Толчок к исследованию оленьего образа и связанных с ним мифологических сюжетов дал в XX-ом веке советский археолог, историк и этнограф А.П. Окладников в процессе экспедиций по изучению наскальной живописи. Результаты его работ изложены в труде «Олень золотые рога. Рассказ об охоте за наскальными рисунками», которые послужили основой для последующих анализов семантики и иконографии оленей скифского искусства [Окладников 1964: 162]. Сюжет борьбы или терзания зверей имеет разные точки зрения трактовки символического значения: 1) как символ перерождения через убийство [Кузьмина 1976: 70]; 2) маркер власти и статуса [Грач 1972: 30], 3) талисман или оберег, наделённый усиленными магическими свойствами через слияние двух зверей, передающиеся человеку [Фёдоров-Давыдов 1975: 25]. В этом же ключе можно упомянуть и предположение об функции оберегов изображений только одного оленя, найденных на бортиках колод Пазырыкских курганов, возможно, предназначенных для защиты от вторжения [Полосьмак 2001: 70]. В меньшей степени сильна, но не лишена смысла теория о связи животного с солнцем. На это косвенно указывают солярные знаки – завитки рогов – и использование золота в изображениях оленей. В космологической охоте олень мог переносить солнце на рогах или отождествляться с ним [Голан 1991:41]. В арийской мифологии Мировое Древо служит опорой солнцу, а в индоевропейской мифологии является отражением представлений о вселенной и мироустройстве [Туаллагов 2001: 168]. Связь с солнцем есть в изображениях и в угорском мифе о божестве Мир-Сусне-Хуме. Бог-воин является одним из представителей общего для большинства древних культур культа митреума – героя-воина. Он был сопоставим с богатырём, отличался доблестью и кровителем в воинском деле. В кулайском литье Мир-Сунсе-Хум имел два варианта изображения: 1) В образе всадника на птице, предположительно, гусе; 2) В образе богатыря верхом на синкретическом животном коне-лосе или коне-олене. В обоих вариантах его изображали как солнечного героя, отсюда следует предположение, что этот образ трансформировался и видоизменился из мифа о солнечном олени. Олень и лось выступают как наиболее добываемые животные во время охоты, конь же является важной фигурой и спутником в жизни всадника. Верхом на этом мифологическом животном Мир-Сунсе-Хунт мог перемещать-

ся между верхним и нижним миром, подобно солнцу на рогах оленя [Полосьмак, Шумакова 1991: 64].

4 Результаты. Изображения оленей Южного Урала представлены преимущественно с памятника прохоровской культуры Филиповки. Животное встречается на щитке перстней, накладках сосудов, ручке зеркала и отдельных фигурках-навершиях. Во всех изображениях форма и размер рогов меняются в зависимости от места расположения изображения. У золотых фигурок рога имеют закруглённую форму, с изгибами на концах. На перстнях завитки напоминают головы птиц. А рога оленя на лезвии акинака из того же кургана вытянуты вверх к острию. Вертикальная форма рогов присутствует также на акинаке из деревни Козак-Качердык (случайная находка в местности) и на концах ручки зеркала из женского погребения. Ноги прямые или подогнуты под туловище. Морды животных вытянуты вперёд, в зоне подбородка в ряде экземпляров имеют завиток.

Изображения оленей в зверином стиле Казахстана встречаются на разных памятниках – петроглифах и ювелирных декоративных изделиях. По одной из версий, во многом благодаря этимологическим исследованиям В.И. Абаева, само название «саки» связывается с скифским-иранским словом «saka», обозначающее оленя [Абаев 1979: 15]. На петроглифах раннего сакского времени урочища Ойжайлау в горах Киндыктас Курдайского района присутствуют образы оленей, стоящих «на цыпочках». Олени на петроглифах ущелья Жынгылшык отличаются клювообразными мордами, что характерно для рисунков на петроглифах Монголии. Предполагается, что появление их в Казахстане связано с миграцией населения с востока ещё в переходный период от бронзового века к раннему железному [Бейсенов, Марьяшев 2014: 13]. Оленей также можно увидеть на петроглифах Дардаматы. В декоративном искусстве олени встречаются на бляхах из кургана Иссык. На одной из блях-накладок ремня туловище оленя повернуто влево, остальные две накладки отзеркалены первой. На малых бляхах-накладках ремня изображены головы оленей, повернутые в профиль. На пяти бляхах головы повернуты вправо, а остальные восемь зеркально отражены им [Акишев 1978: 24]. В кургане 5 могильника Талды II найдено плоское золотое украшение в виде головы оленя с вытянутыми вверх рогами. Уникальными являются изделия из золота в виде безрогих оленей из кургана Елекле-Сады. Возможно, такое изображение относится к видам малого оленёнка (*Tragulius gavanii*

cus) и кабарги (*Moschus moschiferus*), но они распространены в Юго-восточной Азии и Восточной Сибири и Приморском крае, а на территории Казахстана они не встречаются. Возможно, здесь нужны дополнительные исследования ареала обитания животных в разные климатические периоды. Исследования по данной теме проводились П.А. Косинцевым по изменению состава и структуры фауны млекопитающих в позднем плейстоцене и голоцене [Бачура, Косинцев 2010].

5 Заключение. Анализ некоторых изображений оленей звериного стиля кочевников урало-казахстанских степей показывает, что животное часто изображается на декоративных предметах, где чётко можно увидеть стилизацию и акцентирование внимания на рогах, как главного элемента. Именно они зачастую наиболее детализированы в общей композиции изображений. Увеличение в размерах, витиеватость, создание мастерами сложных закруглённых форм подчеркивают их как иконографический маркер животного. Исключением являются фигурки безрогих оленей кургана Елекле-Сазы. Говоря о семантике, сложно делать чётких выводов в силу косвенности письменных источников. Однако по данным этимологии, иконографии и обращения к фольклору коренных народов, сформировавшихся и живущих на территориях, где когда-то распространялись кочевники раннего железного века, можно предположить, что теория связи с Мировым Древом как оси, соединяющий нижний, средний и верхний миры, является наиболее содержательной в отличие от вышеописанных в статье. Касаемо происхождения изобразительных традиций важно отметить выводы Е.В. Переводчиковой и А.Д. Таирова о том, что для прохоровской культуры, а именно предметов филипповских курганов, выделяется два предположения – 1) канон изображений перенят от предшественников и 2) техника была принесённой с юго-востока [Переводчикова, Таиров 2009: 94].

ЛИТЕРАТУРА

- Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Л.: Наука, 1979. Т. 3. 287 с.
- Акишев К.А. Курганы Иссык: Искусство саков Казахстана. М.: Искусство, 1978. 132 с.
- Бачура О.П., Косинцев П.А. Фауны млекопитающих в позднем плейстоцене и голоцене на Южном Урале // Вестник Оренбургского государственного университета. 2010. № 12 (118). С. 41–48.
- Бейсенов А.З., Марьяшев А.Н. Петроглифы раннего железного века Жетысу / Отв. ред. З. Самашев. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. 156 с. + 46 с. цв. ил.
- Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. Киев: Наукова Думка, 1983. 138 с.
- Геродот. История в девяти книгах / Пер. и прим. Г.А. Стратановского. Л.: Наука, 1972. 600 с.
- Голан А. Миф и символ. М.: Русслит, 1993. 375 с.
- Грач А.Д. Произведения скифо-сибирского искусства в пределах этнокультурных зон азиатских степей // Тезисы докладов III Всесоюзной конференции по скифо-сарматской археологии. М.: ИА АН СССР, 1972. С. 30–32.
- Елизаренкова Т.Я. Ригведа: Мандалы I–IV. М.: Наука, 1989. 767 с.
- Кузьмина Е.Е. О семантике изображений на Чертомлыцкой вазе // СА. 1976. № 3. С. 68–71.
- Окладников А.П. Олень золотые рога. М.; Л.: Наука, 1964. 240 с.
- Переводчикова Е.В., Таиров А.Д. Звериный стиль Филипповского кургана 1 в контексте искусства кочевников Южного Урала // Этнические взаимодействия на Южном Урале: сб. науч. тр. (г. Челябинск, 20–23 октября 2009 г.). / Отв. ред. А.Д. Таиров, Н.О. Иванова. Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2009. С. 92–95.
- Полосьмак Н.В. Всадники Укока. Новосибирск: ИН-ФОЛИО-пресс, 2001. 336 с.
- Полосьмак Н.В., Шумакова Е.В. Очерки семантики кулайского искусства. Новосибирск: Наука, 1991. 96 с.
- Таиров А.Д. Ранние кочевники урало-казахстанских степей в VII–II вв. до н.э.: дис. ... канд. ист. наук. М., 1991. 27 с.
- Таиров А.Д. Тасмолицы и внешний мир // Кадырбаевские чтения – 2007: мат-лы Междунар. науч. конф. (г. Актобе, 16–18 мая 2007 г.). / Науч. ред. А.А. Бисембаев. Актобе: [б.и.], 2007. С. 112–126.
- Туаллагов А.А. Скифо-сарматский мир и Нартовский эпос осетин: монография. Владикавказ: Изд-во СОГУ, 2001. 315 с.

Д.Қ. ТАҒЫТОВА

Тағытова Дания Қайратқызы

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы, Қазақстан;
daniakatueva21@gmail.com

Ә.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ ҚОРЫНДАҒЫ КЕРАМИКАЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯЛАРДЫ ЖҮЙЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (1950–1960 жж. материалдар бойынша)

Аннотация. Мақалада Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты қорындағы 1950–1960 жылдары жиналған керамикалық коллекцияларды жүйелеу мәселелері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – алғашқы онжылдықтардағы керамикалық коллекциялардың қорға келіп түсу сипатын анықтау, материалдардың бүліну деңгейін бағалау және бастапқы сипаттамалардың сәйкестігін тексеру. Зерттеудің өзектілігі археологиялық коллекцияларды заманауи ғылыми айналымға қайта қосу және олардың ақпараттық әлеуетін толық іске асыру қажеттілігінен туындап отыр. Сонымен бірге қордағы керамикалық материалдар кешенін жүйелеу барысында бірқатар күрделі мәселелер анықталды. Атап айтқанда, жәдігерлердің ілеспе археологиялық құжаттамасының толық еместігі немесе мүлдем сақталмауы, сондай-ақ материалдардың физикалық сақталу деңгейінің төмендігі алдағы зерттеулер үшін басты кедергілер болады. Зерттеу барысында керамикалық материалдардың қорға келіп түсу хронологиясы мен көлемі анықталды. Сонымен бірге археологиялық жәдігерлердің қазіргі сақталу деңгейіне сараптама жасалып, керамикалық коллекциялардың типологиялық және морфологиялық құрамы жүйеленді.

Түйін сөздер: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, археологиялық қор, керамикалық коллекциялар, жүйелеу

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2026–2028 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеу бағдарламасы шеңберінде, ЖТН BR 31714853 жобасы аясында даярланды.

ПРОБЛЕМЫ СИСТЕМАТИЗАЦИИ КЕРАМИЧЕСКИХ КОЛЛЕКЦИЙ В ФОНДЕ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ ИМ. А.Х. МАРГУЛАНА (по материалам 1950-1960-х гг.)

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы систематизации керамических коллекций 1950–1960-х годов, хранящихся в фондах Института археологии им. А.Х. Маргулана. Цель исследования заключается в определении характера поступления керамических серий в фонды в первые десятилетия работы, оценке степени повреждения материалов и проверке соответствия первичных характеристик. Актуальность исследования обусловлена необходимостью возвращения археологических коллекций в современный научный оборот и полной реализации их информационного потенциала. Вместе с тем, в процессе систематизации комплекса керамических материалов фонда был выявлен ряд сложных проблем. В частности, основными препятствиями для дальнейших исследований являются неполнота или полное отсутствие сопутствующей археологической документации, а также низкий уровень физической сохранности находок. В ходе исследования были определены хронология и объемы поступления керамических материалов в фонд. Наряду с этим проведен анализ современного состояния сохранности археологических артефактов и систематизирован типологический и морфологический состав керамических коллекций.

Ключевые слова: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, археологический фонд, керамические коллекции, систематизация

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2025–2027 гг., IPH BR 31714853.

PROBLEMS OF SYSTEMATIZING CERAMIC COLLECTIONS IN THE COLLECTIONS OF THE MARGULAN INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY (based on materials from the 1950s–1960s)

Abstract. The article examines the issues of systematizing ceramic collections from the 1950s–1960s stored in the funds of the Margulan Institute of Archaeology. The purpose of the study is to determine the nature of the ceramic series' acquisition during the first decades of the Institute's activity, assess the degree of material degradation, and verify the consistency of primary characteristics. The relevance of the research is driven by the need to reintegrate archaeological collections into modern scientific discourse and fully realize their informational potential. At the same time, the systematization process revealed several complex challenges. In particular, the primary obstacles to further research are the incompleteness or total absence of accompanying archaeological documentation, as well as the low level of physical preservation of the artifacts. The study identifies the chronology and volume of ceramic material acquisitions. Additionally, an analysis of the current state of preservation was conducted, and the typological and morphological composition of the ceramic collections was systematized.

Keywords: Margulan Institute of Archaeology, archaeological collection, ceramic collections, systematization

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2025–2027, IRN BR 31714853.

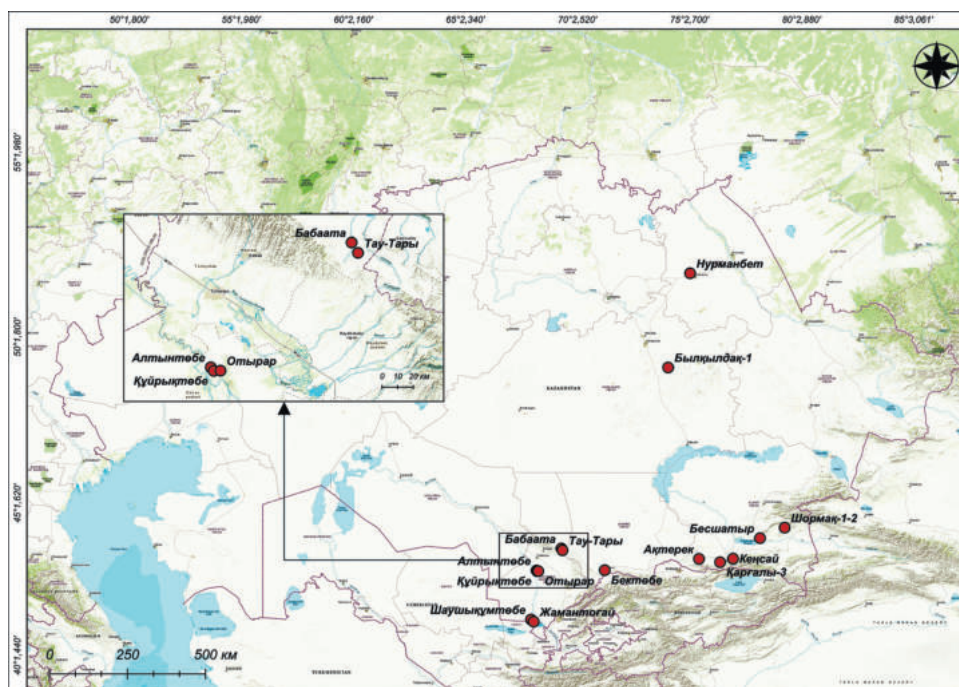
1 Кіріспе. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтындағы (әрі қарай – Институт) жаппай археологиялық материалдарды сақтау тарихы ХХ ғ. 50-ші жылдарынан бастау алады. Аталған уақыттан бастап арасында бірқатар үзілістерге қарамастан, көлемді керамикалық материалдар қордаланған және археологиялық жәдігерлерді жинастыру бүгінге дейін жалғасып келеді. Алайда қыш бұйымдардың барлығы дерлік ғылыми айналымға еніп үлгермегені анық. Көпшілігі сынып, бөлшектенген ұсақ фрагменттер болғандықтан, іргелі ғылыми тұжырымдар жасауда сирек пайдаланылған. Соңғы жылдары Институт қорын қалпына келтіру үшін жүргізілген жөндеу-реттеу жұмыстары нәтижесінде қор жұмысы реттеліп, ондағы сақталған материалдардың статистикалық жай-күйі анықталуда. Алайда көпшілік керамикалардың нашар сақталуы және белгілі бір ақпараттардың болмауы (дұрыс шифрламау немесе ақпарат қағазының жоғалуы және т.б.), аталған материалдармен алдағы уақытта жұмыс жасауды қиындатуы мүмкін.

Зерттеудің мақсаты – қордағы материалдардың алғашқы онжылдықтағы (1950–1960 жж.) жиналу динамикасы, сақталу жағдайы, құрамы мен ақпараттарының нақтылығын тексеру (верификация) және қазіргі таңдағы зерттеулер үшін коллекциялардың ғылыми әлеуетін бағалау.

2 Материал және зерттеу әдістері. Зерттеудің материалдық негізін Институт қорында 1950–1960 жж. жиналған керамикалық коллекциялар құрайды. Оның ішінде Отырар, Алтынтөбе, Құйрықтөбе, Бабаата, Тау-Тары, Шаушықұмтөбе, Жамантоғай, Бектөбе,

Ақтерек, Бесшатыр, Кеңсай, Қарғалы-3, Шормақ-1–2, Нұрманбет, Былқылдақ-1 (1-сур.), Қызылауыз, Ақжар, Ақмола, Папагин (?), Ульке (?) секілді қалалар мен қорымдардан табылған қыш бұйымдар және бірқатар кешенді экспедициялардың материалдары бар. Қордағы қыш ыдыстарды жүйелеу барысында олардың морфологиялық құрамын анықтау, статистикалық және салыстырмалы талдау әдістері пайдаланылды. Сонымен бірге керамикалардың сақталу дәрежесін сипаттауда М.С. Шагирбаев және Н.Б. Нұрғали ұсынған керамиканың сақталу дәрежесін электронды дерекқорда рәсімдеу әдісі қолданылды [Шагирбаев, Нұрғали 2025: 209–217].

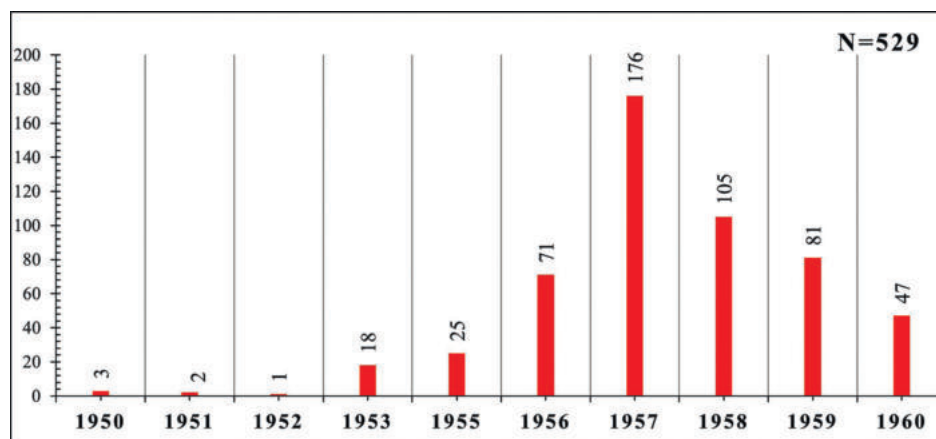
3 Зерттеу нәтижелері. Материалдардың жинақталу динамикасы. Институт қорында 1950–1960 жж. аралығында барлығы 529 қыш бұйым жинақталған (2-сур.). Осы табылған материалдардың көлемі мен олардың жылдар бойынша таралуы зерттеу жұмыстарының барысын нақты көрсетеді. Қордағы материалдарға сүйенсек, онжылдықтың басында, яғни 1950–1952 жж. қыш бұйымдар өте аз мөлшерде қорға тапсырылған. Бұл уақытта жиналған материалдардың негізгі бөлігі тек көзелерден тұрады. Мәселен, 1951 ж. қорға өткізілген материалдардың барлығы, ал 1952 ж. барлық 11 керамиканың 9 данасы тек көзелер болған. 1953 жылдан бастап қыш материалдарының түрлері көбейе бастайды. Көзелермен қатар саптыаяқтар, тегенелер мен құмыралар табылып, 1956 ж. қарай керамикалар саны 71-ге жетті. Осы уақытта қыш тостағандардың үлесі артып, күнделікті тұрмыста қолданылатын ыдыстардың қатары толықты.

1-сур. Қыш ыдыстар табылған ескерткіштер мен археологиялық экспедициялар қамтитын аймақтардың картасы. Орындаған: Мәмбет Шағирбаев (*ескерту: картада Нұрманбет, Жамантоғай, Ақтерек, Былқылдақ-1, Шормақ-1-2, Қарғалы-3, Кеңсай ескерткіштерінің орындары шартты түрде беріледі)

Институт қорына материалдардың ең көп бөлігі 1957 ж. тапсырылған. Бұл жылы материалдардың көлемінде жоғары көрсеткіш тіркеліп, барлығы 176 қыш бұйым қорға келіп түскен. Осы жылы алынған материалдардың құрамы өте бай болғанын байқаймыз. Әсіресе құмыралардың саны күрт өседі. Сондай-ақ шырақтар, ұршықбастар мен тандыр ошақ сынықтары секілді сирек кездесетін бұйымдар да осы кезде тізімге алынған. 1958–1960 жж. арасында қорға

өткізілген материалдардың саны біртіндеп азайғаны байқалады. 1960 ж. бұйымдар саны 47-ге түскен, алайда қайтадан көзелердің үлесі артады. Сонымен қатар зерттеудің соңғы жылында астау, тұғыр және қыш шар сияқты сирек кездесетін заттар қорға келіп түскен. Институт қорындағы 1950–1960 жж. қыш материалдарының негізгі бөлігі 1956 мен 1959 жылдар арасында жинақталған.

2-сур. Керамикалық материалдардың жылдар бойынша жиналу динамикасы. Орындаған: Мәмбет Шағирбаев

Керамикалардың құрамы. Институт қорында 1950–1960 жж. жинақталған керамикалық материалдар пайдалану мақсатына қарай төрт топқа бөлінеді: асүйлік, асханалық, шаруашылық-тұрмыстық бұйымдар және құрылыс материалдары (1-кесте).

Асүйлік ыдыстар. Бұл топқа ас дайындауға қажетті қыш ыдыстар енді. Қордағы коллекцияның құрамында саптыаяқтар, тостағандар және табақтардың сынықтары кездеседі. Олардың ішінде ең көп таралған түрлері – саптыаяқтар мен тостаған сынықтары.

Асханалық ыдыстар. Асханалық ыдыстар ас ішуге арналып жасалған және қордағы коллекцияның басым бөлігін құрайды. Мұнда көзелер мен құмыралар ең жиі анықталса, қазан, тегене, таба, қақпақ және дастарқан (тұғыр ыдыс) сияқты ыдыс сынықтары сирек болса да жинақталған. Көзе санының көптігі олардың

кең қолданыста және қыш өндірісіндегі негізгі өнім болғанын дәлелдейді.

Шаруашылық-тұрмыстық бұйымдар. Материалдардың бұл тобына тұрмыстық-шаруашылық мақсаттағы өнімдер мен сирек кездесетін бұйымдар еніп отыр. Олардың қатарында азық-түлік қорын сақтауға арналған ірі хұмдар, шырақтар, ұршықбастар және сфероконустар бар. Сондай-ақ коллекцияда дән үккіш, құман, түбек, астау және тұғыр сияқты ерекше жәдігерлер кездеседі.

Құрылыс материалдары мен тандыр ошақ қалдықтары. Археологиялық жұмыстар барысында құрылыс пен сәулет өнеріне қатысты материалдар да жинастырылған. Оның ішінде күйдірілген кірпіштер, қаптамалар, қыш шарлар және тандыр ошақтың сынықтарын атауға болады.

1-кесте. Керамикалық материалдардың саны және жылдар бойынша құрамы

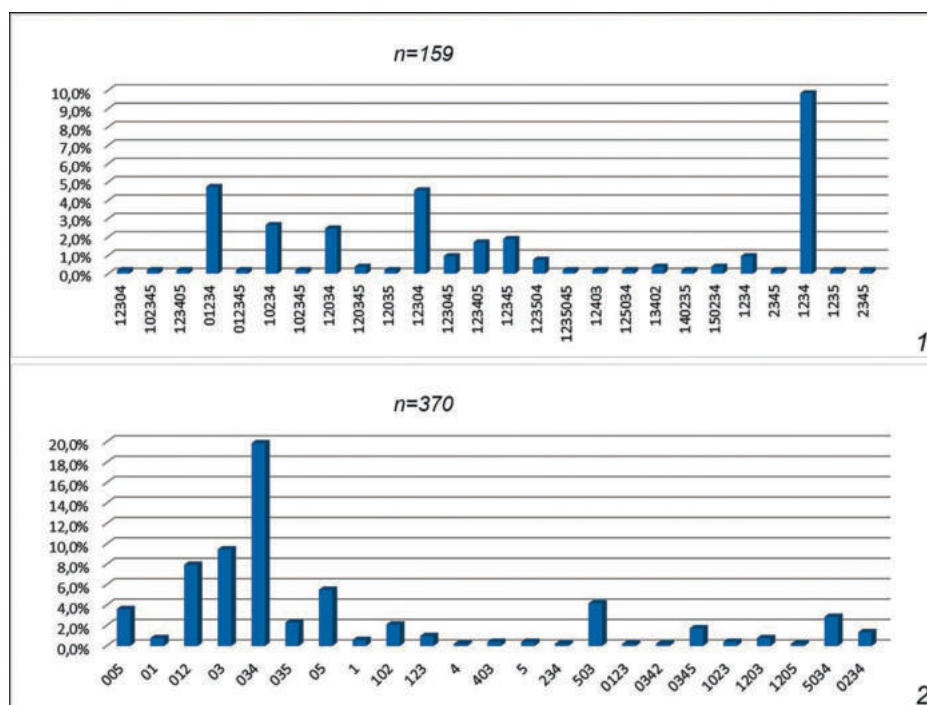
Түрлері	Жинақталған жылдары									
	1950	1951	1952	1953	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Асүйлік ыдыстар										
Табақ	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Саптыаяқ	1	0	0	1	1	12	14	4	3	0
Тостаған	1	0	0	0	1	19	26	11	12	4
Асханалық ыдыстар										
Тегене	0	0	0	1	0	1	6	6	1	1
Құмыра	0	0	0	1	1	4	30	27	21	6
Таба	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Қазан	0	0	1	0	2	5	3	3	1	15
Қақпақ	0	0	0	1	0	2	3	3	2	1
Көзе	2	1	9	18	28	69	31	31	30	219
Дастарқан	0	0	0	0	0	1	2	0	0	3
Шаруашылық-тұрмыстық бұйымдар										
Астау	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
Құман	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
Тұғыр	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Ұршықбас	0	0	0	0	0	0	2	2	0	0
Шырақ	0	0	0	0	0	0	2	2	4	0
Дән үккіш	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0
Сфероконус	0	0	0	2	0	0	2	0	1	0
Түбек	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0
Хұм	1	0	0	0	2	2	7	7	3	3
Қыш шар	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Құрылыс материалдары										
Кірпіш	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
Қаптама	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Тандыр ошақ	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0
Жиыны	3	2	1	18	25	71	176	105	81	47

Қыш ыдыстардың сақталу деңгейі. Қыш ыдыстардың сақталу деңгейі мен морфологиялық белгілерінің (ернеу, мойын, бүйір, түп, тұтқа және т.б.) бүтіндік көрсеткіштеріне жүргізген талдау жұмыстары, коллекцияның өз ішінде екіге топталатынын көрсетті (3-сур. 1–2). Бірінші топты жартылай бүтін сақталған немесе археологиялық бүтін ыдыстар құраса, екінші топ көбірек бөлшектеніп, сынған ыдыс фрагменттерінен тұрады. Сәйкесінше қыш ыдыстардың сипаттамасы аталған екі топ бойынша жеке беріледі.

Жартылай бүтін ыдыстар. Археологиялық бүтін (бөлшектері бойынша пішінін анықтауға болатын) ыдыстардың жалпы саны – 159 дана (3-сур. 1). Коллекцияның бұл тобына ыдыстардың басым бөліктері сақталған, тек қандай да бір морфологиялық белгілері ғана сынған керамикалар жатқызылды. Коллекцияның негізгі бөлігін құрайтын бүтін ыдыстардың (1234) үлесі 3,1%. Сонымен қатар құрылымдық жағынан толық сақталған, тек жекелеген бөліктерінде ғана ақауы бар жәдігерлер кездеседі. Мәселен, түбі, бүйірі және ернеуі толық (134) сақталған ыдыстар 2,5% болса, тұтқасы толық емес бүтін ыдыстар 9% құрайды. Жәдігерлердің басым бөлігі түбі мен бүйірінің сақталуымен ерекшеленеді.

Атап айтқанда, түбі мен бүйірі толық, бірақ ернеуі жартылай (12304) сақталған ыдыстар коллекцияның ішінде ең көп сақталған (15,1%). Осы топқа ұқсас түбі мен бүйірі толық, ернеуі мен тұтқасы жартылай (123045) сынған қыш ыдыстар 3,1% болса, тек ернеуі жартылай (123504) сақталған жәдігерлердің үлесі – 2,5%. Материалдардың ішінде түбі бүтін болғанымен, жоғарғы бөліктері зақымдалған ыдыстардың (10234) сақталғандары біршама көп (8,8%). Ал түбі бүтін, бүйірі жартылай (1023) сақталған немесе бүйірі, ернеуі және тұтқасы жартылай (120345) сақталған ыдыстар 1,3%-ды құрайды. Түбі жоқ, бірақ бүйірі мен ернеуі бүтін (2345) ыдыстар 0,6%-ды құраса, түбі мен тұтқасы толық, бірақ бүйірі мен ернеуі жартылай (150234/125034) сақталған қыш ыдыстардың мөлшері 1,9% болады.

Фрагменттер. Бұл топтағы керамикаларға пішіні толық сақталмаған, белгілі бір бөліктері ғана қалған жәдігерлер жатқызылды. Мұндай ұсақ керамика сынықтарының саны – 370 (3-сур. 2). Мұның ішінде ең көп бөлігін бүйірі мен мойын бөліктері сақталған қыш ыдыс сынықтары құрап отыр (18,6%). Екінші орында тек ыдыстың бүйірлерінің сынықтары (12%) кездеседі. Осы топқа жақын көрсеткішті түбі мен бүйірі бірге

3-сур. Қыш ыдыстардың сақталу деңгейі (М.С. Шағирбаев және Н.Б. Нұрғали ұсынған әдіс бойынша [Шағирбаев, Нұрғали 2025: 209-217]). Орындаған: Мәмбет Шағырбаев

4-сур. Институт қорындағы экспедиция атауы, қазба жылы, қазба нөмірі мен реттік саны жазылған керамикалар тобы. Орындаған: Мәмбет Шағырбаев

сақталған, алайда көп бөлігі сынған керамикалар да жатқызылды (8,6%). Бірқатар ыдыстардың тұтқаларының толық пішіні (жартылай бүйірімен бірге) және тұтқаның өте аз бөлігі сақталған (сәйкесінше 3,7%-4%). Кейбір қыш ыдыстардың тұтқасы толық, алайда ернеуі мен бүйірлері жартылай (5034), сонымен бірге бүйірі мен тұтқасы жартылай сақталған (035) ыдыстар да кездеседі (сәйкесінше 2,1%-2,2%). Коллекцияның құрамында тек түбі, ернеуі немесе тұтқасы жеке (сақталу дәрежесі: 1, 4, 5) және тек түбі жартылай сақталған (01) керамикалық материалдар сирек болса да анықталып отыр.

4 Талқылау. Зерттеу барысында қол жеткізілген деректер Институт қорындағы керамикалық материалдардың жинақталған жылдары, қыш бұйымдардың түрлері мен сақталу деңгейі туралы зерттеулер жүргізуге мүмкіндік беретінін көрсетіп отыр. Алайда қорда шешілмеген мәселенің бірі – керамикалық бұйымдардың нақты қандай ескерткіштерге тиесілі екенін анықтау. Жаппай археологиялық материалдарды жүйелеу жұмыстары 1950–1960 жж. жиналған коллекцияны алдын ала төрт топқа бөлуге алып келді. *Бірінші топ* – қыш сынықтарында нақты ескерткіш атауы мен қазба жылы көрсетілген жәдігерлер. Бұл топтағы материалдарды жарияланымдар негізінде нақтылауға мүмкіндік бар. *Екінші топ* – ескерткіш атауы мен жылы белгілі, бірақ арнайы маманның көмегімен зерттеу жүргізу қажет материалдар кешені. *Үшінші топта* – тек экспедиция атаулары мен жылдары ғана жазылған жәдігерлер. *Төртінші топта* – ешқандай ақпарат сақталмаған ұсақ қыш ыдыс сынықтары.

1950–1960 жж. анықталған 529 керамикалық материал кемінде 40 археологиялық нысаннан (немесе одан да көп болуы мүмкін) анықталған. Қыш ыдыстардағы шифрлық белгілерді талдау нәтижесінде 15 ескерткішті алдын ала белгілеуге мүмкіндік туды. Оның ішінде Қазақстанның оңтүстік өңірінде орналасқан ежелгі дәуір және ортағасырлық Алтынтөбе, Баба ата, Құйрықтөбе, Отырар, Бектөбе, Шаушықұмтөбе қалалары мен Тау-Тары, Жамантоғай, Бесшатыр қорымдары және Орталық Қазақстандағы Нұрманбет, Былқылдақ-1 ескерткіштері туралы мәліметтер ғылымда белгілі [Максимова 1962: 37–57; Агеева, Сенигова 1962: 117–215; Максимова и др., 1968: 80–119; Агеева, Пацевич 1958: 79, 83, 85; Маргулан и др., 1966: 104–116; 365–371; Акишев Кушаев 1963: 25–137]. Дегенмен, коллекция құрамында ескерткіштердің аты белгілі болғанымен, археологиялық мәліметтері жеткіліксіз материалдар тобы да бар. Мысалы, Шормақ-1 және Шормақ-2 ескерткіштері, Ақтерек, Қарғалы-3 және Кеңсай атымен шифрланған керамикалар бойынша сараптама жасалуы тиіс. Аталған ескерткіштердің материалдарын ғылыми есептер және жарияланымдармен салыстырмалы талдау жүргізу керек. Бұл топқа Құлажорға (1955, 1958.), Ульке? (1955), Ақжар (1955) және Ақмола (1960) ескерткіштерінің қыш ыдыстары да жатады.

Қордағы шешілмеген басты мәселе – *үшінші топқа* жататын экспедиция атаулары мен қазба жылдары берілген коллекциялар (4-сур. 1-5). Атап айтқанда, АЦ-1955; АЭ-1956; БАЭ-1958; ЗКО-1957–1960; ИАЭ-1952, 1956-1959; КАЭ-1955; ОАЭ-1958; ПАЭ-1955;

САЭ-1950, 1956–1960; ЦКАЭ-1953, 1955–1960; ЧАЭ-1950, 1960; ЮККАЭ-1953, 1957–1959.

Біздің ойымызша, бұл коллекциялар алдағы уақытта қордағы материалдарды жүйелеуде көптеген қиындықтарға алып келеді. Себебі, материалдар бүтін емес, көпшілігі сынып, бөлшектенген ыдыстар. Оларды белгілі бір морфологиялық ерекшеліктеріне қарап ажырату үшін нақты сол кезеңді жақсы меңгерген маман тартылуы тиіс.

5 Қорытынды. Институт қорындағы керамикалық коллекцияларды жүйелеу – бір мақала аясында толық шешілмейтін ауқымды жұмыс. Жылдар бойы жинақталған қыш бұйымдардың археологиялық контекстін қалпына келтіру үшін мұрағат құжаттары мен жарияланымдарды зерделеу, сондай-ақ қазба жұмыстарын жүргізген авторлармен (немесе тиісті мамандармен) тығыз байланыс орнату қажет. Бұл мәселе тек қор мамандары үшін ғана емес, жалпы Қазақстанның археология қауымдастығы үшін стратегиялық маңызға ие. Орталықтандырылған керамикалық кешенді нақты археологиялық мәліметтермен толықтыру жәдігерлердің ғылыми әлеуетін айтарлықтай арттырады. Осы мәселенің өзектілігін ескере отырып, аталған бағыттағы жұмыстарды жандандыру үшін Институттағы әріптестеріміздің ғылыми кеңестері мен кәсіби қолдауы қажет екенін атап өтеміз.

Алғыс. Автор Институт қорындағы керамикалық материалдарды зерттеуде, олардың морфологиялық құрамын талдауда және терминдерді пайдалануда қолдау көрсеткен ЖФҚ, PhD докторы Е.Ш. Ақымбекке, сондай-ақ материалдарды техникалық өңдеу жұмыстарына көмектескен М.С. Шағырбаевқа алғыс білдіреді

ӘДЕБИЕТ

Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии. Том 5. Археология. / Отв. ред. В.Ф. Шахматов, К.А. Акишев. Алма-Ата: Издательство АНҚазССР, 1958. С. 3–210.

Агеева Е.И., Сенигова Т.Н. Памятники средневековья (раскопки на городище Баба-ата // Труды Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Том 14. / Отв. ред. Е.И. Агеева. Алма-Ата: Издательство АНҚазССР, 1962. С. 117–215.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или / Отв. ред. А.Х. Маргулан. Алма-Ата: Издательство АНҚазССР, 1963. 318 с.

Максимова А.Г. Могильник эпохи бронзы в урочище Тау-Тары // Труды Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Том 14. / Отв. ред. Е.И. Агеева. Алма-Ата: Издательство АНҚазССР, 1962. С. 37–57.

Максимова А.Г., Мерцеев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Городище Шаушукумтобе // Древности Чардары (археологические исследования в зоне чардаринского водохранилища). / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Издательство АНҚазССР, 1968. С. 80–119.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. / Отв. ред. А.Х. Маргулан. Алма-Ата: Наука, 1966. 435 с.

Шагирбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Керамиканың сақталу дәрежесін электронды дерекқорда рәсімдеу әдісі // Ақынжанов оқулары – 2025: студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция материалдары (Түркістан қ., 9–11 сәуір 2025 ж.). / Жауапты ред. Р.С. Мусаева. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2025. 209–217 бб.

Д. В. ТОКТАРОВ

Токтаров Дамир Владимирович
«Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,
Саумалкөл ауылы, СҚО, Қазақстан;
toktarov.98@internet.ru

БОТАЙ МӘДЕНИЕТІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР

Аннотация. Ғылыми мақалада ботай мәдениеті ескерткіштерінің зерттелу тарихы қарастырылған. 1980 жылы көрнекті ғалым В.Ф. Зайберттің жетекшілігімен Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы Ботай энеолиттік қонысын ашты. Кейінгі жылдары Солтүстік Қазақстан, Көкшетау және Ботай халықаралық экспедициясының ізденістері нәтижесінде Ботай қонысына ұқсас Рощинское, Сергеевка, Красный Яр, Васильковка, Баландино секілді бірқатар ескерткіштер ашылды.

Ботай мәдениетін зерттеуге тартылған мамандар өз салаларының жетекші ғалымдары болып табылады және Қазақстандағы зерттеулерінде озық әдіснамаларды қолданады. Кейбір жағдайларда ботай мәдениеті әлемдік тәжірибеде алғаш рет қолданылған бірегей жаңа тәсілдер мен әдістерді енгізу нысанына айналды. Бұл ескерткіштер тобы зерттеушілерге үлкен ғылыми серпін берді, ал оған Виктор Фёдорович Зайберттің ғылыми ынтымақтастыққа бағытталған ашық әрі қолдаушы көзқарасы айтарлықтай ықпал етті. Ботайдағы зерттеулердің ауқымды мұрасы оның археологиялық маңызымен ғана шектелмейтіні сөзсіз. Бұл ескерткіш түрлі ғалымдар арасындағы ғылыми байланыстардың нығаюына және жаңа зерттеу тәсілдерінің қалыптасуына да ықпал етті.

Түйін сөздер: тарих, археология, энеолит, Солтүстік Қазақстан, Ботай, ескерткіш, қоныс

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ БОТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В научной статье рассматривается история изучения памятников ботайской культуры. В 1980 году Северо-Казахстанской археологической экспедицией под руководством выдающегося ученого В.Ф. Зайберта открыто энеолитическое поселение Ботай. В последующие годы исследования проводились Северо-Казахстанской, Кокшетауской и Ботайской международной археологическими экспедициями. Позднее был открыт ряд памятников, сходных с поселением Ботай, среди которых выделяются поселения Рощинское, Сергеевка, Красный Яр, Васильковка и Баландино. К изучению ботайской культуры были привлечены специалисты из разных стран, являющиеся ведущими учеными в своих научных областях и применяющие передовые методологические подходы в исследованиях на территории Казахстана. В ряде случаев ботайская культура становилась объектом апробации совершенно новых методов и подходов, впервые применяемых в мировой практике. Данный группы памятников придал значительный импульс научным исследованиям, чему во многом способствовала открытая и поддерживающая позиция Виктора Фёдорович Зайберта в вопросах научного сотрудничества. Наследие исследований Ботая заключается не только в его бесспорной археологической значимости, но и в укреплении научных связей между исследователями, а также в формировании новых исследовательских подходов.

Ключевые слова: история, археология, энеолит, Северный Казахстан, Ботай, памятник, поселение

NEW RESEARCH OF BOTAI CULTURE MONUMENTS

Abstract. This scientific article examines the history of the study of Botai culture sites. In 1980, the North Kazakhstan Archaeological Expedition, led by the eminent scholar V.F. Zaibert, discovered the Chalcolithic settlement of Botai. In subsequent years, research was conducted by the North Kazakhstan, Kokshetau, and Botai International Archaeological Expeditions. A number of sites similar to the Botai settlement were later discovered, notably the settlements of Roshchinskoye, Sergeevka, Krasny Yar, Vasilkovka, and Balandino. Specialists from various countries, leading scholars in their fields and applying cutting-edge methodological approaches to research in Kazakhstan, were

involved in the study of the Botai culture. In several cases, the Botai culture became the subject of testing completely new methods and approaches, applied for the first time in global practice. This group of monuments gave a significant impetus to scientific research, largely facilitated by Viktor Fedorovich Zайbert's open and supportive approach to scientific collaboration. The legacy of Botai research lies not only in its undeniable archaeological significance but also in the strengthening of scholarly ties between researchers and the development of new research approaches.

Keywords: History, Archaeology, Eneolithic, North Kazakhstan, Botai, monument, settlement

1 Кіріспе. Ботай археологиялық мәдениеті – энеолит дәуіріндегі Солтүстік Қазақстан даласын мекендеген тайпалардың мәдениеті. Ботай қонысын 1980 жылы Солтүстік Қазақстан, Көкшетау және Ботай археологиялық экспедицияларының жетекшісі болған көрнекті ғалым, тарих ғылымдарының докторы, археология ғылымдарының профессоры, Герман археологиялық институтының корреспондент мүшесі Виктор Зайберт алғаш рет ашып, оны ғылыми айналымға енгізді.

Ботай халықаралық археологиялық экспедициясының 40 жыл бойы үздіксіз жүргізген зерттеу жұмыстары барысында Ботай мәдениетінен өте бай археологиялық материалдар жиналды. Бірқатар отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми ізденістері мен зерттеулері Еуразия кеңістігіндегі, оның ішінде ежелгі Қазақстан тарихына қатысты іргелі ғылыми жаңалықтар ашуға мүмкіндік берді.

Ботай мәдениеті алғаш ашылған сәттен бастап көрнекті ғалым Виктор Зайберттің жетекшілігімен жүйелі әрі кешенді зерттеу бағдарламасы жасалып, соған сәйкес іргелі ғылыми ізденістер жүргізілді. Осы бағдарлама аясында Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының ғылыми қызметкерлеріне кандидаттық диссертациялардың тиісті тақырыптары бекітілді.

1984–1985 жылдарға қарай Солтүстік Қазақстан археологтар ұжымы Ботай қонысының материалдарын зерттеуде елеулі нәтижелерге қол жеткізді. 1984 жылы Ботай қонысының жерлеу ғұрпы мен антропологиялық деректеріне қатысты алғашқы мәліметтер Виктор Зайберт пен Галина Рыкушина тарапынан өңделді [Рыкушина, Зайберт 1984: 121–186]. Сол жылы Виктор Зайберт пен Олег Мартынюктің бірлескен авторлығымен «Керамические комплексы энеолитического поселения Ботай» атты ғылыми мақала жарық көрді [Зайберт, Мартынюк, 1984: 81–90].

Ғалымның жетекшілігімен 1985 жылы жарық көрген «Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья» атты жоғары оқу орындары арасындағы ғылыми жинақта бірқатар ғылыми мақалалар жарияланды. Олардың қатарында: О. Мартынюктің «Ботай қонысының қыш ыдыстары», И. Чернайдың «Текс-

тильное дело и керамика по материалам из памятников энеолита-бронзы Южного Зауралья и Северного Казахстана», В. Зайтовтың «Ботай қонысының тас құралдарының сипаттамасы», Т. Даниленконың «Костяной инвентарь поселения Ботай», сондай-ақ А.А. Плешаковтың «Рубящие орудия поселения Ботай» атты ғылыми еңбектері жарияланды. 1985 жылы Виктор Зайберт «Поселение Ботай и задачи исследования энеолита Северного Казахстана» атты мақаласында ботай мәдениетіне жалпы анықтама беріп, оны жеке мәдениет ретінде бөліп көрсетті [Зайберт 1985; Мартынюк 1985: 59–72; Чернай 1985: 93–109; Мосин 2003].

1990-жылдардың ортасы мен 2000-жылдардың басында ботай мәдениетінің материалдарын зерттеу қарқыны біршама баяулады. Ботай қонысын зерттеудің келесі кезеңі 2004–2006 жылдары Көкшетау археологиялық экспедициясының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруымен тікелей байланысты болды [Зайберт, 2018: 19–26]. 2007–2010 жылдар аралығында британдық археолог ғалымдармен, палеозоологтармен, палеоантропологтармен бірлесе жұмыс істеу қызу қолға алынды. «Ботайлық адамның тұрмыс-салты» атты бағдарламаны М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, «Көкше» жеке университеті, Ұлыбританияның Эксетер, Бристоль, Кембридж университеттері бірлесіп жүзеге асырды. Батыстық әріптестердің қаржылай қолдауымен Ботай мәдениетінің ескерткіштерінде, соның ішінде Ботай, Красный Яр, Васильковка мәдени қабаттарына палеогеографиялық және геомагниттік зерттеулер жүргізілді. Ботай мәдениеті қоныстарындағы қазылмаған үйлердің орналасу жоспарлары туралы құнды археологиялық деректер алынды [Зайберт, 2018: 20–21].

Осы бағыттағы ерекше назар аударарлық ізденістер ретінде Алан Оутрамның Ботай және Красный Яр қоныстарында жүргізген зерттеулерін атап өтуге болады. Оның жұмыстарында топырақтың микроморфологиясы, геохимиялық және геофизикалық зерттеу нәтижелері ұсынылған [Оутрам, Құрманязов 2023: 384–407].

Ағылшын ғалымы Алан Оутрам ботай мәдениетін зерттеуге арналған көпжылдық қазақстан-британ ғылыми зерттеулерінің нәтижесін төмендегідей сипаттайды: «Ботай ұзақ уақыт бойы жылқыны қолға үйрету үдерісін және Орталық Азиядағы жайылымдық қоғамдардың қалыптасу тегін зерделеуде шешуші маңызға ие ескерткіш ретінде қарастырылып келеді [Оутрам, Құрманязов, 2023: 385]. Профессор Виктор Зайберттің қарқынды әрі нәтижелі ғылыми жетекшілігімен Ботайдағы зерттеулер көптеген халықаралық ғалымдардың қатысуымен жүзеге асырылды. Олардың қатарында Германия, АҚШ, Ұлыбритания, Ресей, Франция, Дания және Литва елдерінің зерттеушілері бар. Зерттеуге тартылған мамандардың көпшілігі өз ғылыми салаларының жетекші өкілдері болып табылады және Қазақстандағы зерттеу жұмыстарында ең озық ғылыми әдіснамаларды қолданды.

Ботай ескерткіші әлемдік археологияда бұрын-соңды қолданылмаған жаңа ғылыми тәсілдер мен әдістерге арналған тәжірибелік алаңға айналды. Ескерткішке деген жоғары ғылыми қызығушылықтың қалыптасуына профессор Виктор Зайберттің халықаралық ғылыми ынтымақтастыққа негізделген ашық ұстанымы мен қолдауға бағытталған көзқарасы айтарлықтай ықпал етті. Ботайдағы зерттеулердің кең ауқымды ғылыми мұрасы оның археологиялық маңыздылығымен ғана шектелмейді; сонымен қатар әртүрлі елдердің ғалымдары арасындағы ғылыми байланыстардың нығаюына және жаңа зерттеу тәсілдерінің қалыптасуына мүмкіндік берді. Сонымен бірге Ботай жас археологтарды даярлаудың маңызды орталығына айналды. Профессор Виктор Зайберт Қазақстанның жүздеген студенттерін дайындап шығарды. Сондай-ақ Ботайдағы ғылыми жұмыстарға шетелдік студенттер, магистранттар мен докторанттар да кеңінен тартылды» [Шақшақов, Утегенов 2025: 172–182].

2 Зерттеу әдістері. Ғылыми мақаланы жазу барысында ботай мәдениеті қоныстарында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері қарастырылып, сараланып, шетелдік және отандық ғалымдардың ботай мәдениеті жайлы жазылған тарихи, археологиялық еңбектерге басымдық берілді. Ботай мәдениетінің ескерткіштері туралы «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы ғылыми есептері, Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, Ақмола облысы Мәдениет басқармасының «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» ескерткіштер тізімі және Солтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің Мәдениет, тілдерді дамыту және архив

істері басқармасының Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» коммуналдық мемлекеттік мекемелеріне тапсырылған ғылыми есептері қаралды. Ботай мәдениетін зерттеуші, көрнекті ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор Виктор Зайберт және шетелдік ғалым Алан Оутрамның әр жылдары жарық көрген ғылыми мақалалары мен монографиялары қаралды (1-сур.).

3 Нәтижелер. Жоғарыда атап өткеніміздей, ботай мәдениетінің ескерткіштері орналасу жағынан, қазіргі әкімшілік аумақтық бөлінісі жағынан Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстары аумақтарында орын тепкен. Ботай мәдениетінің бірегей ескерткіштерінің бірі – Красный Яр қонысы. Ол Ақмола облысының аумағында, қазіргі таңда облыс орталығы Көкшетау қаласынан он км жерде, Шағалалы өзенінің солтүстік-шығыс жағалауынан бес км жерде орналасқан. Қоныстың жалпы ауданы 30 га құрайды, ескерткіш ашылған сәттен бастап жүргізілген әр кезеңдегі қазба жұмыстарының нәтижесінде құнды әрі бай археологиялық жәдігерлер алынды [Зайберт 2009: 84–87]. Қазіргі таңда Красный Яр қонысы Ақмола облысының жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің тізімі қатарына енгізілген. Ескерткіште алғашқы археологиялық зерттеу жұмыстарын 1987 жылы Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының барлау тобы жүргізді [Зайберт и др. 1987: 34–45]. Алғашқы бақылаулар кезінде қоныстың бетінде домалақ тәріздес ойпаттар кездескен, ескертетін жайт алғашқы ашылған кезде мәдени қабаттың жоғарғы бөлігі шаруашылық жұмыстарын жүргізу және жырту арқылы зақымдалғаны анықталған.

Жиналған материалдар Виктор Зайберттің 1993 жылы қорғаған «Энеолит Урало-Иртышского междуречья» атты докторлық диссертациясына негіз болды, ал кейінірек жарық көрген ғылыми монографиясында Красный Яр қонысында жүргізген зерттеу нәтижелері жан-жақты қорытындыланды [Зайберт 1993: 117–125].

2001–2002 жылы америкалық археолог Сандра Олсеннің жетекшілігімен қазба жұмыстары жүргізілді [Olsen 2006: 81–113]. Қоныс аумағында шағын археологиялық қазбалармен қатар, геомагниттік зерттеулер жүргізілді [Olsen, Harding 2008: 67–92].

Олсеннің зерттеу тобы Ботай мәдениетіне жататын Красный Яр қонысында магнитометриялық зерттеу жүргізу барысында трапеция пішінді қоршауға ұқсас құрылымды анықтады. Геомагниттік талдаулар нәтижесінде қоршау сипатындағы мұндай

1-сур. В.Ф.Зайберт зерттеген Ботай мәдениетінің ескерткіштерінің орналасу картасы
([Дәрменов 2022:22] бойынша, өзгертілген). Орындаған: Михаил Антонов

құрылымдардың анықталуы малшаруашылығының болғанын дәлелдейтін маңызды айғақ болып табылады [Оутрам, Құрманиязов 2023: 400; Olsen etc. 2002: 92; Outram 2009: 1332–1335].

Красный Яр қонысында 2021–2023 жылдары «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы орындаған BR10162994 «Ботай қонысындағы археологиялық ғылыми-эксперименттік зерттеулер және ботай мәдениетін жеткізгіштердің қамтамасыз ету жүйелерін, өмір салтын және дүниетанымдық-киелі мән мәтінін модельдеу» атты жобасы аясында шағын археологиялық, архивтік жұмыстар жүргізіліп, Ботай мәдениетінің Красный Яр қонысы жайлы құнды материалдар алынды [Утегенов 2022: 65–70; Шақшақов, Макеев 2025: 52–60].

Жоба шеңберінде Ботай музей қорығының ғылыми қызметкерлері қоныста қазба жұмыстары жүргізіп, музей қорына құнды жәдігерлер тапсырды [Зайберт 2021: 47–49]. Ақмола облыстық тарихи өлкетану музей қорында сақталған Красный Яр қонысының

материалдары Ж. Аққошқарованың ғылыми мақаласынан танысуға болады [Аққошқарова 2024: 12–27].

4 Талқылау. Ботай мәдениеті ескерткіштерін зерттеу барысында Виктор Зайберттің жарық көрген ғылыми еңбектері Энеолит Урало-Иртышского междуречья. Петропавл, (1993); А. Тюлебаев, Ю. Кулаков және А. Задорожный «Тайны древней степи» (2007); «Ботай мәдениеті» (2009); «Ақмола облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы» (2009); «Солтүстік Қазақстан облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы» (2009); «Ботай – у истоков степной цивилизации» (2011); «Сакральные контексты Ботайской культуры» (2018); «Ботай» 2020 атты ғылыми монографияларын атап өтуге болады.

Қазіргі таңда ботай мәдениеті ескерткіштерінен алынған материалдар, Көкшетау қаласы Ақмола облыстық тарихи өлкетану музейі, Петропавл қаласы Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи өлкетану

музейі, Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік музейінде, Астана қаласы Ұлттық музейі қорларында сақталған [Зайберт 2018: 21–22].

Шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде Ботай қонысынан табылған жылқы сүйектері қатысты тұжырымдары, соның ішінде Алан Оутрамның және Людовик Орландоның зерттеулерінде «DOM2» – қазіргі заманғы үй жылқыларына әкелетін генетикалық ресми ғылыми атауы археозолог Людовик Орландоның анықтамасы бойынша, «Dom» термині «үйдікі» және DOM2 Ботай жылқыларына жатқызылады [Olsen etc. 2002: 89–111].

5 Қорытынды. Аталған кешенді зерттеулерді Солтүстік Қазақстан, Көкшетау және Ботай халықаралық археологиялық экспедицияларының әріптестері, қызметкерлері мен қатысушыларының үлкен практикалық үлесінсіз жүзеге асыру мүмкін болмас еді. Ботай мәдениетінің зерттелуі барысында үлкен ғылыми мектеп қалыптасып, көптеген ғылыми мақала жарық көрді [Захаров 2024: 139–159; Абилямаликов, Курманиязов 2022: 138–149]. Ғылыми деректер мен ғылыми есептер, мақалалар, монографияларды талдау нәтижелері көрсеткендей, ботай археологиялық мәдениетінің отандық тарих үшін маңыздылығы 1980-жылдардың өзінде-ақ анықталған. Алайда ол кезеңде энеолит дәуірінің хронологиялық шекараларын айқындау және жалпы археологиялық кезеңдеуді нақтылау тұрғысынан ғана қарастырылды. Қазіргі таңда Ботай мәдениеті ескерткіштерін кешенді зерттеу жұмыстары, қорғау шаралары белсенді жүргізіліп жатыр. 2001–2002 жылдары қолданылған геомагнитік талдау нәтижелері мен жаратылыстану ғылымдарының заманауи әдістерін саралай келе, Красный Яр қонысының ботай мәдениетін зерттеудегі болашағы зор, перспективалы ескерткіш екенін сенімді түрде айтуға болады.

Ботай мәдениеті – ғылыми пікірталастардың негізгі орталығына айналған аса маңызды археологиялық ескерткіштердің бірі. Осыған байланысты ол әлемнің әртүрлі елдерінен келген ғалымдардың назарын аударып, археологиялық ғылым аясында жаңа әдістер мен зерттеу тәсілдерінің қалыптасуы мен дамуына ықпал етті. Ботай мәдениетінде зерттеу жүргізген көптеген ғалымдар кейіннен басқа да ғылыми жобаларда бірлесіп жұмыс істеп, өзара ғылыми ынтымақтастықтарын жалғастырды. Сонымен қатар әртүрлі профессорлармен бірге келген жас зерттеушілер мен студенттер де Ботайда қалыптасқан

академиялық байланыстардың арқасында үлкен ғылыми тәжірибе жинақтады.

Ғылыми жетекші: PhD.Құрманиязов Ы.С.

ӘДЕБИЕТ

Alan K. Outram, Natalie A. Stear, Robin Bendrey, Sandra Olsen, Alexei Kasparov, Victor Zaibert, Nick Thorpe, Richard P. Evershed. The earliest horse harnessing and Milking. Science: 2009, p.1332-1335.

Olsen, S.A., Bradley, B., Maki, D. and Outram, A. Community organization among Copper Age sedentary horse pastoralists of Kazakhstan. In D.L. Peterson, L.M. Popova, and A.T. Smith (eds) Beyond the steppe and the sown: Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology. Leiden: Brill. p. 89–111

Абилямаликов К.К., Курманиязов И.С. Теоретико-методологические аспекты изучения памятников Ботайской культуры (1980–2014 гг.) // Вестник КазНУ. Серия исторический 2022. Т. 107. №4. С. 138–149.

Аккошкарлова Ж. О коллекции поселения Красный Яр ботайской культуры в Акмолинском областном историко-краеведческом музее // «Мәдени-тарихи үрдістер контекстіндегі Солтүстік Қазақстан: тас дәуірінен этнографиялық бүгінге дейін» ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 30–31 тамыз, 2024 ж.) Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2024. С. 12–27.

Зайберт В. Ф. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. Петропавловск, 1993. 246 с.

Зайберт В.Ф. «Ботай».- Алматы: «Балауса баспасы» 2020. 480 бет, қазақ, орыс ағылшын тілінде.

Зайберт В.Ф. Ботай у истоков степной цивилизации. Книга-альбом. Алматы: Балауса, 2011. 480 с.

Зайберт В.Ф. Ботайская культура. Алматы: «КазАкпарат», 2009. 566 с.

Зайберт В.Ф. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: Археологические научно-экспериментальные исследования на поселении Ботай и моделирование систем обеспечения, образа жизни и мировоззренческо-сакральных контекстов носителей ботайской культуры Фонд музей заповедника «РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай» МКИ РК». Саумалколь, 2021. 371 с.

Зайберт В.Ф. Поселение Красный Яр // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан.

Акмолинская область. Алматы: Аруна, 2009. С. 84–87.

Зайберт В.Ф. Сакральные контексты Ботайской культуры. Астана: Казахский научно-исследовательский институт культуры, 2018. 380 с.

Зайберт В.Ф., Кисленко А.М., Шалагин А.Г. Отчет о научно-исследовательской работе. Археологические раскопки в Кокчетавской области в 1987 г. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 2189.

Зайберт В.Ф., Мартынюк О.И. Керамические комплексы энеолитического поселения Ботай // КСИА. 1984. Вып. 177. С. 81–90.

Зайберт В.Ф. Поселение Ботай и задачи исследования энеолита Северного Казахстана // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Межвузовский сборник. Челябинск, 1985. С. 3–17.

Плешаков А.А., Зайберт В.Ф. Рубящие орудия поселения Ботай. Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Межвузовский сборник. Челябинск, 1985. С. 48–59

Захаров С.В. Изучение памятников энеолита казахстанского Приишимья (1950-е – 1996 гг.) // Археология Казахстана. 2024. №2 (24). С. 139–159

Мартынюк О.И. Керамика поселения Ботай // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Межвузовский сборник. Челябинск, 1985. С. 59–72.

Мосин В.С. Энеолитическая керамика Урало-Иртышского междуречья (сер. Этногенез уральских народов). Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2003. 220 с.

Оутрам А., Құрманязов Ы.С. Роль Ботайской культуры и специализированного скотоводства в двух этапном процессе одомашнивания лошади // Отан тарихы. 2023. №2 (26). С.384–407.

Рыкушина Г.В., Зайберт В.Ф. Предварительное сообщение о скелетных остатках людей с энеолитического поселения Ботай // Бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Челябинск, 1984. С. 121-136.

Утегенов М.З. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: Археологические научно-экспериментальные исследования на поселении Ботай и моделирование систем обеспечения, образа жизни и мировоззренческо-сакральных контекстов носителей ботайской культуры // Фонд музеев заповедника «РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай» МКИ РК». Саумалколь, 2022. 616 с.

Чернай И.Л. Текстильное дело и керамика по материалам из памятников энеолита-бронзы Южного Зауралья и Северного Казахстана // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья (межвузовский сборник). Челябинск, 1985. С. 93–109.

Шақшақов Қ.Ғ., Макеев М.С. Ботай мәдениетін зерттеудегі халықаралық ынтымақтастық // Х. Досмұхамедов атындағы университет Хабаршысы. 2025. №3 (78). 52–60 бб.

Шақшақов Қ.Ғ., Утегенов М.З. Ботай мәдениетінің ескерткіштеріндегі кешенді зерттеулер // М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университетінің Хабаршысы. 2025. № 1 (97). 172–182 бб.

Дәрменов Р.Т., Тәжекеев Ә.Ә., Құрманязов Ы.С., Сұлтанжанов Ж.Қ. 2021 жылы Ботай қонысында жүргізілген ғылыми қайта қалпына келтіру жұмыстарының нәтижелері // Қазақстан Археологиясы. 2022. №3. (17). 115–125 бб.

**Ж.С. ТӨРЕНИЯЗ
А.Қ. БОРАНБАЕВА**

Төреняз Жаннұр Саламатқызы

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан;
salamatkyzyzannur69@gmail.com

Боранбаева Алтыншаш Қанағатқызы

Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
Батыс Қазақстан филиалы
Ақтөбе қ., Қазақстан;
boranbayeva.altynshash@mail.ru

ТАМДЫ I ОБАСЫНАН ТАБЫЛҒАН КӨЗ МОНШАҚТАР

Аннотация. Мақалада Тамды I қорымынан табылған көз моншақтар қарастырылады. Көз моншақтар – бетінде көз пішініндегі өрнегі бар әшекей бұйымдар, олардың ортасындағы дақ пен айналасындағы сақиналар саңына қарай қарапайым және күрделі түрлері айқындалады. Зерттеу барысында обадан табылған 9 моншақтың материалдық құрамы, пішіні, түстері және қолдану ерекшеліктері сипатталды. Моншақтар көбінесе мойын аймағында шоғырланған, бұл олардың алқа түрінде тағылғанын дәлелдейді. Олардың пішімдік ерекшелігі мен өрнек мәні эстетикалық қана емес, сакралды – «жаман көзден» қорғану қызметін де атқарғанын көрсетеді. Моншақтардың пайда болуы мен таралуы көшпелілердің сауда байланыстары мен мәдени-өндірістік деңгейін көрсететін құнды тарихи дерек болып табылады. Материалдар Оңтүстік Орал маңы аймағындағы ежелгі көшпелілердің өмірі мен дүниетанымын зерттеуде маңызды мәлімет береді.

Түйін сөздер: көз моншақтар, Оңтүстік Орал маңы, жерлеу орны, Тамды I қорымы, ежелгі көшпелілер

ГЛАЗЧАТЫЕ БУСЫ, ОБНАРУЖЕННЫЕ В КУРГАНА ТАМДЫ I

Аннотация. В статье рассматриваются глазчатые бусы, найденные в погребении Тамды I. Глазчатые бусы — это украшения с орнаментом в виде глаза на поверхности, которые подразделяются на простые и сложные в зависимости от количества пятен в центре и окружающих их колец. В ходе исследования были проанализированы материальные характеристики, форма, цветовая гамма и особенности использования 9 бусин, обнаруженных в кургане. Установлено, что большинство бус было сосредоточено в области шеи, что свидетельствует об их ношении в виде ожерелья. Орнамент и морфологические особенности указывают не только на декоративную, но и на сакральную функцию — защиту от «сглаза». Происхождение и распространение глазчатых бус отражают торговые связи и культурно-производственный уровень древних кочевников Южного Приуралья и представляют важный источник для изучения их мировоззрения и материальной культуры.

Ключевые слова: глазчатые бусы, Южное Приуралье, погребение, курган Тамды I, древние кочевники

EYE BEADS DISCOVERED IN THE TAMDY I BURIAL MOUND

Abstract. The article examines eye beads discovered in the Tamdy I burial. Eye beads are ornaments decorated with an eye-shaped motif on their surface and are classified as simple or complex depending on the number of central spots and surrounding rings. The study analyzes the material characteristics, shape, color range, and usage features of nine beads found in the kurgan. It was established that most of the beads were concentrated in the neck area, indicating that they were worn as a necklace. The ornamentation and morphological features suggest that the beads

performed not only a decorative but also a sacral function – protection against the “evil eye.” The origin and distribution of eye beads reflect the trade connections and cultural-technological level of the ancient nomads of the Southern Urals and represent an important source for studying their worldview and material culture.

Keywords: eye beads, Southern Urals, burial, Tamdy I kurgan, ancient nomads

1 Кіріспе. Көз моншақтар – бетінде көз пішініндегі өрнегі бар моншақтардың жалпы түрі; бұл өрнек ортасындағы дақ пен оны қоршаған бір немесе бірнеше шеңберден тұрады. Е.М. Алексеева «Солтүстік Қара теңіз жағалауының антикалық моншақтары» жинағында өрнектерді дақты және көзді деп жіктейді, сондай-ақ орталықтың айналасындағы сақиналар санына қарай қарапайым және күрделі көздер деп бөледі [Алексеева 1975].

Моншақтар археологиялық материал ретінде өте құнды тарихи дереккөз болып табылады. Олар ерте көшпелілердің сауда байланыстары, қолөнердің даму деңгейі, эстетикалық түсініктері және өмірінің басқа да қырлары туралы мәлімет береді. Соңғы уақыттарда моншақтар мерзімдеу материалы ретінде жиі қолданылуда. Шыны моншақтар Оңтүстік Орал маңында б.д.д. VI ғасырда пайда болып, б.д.д. IV ғасырда кеңінен тарала бастады [Смирнов 1964]. Алайда моншақтарды археологиялық материалдың жеке санаты ретінде зерттеу тек XX ғасырдан бастау алды, бұл оларды мол ақпарат беретін тарихи дереккөзге айналдырады [Нуркенова 2019].

Қарастырып отырған моншақтар Тамды I обасынан табылған. Ескерткішті 2020 жылы «Батыс Археология» ғылыми-зерттеу орталығы» ЖШС анықтады [Клышев 2020], 2024 жылдың шілде айында бұл обада апаттық-құтқару қазба жұмыстары жүргізілді. Тамды I обасы Ақтөбе қаласының Астана ауданындағы Думан ықшам ауданында орналасқан, диаметрі 16 м, биіктігі 0,95 м болып келеді.

Жұмыстың мақсаты – Тамды I обасынан табылған көз моншақтардың түрлерін, қолдану ерекшеліктерін, материалдық қасиеттерін анықтау және олардың тарихи-мәдени мәнін көрсету.

2 Зерттеу әдістері мен материалдары. Қазба жұмыстары барысында обада барлығы бес жерлеу орны анықталды. Көз моншақтардың жалпы саны 9 дана болды, оның 7-еуі №2 жерлеу орнынан, ал 2-еуі оба үйіндісінің бірінші қабатынан табылды. Бұл материалдың ерекше маңыздылығын көрсетеді және Елек өзені аңғарын мекендеген көшпелілердің өмір салтын, сауда деңгейін зерттеуге қосымша мәлімет береді.

Оба үйіндісінің бірінші қабатынан шыныдан жасалған әртүрлі моншақтар табылды. Соның ішінде анықталған екі көз моншақ түрі жағынан бірдей болып келеді. Дөңгелек пішінді, көк түсті, диаметрі 1 см, қалыңдығы 0,6–0,7 см, тесіктері 0,2–0,3 см. Моншақ бетінде көз өрнектері ақ-көк түсті жолақтармен, ақ түсті сақина түрінде беріліп, оның ортасына көк түсті нүкте салынған. Бұл Алексееваның моншақ өрнектеріне берген классификациясына сәйкес, аралас өрнектердің 8 тобының бес топшасына жатады [Алексеева 1970: 66–72].

№2 жерлеу орны обаның солтүстік бөлігінде орналасқан. Қабір құрылысы таспен және топырақпен қаланған. Қабір орны шығыс-батыс бағытта бағытталған. Оның ұзындығы шамамен 1,6 м, ені 1,1 м. Қазба жұмыстары барысында қабір шұңқырынан 1,50 м тереңдіктен екі адам қаңқасы анықталды, олардың арқасымен жатқызылғаны белгілі болды. Солтүстік қаңқа балаға тиесілі. Қабір шұңқырының шығыс қабырғасынан ұсақ мал сүйектері табылды.

Қабірден келесідей заттар анықталды: бірнеше көзді және дөңгелек моншақтар, дөңгелек пішінді Gryphaea қабыршағы, сопақ пішінді тастар, ұсақ малдың сүйектері, тікбұрышты төрт қысқа аяғы бар тас құрбандық үстелі, дөңгелек пішінді қола айна, күйдірілген саздан жасалған конус тәрізді ұршық, сондай-ақ бірінші жерленген адамның мойнынан моншақтар мен қола бұйымның сынығы, екінші жерленген адамның мойнынан бір моншақ пен дөңгелек пішінді қола сырға және бас жағынан қираған қоңыр түсті қыш ыдыс.

Қабірден табылған моншақтарға тоқтала кетсек, батыс қабырғадан 140 см тереңдіктен, мәйіттің бас жақ бөлігінен алты данасы табылды, оның екеуі көзді болып келеді. Бір моншақ көкшіл реңдегі үшбұрыш пішінді, тесігінің диаметрі 0,4 см, қалыңдығы 0,6 см және бүйірлерінің ұзындығы 1,2 см. Бұрыштарына ені 0,2 см болатын ашық қоңыр түсті сызықтар салынған. Бұл Алексееваның моншақ өрнектеріне берген классификациясына сәйкес, қарапайым өрнектелген 2 топтың 3 топшасына жатады. Яғни, ядроның көлденең кесіндісіндегі үшбұрыш бұрыштарында, бір ортаңғы сызық бойында үш көзшесі бар [Алексеева 1970].

Келесі моншақтар марқұмның мойын тұсынан табылды. Барлығы сегіз бүтін моншақ және бір сынық дөңгелек пішінді моншақ анықталды, алтауы – көз моншақтар. Оның үшеуі ашық көк, ал қалғаны қою көк түсті. Диаметрлері 0,9–1,2 см, тесіктерінің диаметрі 0,3–0,4 см, қалыңдығы 0,2–1 см. Барлығы үш көзді, көз өрнектері ақ түсті сақина түрінде беріліп, оның ортасына көк түсті нүкте салынған. Бұл Алексееваның моншақ өрнектеріне берген классификациясына сәйкес, қарапайым өрнектелген 2–топтың 3 топшасына жатады [Алексеева 1970].

Көз моншақтардың біраз бөлігі марқұмның мойын тұсынан басқа да моншақтармен бірге анықталған. Мойын аймағында шоғырлануы – бұл моншақтардың жіпке тізіліп, алқа түрінде тағылғанын айғақтайды. Жерлеуден табылған моншақтар мен басқа да бұйымдардың сақталуы қанағаттанарлық деңгейде бағаланады. Көпшілігі бастапқы пішінін сақтағанымен, кейбіреулері шамалы зақымданған немесе сынықтармен кездеседі. Бұл олардың жерлеу барысында топырақ қысымы, табиғи эрозиялық процестер мен уақыт әсерінен өзгеріске ұшырағанын көрсетеді. Дегенмен, моншақтар мен бұйымдардың жалпы құрылымы, өлшемдері мен безендіру ерекшеліктері толық анықталып, зерттеуге жарамды болып қалды.

3 Талқылау. Көз бейнелері көбіне тұмарларда кездеседі. Олар ғимараттарда немесе қабірлерде жаман көзден қорғану үшін салынған. «Жаман көз» туралы ең ерте жазбаша деректер Шумердің II мыңжылдыққа жататын балшық тақталарынан табылған. Сондай-ақ Е.М. Алексеева Солтүстік Қара теңіз өңірінің шыны моншақтарын жан-жақты зерттей келе, антикалық кезеңде осы аймақта моншақтарды безендіруде көз өрнегі ең кең таралған декоративтік мотив болған деген қорытындыға келеді [Мошеева 2008].

С.Ю. Гуцалов өзінің 2004 жылы жарық көрген «Оңтүстік Орал өңірінің ежелгі көшпелілері б.д.д. VII–I ғғ.» монографиясында моншақтарды әшекейлердің жеке түрі ретінде бөліп, олардың типтік сипаттарын қолданған. Автор бұл әшекейлерді мәдени-хронологиялық реконструкцияларда пайдалану қиын екенін атап өтіп, қысқа уақыт аралығында тараған 13 моншақ түрін қамтитын типологияны жасаған [Гуцалов 2004].

Әртүрлі кезеңдерде моншақтар дененің әртүрлі бөліктерін безендірген, бірақ көбінесе бас (баскиімге

ілінген), мойын, кеуде, қол және аяқ секілді ашық дене бөліктерін қорғау үшін пайдаланылған. Төменгі Волга өңірінің сарматтарында көз моншақтардың таралуы былай болған: мойын – 22%, кеуде – 10,8%, балтыр мен табан – 42,1%, қол – 13,9%.

Біз қарастырып отырған аймақта бұндай моншақтар ішкі нарықта өндірілмеген, яғни олар сауда-саттық арқылы немесе кей болжамдар бойынша барымташылық нәтижесінде сырттан әкелінген.

Әлі күнге дейін импорттық заттардың ішінде моншақтар категориясы – іс жүзінде зерттелмеген күйінде қалып отыр. Бұл – Оңтүстік Оралда ең кең таралған және көптеп әкелінген бұйымдар қатарында, олар сауда қатынастары нәтижесінде пайда болған деп есептеледі. Моншақтарды жасау қолөнердің жоғары деңгейін талап етті, олар көшпелі халықтың төл шаруашылығында өндірілмеген, тек сүйек пен саздан жасалған қарапайым үлгілер ғана жергілікті қолөнер туындысы ретінде ерекшеленуі мүмкін. Сондықтан Оңтүстік Оралдан табылған моншақтардың барлығы дерлік Жерорта теңізі, Кіші Азия және Үндістанның әртүрлі қолөнер орталықтарынан әкелінген деп есептеуге болады, бұл оларды көшпелілердің сауда байланыстарын қайта құруда өте құнды дереккөз етеді [Игуменшева 2011].

Көз моншақтардың қолданылуына байланысты бірнеше тұжырымдамалар бар, соның бірі Юрий Лесман әйелдер моншақтарды тағу арқылы өзін әшекейлеп қана қоймай, психологиялық қауіпсіздік сезімін күшейтетінін атап көрсетеді. Кейбір психиатрлар адамның моншақтарды тағуын өзін қорғау мен қауіпсіздік сезімін арттыруға байланысты деп түсіндіреді [Мошеева 2008].

4 Қорытынды. Тамды I қорымының материалдарын талдау барысында көз моншақтар ерекше назар аудартты. Алғашында олар жалпы әшекей бұйымдарының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылғанымен, олардың пішіндік ерекшелігі, түс үйлесімі және айқын «көз» өрнегі бұл заттардың жай сәндік элемент емес екенін көрсетті. Көз моншақтар тек сәндік әшекей қызметін атқармаған. Көптеген дәстүрлі қоғамдарда «көз» бейнесі жамандықтан, әсіресе «жаман көзден» сақтайтын қорғаныс белгісі ретінде қабылданған.

Осыған байланысты көз моншақтар, яғни зиянды күштерден қорғауға бағытталған сакралды мәнге ие бұйымдар ретінде қарастырылады. Дәл осы наным-сенім аспектісі бұл жәдігерді ерекше құнды етеді.

Өйткені олар тек эстетикалық талғамның ғана емес, сонымен бірге көне қоғамның дүниетанымының, қорғаушы нанымдары мен рухани түсініктерінің көрінісін бейнелейді. Сондықтан көз моншақтарды зерттеу олардың сыртқы пішінін сипаттаумен шектелмей, мағыналық және мәдени астарын ашуға бағытталады.

Жалпы Тамды I кешенінде жаппай кездесетін олжалар қатарына б.д.д. VI–IV ғасырлардың соңында тұрмыста қолданылған моншақтар мен керамикалық ыдыстар жатады. Моншақтар –кешенді б.д.д. VI–V ғасырлардың соңымен мерзімдеуге негіз болатын басты хронологиялық көрсеткіштер. Аталған кезеңдегі алқалардың ішінде шыныдан жасалған көз моншақтар басым [Мамедов және т.б. 2024].

Тамды I обасынан табылған көз моншақтардың өңіріміздегі басқа да қорымдардан табылғаны белгілі болды. Соның ішінде олар Қызылжар I қорымынан табылған моншақтармен ұқсас болып келеді [Мамедов және т.б. 2023]. Бұл қорымдардан табылған көз моншақтардың беті тегіс, сопақша болып келеді.

Ғылыми жетекші: Жолдыбай Е.Б.

ӘДЕБИЕТ

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. Москва: Наука, 1975. 93 с.

Алексеева Е.М. Классификация античных бус. В сборнике: Статистико комбинаторные методы в археологии. Москва: Наука, 1970.

Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н. э. Уральск, 2004.

Игуменшева Е.В. Пути проникновения импортных изделий на территорию Южного Приуралья в савроматскую и раннесарматскую эпохи историография проблемы. Российская археология. 2011. №1. С. 62–67.

Клышев Е.Е. Научный отчет об археологической разведке округа города Актобе. Фонды Центра исследования, реставрации и охраны историко культурного наследия. Актобе, Уральск, 2020.

Мамедов А.М., Баиров Н.М., Мамиров К.Б., Амелин В.А. Отчет об археологических исследованиях аварийного кургана 2 могильника Кызылжар I. Фонды Центра исследования, реставрации и охраны историко культурного наследия. Актобе, Караганда, 2023.

Мамедов А.М., Мамиров К.Б., Баиров Н.М., Амелин В.А., Уразмагамбетов Н.Н., Жолдыбай Е.Б. Отчет об археологических исследованиях аварийного кургана Тамды I. Фонды Центра исследования, реставрации и охраны историко культурного наследия. Актобе, Караганда, 2024.

Мошеева О. Н. Глазчатые бусы. Российская археология. 2008. №4. С. 23–34.

Нуркенова А. Ж. История изучения бус кочевников раннего железного века Южного Приуралья. В сборнике: Всероссийская научная конференция Геоархеология и археологическая минералогия. Миасс: Институт минералогии Южно Уральского федерального научного центра минералогии и геоэкологии Уральского отделения Российской академии наук, 2019. С. 85–87.

Смирнов К. Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. Москва: Наука, 1964. 149 с.

М.Е. УРСТЕМОВ

Урстемов Мирас Ерланович

Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы,

г. Костанай, Казахстан;

ORCID 0009-0003-2941-2527P;

miras.urstemovf@gmail.com

ФОРТИФИЦИРОВАННЫЕ СРЕДНЕВЕКОВЫЕ СООРУЖЕНИЯ ТУРГАЯ

Аннотация. Статья посвящена фортификационным сооружениям средневекового времени на территории Тургайского прогиба – редким и малоизученным памятникам, которые до сих пор оставались на периферии исследований городской культуры степной зоны. Цель работы – введение новых объектов в научный оборот и уточнение типологии укрепленных пунктов Тургая. Основой исследования являются материалы полевых отчетов Тургайской археологической экспедиции, а также дистанционный анализ с применением GIS и дешифровки космоснимков (SASplanet). Особенности планировки позволили выделить три группы сооружений: крупные квадратные укрепления – караван-сарай; средние укрепленные площадки – «ставки»; и малые укрепления – «башни». Рассмотрены ключевые памятники (Рычковское городище, Кожа 2, Берлык 1, Зааятское 1–2) и обоснована гипотеза о существовании локальной системы укрепленных пунктов, отражающей особую региональную модель обороны и расселения в степи.

Ключевые слова: GIS-технологии, космоснимки, средневековые, укрепления, городища, сторожевые башни, караван-сарай, Тургайский прогиб

ТОРҒАЙ ОЙЫСЫНЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ФОРТИФИКАЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСТАРЫ

Аннотация. Мақала Торғай ойпаты аумағындағы ортағасырлық фортификациялық құрылыстарға арналған. Бұл ескерткіштер дала аймағындағы қалалық мәдениетті зерттеуде сирек қарастырылып, жеткілікті деңгейде зерттелмеген нысандар болып табылады. Жұмыстың мақсаты – жаңа нысандарды ғылыми айналымға енгізу және Торғай өңіріндегі бекіністі пункттердің типологиясын нақтылау. Зерттеудің негізін Торғай археологиялық экспедициясының далалық есеп материалдары, сондай-ақ GIS технологияларын және SASplanet бағдарламасы арқылы ғарыштық түсірілімдерді дешифрлеу әдістерін қолдана отырып жүргізілген қашықтан талдау құрайды. Жоспарлану ерекшеліктері негізінде құрылыстар үш топқа бөлінді: ірі шаршы пішінді бекіністер – керуен-сарайлар; орташа көлемдегі бекіністі алаңдар – «ставкалар»; және шағын бекіністер – «мұнаралар». Негізгі ескерткіштер – Рычков қалашығы, Қожа 2, Берлік 1, Зааятское 1–2 – қарастырылып, дала жағдайындағы қорғаныс пен қоныстанудың ерекше өңірлік моделін бейнелейтін бекіністі пункттердің жергілікті жүйесінің болғаны туралы гипотеза негізделді.

Түйін сөздер: GIS-технологиялары, ғарыштық суреттер, орта ғасыр, бекіністер, қалашықтар, қарауыл мұнаралары, керуен-сарайлар, Торғай ойысы

FORTIFIED MEDIEVAL STRUCTURES OF TURGAY

Abstract. The article examines medieval fortified structures located within the Turgay Trough – rare and insufficiently studied sites that have remained peripheral in research on the urban culture of the Eurasian steppe. The aim of the study is to introduce new sites into scholarly circulation and to refine the typology of fortified settlements in the Turgay region. The research is based on field reports of the Turgay Archaeological Expedition, as well as remote analysis using GIS technologies and satellite image interpretation (SASplanet). Planning features made it possible to distinguish three groups of structures: large square fortifications interpreted as caravanserais; medium-sized fortified enclosures identified as “stavy” (camps/residences); and small fortifications referred to as “towers.” Key sites – Rych-

kovskoe settlement, Kozha 2, Berlyk 1, and Zaayatskoe 1–2 – are analyzed, and a hypothesis is substantiated regarding the existence of a local system of fortified points reflecting a distinctive regional model of defense and settlement organization in the steppe.

Keywords: GIS technologies, satellite imagery, Middle Ages, fortifications, fortified settlements, watchtowers, caravanserais, Turgay Trough

1 Введение. Археологическое изучение средневековых городских центров Северного Казахстана является одной из актуальных задач современной исторической науки. Несмотря на внимание исследователей к городской культуре средневековья на территории степной зоны Евразии (современная Костанайская область), по-прежнему характеризуется малой степенью археологической изученности. *Целью* данной статьи является внедрение новых памятников в научный оборот и разъяснение уже имеющихся знаний о фортифицированных сооружениях. *Предмет исследования* – конструктивные особенности и типологическая специфика укрепленных сооружений Тургая. *Задачи:* систематизация сведений о фортифицированных памятниках Тургая, определение круга объектов, интерпретируемых как средневековые укрепленные сооружения, применение анализа космоснимков для уточнения структуры и конфигурации объектов, выявление сходства и различий памятников Тургая и сопредельных территорий. В ходе исследований, проведенных Тургайской археологической экспедицией под руководством В.Н. Логвина и в дальнейшем, А.В. Логвина, выявлен ряд памятников: укрепленное поселение Кожан 2, Городище Рычковское (которое принято соотносить с укреплением, найденным во время экспедиции Н.П. Рычкова) [Логвин А.В., Шевнина И.В. и др. 2011: 227], а также крепость, находящаяся на Курганной группе Берлык 1 [Логвин В.Н. 1992]. Объекты, выявленные в Тургайском регионе, интерпретируются как средневековые городища, они известны преимущественно по данным визуальных разведок и картографических источников, систематические стационарные исследования на памятниках, не проводились.

В то время, как южные регионы Казахстана, а также российское Волго-Уралье описаны в качестве центров городской культуры, центральноевразийские степи находятся в тени из-за отсутствия письменных источников. Тем не менее, считаем дозволительным, выдвинуть гипотезу о том, что фортифицированные средневековые сооружения Тургая представляют собой не случайные и единичные объекты, а локальную систему укрепленных пунктов, отражающую регио-

нальную модель оборонной и поселенческой организации степной зоны.

2 Методы исследования. Во время изучения материалов, помимо общеисторических методов, таких как историко-сравнительный, типологический, системный, анализ и синтез, были использованы GIS-технологии. Исследование выполнено с применением дистанционных методов, включающих анализ отчетной документации, картографирование и дешифрировку космических снимков. Использование неразрушающих методов исследования, таких как анализ космоснимков, позволяет упростить поиск однотипных объектов. Первый этап включал анализ материалов полевых отчетов и публикаций Тургайской археологической экспедиции, а также сведения о ранее зафиксированных укреплениях, что позволило сформировать перечень объектов и уточнить их локализацию. Второй – проведение пространственной привязки памятников и создание единой базы данных в GIS-среде с нанесением объектов на современные топографические основы и последующей установкой координат. Третий – поэтапное исследование космоснимков с использованием SASplanet: подбирались разновременные и разносезонные изображения, выполнялось визуальное дешифрирование характерных признаков фортификации (замкнутые контуры валов и рвов, прямолинейные участки укреплений, разрывы в линиях валов, интерпретируемые как возможные входы), после чего уточнялись планировочные параметры (форма, размеры, структура внутренней площадки, наличие дополнительных линий обороны). Последним этапом стала проверка устойчивости выявленных контуров по нескольким снимкам с целью отделения археологических признаков от природных форм рельефа и современных нарушений, а также анализировалось ландшафтное положение укреплений (привязка к водным объектам, террасам, мысам). Заключительным этапом являлось составление координатных точек на выделенных картах, что позволяло уточнить их конфигурацию и выявить типологически сходные фортифицированные сооружения в пределах Тургая.

3 Обсуждение. В пределах Костанайской области средневековые материалы носят преимуществен-

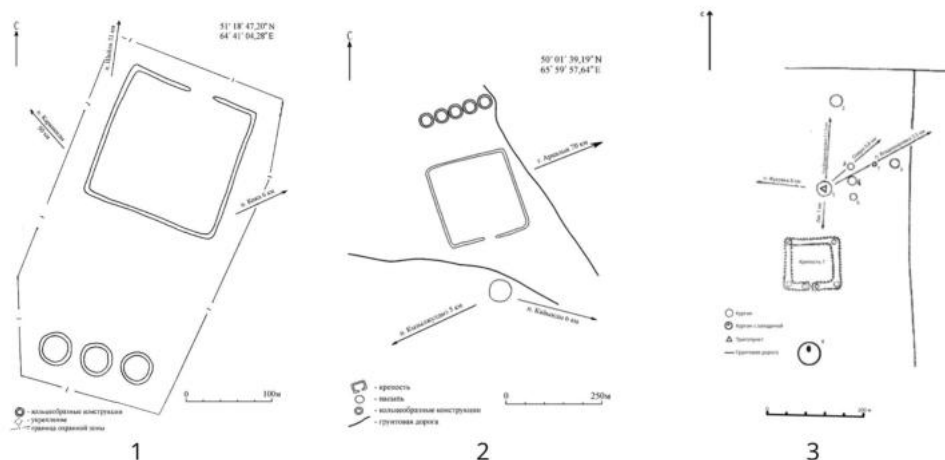

Рис 1. Планы укрепленных сооружений Тургай, описанные ТАЭ: 1 – Укрепленное поселение Кожа 2; 2 – Рычковское городище; 3 – «Крепость» курганной группы Берлык 1. Исполнитель: Мирас Урстемов

но сопутствующий, а не самостоятельный характер, при этом в письменных исторических источниках отсутствуют прямые указания на территории региона. Изучение средневековья Тургайских степей, как и изучение средневековья Северного Казахстана в целом – вопрос актуальный в последние несколько десятков лет. Ряд исследователей (Логвин В.Н., Хасенова Б.М., Хабдулина М.К.) посвятили свои труды средневековью региона. Согласно имеющимся материалам, можно выделить несколько групп объектов, относящихся к средневековью: захоронения, поселения, отдельные укрепления и случайные находки. Захоронения и случайные материалы освещены в исследованиях ранее (курган № 5 могильника Есенгабулбулак, Надеждинка-3, Ащитасть-27 и др.) [Логвин В.Н. 2017: 271, Хасенова 2017: 69–70]. Фокус данной работы сосредоточен на поселениях и укреплениях Тургай. При изучении данных строений выделено несколько групп объектов, связанных друг с другом особенностями планировки, размерами, а также конструктивными особенностями. Всего было выделено три группы: караван-сарай, «ставки» и сторожевые конструкции – «башни».

Рычковское городище находится в Аркалыкском районе к западу от п. Кайынды, представляет из себя площадку квадратной формы, окруженную валом и рвом с внешней стороны. Вход в сооружение находится в южной части, представлен разрывом вала и рва. Сторона основания платформы – 225 м, ширина

вала – 10–12 м, высота 1–1,5 м, ширина рва 10–12 м, глубина до 1 м. В ста метрах к югу от квадрата находится курган с плоской вершиной, насыпь сооружена из земли, диаметр насыпи – 30 м, высота – 1,5 м, окольцована рвом, шириной до 10 м, глубиной до 0,8 м. В ста метрах к северу от квадрата расположено 5 кругов-оснований, представляющие собой площадки, окольцованные валом и выстроенные в линию параллельную стороне квадрата. Диаметр круга 30–35 м, ширина вала 4–5 м, высота 0,2–0,3 м.

Укрепленное сооружение Кожа 2. Памятник обнаружен Тургайской археологической экспедицией летом 2017 г. Находится в 6 км к юго-западу от поселка Кожа, Наурзумского района Костанайской области. Памятник представляет собой окруженную валом площадку квадратной формы, сторона основания – 160 м. Ширина вала 5 м, высота 1–1,5 м. С северной стороны имеется разрыв шириной 26 м. Вал окружен рвом шириной до 10 м, глубиной до 0,5 м. В 160 м южнее сооружения расположены выстроенные в ряд три кольцеобразные конструкции в виде площадок, диаметром 24 м, окруженных валами шириной 8 м, высотой 0,2–0,4 м.

Найдены также укрепления, сходные по иным конструкционным признакам, часть из них имеются в отчётах Тургайской археологической экспедиции, например, т.н. «крепости». Например, «крепость» с курганной группы Берлык 1 [Логвин 1992], представляет собой квадратную площадку, сторона основания – 100

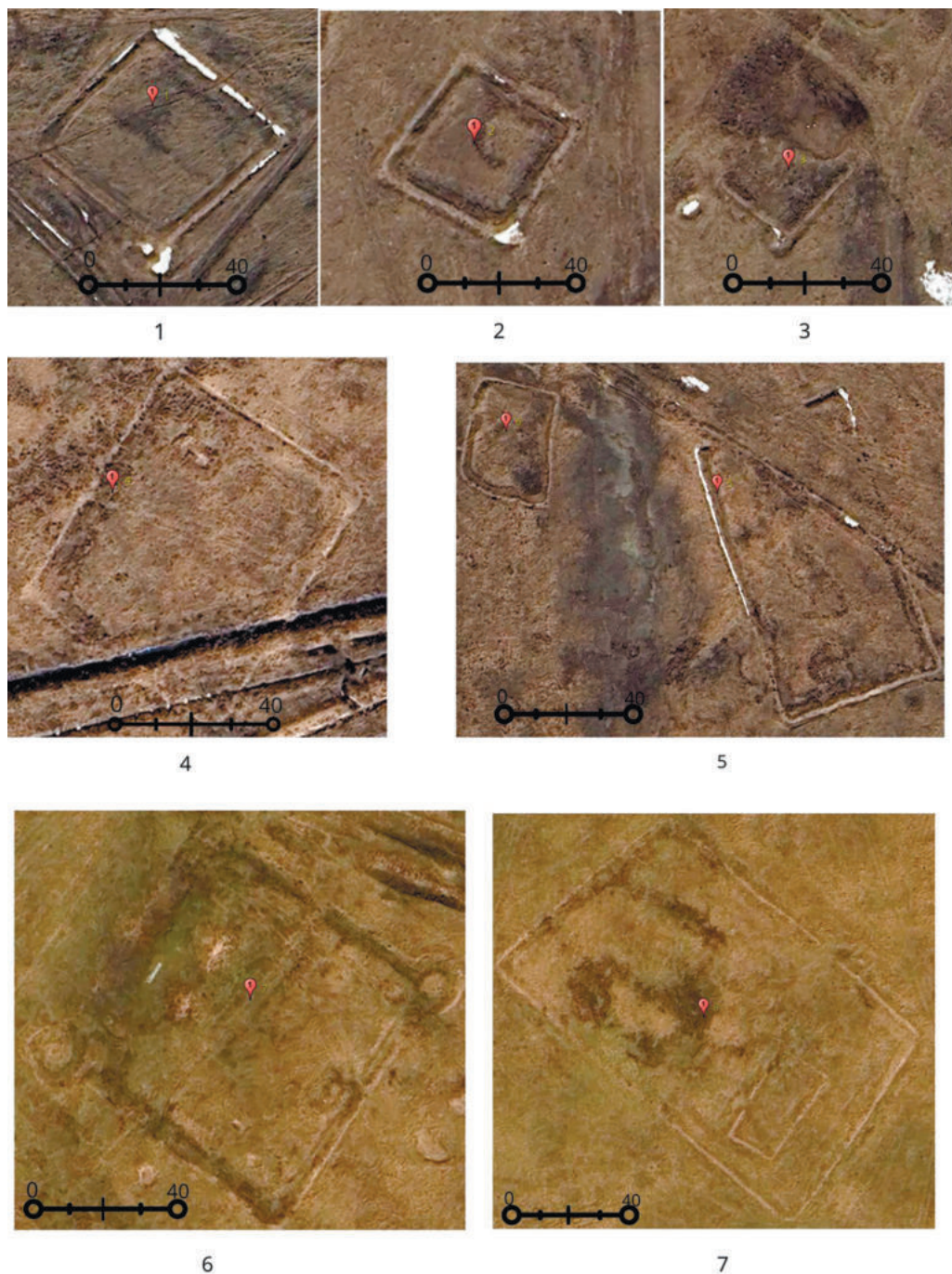

Рис. 2 Укрепления, найденные в ходе анализа космоснимков: 1 – Подгорное укрепление; 2 – Свердловское укрепление; 3 – Группа укреплений Зааятское 3; 4 – Укрепление Зааятское 4; 5 – Укрепления Аятский 1, Аятский 2; 6 – Крепость Аятское 3; 7 – укрепление Аятское 4.

Исполнитель: Мирас Урстемов

м. Ширина вала – 15–20 м., высота – 0,8 м., на углах до 1,2 м., с южной стороны имеются ворота шириной 10 м.

Следующий памятник, курганная группа Зааятское 1, обнаружен в 1997 г. [Логвин 1998]. Находится в 53 км к северу от села Денисовка, в 2 км к северо-западу от села Зааятское, в 1 км к югу от села Свердловка Денисовского района Костанайской области. Расположен на правом берегу реки Камышлыаят, в 0,4 км от берега. В курганной группе находится земляная конструкция, представляющая собой квадратную площадку, оконтуренную рвом с валом. Сторона площадки 40 м. Углами ориентирована по сторонам света. С северо-западной стороны имеется проход шириной 3 м. Ров шириной 2 м, глубиной 0,3 м. Вал шириной 3,5 м, высотой 0,35 м.

Укрепленное поселение Зааятское 2. Памятник обнаружен в 1997 году [Логвин В.Н. 1998] в 1 км к юго-западу от села Свердловка Денисовского района Костанайской области. Расположен на левом берегу реки Камышлыаят, в 0,2 км от берега. Сооружение представляет собой окаймленную валом и рвом четырехугольную площадку со сторонами 98×56×36 м. Ширина вала 5 м, высота 0,4–0,6 м. Ширина рва 2 м, глубина 0,3 м. С восточной стороны имеется проход шириной 4 м. Вся конструкция ориентирована длинной стороной по линии СЮ. Северо-восточный и юго-западный углы сильно выступают. В северо-западном углу окаймленной валом площадки расположена земляная насыпь овальной в плане формы размером 16×12 м, высотой 1,5 м. В юго-западном углу расположена еще одна насыпь в плане подквадратной формы размером 7×7 м, высотой 0,5 м. В центре насыпи отмечен провал диаметром 3 м, глубиной 0,4 м.

При анализе космоснимков (рис. 2.1–13) был обнаружен ряд объектов, точную принадлежность которых можно определить только при непосредственном выезде по координатам:

1. Подгорное укрепление – N52°56'44.8484» E61°34'00.4233» – площадка квадратной формы (≈45×45м), углами ориентирована по сторонам света, «вход» с северо-восточной стороны;

2. Свердловское укрепление – N52°54'59.6270» E61°33'21.9467» – площадка квадратной формы (≈30×30м), углами ориентирована по сторонам света, «вход» с северо-восточной стороны;

3. Группа укреплений Зааятское 3 – N52°54'40.7057» E61°32'38.2913» – несколько площадок квадратной формы, разрушен северный край, размер ≈25 м. Углами ориентирована по сторонам света;

4. Укрепление Зааятское 4 – N52°53'25.0327» E61°32'54.5143» – площадка прямоугольной формы (≈65×55м), углами ориентирована по сторонам света, «вход» с юго-западной стороны;

5. Укрепление Аятский 1 – N52°52'01.5644» E61°32'50.6285» – прямоугольная площадка (83×47 м), ориентирована углами по сторонам света, «вход» с северо-западной стороны;

6. Укрепление Аятский 2 – N52°52'02.1558» E61°32'47.3202» – прямоугольная площадка (20×30 м), ориентирована углами по сторонам света, «вход» с северо-западной стороны;

7. Крепость Аятское 3 – N52°45'24.6660» E61°21'18.4754» – квадратная площадка (65×65 м), ориентирована углами по сторонам света, западный и восточный углы сильно выступают. «вход» с северо-западной стороны;

8. Укрепление Аятское 4 – N52°45'19.0851» E61°21'15.0195» – прямоугольная площадка (114×65 м), ориентирована углами по сторонам света, «вход» с северо-восточной стороны;

9. Группа укреплений Аятское 5 - N52°41'19.7183» E61°17'48.4361» – три площадки подквадратной формы (35×35 м; 52×52×33×54 м; 45×45 м), углами ориентированы по сторонам света, разрывы валов ввиду испещренности ландшафтом не прослеживаются;

10. Укрепление Аятское 6 – N52°41'10.9129» E61°17'57.9104» – прямоугольная площадка (50×45 м), ориентирована по направлению 3-В, «вход» с западной стороны;

11. Укрепления Аятское 7 – N52°41'04.7669» E61°17'53.9515» – площадка квадратной формы (≈45×45 м), ориентирована по направлению С-Ю, «вход» с северной стороны;

12. Укрепление Аятское 8 – N52°40'49.1723» E61°17'50.6024» – площадка прямоугольной формы (61×36 м), ориентирована углами по сторонам света, «вход» находится с юго-восточной стороны;

13. Укрепление Аятское 9 – N52°40'28.2271» E61°17'25.4198» – площадка прямоугольной формы (77×50 м), ориентирована углами по сторонам света, разрывы валов ввиду изрезанности ландшафтом не прослеживаются.

4 Результаты. Караван-сараи. Во время анализа двух аналогичных друг-другу памятников Рычковского городища и Укрепленного поселения Кожа 2, выявлены следующие сходства: памятники имеют подквадратную форму, углы ориентированы по сторонам света, большие относительно других памятников размеры (от 160–225 м – сторона), присутствуют валы

и рвы, вход в сооружения представлен разрывом вала и рва. Ширина рва у обоих сооружений может достигать 10 м, глубина от 0,5 до 0,8 м., в относительной близости к укреплениям расположены в ряд сооружения, имеющие форму круга. Количество строений нечётное (от 3 до 5), расположены параллельно стене (рис. 1. 1-2).

Сооружения выполнены с применением фортификационных навыков для строительства укреплений на ровной степной местности [Губайдуллин 2020: 32]. Имеется ров, вал, который, скорее всего, являлся крепостной стеной, изготовленной из сырцового кирпича или земляного вала с частоколом. Расположение памятников указывает на их возможное функциональное назначение в качестве караван-сараев. Крепости караван-сараев – это строения, в форме точных геометрических фигур, имеющие, зачастую, один вход, а также выполняющие функцию перевалочных пунктов между двумя конечными точками. Отсутствие осевых стен внутри двора указывают на то, что они могут быть отнесены к однодворовым караван-сараям домонгольского периода X–XII вв Центральной Азии [Зиливинская 2019: 43–46]. Выявленные ранее на памятниках Тургая башенные конструкции, сооружены вблизи крепостных сооружений. Нечётное число кругов-оснований следует интерпретировать как башенные конструкции [Зиливинская 2019: 47]. Помимо остатков крепостных конструкций на поверхности памятника никаких других стен обнаружено не было. Ограниченность в материалах, а также отсутствие стационарных исследований, затрудняет описание планировки внутреннего двора. Оба городища имеют аналогии с городскими памятниками северного Казахстана, например, Бозок и Бытыгай [Сакенов и др. 2021: 272, Свиридов, Тлеугабулов 2023: 548, 552].

Ставки. Выявленные иные квадратные крепостные конструкции отличаются меньшим размером (40–70 м), среди них можно выделить укрепление Зааятское 2, укрепление Берлык 1 (рис. 1, 3), а также, возможный ряд укреплений, координаты которых приведены выше. Укрепление Зааятское 2 выделяется среди всех площадкой квадратной формы, углы которой с северо-востока и юго-запада сильно вытянуты наружу. Внутри конструкции имеются земляные насыпи с западной стороны, что говорит о сооружениях оборонного типа. Данные фортификационные особенности можно соотнести с башнями внутри укрепленного поселения [Нуржанов 2018: 192]. Подобные памятники встречаются в Семиречье и имеют в осно-

ве подквадратные площадки с валовыми конструкциями [Байпаков 1986: 130–132].

Сторожевые башни. Небольшие квадратные площадки, по типу укрепления Зааятское 1, а также, укрепления, найденные с помощью SASplanet, соотносятся со сторожевыми башнями в Южном Казахстане X–XII вв. Подобный тип памятников относительно меньшего в сравнении с предыдущими категориями строений размерами (25–45 м), включая такие средства фортификации как единственный вход и рвы среди памятников Тургая, позволяют интерпретировать их как сторожевые башни [Елеуов 1986: 57–58]. Конструкции среднего размера, (45–80 м – сторона), можно сопоставить со ставочными поселениями, по типу городища Бозок, где внутри укреплений существовали юрточные «городки» – ставки родоначальников или племенной знати [Свиридов, Тлеугабулов 2023: 552]. Поселения на р. Нура, выделяются тем, что естественный рельеф отлично выполняет там роль естественных укреплений, в отличие от них, на территории Тургая, поселения выполнены с учетом фортификации для равнинных зон [Сакенов и др. 2021: 269–272]. По мнению А.Х. Маргулана существовал торговый путь, ведущий напрямик к Нуринским поселениям сквозь Тургайские и Сарысуйские степи [Маргулан 1950: 90]. С большой долей вероятности, укрепления, имеющие один вал и один ров, относятся к золотоордынскому времени, так как, увеличение удельного веса для Волго-уральского региона подобных памятников возрастает именно в период XIII–XIV вв. [Губайдуллин 2014: 237].

5 Заключение. Таким образом, поставленные в работе цели в целом были достигнуты: введён в научный оборот ряд новых объектов, уточнены сведения о ранее известных памятниках, а также предложена их предварительная типологическая группировка на основе планировочных и конструктивных признаков. Полученные результаты позволяют рассматривать фортифицированные сооружения Тургая не как единичные и случайные объекты, а как элементы локальной системы укрепленных пунктов, отражающей особенности оборонной и поселенческой организации степной зоны. Вместе с тем выдвинутая гипотеза может считаться подтверждённой. Результаты исследования позволяют утверждать, что Тургайские степи не являлись «пустой зоной» в средневековый период, а включали комплекс памятников, отражавших элементы городской культуры и инфраструктуры для степных коммуникаций. Дальнейшее развитие темы требует

целенаправленных стационарных раскопок ключевых укреплений, топографической съёмки, геофизических исследований. Только совмещение дистанционных методов с полевыми работами позволит уточнить хронологию, функциональную типологию и культурную принадлежность выявленных сооружений, а также определить их место в системе средневековых связей между Северным Казахстаном, Южным Казахстаном и Волго-Уральским регионом.

Благодарности. Хочу выразить благодарность своему научной руководителю – Ирине Викторовне Шевниной и Логвину Андрею Викторовичу за наставничество и помощь в написании научных работ.

ЛИТЕРАТУРА

- Байпаков К.М.* Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XIII в.). / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука КазССР, 1986. 256 с.
- Губайдуллин А.М.*, Краткий анализ фортификации X-XVI веков на территории Среднего Поволжья // Вестник ТГГПУ. 2014. №2 (36). С. 236–239.
- Губайдуллин А.М.* О Ранних укрепленных поселениях Волжской Булгарии // Труды КАЭЭ ПГПУ. 2020. №16. С. 30–36.
- Елеуов М.Е.* К вопросу о системе обороны раннесредневековых городов и поселений Чуйской долины // Средневековые города Южного Казахстана / Науч. ред. У.Х. Шалекенов. Алма-Ата: Изд-во КазГУ, 1986. С. 54–70.
- Зиливинская Э.Д.* Караван-сарай: генезис, региональные особенности, классификация // Археология Казахстана. 2019. № 2 (4). С. 39–65.
- Логвин А.В., Шевнина И.В., Дей Д.Б.* Геоглифы Тургая // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2011. №1. С. 226–229.
- Логвин В.Н.* Раскопки кургана № 5 могильника Есенгабулбулак в окрестностях Аркалыка / Культура населения Тургая и сопредельных регионов: человек и эпоха. / Отв. Ред. Г.А. Базарбаева, Г.С. Джумабекова // Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана. 2017. 360 с.
- Логвин В.Н.*, Отчет Тургайской археологической экспедиции о полевом сезоне 1997 г. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 2493.
- Логвин В.Н.*, Отчет Тургайской археологической экспедиции о полевом сезоне 1992 г. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 2409.
- Маргулан А.Х.* Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. /отв. ред. М. Сабитова// Алма-Ата: изд-во Академии наук КазССР 1950. 122 с.
- Нуржанов А.А.* К вопросу о семиотике пространства средневекового городища Кастек: функциональный анализ артефактов // Археология Казахстана. 2018. №1–2. С. 190–200.
- Сакенов С.К., Кукушкин А.И., Бурбаева С.Б., Букешева Г.К., Рахманкулов Е.Ж.* исследование средневекового производственного цеха на городище Бытыгай // Теория и практика археологических исследований. 2021. №4. С. 267–283
- Свиридов А.Н., Тлеугабулов Д.Т.* Городище Бозок — уникальный памятник степной Сарыарки: история изучения и осмысления // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. 2023. №15. С. 542–554.
- Хасенова Б.М.* Средневековый Тургай: погребальные сооружения, жертвенно-поминальные комплексы, предметный мир / Культура населения Тургая и сопредельных регионов: человек и эпоха. / Отв. Ред. Г.А. Базарбаева, Г.С. Джумабекова // Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана. 2017. 360 с.

С. А. УСЕНОВ
Ш. А. БӨКЕНБАЙ

Усенов Санжар Ақылбекұлы,
Бөкенбай Шоң Айдарханұлы,
Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы,
г. Костанай, Казахстан;
ORCID 0009-0005-1380-8150;
ussenovsanjar@gmail.com
ORCID 0009-0007-3740-231X;
bokenbay26.01@icloud.com

К ВОПРОСУ О ПРОБЛЕМЕ ДОМЕСТИКАЦИИ ЛОШАДИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Научная работа направлена на анализ и обобщение современных научных гипотез об одомашнивании лошади на территории Северного Казахстана на примере ботайской культуры. Цель исследования заключается в выявлении степени и характера взаимодействия человека и лошади в энеолитическое время, а также в оценке аргументов, позволяющих разграничить ранние формы хозяйственного использования и завершённую биологическую форму доместикицию. Вместе с тем палеогенетические данные свидетельствуют об отсутствии прямой связи ботайских лошадей с линией современных домашних форм (DOM2). Сделан вывод о том, что ботайская культура отражает ранний, локальный и эволюционно ограниченный этап одомашнивания лошади, не ставший основой глобального коневодства, но сыгравший важную роль в формировании предпосылок последующей доместикиции.

Ключевые слова: Ботайская культура, Казахстан, энеолит, доместикиция, зооархеология

ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДА ЖЫЛҚЫНЫ ҚОЛҒА ҮЙРЕТУ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ

Аннотация. Ғылыми жұмыс Ботай мәдениеті мысалында Солтүстік Қазақстан аумағында жылқыны қолға үйрету туралы заманауи ғылыми гипотезаларды талдауға және жалпылауға бағытталған. Зерттеудің мақсаты—энеолит дәуіріндегі адам мен жылқының өзара әрекеттесу дәрежесі мен сипатын анықтау, сондай-ақ экономикалық пайдаланудың ерте формалары мен аяқталған биологиялық форманы ажыратуға мүмкіндік беретін дәлелдерді бағалау. Сонымен қатар, палеогенетикалық дәлелдер Ботай жылқыларының қазіргі заманғы үй формаларымен (DOM2) тікелей байланысының жоқтығын көрсетеді. Ботай мәдениеті жылқыны қолға үйретудің ерте, жергілікті және эволюциялық шектеулі кезеңін көрсетеді, бұл жаһандық жылқы шаруашылығының негізі болған жоқ, бірақ кейінгі үй шаруашылығының алғышарттарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды деген қорытындыға келді.

Түйін сөздер: Ботай мәдениеті, Қазақстан, энеолит, доместикиция, зооархеология

ON THE ISSUE OF HORSE DOMESTICATION IN KAZAKHSTAN

Abstract. The scientific work is aimed at analyzing and generalizing modern scientific hypotheses about horse domestication in Northern Kazakhstan using the example of the Botai culture. The purpose of the study is to identify the degree and nature of human-horse interaction in the Eneolithic period, as well as to evaluate arguments that make it possible to distinguish between early forms of economic use and the completed biological form of domestication. At

the same time, paleogenetic data indicate that there is no direct connection between the Botai horses and the line of modern domestic forms (DOM2). It is concluded that the Botai culture reflects an early, local and evolutionarily limited stage of horse domestication, which did not become the basis of global horse breeding, but played an important role in shaping the prerequisites for subsequent domestication.

Keywords: Botai culture, Kazakhstan, Eneolithic, domestication, zooarchaeology

1 Введение. Ботайская культура – энеолитическая археологическая культура (3700–3100 гг. до н.э.) Северного Казахстана. В 1980 году экспедиция Виктора Зайберта обнаружила ботайское поселение у села Никольское. В настоящий момент известно около 20 поселений вдоль рек Иманбурлык, Терсаккан, Тобол, Тургай, Убаган и Чаглинка.

На протяжении более десяти лет в научной литературе доминировало представление о том, что наиболее ранние свидетельства содержания лошадей связаны с энеолитическим поселением Ботай в Северном Казахстане (около 5500 лет назад), однако результаты недавних палеогеномных исследований показали, что ботайские лошади не являются прямыми предками современных домашних лошадей линии DOM2 и генетически ближе к кластеру, включающему лошадей Пржевальского. Формирование линии DOM2, напротив, датируется началом бронзового века и связывается с регионом Понтийско-Каспийской степи [Оутрам и др. 2023: 385]. Эти данные не опровергают археологических и зооархеологических свидетельств раннего взаимодействия человека и лошади на Ботае, но требуют пересмотра интерпретаций ранних этапов доместикиации.

В современной археологии и палеогеномике выделяются две основные позиции, различающиеся прежде всего критериями определения доместикиации. Согласно археологическому подходу (В.Ф. Зайберт, В.Н. Логвин и др.), доместикиация понимается как формирование устойчивых практик управления и эксплуатации животных, не обязательно сопровождавшихся генетической преемственностью. Геномно-ориентированный подход (П.А. Косинцев, П.Ф. Кузнецов и др.), напротив, рассматривает доместикиацию как эволюционно успешный процесс, результатом которого стало появление линии DOM2, способной к широкому распространению и долговременной интеграции в социально-экономические и военные системы бронзового века.

В последние годы всё большее распространение получает процессуальная интерпретация, согласно которой доместикиация лошади представляет собой длительный и многоэтапный процесс, включавший несколько региональных траекторий (А. Оутрам и

др.). В этом контексте ботайская традиция рассматривается как одна из ранних, но эволюционно ограниченных форм доместикиации, тогда как успех линии DOM2 объясняется сочетанием биологических характеристик и более широких социальных, экономических и военных факторов.

2 Материалы и методы исследования. Исследование носит аналитический и обзорный характер и не включает проведение собственных экспериментальных работ. В качестве материалов использовались опубликованные археологические, зооархеологические, геохимические, изотопные и палеогенетические данные, полученные в ходе раскопок и лабораторных исследований памятников ботайской культуры.

Методологическую основу составил сравнительный анализ научных публикаций, посвящённых проблеме одомашнивания лошади, с акцентом на интерпретацию остеологических материалов, следов использования уздечек, данных о доении, содержании лошадей в загонах и половозрастной структуре забоя. Дополнительно применялся междисциплинарный подход, включающий сопоставление археологических и палеогенетических результатов для оценки роли ботайской культуры в процессе доместикиации лошади.

3 Обсуждение и результаты. Одомашнивание лошади стало одним из важнейших событий в истории человечества. Однако вопрос о том, где и когда именно человек приручил лошадь, до сих пор остаётся предметом споров среди учёных. Они расходятся во мнениях относительно времени и места приручения этого животного, что делает данную тему актуальной для изучения.

Традиционно считается, что одомашнивание животных возможно лишь в условиях земледельческого хозяйства, тогда как при охотничьем образе жизни животные выступают преимущественно объектом добычи. Однако процесс освоения лошади развивался по иной модели. Первоначально она использовалась как источник мяса, после чего началось содержание живых животных и их хозяйственное использование. Со временем лошадь стала выполнять функции, выходящие за рамки пищевой эксплуатации, включая управление табунами, охоту и пастьбу других животных. Та-

ким образом, приручение лошади произошло в среде охотников и стало переходным этапом от охотничьего хозяйства к животноводству.

Зооархеология. С 1990-х годов проблему ботайской доместики активно изучали отечественные исследователи П.А. Косинцев, Л.Л. Гайдученко и В.Н. Логвин, анализировавшие остеологические материалы и хозяйственное использование лошади в ботайской культуре. Параллельно зарубежные учёные предложили новые зооархеологические и экспериментальные методы выявления использования лошади человеком. В частности, Д. Энтони и Д. Браун исследовали износ на первом премоляре зубов лошадей: при езде уздечка во рту должна оставлять характерные следы. Эти же исследователи предположили, что многолетняя верховая езда могла приводить к деформациям позвоночника коня под тяжестью всадника [Bendrey R. 2007: 1049].

В последующее десятилетие положено начало новому этапу зооархеологических исследований под руководством Алана Оутрама. В рамках этих исследований Р. Бендри разработаны два новых диагностических критерия, включающие анализ износа передних поверхностей премоляров и патологических изменений диастемы. Применение разработанных критериев к остеологическим материалам из Ботая позволило выявить признаки обоих типов патологических изменений, что указывает на вероятное использование ботайских лошадей в качестве верховых [Outram et al. 2009: 1332-1333].

Одним из наиболее известных аргументов в пользу доместики в Ботае являются следы стертости на вторых нижних премолярах лошадей, интерпретируемые как результат воздействия удила. Д. Энтони и Д. Браун, опираясь на экспериментальные данные, показали, что подобные повреждения могут возникать при использовании мягких органических удила и зафиксировали их в ботайской коллекции [Anthony, 2007: 211–213]. Вместе с тем ряд исследователей, включая Н. Бенеке и А. фон ден Дриш, указывали, что аналогичный характер износа может быть обусловлен индивидуальными особенностями прикуса или естественными абразивными процессами, не связанными напрямую с управлением животным [Калиева и др. 2011]. В другой статье приводится, что эмаль млекопитающих отличается высокой твердостью и для того, чтобы удила оставили в нем следы, он должен быть столь же твердым, как и эмаль, на которую он воздействует [Kosintsev et al. 2013: 405-406]. Поэтому четко выраженные повреждения от удила наблюдаются на

диастемах и передних премолярах у современных лошадей и лошадей железного века, когда применялись металлические удила. Однако эта методика неприменима в том случае, если удила изготовлены из других, более мягких по сравнению с металлом материалов, таких как кожа или волосы. Впервые подобные следы фиксируются на нижних челюстях взрослых лошадей из погребений раннего железного века Алтайского региона, когда металлические удила применялись местным населением, однако и в этом случае они встречаются редко - около 9 % диастем и 3 % вторых премоляров (P2). На поселении Ботай частота аналогичных следов значительно выше (33 % диастем и 7 % P2), при том что металлические удила в этот период ещё не использовались [Kosintsev et al. 2013: 407]. Следовательно, столь высокая концентрация следов не может быть объяснена применением удила, и, вероятно, связана с иными факторами, такими как аномальный прикус или механические повреждения.

Аргументы, основанные на анализе костных патологий и морфологии скелета, также остаются предметом дискуссии. Изменения позвоночника и конечностей ботайских лошадей нередко интерпретируются как результат нагрузки, связанной с верховой ездой или тягловым использованием. Однако П.А. Косинцев и М. Левин отмечали, что аналогичные деформации могут возникать и у диких животных при естественных нагрузках или в результате травм, а различия в массивности и пропорциях костей могут быть обусловлены экологическими и хозяйственными факторами, не связанными с селекцией [Калиева и др. 2011]. В этом контексте морфологические признаки ботайских лошадей не выходят за рамки вариативности, допустимой для диких или полудиких популяций. Вероятно, что «потертости от удила» на зубах ботайских лошадей имеют естественное происхождение. Исследование диких лошадей плейстоцена, никогда не контактировавших с человеком, выявило у них аналогичные повреждения в 15% случаев - это даже чаще, чем в Ботае (11%). Установлено, что характерные ямки и обнажение дентина являются следствием гипоплазии (дефекта развития эмали) и неравномерного отложения зубного цемента, а не механического воздействия узды [Taylor et al. 2021].

Микроморфология почв, геохимия и геофизика. Данные микроморфологии почв, а также геохимические и геофизические исследования свидетельствуют о том, что на поселении Ботай лошади, вероятно, подвергались массовому забою. Анализ микроструктуры почв и их химического состава выявил присутствие

лошадиного навоза в культурном слое, где он использовался как элемент жилищных конструкций [Зайберт 2018: 60].

Геофизические и геохимические методы оказались эффективными для выявления корралльных сооружений. Так, в 2000 году, на поселении Красный Яр обнаружен вероятный загон в виде трапециевидной структуры с повышенным содержанием фосфора. В 2008 году магнитная съёмка на Ботаяе, дополненная геохимическими анализами, а также последующие раскопки, подтвердили наличие жилого комплекса с загонем, где фосфора было больше в десять раз. Эти загонны датированы 3500–3000 гг. до н.э. Если учитывать, что ботайцев не было животных, кроме лошади, то можно с уверенностью утверждать, что навоз принадлежит лошади [Зайберт 2018: 60].

Изотопы. Исследование хозяйства и рациона жителей Ботая проводилось поэтапно с начала 2000-х годов и объединило методы изотопного анализа, органической химии, протеомики и генетики. В 2003 году Томсен О'Коннелл (Кембридж) и Роберт Хеджес (Оксфорд) по соотношению изотопов углерода и азота в костях показали, что население Ботая питалось преимущественно продуктами животного происхождения и во многом зависело от мяса и рыбы. В 2008 году Сара Стер разработала новый метод анализа липидных остатков в неглазурованной керамике с использованием стабильных изотопов углерода и водорода, который позволил отличать мясные и молочные жиры и выявить следы кобыльего молока в сосудах Ботая. Алан Оутрам в 2014 году интерпретировал эти результаты как прямое доказательство доения лошадей и их контролируемого использования человеком. В 2017 году Оутрам отобрал образцы зубного камня человека из Ботая, которые Николь Бойвин и Шивон Вилкин исследовали методом протеомики, подтвердив потребление животного белка [Зайберт 2018: 60]. Однако критика П. А. Косинцева показала, что древние значения изотопов значительно выше современных, и объяснение авторов через климатические изменения не подтверждаются ссылками. Статистический анализ выявил, что различия между группами археологических жиров больше, чем между молочным и мясным жиром лошади, что указывает на другой источник жира. Таким образом, интерпретация остатков как кобыльего молока представляется маловероятной [Kosintsev et al. 2013: 407].

Данные А. Оутрама и его коллег указывают на переработку молока в ботайской среде, однако использование молока не является универсальным и обяза-

тельным критерием доместикации. Этнографические и исторические параллели показывают, что молоко может использоваться эпизодически, в том числе в ритуальных или лечебных целях, без формирования устойчивой системы животноводства. Следовательно, факт доения, хотя и отражает высокий уровень хозяйственного освоения лошади, не обязательно свидетельствует о появлении устойчивых домашних популяций [Калиева и др. 2011].

Дополнительным аргументом в пользу альтернативных интерпретаций служит анализ половозрастной структуры забоя. М. Левин, исследуя материалы Ботая, пришла к выводу, что возрастные профили лошадей во многом соответствуют моделям массового загонного забоя, характерным для охотничьих стратегий [Калиева и др. 2011]. Хотя подобные модели не исключают наличия прирученных особей, они плохо согласуются с представлением о целенаправленном разведении и селекции, характерных для устойчивого коневодства. В совокупности это позволяет рассматривать ботайскую лошадь как объект интенсивной эксплуатации, но не обязательно как полностью домашнее животное в биологическом смысле.

Генетика. На этом фоне принципиально важным этапом в развитии дискуссии стали палеогенетические исследования, опубликованные в журнале *Nature* под руководством П. Либрадо и Л. Орландо [Librado et al. 2021]. Авторы, проанализировав обширную выборку древних геномов лошадей, прямо указывают, что современные одомашненные породы не происходят от самой ранней линии лошадей, связанной с археологическими свидетельствами использования уздечек, доения и содержания в загонах в Ботаяе около 3500 г. до н.э. Тем самым признаётся, что ботайский комплекс действительно демонстрирует одни из самых ранних признаков доместикации, однако эта линия не стала генетической основой для современных домашних лошадей.

Данные последних палеогеномных исследований показали, что ботайские лошади не являются прямыми предками современных домашних лошадей, относящихся к линии DOM2. Напротив, их генетический профиль, по-видимому, теснее связан с кластером, включающим лошадей Пржевальского. В то же время формирование линии DOM2 датируется началом бронзового века (примерно серединой V тыс. л.н.) и, согласно имеющимся данным, происходило в пределах Понтийско-Каспийской степи.

4 Заключение. Анализ археологических, зоологи-

ческих, изотопных, геохимических и культурно-исторических данных позволяет утверждать, что население Ботая находилось на исключительно высоком уровне взаимодействия с лошадью, не имеющем аналогов среди других неолитических и энеолитических культур Евразии.

Результаты новейших генетических исследований, в свою очередь, показывают, что ботайские лошади не являются прямыми предками современных домашних лошадей (линии DOM-2). Это ставит под сомнение представление о Ботее как единственном и окончательном центре доместикации лошади в генетическом смысле. Однако данные генетики не опровергают сам факт интенсивного и, вероятно, целенаправленного управления лошадьми со стороны ботайского населения, а лишь указывают на то, что эта линия одомашнивания не получила дальнейшего распространения.

Таким образом, ботайскую модель следует рассматривать не как ошибочную, а как альтернативную и, возможно, раннюю форму одомашнивания лошади, которая по ряду причин (экологических, культурных или демографических) не привела к формированию линии, ставшей основой для современных домашних лошадей. Ботай представляет собой уникальный пример раннего эксперимента человечества по одомашниванию лошади, сыгравшего важную роль в формировании предпосылок последующей, «классической» доместикации в эпоху бронзы.

Благодарности. Хотелось выразить слова благодарности нашему научному руководителю Шевниной Ирине Викторовне, которая активно консультировала, направляла и делилась советами на протяжении всего написания статьи. А также выражаем глубокую признательность Кафедре Истории Казахстана Педагогического института имени Өмірзақ Сұлтанғазина за поддержку в начинании нашей научной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

Зайберт В. Ф., Outram A. Археологические исследования ботайской культуры на современном этапе // Археология Казахстана. 2018. №1-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/arheologicheskie-issledovaniya-botayskoy-kultury-na-sovremennom-etape> (дата обращения: 28.12.2025).

Калиева С.С., Логвин В.Н. Некоторые штрихи к проблеме одомашненности лошади терсекских и ботайских памятников // БААЭ. 2011. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-shtrihi-k-probleme-odomashnennosti-loshadi-tersekskih-i-botayskih-pamyatnikov> (дата обращения: 21.01.2026).

Оутрам А., Курманиязов Ы. Роль Ботайской культуры и специализированного скотоводства в двухэтапном процессе одомашнивания лошади // Отан тарихы. 2023. Т.26. № 2. С. 384-407.

Anthony D. W. The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2007.- 553 p.

Bendrey R. New methods for the identification of evidence for biting on horse remains from archaeological sites // JAS. 2007. № 34 (7). P. 1036-1050.

Kosintsev P., Kuznezov P. Comment on «The Earliest Horse Harnessing and Milking» // Tyragetia. 2013. №VII (XXII). P. 405-408.

Librado P., Khan N., Fages A. et al. The origins and spread of domestic horses from the Western Eurasian steppes // Electronic journal Nature. 2021. № 598. URL: <https://doi.org/10.1038/s41586-021-04018-9> (date of access: 22.01.2026)

Outram A.K., Stear N. A., Bendrey R., Olsen S., Kaspárov A., Zaiert V., Thorpe N., Evershed R.P. The earliest horse harnessing and milking // Science. 2009. № 323 (5919). P. 1332-1335.

Taylor, W.T.T., Barrón-Ortiz, C.I. Rethinking the evidence for early horse domestication at Botai // Sci Rep 11, № 7440 (2021). P. 1-11.

Д.Б. ҮМІТҚАЛИЕВ

Үмітқалиев Дамир Берікұлы

Казахский Национальный университет им. аль-Фараби,

Институт археологии им. А.Х. Маргулана

г. Алматы, Казахстан

ORCID: 0009-0000-5012-1183;

umitkaliyev_damir@live.kaznu.kz

ОХРАННАЯ АРХЕОЛОГИЯ КАЗАХСТАНА И ЮЖНОЙ КОРЕИ: ОПЫТ И ПРОБЛЕМЫ В ЗЕРКАЛЕ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ историографии и законодательной базы охранной археологии Казахстана и Южной Кореи. Актуальность исследования обусловлена необходимостью совершенствования механизмов защиты культурного наследия в условиях активного инфраструктурного строительства. На основе анализа работ казахстанских и корейских исследователей, а также законодательных актов, включая новые поправки в Закон РК 2025 года, выявлены общие проблемы и специфические подходы двух стран. Результаты показывают, что, несмотря на схожие вызовы урбанизации, Корея демонстрирует более институционализированный подход, тогда как Казахстан находится на этапе активного реформирования правовой базы и внедрения современных полевых методик.

Түйін сөздер: охранная археология, культурное наследие, Казахстан, Южная Корея, законодательство, урбанизация, спасательные раскопки, музеефикация

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта AP27511675.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ОҢТҮСТІК КОРЕЯНЫҢ ҚОРҒАУ АРХЕОЛОГИЯСЫ: ТАРИХНАМА АЙНАСЫНДАҒЫ ТӘЖІРІБЕ МЕН МӘСЕЛЕЛЕР

Аннотация. Мақалада Қазақстан мен Оңтүстік Кореяның қорғау археологиясының тарихнамасы мен заңнамалық базасына салыстырмалы талдау жүргізіледі. Зерттеудің өзектілігі қарқынды инфрақұрылымдық құрылыс жағдайында мәдени мұраны қорғау тетіктерін жетілдіру қажеттілігімен негізделеді. Қазақстандық және корей зерттеушілерінің еңбектерін, сондай-ақ заңнамалық актілерді, соның ішінде 2025 жылғы Қазақстан Республикасының Заңына енгізілген жаңа түзетулерді талдау негізінде екі елдің ортақ мәселелері мен өзіндік тәсілдері анықталды. Нәтижелер көрсеткендей, урбанизацияның ұқсас сын-қатерлеріне қарамастан, Корея мейлінше институционалданған тәсілді көрсетеді, ал Қазақстан құқықтық базаны белсенді түрде реформалау және заманауи далалық әдістемелерді енгізу кезеңінде тұр.

Түйін сөздер: қорғау археологиясы, мәдени мұра, Қазақстан, Оңтүстік Корея, заңнама, урбанизация, құтқару қазба жұмыстары, музейлендіру

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған гранттық қаржыландыру шеңберінде, ЖТН AP27511675 жобасы аясында даярланды.

PREVENTIVE ARCHAEOLOGY IN KAZAKHSTAN AND SOUTH KOREA: EXPERIENCE AND ISSUES THROUGH THE LENS OF HISTORIOGRAPHY

Abstract. This article presents a comparative analysis of the historiography and legislative frameworks of preventive archaeology in Kazakhstan and South Korea. The relevance of the study is driven by the need to improve cultural heritage protection mechanisms amidst active infrastructure development. Based on an analysis of works by Kazakhstani and Korean researchers, as well as legislative acts, including the new 2025 amendments to the Law of the

Republic of Kazakhstan, common issues and country-specific approaches have been identified. The findings reveal that despite facing similar urbanization challenges, Korea demonstrates a more institutionalized approach, whereas Kazakhstan is currently in the process of actively reforming its legal framework and implementing modern field methodologies.

Keywords: preventive archaeology, cultural heritage, Kazakhstan, South Korea, legislation, urbanization, rescue excavations, musealization

Source of funding: The article was prepared within the framework of grant financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2024–2026, IRNAP27511675.

1 Введение. В условиях стремительной экономической модернизации и урбанизации XXI века перед археологическим сообществом Казахстана и Южной Кореи встала острая проблема сохранения культурного наследия. Строительный бум создает беспрецедентное давление на памятники истории, требуя выработки эффективных механизмов их охраны и изучения.

Выбор Южной Кореи в качестве объекта для сравнительного анализа с Казахстаном не случаен и обусловлен рядом факторов. Во-первых, обе страны являются представителями азиатского региона с богатым историческим прошлым, где модернизация экономики проходила (и проходит) форсированными темпами, часто вступая в конфликт с интересами сохранения наследия. Во-вторых, Южная Корея прошла путь от хаотичных «спасательных» работ к стройной системе превентивной археологии всего за несколько десятилетий, что делает её опыт уникальной моделью («дорожной картой») для Казахстана, который сейчас сталкивается с аналогичными вызовами. Корейская модель демонстрирует, как можно интегрировать археологию в градостроительные планы без остановки экономического развития, что является ключевой задачей для современного Казахстана.

Цель данной работы – на основе сравнительного анализа историографии и законодательства выявить динамику развития охранной археологии двух государств и определить перспективы применения корейского опыта в казахстанских реалиях.

2 Методы исследования. Методологической основой работы служит сравнительно-исторический анализ. В исследовании сопоставляются нормативно-правовые акты (включая Cultural Heritage Protection Act Республики Корея и законы Республики Казахстан 1992, 2019 и 2025 годов) и статьи о полевых исследованиях. Применен проблемно-хронологический метод для отслеживания эволюции подходов к охранам раскопкам. Анализ научной литературы позволяет

выявить, как менялись оценки эффективности охраных мер в историографии обеих стран.

3 Результаты. Влияние экономической модернизации и полевая практика. Историография обеих стран фиксирует сильнейшее влияние хозяйственной деятельности на сохранность объектов историко-культурного наследия. В корейской литературе широко освещаются масштабные раскопки при строительстве новых административных центров, таких как Седжон (строительство началось в 2007 г., город официально открыт в 2012 г.). Ли отмечает, что создание Седжона стало примером интеграции археологии в генеральный план развития территории, где изыскания включены в процедуру подготовки строительства [Lee 2018: 112]. Финансирование закладывалось в бюджет проекта, что позволило сохранить значимые объекты *in situ*.

В Казахстане аналогичный пласт работ традиционно связывается с прокладкой магистралей и расширением городов. Современный этап развития казахстанской охранной археологии наглядно отражен в новейших работах Е.Ш. Амирова и его коллег. В статье, посвященной исследованиям в Келесской степи, авторы подчеркивают, что зона строительных проектов (железные дороги, ирригационные системы) остается зоной высокого риска для памятников [Амиров и др. 2025: 251]. Исследователи отмечают, что, несмотря на давление сроков, современные казахстанские экспедиции стремятся применять комплексный подход.

Показательным примером служит исследование могильника Ортенжал IV в 2023 году. Авторы описывают проведение аварийных работ на памятнике, который подвергался разрушению. Авторы акцентируют внимание на том, что даже в условиях «спасательной» археологии необходимо тщательное фиксирование погребальных конструкций и антропологического материала для последующей реконструкции [Амиров и др. 2024: 156]. Это свидетельствует о качественном росте методологии полевых работ в Казахстане, при-

ближающемся к международным стандартам, хотя проблема нехватки времени из-за сжатых сроков строительства остается актуальной.

Законодательные рамки: сравнение и динамика. Ключевым аспектом сравнения является законодательная база. Южнокорейская система опирается на закон (Cultural Heritage Protection Act), принятый еще в 1962 году и многократно усовершенствованный. Он предусматривает жесткое лицензирование, обязательную экспертизу отчетов в Национальном научно-исследовательском институте культурного наследия (NRICH) и полную финансовую ответственность застройщика [Lee 2018: 85].

В казахстанской историографии глубокий анализ правового поля проводит исследователь А.Б. Кайжакпарова, специализирующаяся на вопросах нормативно-правового регулирования в сфере культуры. В своей работе она детально рассматривает эволюцию законодательства, сравнивая Закон РК «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» 2019 года с версией 1992 года. А.Б. Кайжакпарова отмечает, что закон 2019 года расширил понятийный аппарат и ввел зоны охраны, однако правоприменительная практика долгое время оставалась неэффективной из-за отсутствия жестких механизмов контроля за частными археологическими фирмами [Кайжакпарова 2021: 198].

Ситуация начала меняться с принятием Закона Республики Казахстан от 26 декабря 2025 года № 242-VIII ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам охраны объектов историко-культурного наследия...» [Закон РК 2025]. Сравнительный анализ этого нового акта с южнокорейским законодательством показывает тенденцию к сближению подходов.

Новый Закон 2025 года решает ключевые проблемы, выявленные А.Б. Кайжакпаровой:

- Ужесточение требований к лицензированию археологических организаций – введены более строгие критерии компетенций и оснащения, что исключает фирмы-однодневки;
- Конкретизация ответственности за незаконные раскопки – установлены четкие санкции и административные меры;
- Уточнение регламента историко-культурной экспертизы – детализированы требования к проведению экспертизы земель перед их освоением;
- Усиление государственного контроля – расширены полномочия контролирующих органов в сфере охраны наследия.

Это шаг в сторону корейской модели «превентивной археологии», где земля не может быть передана под застройку без заключения археологов.

Таблица 1 – Сравнительные данные законодательных систем

Критерий	Южная Корея	Казахстан
Базовый закон	Cultural Heritage Protection Act (1962, редакции до 2012)	Закон РК «Об охране...» (1992, 2019, 2025)
Лицензирование	Жесткий аудит компетенций и оборудования	Ужесточение с 2025 г.
Финансирование	Полная ответственность застройщика	в 2025 году впервые оговорена финансовая ответственность застройщика
Экспертиза отчетов	Обязательная, централизованная (NRICH)	Развивающаяся система контроля (ЕАИС)
Регулирующий орган	NRICH	с 2025 года Национальная археологическая служба
База данных	Централизованная цифровая система	Формируется
Подход	Превентивная археология	Переход от спасательной к превентивной

4 Обсуждение. Сравнение показывает, что Южная Корея достигла баланса между строительством и охраной наследия благодаря ранней институционализации и централизации данных в NRICH. Все отчеты там оцифрованы и доступны. В Казахстане, как показывают работы последних лет, полевая практика охранных работ активно совершенствуется, внедряются новые методы фиксации [Амиров и др. 2025: 265]. Однако, в отличие от Кореи, в Казахстане до недавнего времени отсутствовала единая централизованная база данных отчетов, доступная широкому кругу исследователей, что затрудняло научный оборот материалов спасательных раскопок.

Принятие поправок 2025 года свидетельствует о политической воле Казахстана внедрить более жесткие стандарты, аналогичные корейским. Тем не менее, как отмечают исследователи, успех реформы будет зависеть от подзаконных актов и реальной практики: сможет ли государство обеспечить неотвратимость наказания для застройщиков, игнорирующих историко-культурную экспертизу.

5 Заключение. Сравнительный анализ демонстрирует, что охранная археология Казахстана и Южной Кореи развивается в одном векторе, но находится на разных стадиях институционализации. Южная Корея служит примером эффективно работающей системы, где интересы наследия законодательно защищены на предпроектной стадии. Казахстанская археология, опираясь на новый Закон 2025 года и современный опыт полевых исследований (работы в Келесской степи, могильник Ортенжал IV), активно переходит от модели «экстренного спасения» к системной охране.

Перспективы развития связаны с дальнейшей гармонизацией законодательства, созданием единых цифровых реестров и внедрением стандартов отчетности, апробированных в международной практике.

ЛИТЕРАТУРА

Амиров Е.Ш., Буранбаев Р.Н., Камалдинов И.Р., Жанузак Р.Ж., Ахметов И.Д. Сохранение объектов историко-культурного наследия в зоне строительных проектов: опыт работ на погребальных памятниках Келесской степи // *Қазақстан археологиясы*. 2025. №2 (28). С. 250–271. DOI: 10.52967/akz2025.2.28.250.271.

Амиров Е.Ш., Умиткалиев Д.Б., Ахметов И.Д., Каримов А.М. Исследование могильника Ортенжал IV в 2023 г. // *Маргулановские чтения–2024: материалы международной научно-практической конференции*. (г. Павлодар 23–25 мая 2024 г.) / Отв. ред. Т.Б. Мамиров. Т.1. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. С. 155–163.

Закон Республики Казахстан от 26 декабря 2025 года № 242-VIII ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам охраны объектов историко-культурного наследия и образовательно-оздоровительных услуг» // *Әділет*. 2025. URL: <https://adilet.zan.kz> (дата обращения: 10.01.2026).

Кайжакпарова А.Б. Объекты культурного наследия в системе государственной охраны (анализ действующего законодательства) // *Вестник Института законодательства и правовой информации РК*. 2021. № 4 (67). С. 195–201.

Kim S.-O. Recent Developments and Debates in Korean Prehistoric Archaeology // *Asian Perspectives*. 2015. Vol. 54. No. 1. P. 11–30.

Lee H.J. Archaeological resource management in South Korea: developing a holistic management planning model for buried archaeological sites: Ph.D. Thesis / Hwa Jong Lee; University College of London. London, 2018. 441 p. URL: <https://discovery.ucl.ac.uk/10046267>

М.С. ШАҒЫРБАЕВ
Ж.Ж. ТҰРСЫНБАЙ

Шағырбаев Мәмбет Сапарбекұлы,
Тұрсынбай Жарас Жанәділұлы
Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан,
ORCID 0000-0001-8176-9329;
mambet__87@mail.ru
tursunbajzaras@gmail.com

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНДЕ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЗООЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ

Аннотация. Мақалада Батыс Қазақстан өңіріндегі үш облыс аумағында (Ақтөбе, Атырау және Маңғыстау) жүргізілген археозоологиялық зерттеулерге шолу жасалады. Зерттеу барысында соңғы 25 жылдағы негізгі ғылыми жарияланымдар, соның ішінде қола дәуірінен орта ғасырларға дейінгі кезеңді қамтитын остеологиялық материалдар туралы деректер сараланды. Жұмыстың мақсаты – өңірдегі фауналық қалдықтардың зерттелу деңгейін анықтау, палеоэкономикалық модельдерді жүйелеу және малшаруашылығы мен аңшылықтың рөлін айқындау. Зерттеу нәтижелері Батыс Қазақстанның аридті аймақтарындағы малшаруашылығы құрылымындағы динамикалық өзгерістерді, үй жануарларының түрлік иерархиясын және аңшылық кәсібінің бағыттарын нақты көрсетуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Батыс Қазақстан, археозоология, малшаруашылығы, аңшылық, жерлеу ғұрпы

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2026–2028 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеу бағдарламасы шеңберінде, ЖТН BR 31714853 жобасы аясында даярланды.

ОБЗОР АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье представлен обзор археозоологических исследований, проведенных на территории трех областей Западного Казахстана (Актюбинская, Атырауская и Мангистауская). В ходе исследования проанализированы данные основных научных публикаций за последние 25 лет, включая остеологические материалы в хронологическом диапазоне от эпохи бронзы до средневековья. Цель работы – определение уровня изученности фаунистических остатков в регионе, систематизация палеоэкономических моделей и выявление роли животноводства и охоты. Результаты исследования позволяют продемонстрировать динамические изменения в структуре животноводства, видовую иерархию домашних копытных и направления охотничьего промысла в аридных зонах Западного Казахстана.

Ключевые слова: Западный Казахстан, археозоология, животноводство, охота, погребальный обряд

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2026–2028 гг., ИРН BR 31714853.

OVERVIEW OF ARCHAEOZOOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED IN THE WESTERN KAZAKHSTAN REGION

Abstract. The article provides an overview of archaeozoological studies conducted in three regions of Western Kazakhstan (Aktobe, Atyrau, and Mangystau). The study analyzes data from key scientific publications over the past 25 years, including osteological materials spanning from the Bronze Age to the Middle Ages. The purpose of the work is to determine the level of research on faunal remains in the region, systematize paleoeconomic models, and identify

the role of animal husbandry and hunting. The research results allow for a detailed demonstration of dynamic changes in the structure of livestock breeding, the species hierarchy of domestic animals, and the directions of hunting practices in the arid zones of Western Kazakhstan.

Keywords: Western Kazakhstan, archaeozoology, animal husbandry, hunting, burial rite

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2026–2028, IRN BR 31714853.

1 Кіріспе. Қазіргі заманғы археология ғылымында пәнаралық зерттеулердің, оның ішінде археозоологиялық талдаулардың маңызы артып келеді. Батыс Қазақстан археологиясында жануар сүйектерін зерттеу ісі соңғы жылдары қарқын алып, жекелеген ескерткіштер бойынша алынған нәтижелер ғылыми айналымға белсенді түрде енгізілуде [Макарова, Нурумов 1999; Антипина, Ольховский 2000; Косинцев, Бачура 2014; Онгарулы и др., 2017; Косинцев и др., 2020; Ткачев и др., 2023; Шагирбаев, Байтлеу 2024; Васильев и др., 2024; Ахметова және т.б., 2025]. Мұрағат құжаттарында Батыс Қазақстан өңіріндегі ежелгі малшаруашылығы туралы мәліметтер аса көп емес [Акимбек 2025: 9–33], бірақ жеке сүйек элементтер, оның ішінде негізінен өңделген сүйек бұйымдар (шүмек, коньки және т.б.) туралы ақпараттарды кездестіруге болады [Самашев 2005: 42–43, 63; Самашев 2007: 67, 81–82-сур.; Самашев 2009: 118, 123–124, 68, 77–80 сур.].

Өңірдегі археозоологиялық материалдардың жариялануы Батыс Қазақстанның ежелгі және орта ғасырдағы тұрғындарының мәдени-шаруашылық типін, малшаруашылығының құрылымын, аңшылық кәсібінің рөлін және жерлеу ғұрыптарындағы жануарлардың орнын айқындауға мүмкіндік береді. Дегенмен, Батыс Қазақстан аумағындағы жинақталған остеологиялық деректердің саны артқанымен, оларды біртұтас жүйеге келтіру, тарихнамалық тұрғыдан талдау және өңірлік ерекшеліктерін саралау мәселелері әлі де болса өз деңгейінде қарастырылмаған. Осыған орай, археозоологиялық жарияланымдарды кешенді түрде талдап, зерттеулердің қазіргі жай-күйін сараптау және

болашақ ізденістердің бағытын айқындау ғылыми тұрғыдан өзекті болып отыр.

Зерттеудің мақсаты – Батыс Қазақстан өңіріндегі (Ақтөбе, Атырау және Маңғыстау облыстары) археологиялық ескерткіштерден (1-сур.) табылған фауналық қалдықтарға жүргізілген зерттеулерге шолу жасау, зерттеу деңгейін бағалау және осы саладағы негізгі ғылыми бағыттарды жүйелеу.

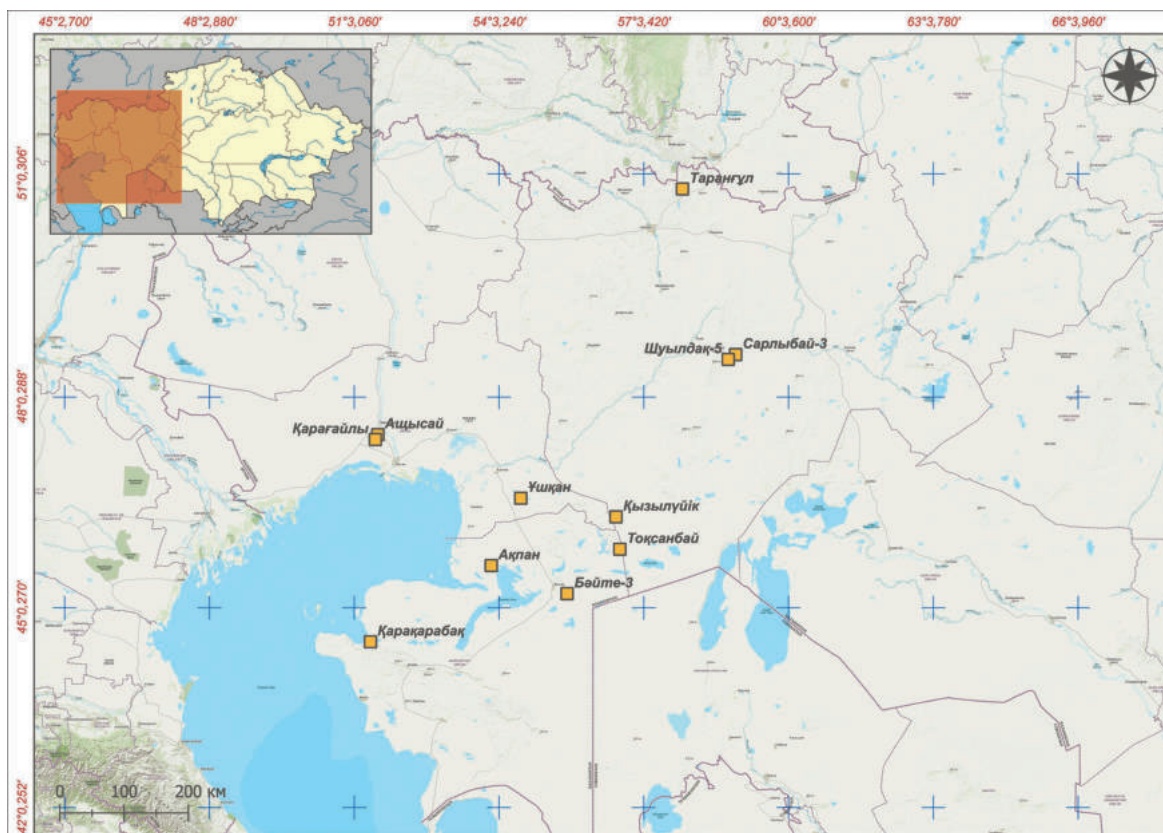
2 Материал және зерттеу әдістері. Зерттеудің материалдық негізін Батыс Қазақстан облыстарының (Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау) аумағында орналасқан түрлі кезеңге тән археологиялық ескерткіштерден (қоныс, қала және ғибадатхана) табылған фауналық қалдықтар бойынша жарияланған ғылыми еңбектер, монографиялар, мақалалар мен ғылыми есептер құрайды (1-кесте).

Зерттеуде қойылып отырған мақсатқа жету үшін бірнеше ғылыми зерттеу әдістері пайдаланылып отыр. Батыс Қазақстан өңірі бойынша жинақталған археозоологиялық деректерді іздестіру, іріктеу және оларды хронологиялық тұрғыдан жүйелеу үшін библиографиялық-деректанулық зерттеу әдістері негізге алынады. Өртүрлі археологиялық мәдениеттер мен кезеңдерге (қола, ерте темір дәуірі, орта ғасыр) тиесілі остеологиялық материалдардың ерекшеліктерін, малшаруашылығы құрылымындағы өзгерістерді анықтауда салыстырмалы-тарихи талдау әдісі қолданылды. Зерттеулердегі жануарлардың таксономиялық құрамын (NISP/ MNI) және олардың шаруашылықтағы үлесін анықтауда таксономиялық/мorfологиялық және статистикалық талдау әдістері пайдаланылды.

1-кесте. Остеологиялық материалдары зерттелген археологиялық ескерткіштер

№	Ескерткіш атауы	с.е.°	ш.б.°	Әдебиет
Қола дәуірі				
1	Тоқсанбай	45°51'	56°33'	Макарова, Нурумов 1999: 70–79
2	Таранғұл	50°48'	57°51'	Шагирбаев, Байтлеу 2024: 211
3	Сарлыбай-3	48°35'	58°57'	Ткачев и др., 2023: 384

4	Шуылдақ-5	48°31'	58°48'	Ткачев и др., 2023: 384
Ерте темір дәуірі				
5	Ақпан	45°37'	53°53'	Онгарулы и др., 2017: 301–319
6	Қызылүйік	46°19'	56°29'	Онгарулы и др., 2017: 301–319
7	Бәйте-3	45°12'	55°27'	Онгарулы и др., 2017: 301–319
Ерте орта ғасыр				
8	Қарақабак	44°30'	51°23'	Васильев и др., 2024: 431–442
Алтын орда				
9	Ащысай	47°29'	51°32'	Ахметова және т.б., 2025: 118
10	Қарағайлы	47°24'	51°29'	Ахметова және т.б., 2025: 129
11	Ұшқан	46°35'	54°30'	Ахметова және т.б., 2025: 143

1-сур. Археозоологиялық материалдары зерттелген ескерткіштердің Қазақстан картасында орналасуы. Орындаған: Мәмбет Шағырбаев

Нәтижелер. Зерттеу нәтижесінде Батыс Қазақстан өңірінің үш облысында жалпы 11 археологиялық ескерткіштің остеологиялық материалдары жарияланымға ұсынылғаны анықталды. Шын мәнінде жануар сүйектері табылған ескерткіштер саны әлдеқайда көп екені анық. Алайда көпшілігі ғылыми айналымға енген. Төменде остеологиялық мәліметтердің ескерткіштер бойынша қысқаша сипаттамасы хронологиялық жүйеде беріледі.

1. Тоқсанбай қонысы – Маңғыстау облысы Бейнеу ауданында орналасқан. 1997 жылы З. Самашевтың жетекшілігімен жүргізілген қазба жұмыстары кезінде 3983 жануар сүйегі жинастырылған. Остеологиялық материалдарға Л.А. Макарова және Т.Н. Нурумов талдау жүргізіп, 1129 сүйекті түрге дейін анықтаған. Алайда жарияланымда [Макарова, Нурумов 1999: 70–79] жануар сүйектерінің нақты саны көрсетілмеген. Жеке жануарларға сипаттама бергенімен, әрбір түрге тиесілі сүйектердің көлемі белгісіз. Сипаттаманы авторлар қазбаның стратиграфиялық қабаттарына қарай жасап, жануар түрлерінің ғылыми атаулары (сарышұнақ (*Citellus* sp.), қасқыр (*Canis lupus fossils*), мысық (*Felis* sp.), түлкі (*Vulpes vulpes*), қарсақ (*Vulpes corsac*), жылқы (*Equus caballus fossils*), құлан (*Equus hemionus*), түйе (*Camelus bactrianus fesus*), қарақұйрық (*Gazella subgutturosa*), ақбөкен (*Saiga tatarica*) және Үстірт муфлоны (*Ovis orientalis*) берілген [Макарова, Нурумов 1999: 71; табл. 2].

2. Таранғұл қонысы – Ақтөбе облысы Қарғалы ауданында орналасқан. 2021–2022 жылдары Д.А. Байтілеудің жетекшілігімен қоныс аумағына қазба жүргізіліп, 6100 жануар сүйегі жинастырылған [Шагирбаев, Байтілеу 2024: 211–212; 1-кесте]. Оның ішінде 2343 сүйек үй жануарына, 104 сүйек жабайы жануарға тиесілі. Остеологиялық коллекцияның басым бөлігі ірі қара мал сүйектері. Уақ малдың сүйектері ірі қарамен салыстырғанда екі есе аз кездеседі. Түрге дейін анықталған уақ мал қалдықтарының ішінде қой сүйектері (71%) басым. Сонымен қатар жылқы, шошқа және ит сүйектері аз мөлшерде кездеседі (2-кесте). Жабайы аңдардың сүйектері өте сирек және олар негізінен «етті» және «терісі бағалы» түрлерден тұрады. Түрге дейін анықтауға келмейтін сүйектердің үлесі 60%-ды құрайды. Аталған материалдардың ішінде ірі сүтқоректілердің сүйектері басым (77%).

3. Сарлыбай-3 қонысы – Ақтөбе облысы Шалқар ауданында Сарлыбай өзенінің сол жағалауында орналасқан. Д.А. Байтілеудің қазбасынан жинастырылған жануар сүйектеріне П.А. Косинцев пен О.П. Бачура (РФА ОрБ Өсімдіктер және жануарлар

экологиясы институты) зерттеу жүргізді [Ткачев и др., 2023: 377–395; табл. 1]. Қоныстан барлығы 8086 сүйек зерттеліп, оның 2673-і нақты түрге дейін ажыратылған (2-кесте). Үй жануарларының құрамында барлық түрлер кездеседі және уақ малдың қаңқа элементтері басым (79%). Жабайы фаунаның құрамында ақбөкен, құлан секілді тұяқты жануарлар мен түлкінің сүйектері көп анықталған.

4. Шуылдақ-5 қонысы – Ақтөбе облысы Шалқар ауданында Шуылдақ өзенінің оң жағалауында орналасқан. Д.А. Байтілеудің қазбасынан жинастырылған жануар сүйектеріне П.А. Косинцев пен О.П. Бачура сараптама жасаған [Ткачев и др., 2023: 377–395; табл. 1]. Аталған қонысқа алдын ала барлау-шурф қазбасынан 272 сүйек жинастырылып, 152 сүйектің таксондары анықталады. Үй жануарларының құрамы Сарлыбай-3 қонысына жақын, уақ малдың үлесі 57% құрайды. Жабайы жануар сүйектері де Сарлыбай-3 қонысымен ұқсас, түлкі, құлан және ақбөкеннің санаулы қаңқа элементтері анықталған (2-кесте).

5. Ақпан ғибадатханасы – Маңғыстау облысы Бейнеу ауданында орналасқан. А. Оңғарұлының 2011 жылы жүргізген (экспедиция жетекшісі З. Самашев) қазба жұмыстары барысында 1233 жануар сүйегі анықталып, оларға П.А. Косинцев археозоологиялық сараптама жасаған [Оңғарұлы и др., 2017: 41, 301–319; табл. 1–6; Косинцев, Бачура 2014: 320–324; табл. 1–6]. Талдау барысында ғибадатхана аумағынан табылған остеологиялық коллекциялардың 80%-ы жабайы фаунаға тиесілі екені, оның ішінде құлан (48%) және ақбөкеннің (52%) қаңқа қалдықтары негізгі орын алатыны анықталған. Үй жануарларының ішінде тұяқты жануарлардың барлығы кездеседі (2-кесте).

6. Қызылүйік ғибадатханасы – Ақтөбе облысы Байғанин ауданында орналасқан. А. Оңғарұлының 2000, 2004–2008 жылдары (экспедиция жетекшісі З. Самашев) жүргізген қазба жұмыстары барысында 223 жануар сүйегі жинастырылып, оған П.А. Косинцев археозоологиялық талдау жасаған [Оңғарұлы и др., 2017: 41, 301–319; 7–9-кесте; Самашев 2024: 6–33]. Остеологиялық материалдардың құрамында үй және жабайы жануарлар үлесі өзара жақын (сәйкесінше 45%–54%). Жабайы фаунаның ішінде қарсақ, құлан және ақбөкен сүйектері анықталған (2-кесте).

7. Бәйте-3 ғибадатханасы – Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданында орналасқан. Ескерткішке әр жылдары қазба жұмыстары жүргізілгенімен [Галкин, Ольховский 1989: 126–129; Ольховский, Галкин 1990: 196–206; 1997: 141–155; Самашев және т.б., 2011: 14–

16], остеологиялық материалдар 1997–1998 жж. қазба барысында жинастырылған [Антипина, Ольховский 2000; Онгарулы и др., 2017: 306]. Ғибадатхананың орталық тұрыптық құрылысынан жинастырылған жануар сүйектеріне П.А. Косинцев талдау жүргізген [Онгарулы и др., 2017: 306–319; 10–12-кесте]. Остеологиялық коллекцияның жиыны 651 сүйекті құрайды және оның 430-ы нақты түрге дейін ажыратылған. Таксондары анықталған сүйектердің 53%-ы жабайы жануарларға тиесілі болса, қалған бөлігі үй жануарларының (қой, ешкі және жылқы) қаңқа қалдықтары.

8. *Қарақабақ қаласы* – Маңғыстау облысы Түпқараған ауданында орналасқан [Астафьев, Богданов 2019: 17–38]. А.Е. Астафьевтің 2017–2023 жылдары ескерткішке жүргізген қазба жұмыстары барысында остеологиялық материалдар жинастырылған [Васильев и др., 2024: 431–442]. Жалпы қазба барысында 16 189 жануар сүйегі нақты таксондарға дейін анықталған. Оның ішінде 1-ші қазбадан шамамен 11 мың, 2-ші қазбадан 5 мың сүйек талданған. Алайда авторлар 16,2 мың сүйек жалпы остеологиялық қалдықтардың 31%-ын құрайды деп жазғанына қарағанда [Васильев и др., 2024: 433], жалпы қала аумағынан 52 мыңнан астам жануар сүйегі табылған секілді. Сүйек қалдықтардың 78%-ы үй жануарларына тиесілі болса, 3,7%-ын жабайы фауна (жыртқыштар мен тұяқтылар) құрайды. Сонымен бірге қала тұрғындарының шаруашылығында балық кәсіпшілігі де ерекше дамығанын көреміз (2-кесте).

9. *Ащысай қаласы* – Атырау облысы Махамбет ауданында орналасқан. 2025 жылы А. Тұрарұлы, А. Жұманов жүргізген қазба жұмыстары барысында Ащысай қаласынан барлығы 316 сүйек қалдығы табылған [Ахметова және т.б., 2025: 118]. Жануар сүйектері Ә.Х. Марғұлан атынд. Археология институтының Зооархеология зертханасында сараптамадан өтіп, морфологиялық құрамы анықталды. Остеологиялық материалдардың ішінде үй жануарларының сүйектері – 227 дана (71,8%), бұл

малшаруашылығының негізгі шаруашылық саласы болғанын дәлелдейді. Үй жануарларының ішінде ірі қара (*Bos taurus*) 35,7%-ды, ал уақ мал (*Ovis/Capra*) 26,4%-ды құрайды. Бұл деректер қала тұрғындарының ет пен сүт өнімдерін өндіруде ірі қара мен қой-ешкіге сүйенгенін көрсетеді. Сонымен қатар жылқы (*Equus caballus* – 12,8%), түйе (*Camelus bactrianus* – 1,8%) және ит (*Canis familiaris* – 9,7%) сүйектері тіркелді (2-кесте).

10. *Қарағайлы қаласы* – Атырау облысы Махамбет ауданында орналасқан. 2025 жылы А. Тұрарұлы, А. Жұманов жүргізген қазба жұмыстары барысында Қарағайлы қаласынан барлығы 1394 сүйек қалдықтары анықталған [Ахметова және т.б., 2025: 129]. Остеологиялық материалдарға Ә.Х. Марғұлан атынд. Археология институты Зооархеология зертханасында талдау жүргізілді. Жануар сүйектерінің құрамын талдау олардың ішінде үй жануарларының үлесі басым екенін көрсетіп отыр. Үй жануарларының ішінде уақ мал сүйектері (қой мен ешкі) айрықша басым. Қой сүйектері (*Ovis aries*) уақ мал сүйектерінің ішінде негізгі орын алады (15,2%), ал ешкі сүйектері (*Capra hircus*) салыстырмалы түрде аз (1,2%) (2-кесте).

11. *Ұшқан қаласы* – Атырау облысы Жылыой ауданында орналасқан. 2025 жылы А. Тұрарұлы, А. Жұманов жүргізген қазба жұмыстары барысында Ұшқан қаласынан барлығы 452 сүйек қалдықтары анықталған [Ахметова және т.б., 2025: 144]. Остеологиялық материалдарға М.С. Шагирбаев сараптама жүргізіп, таксономиялық құрамы нақтыланған. Сүйек коллекциясының ішінде 378 сүйек (83,3%) үй жануарларына, 4 сүйек (0,9%) жабайы жануарларға, ал қалған 70 сүйек (15,4%) түрге дейін анықтауға келмейтін сүтқоректілерге тиесілі. Үй жануарлары ішінде үлесі ең көп түр – уақ мал (*Ovis et Capra*). Уақ мал сүйектерінің ішінде нақты анықталған қой сүйектері (*Ovis aries*) – 41,0%, ал ешкі сүйектері (*Capra hircus*) – 0,5% (2-кесте).

2-кесте. Батыс Қазақстан өңірінен табылған жануар сүйектерінің таксономиялық құрамы

Түр	Қоныстар			Ғибадатханалар			Қалалар			
	Қола дәуірі			Ерте темір			Ерте орта ғасыр және Алтын Орда			
	Таранғұл	Сарлыбай-3	Шуылдақ-5	Ақпан	Қызылүйік	Бәйте-3	Қарақабақ	Ащысай	Қарағайлы	Ұшқан
Үй жануарлары										
Ірі қара	1379	371	48	19	0	0	1225	81	335	40
Уақ мал	744	1306	71	87	0	0	9962	60	463	56
Қой	99	526	10	74	6	177	0	13	163	155
Ешкі	36	74	1	11	0	3	0	0	13	2
Жылқы	62	123	15	50	30	5	1156	29	72	110
Түйе	0	7	0	7	0	0	104	4	7	12
Есек	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Шошқа	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ит	20	7	0	0	26	3	105	22	18	2
Жиыны	2343	2414	145	248	62	188	12552	209	1071	378
	19610									
Кәсіптік жабайы жануарлар										
Қоян	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Қасқыр	1	2	0	13	1	4	22	0	0	0
Canis sp.	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0
Түлкі	2	14	3	2	0	7	90	0	0	0
Қарсақ	0	0	0	7	13	0	43	0	0	0
Жолбарыс	0	0	0	0	0	0	6	0	0	0
Шағыл мысығы	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Сасықкүзен	0	1	0	0	0	3	0	0	0	0
Аю	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Құлан	0	44	2	434	4	74	158	0	0	3
Қабан	13	1	0	0	0	0	6	0	0	0
Бұғы	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
Елік	5	2	0	0	0	0	0	0	0	0
Бұлан	6	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Ақбөкен	4	173	2	513	47	30	115	0	0	1
Қарақұйрық	0	0	0	14	0	1	108	0	1	0
Үстірт муфлоны	0	0	0	0	0	0	44	0	0	0
Арқар	0	1	0	0	0	4	0	0	0	0

Equus sp.	0	19	0	0	4	80	0	0	0	0
Суыр	52	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Сарышұнақ	13	0	0	0	0	0	0	5	0	0
Кірпі	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0
Жиыны	104	259	7	983	74	208	595	5	1	4
	2240									
Түрге дейін анықталған құстар										
Құзғын	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Тазқара	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Үкі	0	0	0	0	0	21	0	0	0	0
Безгелдек	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Үй тауығы	0	0	0	0	0	0	0	18	0	0
Түрге дейін анықталған су жануарлары										
Итбалық	0	0	0	0	0	0	1029	0	0	0
Жайын	0	0	0	0	0	0	0	6	15	0
Сазан	0	0	0	0	0	0	0	1	7	0
Шортан	0	0	0	0	0	0	0	0	7	0
Түрге дейін анықтауға келмейтін сүйектер										
Сүтқоректі (ірі)	2808	934	84	0	0	0	0	11	33	70
Сүтқоректі (ұсақ)	834	4479	36	0	16	184	0	0	0	0
Кеміргіштер	0	0	0	0	0	37	0	0	0	0
Тасбақа	0	0	0	0	0	3	43	0	0	0
Құс	3	4	0	0	71	9	243	0	3	0
Ұлу	8	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Балық	0	0	0	0	0	0	1727	66	256	0
Барлығы	6100	8086	272	1233	223	651	16189	316	1394	452
	34 916									

3 Талқылау. Батыс Қазақстандағы археозоологиялық зерттеулерге жүргізілген талдау жұмыстары жалпы өңірдегі жануар сүйектерінің зерттелуінде алға жылжу бар екенін растайды. Остеологиялық талдаулар әртүрлі археологиялық кезеңді қамти отырып, қоныстық және жерлеу ғұрыптарындағы жануар сүйектерін ғылыми айналымға енгізген [Косинцев и др., 2020: 276–279]. Ғылыми сараптамалар өңірдегі шаруашылықтың даму динамикасын көрсетіп ғана қоймай, бірқатар жануар түрлерінің мекендеу ареалы туралы да маңызды деректерді ұсынады. Мысалы, Л.А. Макарова мен Т.Н. Нурумов азиялық муфлонның

сүйектері жайлы деректер өте аз екеніне [Кожамкулова 1981: 102–103; Макарова 1973: 146–155; Макарова 1998: 87–94] назар аудара отырып, Тоқсанбай қонысынан табылған Үстірт муфлонының қаңқа қалдықтары жаңа мәліметтермен толықтырғанын атап өтеді [Макарова, Нурумов 1999: 77]. Үстірт муфлонының ерте ортағасырлық жәдігерлері [Васильев и др., 2024: 433] бұл ақпаратты толықтыра түсті.

Мұғалжар аумағындағы қола дәуірімен мерзімделетін қоныстардың остеологиялық коллекциялары өңірдегі ежелгі малшаруашылығы мен жайылымдық көшу бағыттары туралы құнды мәліметтер беріп отыр. Таранғұл қонысындағы үй жануарларының тістерін зерттеу нәтижелері олардың басым бөлігі күзде және

қыс айларының басында сойылғанын көрсетті. Мал союдың келесі қарқынды кезеңі көктемге тұспа-тұс келеді. Жазғы кезеңде тек ірі қара мен жылқылардың ғана сойылғаны анықталған [Шагирбаев, Байтлеу 2024: 221]. Ал металл өндірумен байланысты қоныс (Сарлыбай-3 және Шуылдақ-5) тұрғындарының шаруашылықты жүргізу моделі жартылай көшпелі формаға сәйкес келетіні байқалған. Соңғы қола дәуірінде Мұғалжар тауының далалық аймағында аңшылық халықтың тағам рационының маңызды қосымша ресурсы болған. Оның ішінде, ақбөкен (*Saiga tatarica*) мен құлан (*Equus hemionus*) жабайы жануарлардың негізгі кәсіптік түрлеріне жатады [Ткачев и др., 2023: 391].

Ерте темір дәуіріндегі ғибадатханалардан табылған жануар сүйектері ғұрыптық рәсімдердің күрделі болғанын айғақтайды. Мысалы, Ақпан және Бәйте-3 ғибадатханаларында қой асықтары көп кездескен. Жануарлардың жас ерекшеліктеріне жүргізілген талдау екі ғибадатханада жүргізілген ғұрыптардың жаздың басында өткізілетінін көрсетіп отыр. Ғибадатханалардағы жабайы жануарлардың сандық құрамы да әртүрлі. Бәйте-3 ғибадатханасында жабайы жануарлар өте көп. Мұнда Ақпан мен Қызылүйікте кездеспейтін күзен, кірпі, кеміргіштер, тасбақа және құстардың бірнеше түрінің сүйектері кездеседі. Ақпан ғибадатханасында жануар сүйектері қазба аумағындағы шұңқырлардан табылса, Бәйте-3 пен Қызылүйікте ғибадатхананың өз ішіндегі топырақ қабатынан анықталған [Онгарулы и др., 2017: 310].

Батыс Қазақстан өңірінің остеологиялық кешенінде ерте ортағасырлық Қарақабақ қаласы ерекше орын алады. Бүгінде бұл өңірдегі ең көп жануар сүйегі жинастырылған ескерткіш болып отыр. Әрі қала тұрғындарының шаруашылығы да біркелкі болмаған. Халық бір мезгілде малшаруашылығы, аңшылық және балық шаруашылығымен тұрақты айналысқан.

Алтын орда дәуірімен мерзімделетін қалалардың остеологиялық материалдар кешені Жайық өңіріндегі ортағасырлық малшаруашылығы туралы жаңа деректер беріп отыр. Бұл кезеңде аңшылық кәсіптердің маңызы төмендеп, үй жануарларының рөлі артқанын көреміз.

4 Қорытынды. Соңғы жылдары Ақтөбе, Атырау және Маңғыстау облыстары аумағындағы археологиялық ескерткіштерді зерттеу барысында фауналық қалдықтарға кешенді талдау жасау үрдісі тұрақты қалыптасқанын байқаймыз. Бұл

өңірдің ежелгі шаруашылық жүйесі туралы деректер қорын біршама күшейте түсті. Археозоологиялық деректер Батыс Қазақстанның аридті және таулы-далалық экожүйелерінде малшаруашылығының өзіндік ерекшеліктері болғанын растайды. Дегенмен, өңірдегі археозоологиялық зерттеулер әлі де болса шашыраңқы сипатта қалып отыр. Болашақта жинақталған остеологиялық деректерді хронологиялық кезеңдеріне сәйкес өзара салыстыру, біртұтас археозоологиялық деректер қорын құру және палеогенетикалық зерттеулермен ұштастыру өзекті мәселе болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТ

Антипина Е.Е., Ольховский В.С. Археозоологические материалы из главной культовой конструкции святилища Байте III // Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии. Москва: Геос, 2000. С. 79–88.

Астафьев А.Е., Богданов Е.С. Древний город на восточном берегу Каспийского моря // *Stratum plus*. №4. 2019. С. 17–38.

Ахметова У., Мұқтар Ә., Тұрарұлы А., Жұмабаев А., Байғалиев Ж., Шагирбаев М. Алтынордалық Қарағайлы, Ұшқан, Ащысай қалалары: тарихы және археологиясы. / Ұжымдық монография. Алматы: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, 2025. 192 б.

Васильев С.К., Астафьев А.Е., Богданов Е.С. Фаунистические остатки с поселения Каракабак I–VI вв. н.э. (п-ов Мангышлак, Республика Казахстан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. 2024. №30. С. 431–442.

Галкин Л.Л., Ольховский В.С. Комплекс святилищ Байте (начало исследования) // Маргулановские чтения-1989. Алма-Ата: Институт истории, археологии и этнографии им. Ш.Ш. Уалиханова, 1989. С. 126–129.

Комажмулова Б.С. Позднекайнозойские копытные Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1981. 144 с.

Косинцев П.А., Бачура О.П. Фауна млекопитающих из святилища Ақпан на Устюрт // Всадники Великой степи: традиции и новации. Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2014. С. 320–329.

Косинцев П.А., Бачура О.П., Гасилин В.В., Гимранов Д.О., Самашев З., Лошакова Т.Н., Онгарулы А., Бисембаев А.А., Большаков В.Н. Новые данные о фауне млекопитающих плато Устюрт в голоцене // До-

клады Российской академии наук. Науки о жизни. Том. 492. 2020. С. 276–279.

Самашев З. Отчет Кызылүйюкского отряда Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИА МОН РК за 2024 год. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 2695.

Самашев З. Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИА МОН РК по программе «Научно-прикладные исследования в области археологии – Культурное наследие. Раздел «Городище Сарайчик» в 2005 году. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 2748.

Самашев З. Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИА МОН РК по программе «Научно-прикладные исследования в области археологии – Культурное наследие. Раздел «Городище Сарайчик» в 2006 году. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 2842.

Самашев З. Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИА МОН РК по программе «Научно-прикладные исследования в области археологии – Культурное наследие. Раздел «Городище Сарайчик» в 2008 году. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 2873.

Ақымбек Е.Ш. Отчет о научно-исследовательской работе «Проведение междисциплинарных исследований по вновь поступившим материалам по археологии Актюбинской области» (промежуточный). 2024. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 3499

Макарова Л.А. Копытные животные пещеры Караунгур // Археологические комплексы пещеры Караун-

гур / Отв. ред. З.К. Исабеков. Туркестан: Мирас, 1998. С. 87–95.

Макарова Л.А. Териофауна пещеры Караунгур // Археологические исследования в Казахстане. / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1973. С. 146–156.

Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. Ископаемые кости животных из поселения Токсанбай (Предварительное сообщение) // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 1999. № 1 (219). С. 70–79.

Ольховский В.С., Галкин Л.Л. Культовый комплекс на Устьурте (предварительные сообщения) // Совесткая археология. 1990. №4. С. 196–206.

Онгарулы А., Ольховский В., Астафьев А. Дарменов Р. Древние святилища Устьурта и Восточного Приаралья. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. 319 с.

Самашев З., Оңғар А., Оралбай Е., Қиясбек Ф. Кызылүйік ғибадатханасы. Астана: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының Астана қ. Филиалы, 2011. 200 б.

Ткачев В.В., Косинцев П.А., Бачура О.П., Байтлеу Д.А. Модель скотоводческого хозяйства населения позднего бронзового века с горно-металлургической производственной специализацией в Южных Мугоджарах (Западный Казахстан) // Уфимский археологический вестник. 2023. Т. 23. № 2. С. 377–395.

Шагирбаев М.С., Байтлеу Д.А. Скотоводы Мугалжар: по материалам поселения эпохи бронзы Тарангул // Археология Казахстана. 2024. №3 (25). С. 207–224.

А. ЫНТЫМАҚ

Ынтымақ Асхат

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
 Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
 Алматы қ., Қазақстан;
 ashatintimak@gmail.com

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫТАЙ ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ҚАҢЛЫ ТАРИХЫ

Аннотация. Бұл мақала Қаңлы тарихын қытай тарихи дереккөздері негізінде зерттеуді мақсат етеді және аталған зерттеу жұмысының алғашқы бөлімін құрайды. Мақалада «Шицзи», «Сюаньцюань Хань цзянь», «Хань шу», «Хоу Хань шу», «Саньго чжи», «Цзинь шу», «Вэй шу», «Бэй ши», «Суй шу», «Цзю Тан шу» және «Синь Тан шу» қатарлы ежелгі және ортағасырлық дереккөздердегі Қаңлы мемлекетіне қатысты жазбалар жүйеленіп, біріктірілген. Б.д.д. I ғасырдан б.д. VIII ғасырына дейінгі Қаңлы тарихын қайта құру мен Қаңлы мәселесін ғылыми тұрғыдан жаңа қырынан қарастыру көзделді.

Түйін сөздер: Қаңлы мемлекеті, Қаңго мемлекеті, Қаңлы тарихы, Қытай деректері

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2026–2028 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеу бағдарламасы шеңберінде, ЖТН BR 31714853 жобасы аясында даярланды.

ИСТОРИЯ КАНЛЫ В ДРЕВНИХ И СРЕДНЕВЕКОВЫХ
КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация. Данная статья направлена на изучение истории Канлы на основе китайских исторических источников. Данная работа составляет первую часть исследования. В статье систематизированы и представлены краткие сведения о государстве Канлы из древних и средневековых источников, таких как «Шицзи», «Сюаньцюань Хань цзянь», «Хань шу», «Хоу Хань шу», «Саньго чжи», «Цзинь шу», «Вэй шу», «Бэй ши», «Суй шу», «Цзю Тан шу» и «Синь Тан шу». Целью исследования является реконструкция истории Канлы с I века до н.э. по VIII век н.э. и рассмотрение вопросов, связанных с государством Канлы.

Ключевые слова: государство Канлы, государство Канго, история Канлы, китайские источники

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках фундаментального научного исследования Комитета науки МОН РК на 2025–2027 гг., подготовка ЖТН BR 24992939.

THE HISTORY OF KANGJU IN ANCIENT AND MEDIEVAL CHINESE SOURCES

Abstract. This article aims to investigate the history of the Kangju (Qangly) state on the basis of Chinese historical sources and constitutes the first part of the present research project. The study systematizes and synthesizes references to the Kangju state found in a wide range of ancient and medieval sources, including Shiji, Xuanquan Han Bamboo Slips, Hanshu, Hou Hanshu, Sanguozhi, Jinshu, Weishu, Beishi, Suishu, Jiu Tangshu, and Xin Tangshu. The objective is to reconstruct the history of Kangju from the first century BC to the eighth century AD and to reassess the “Kangju question” from a new scholarly perspective.

Keywords: Kangju state, Kanggo state, history of Kangju, Chinese sources

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of program-targeted financing of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2025–2027, IRN 24992939.

1 Кіріспе. Бұл жұмыс Қаңлы мемлекетінің тарихын қытай дереккөздері негізінде зерттеудің бірінші бөлімі болып табылады. Мақалада көне және ортағасырлық қытай дереккөздері қарастырылған. Ежелгі заманнан бастап соғыс, сауда және елшілік қарым-қатынастары Қытай мен Қаңлы мемлекеттерін байланыстырып отырған. Қаңлы мемлекетінің тарихы, мәдениеті, шаруашылығы, саяси құрылымы және географиясына қатысты аса маңызды мәліметтер Қытай жылнамаларында жинақталған. Қаңлы тақырыбы қазіргі уақытта да белсенді түрде зерттеліп келеді. Осыған байланысты қытай деректері бұл халықтың толық тарихын түсіну үшін маңызды ақпарат көзі болып табылады.

2 Зерттеу әдістері және материалдар. Тарихнамалық талдау әдісі арқылы Қытайдың ежелгі және ортағасырлық деректеріндегі Қаңлы мемлекеті туралы материалдарға талдау жасалды. Зерттеу барысында олардың заманауи қайта жарық көрген басылымдары қолданылды.

3 Зерттеу нәтижелері және талқылау. Ежелгі Қытай – жазба тарихы ең ерте қалыптасқан мәдениеттердің бірі. Жүйелі сарай жылнамалары ерте темір дәуірінің бастапқы кезеңіне дейін барады. Алғашқы тарихи еңбектерде негізінен Қытаймен тікелей шекаралас көшпелі тайпалар мен мемлекеттер ғана баяндалған болса, біздің дәуірімізге дейінгі 129 жылдағы Хань әулетінің елшісі Чжан Цяньнің Орталық Азия сапары бұл жағдайды өзгертті. Бұдан кейін Ұлы Жібек жолының қалыптасуына байланысты Орталық Азия, тіпті одан да батыстағы мемлекеттер Қытай жылнамаларында жиі көріне бастады.

Сондықтан Қаңлы тарихы туралы мәліметтердің бастауы біздің дәуірімізге дейінгі 129 жыл болды. Ал аяғы біздің дәуіріміздің VIII ғасырына дейін жетеді.

Хань әулетінің тарихшысы Сыма Цяньнің «Ши цзи» еңбегінде Қаңлы мемлекеті (康居, k'ang ku) туралы ең алғашқы деректер келтірілген. Олардың жер аумағы, сыртқы саясаты мен әскери күші қысқаша сипатталған [Сыма Цянь 2006].

Қытай археологтары 1990–1992 жылдары Дуньхуан қаласының Могао қаласындағы Сюаньцюаньжи (悬泉置) археологиялық нысанынан шамамен 35

мың дана ағаш жазба тақтайшаларды тапты. Бұл деректердің ішінде біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырдың ортасындағы Қаңлылар мен Хань әулеті арасындағы дипломатиялық және сауда қатынастарына қатысты мәліметтер де қамтылған [Сюаньцюань, 2025].

Хань әулетінің Тарым ойпатындағы қала-мемлекеттерге ықпалының күшеюіне және Батыс өңірді қорғау бекінісінің (Сиюй дұхуфу) құрылуына байланысты, Бань Бяо, Бань Гу, Бань Чжао және Ма Сюй қатарлы тарихшылар тарапынан құрастырылған «Хань шу» еңбегінде Қаңлы туралы мәліметтер анағұрлым толық әрі жүйелі берілген (1-сур.). Онда мемлекеттің ішкі саяси құрылымы, сыртқы қатынастары және қалаларының орналасуы жөнінде деректер келтіріледі [Бань Гу 2007]. Ал Фань Енің «Хоу Хань шу» кітабында Соғды, Яньцай (сармат) және Янь (Яньцайдың солтүстігінде өмір сүрген халық) елдерін Қаңлыға тәуелді деп таныстырды [Фань Е 2007].

Үш патшалық кезеңінде (біздің дәуіріміздің III ғасыры) Қытай бөлшектелген жағдайда болып, Орталық Азиямен байланысы күрт әлсіреді. Сондықтан Чэнь Шоудың «Саньго чжи» еңбегінде тек сол кезеңдегі Қаңлылардың жаңа көрші мемлекеттері жөнінде қысқаша ақпарат берілген [Чэнь Шоу 2006]. Ал Фан Сюаньлиннің «Цзинь шу» дерегінде біздің дәуіріміздің IV ғасырында олардың астанасы Суше (苏薹, so үеі) қаласына өзгергені туралы айтылады [Фан Сюаньлин 1996].

Вэй Шоудың «Вэй шу» жылнамасында Қаңлының жалғасы Каңго (康国, k'ang kuək) мемлекеті деп көрсетіледі. Ол – Орта Азиялық қос өзендегі 9 қала-мемлекетті басқарған қуатты ел. Алайда саяси тұрғыдан эфталит империясының боданы болды (IV ғасырдың соңы – VI ғасырдың ортасы) [Вэй Шоу, 1996].

Ли Яншоудың «Бэй ши», Вэй Чжэннің «Суй шу», Лю Сюйдің «Цзю Тан шу» және Оуян Сюдің «Синь Тан шу» жылнамаларында араб шапқыншылығына дейінгі Каңго мемлекеті мен оған бағынышты бодандық қала-мемлекеттер туралы жан-жақты мәліметтер берілген [Ли Яншоу 1974; Вэй Чжэн 2020; Лю Сюй 1975; Оуян Сю 1975].

Кесте 1. Қаңлы мемлекеті туралы мәліметтерді қамтитын ежелгі және ортағасырлық Қытай деректері

Шығарма	Автор	Жазылған уақыты (шамамен)	Қаңлы мемлекеті туралы мәліметтердің қамтылған уақыты
Ши цзи	Сыма Цянь	б.д.д. 91 ж.	б.д.д. 129 – б.д.д. 91 жж.
Сюаньцюань Хань цзянь		б.д. I ғасырдың ортасы	б.д.д. 39 ж.
Хань шу	Бань Гу	б.д. 105 ж.	б.д.д. 91 – 23 жж.
Хоу Хань шу	Фань Е	б.д. 445 ж.	б.д. 25 – 220 жж.
Саньго чжи	Чэнь Шоу	б.д. 280 – 290 жж.	б.д. 184 – 280 жж.
Цзинь шу	Фан Сюаньлин	б.д. 648 ж.	б.д. 265 – 420 жж.
Вэй шу	Вэй Шоу	б.д. 554 ж.	б.д. IV ғасырдың соңынан VI ғасырдың ортасына дейін.
Бэй ши	Ли Яншоу	б.д. 663 ж.	б.д. 386 – 618 жж.
Суй шу	Вэй Чжэн	б.д. 636 ж.	б.д. 581 – 618 жж.
Цзю Тан шу	Лю Сюй	б.д. 945 ж.	б.д. 618 – 907 жж.
Синь Тан шу	Оуян Сю	б.д. 1060 ж.	б.д. 618 – 907 жж.

Жоғарыда келтірілген қытай деректері бізге мол мағлұмат береді. Оларды өзара байланыстыра отырып қарастырсақ, Қаңлы мемлекетінің тарихын толық түрде қалпына келтіруге болады.

Алғашқы кезеңде (шамамен б.д.д. 129–91 жылдары) Қаңлы 80–90 мың жауынгері бар көшпелі мемлекет болды. Әскери күші Бактрия мен Даванға қарағанда әлдеқайда жоғары болғанымен, саяси тұрғыдан ғұндар мен юэчжилердің тізгінінде болды. Сондықтан ол кезеңде қуатты мемлекет саналмады. Біздің дәуірімізге дейінгі 101 жылы Хань әулеті Даванға жорық жасағанда Қаңлы көмекке әскер жіберген. Бұл Қаңлы мен Даван арасында әскери қатынас болғанын дәлелдейді [Сыма Цянь 2006].

Қаңлының шығысында Үйсін (Жетісу), оңтүстік-шығысында Даван (Ферғана), оңтүстігінде Юэчжи (Әмударияның солтүстігі), ал солтүстік-батысында Янчай (сарматтар) орналасқан [Сыма Цянь 2006]. Осы деректерге сүйенсек, Қаңлының негізгі аумағы Сырдария өңірінде (қазіргі Қазақстанның оңтүстігі) болған. Ал оның солтүстік шекарасының нақты қай жерге дейін созылғаны белгісіз.

Юэчжилер Бактрияны толық бағындырып, астанасын Ланьши (藍氏, gām g(h)jé) қаласына көшіргеннен кейін Қаңлылар Парсы деректерінде Соғдиана деп аталған аймақтағы қалаларды өз билігіне ала бастайды. Бұл қалалар Қаңлы патшасы тағайындаған кіші патшалар арқылы жанама түрде басқарылды. «Сюаньцюань Хань цзянь» (悬泉汉简) деректерінде Қаңлы патшасы мен оған бағынышты кіші патшалардың бірге Хань ордасына елші жібергені айтылды (2-сур.) [Сюаньцюань 2025]. Осыған сүйеніп,

Қаңлының Соғдиананы билеуі біздің дәуірімізге дейінгі 39 жылдан ерте басталған деп тұжырымдауға болады.

Бұл кезеңде Қаңлының 600 мың халқы, 120 мың әскері болған. 100 мыңнан астам жауынгері бар Янчай (сармат) да Қаңлыға тәуелді болды. Қаңлы патшасы қыста Леюэниде (乐越匿, gāuk wat nək), жазда Фаннейде (蕃内, b(h)wan nēs) тұрған, Битянь (卑阏, pieden) қаласы оның тікелей қарамағында болған. Ал Суше (苏薤, so yüi), Фумо (附墨, buo mək), Юни (麻匿, ǰiway nīk), Цзи (闕, kias) және Аоцзянь (奥鞬, ʔuk kan) қалаларын бес кіші патша басқарған [Бань Гу, 2007; Фань Е. 2007].

Қаңлы мен Үйсін біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырдың орта шенінде Орта Азиядағы екі ірі саяси күш ретінде жиі қақтығысқа түсті. Үйсінге қарсы қорғану мақсатында Қаңлы патшасы ғұн тағы үшін күресте жеңілген Чжичжи шаньюйді шақырып, шығыс шекарасына орналастырды. Чжичжи Талас өзені бойында бекініс салып, айналасына жорықтар жасап күшейе түсті. Билігі нығайған соң Қаңлы патшасымен араздасты. Алайда б.д.д. 36 жылы Хань қолбасшылары Үйсін және Тарым ойпатындағы қалалармен бірлесіп, Чжичжиге қарсы жорық жасағанда араларындағы одақтық қатынас үзілгеніне қарамастан, Қаңлы патшасы көмекке 10 мың атты әскер жіберген [Бань Гу 2007].

Кейінгі уақытта сауда байланыстарын қамтамасыз ету мақсатында Қаңлылар біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырдың соңында Хань ордасына ханзадасын аманат, кепіл ретінде жіберді. Екі ел арасындағы саяси қайшылықтарға байланысты Хань уәзірлері бұл мәселе жөнінде ұзақ талқылағанымен, ақырында

Қаңлының ұсынысын қабылдады [Бань Гу 2007].

Біздің дәуіріміздің III ғасырында Худэ (呼得, wā tǎk), Цзянькун (坚昆, kʰaŋ kuək) және Динлин (丁令, tēŋ līeŋ) көшпелі мемлекеттері Қаңлының солтүстігіндегі көршілеріне айналды. Олардың шекарасы Қаңлы астанасына дейін шамамен 2000 шақырым (5000 ли) болған. Бұл кезеңде Янцай (сармат) Қаңлыдан тәуелсіз болды [Чэнь Шоу 2006].

Біздің дәуіріміздің IV ғасырында Суше (苏薹, so uei) қаласы Қаңлының астанасына айналды [Фан Сюаньлин 1996]. Бұл Соғдиана аймағының саяси орталыққа айналғанын білдірді әрі кейінгі Қаңго (康国, kʰaŋ kuək) мемлекеті бастаған қала-мемлекеттер одағына етудің тарихи бетбұрысы болды.

Эфталиттердің Орта Азияға жүргізген жаулап алу жорықтары барысында Хотаннан Хорасанға дейінгі кеңістікте орналасқан отыздан астам мемлекет олардың бодандығына өтті. Осы үдеріс аясында Қаңлы мемлекеті де Эфталиттердің ықпалына түсіп, дереккөздерде “Қаңго” атауымен белгілі бола бастайды. Қаңгоның астанасы Алуоди қаласы (阿禄迪, ʔa lək dʰiek) болып, оның құрамына Миго (米国, miēi kuək), Шиго (史国, ʃi kuək), Цаого (曹国, dzʰau kuək), Хэго (何国, ɣa kuək), Аньго (安国, ʔaŋ kuək), Кіші Аньго (小安国, siēu ʔaŋ kuək), Насэбого (那色波国, na ʃik piā kuək), Унахэго (乌那曷国, ʔuo na ɣat kuək) және Муго (穆国, miūk kuək) атты тоғыз қала-мемлекет кірді [Вэй Шоу 1996]. Бұл құрылым Қаңго мемлекетінің саяси жүйесі қала-мемлекеттер одағы сипатына ауысқанын көрсетеді.

Қаңгоның басқару жүйесінде патшадан төмен тұрған үш жоғарғы лауазымды уәзір мемлекеттік істерді бірлесе атқарды. Ал қала-мемлекеттерді патша әулетінің мүшелері басқарған. Елде жазбаша түрде бекітілген қатаң заңдар қолданылды. Мемлекет тарапынан салынған зороастризм ғибадатханалары діни орталық ретінде және сот ретінде қызмет көрсетті. Сонымен қатар әр жылдың маусым айында барлық қала-мемлекеттер бірге атсалысатын діни тасаттық рәсімдер өткізілген. Экономикалық тұрғыдан алғанда, Қаңго Ұлы Жібек жолы бойындағы аса маңызды сауда және айырбас орталықтарының біріне айналды [Вэй Шоу 1996].

Кейінгі кезеңдердегі дереккөздерде Қаңго мемлекетіне қарасты қалалардың географиялық орналасуы, аумақтық көлемі мен негізгі шаруашылық өнімдері егжей-тегжейлі баяндалады. Орта Азиядағы саяси ахуалдың өзгеруіне байланысты Қаңго мемлекеті біртіндеп дербестігін жоғалтты. VI ғасырдың басында ол Батыс Түрік қағанатымен бодандық

байланыс орнатса, VI ғасырдың ортасынан бастап Тан әулетінің ықпалына өтті, ал VIII ғасырда Аббас әулетінің үстемдігін мойындады. Талас шайқасынан кейін Аббасидтердің Мәуереннахр аймағындағы билігі күшейіп, нәтижесінде Қаңго мемлекеті тарих сахнасынан шегінді [Ли Яншоу 1974; Вэй Чжэн 2020; Лю Сюй 1975; Оуян Сю 1975].

4 Қорытынды. Біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырдың соңындағы Қаңлы тек Сырдария өңіріндегі шағын көшпелі мемлекет еді. Әскери күші мықты болғанымен, ол әлі де Юэчжи мен Ғұндардың тізгінінде болды. Алайда небәрі жарты ғасырдың ішінде Қаңлы Орталық Азиядағы ең қуатты мемлекетке айналып, территориясын Әмударияға дейін кеңейтіп, Соғдиана аймағындағы алты қаланы ресми түрде өзіне қаратты. Біздің дәуіріміздің I ғасырында Соғды, Янцай және Янь мемлекеттері Қаңлыға тәуелді болды. Яғни Талас, Зеравшан өзендерінен Каспий теңізіне дейінгі аумақтағы көшпелі тайпалар мен қалалардың барлығы Қаңлы патшасының билігіне бағынды.

Біздің дәуіріміздің III ғасырында Ұлы Даланың шығыс бөлігінен көшпелі халықтардың қазіргі Қазақстан аумағына біртіндеп қоныс аударуына байланысты Қаңлы мемлекетінің қуаты әлсірей бастады. Ал одан кейінгі IV ғасырда алдымен Қаңлының саяси орталығы Соғдиана аймағына көшірілді, кейін ол эфталиттер тарапынан жаулап алынып, тәуелді мемлекетке айналды. Осы кезден бастап Қаңлы орталықтанған біртұтас мемлекет болудан қалып, қала-мемлекеттер одағына айналды. Дереккөздерде ел атауы “Қаңго” деп атала бастады.

Қаңгоның ақсүйектері тоғыз рулы Жау-у (昭武, tsiauw tʃiu) болып, Соғдианадағы он қала-мемлекетті бөліп басқарды. Астанасы Алуоди ерте орта ғасырлардағы Орта Азияның экономикалық орталығы саналған. Қаңго әуелі эфталиттерге, кейін түркілерге, Тан әулетіне және Аббасидтерге бас ие отырып, Жібек жолын байыппен басқарып отырды. VIII ғасырдағы Талас шайқасынан кейін Қаңлы мемлекетінің атауы біртіндеп тарих сахнасынан жойылды.

Бұл – Қытайдың көне деректерінде сақталған Қаңлы тарихына қатысты баяндаулар. Мұнда талқылауды қажет ететін екі маңызды мәселе бар. Біріншісі – Қаңлы мен Хань әулеті арасындағы қарым-қатынас; екіншісі – Қаңлының тарихи жалғастығы болған, кейінгі кезеңдегі Қаңго елінің ақсүйектері Жау-у (昭武) руының шығу тегі мәселесі. Төменде автордың осы мәселелерге қатысты көзқарасы келтіріледі.

Қаңлы мен Хань әулетінің қарым-қатынасы

1-сур. Қытай тарихшылары: Қытай тарихшылары: 1-Сыма Цзянь, 2-Бань Гу, 3-Оуян Сю ([Сыма Цзянь 2006; Бань Гу 2007; Оуян Сю 1975] бойынша).

2-сур. «Сюаньцюань Хань цзянь» ағаш тақтайша жазбалары.
1-мұражай қорындағы бейнесі, 2-үстінен түсірілген түрі.

мәселесі:

Қаңлы мен Хань әулеті ұзақ уақыт бойы саяси тұрғыдан бір-біріне қарсы жағдайда болды, алайда өзара сауда байланыстарын үзбей сақтап отырған. Саяси қарсыластықтың басты себебі – Хань әулетінің Орталық Азия аймағына қарай жүргізген экспансиялық саясаты (мысалы, Батыс өңірлерді бақылау үшін құрылған Сиюй духуфу бекінісі) болды. Ал Қаңлы мемлекеті бұл өңірдегі Қытай ықпалының күшеюіне үнемі сақтықпен қарап отырды.

Осыған байланысты Қаңлы мемлекеті Қытай әскерлерінің шабуылына ұшыраған немесе олардан қысым көрген елдерді әскери және саяси тұрғыдан жиі қолдап отырған. Мұндай жағдайлар қатарында: Хань әулеті мен Даван арасындағы соғыс (б.д.д. 101 ж.), Хань әулеті мен Чжичжи шаньюй арасындағы соғыс (б.д.д. 36 ж.), Үйсін мемлекетінде болған тақ мұрагерлігі үшін күрес (б.д. I ғ.), сондай-ақ Хань әулеті мен Шачэ (Тарым ойпатының батыс бөлігінде орналасқан мемлекет) арасындағы соғыс (шамамен б.д. 80 ж.) бар [Бань Гу 2007; Фань Е 2007].

Сонымен қатар Хань сарайының өз ішінде де Қаңлымен қарым-қатынасты жақсартуға және сауда байланыстарын сақтауға қарсы болған уәзірлер көп болған [Бань Гу, 2007]. Осы деректерге сүйене отырып, екі мемлекеттің геосаяси тұрғыдан бір-біріне қарсы тұрғанын, алайда сауда қатынастарын үзбеу үшін өзара ымыраға келіп, тікелей әскери қақтығыстардан бас тартып отырғанын байқауға болады.

Жау-у (昭武) руының шығу тегі мәселесі:

Қаңғоның ақсүйектері ортағасырлық деректерде Жау-у деп аталған, тоғыз тайпадан құралған рулық бірлестік күйінде және юэчжилердің ұрпақтары ретінде сипатталады [Вэй Шоу, 1996]. Ал ежелгі жазбаларда Қаңлы мен юэчжи (Кушан кезеңі) ақсүйектері арасында некелік байланыстардың болғаны да айтылады [Фань Е 2007]. Осы мәліметтерге сүйене отырып, автор бірнеше мүмкіншіліктерді ұсынады:

1. Юэчжилер Қаңғо ақсүйектерінің (Жау-у руының) нағашы жағынан шыққан арғы тегі болуы мүмкін;
2. Юэчжилер Эфталит империясының кезеңіндегі

саяси-әскери үдерістер және әулеттік некелер арқылы Қаңғо билігін иеленген болуы ықтимал;

3. Қытай тарихшылары бәлкім Жау-у руының шығу тегін басқа халықтармен шатастырған.

Аталмыш дереккөздерге сүйене отырып, Сиратори Куракичи, Юй Тайшань, Линь Мэйцунь, Лян Юнь қатарлы заманауи тарихшылар Қаңлының шығу тегі, нақты шекарасы мен қалаларының орналасу мәселелері жөнінде өз көзқарастарын ұсынды. Кейінгі зерттеу мақалаларында автор олардың еңбектерін жинақтай отырып, Қаңлы мәселесін одан әрі терең талқылайды.

(Мақалада кездесетін жер-су атауларының көпшілігі қытай иероглифтік жазуымен қоса берілген, ал тақырыпқа тікелей қатысты топонимдерге көне немесе ортағасырлық қытай тіліндегі дыбысталуы қосымша көрсетілген.)

ӘДЕБИЕТ

Сыма Цянь. Ши цзи (史记) // Пекин: “Чжунхуа кітап компаниясы” баспасы. 2006. 769 б.

Бань Гу. Хань шу (汉书) // Пекин: “Чжунхуа кітап компаниясы” баспасы. 2007. 1082 б.

Фань Е. Хоу Хань шу (后汉书) // Пекин: “Чжунхуа кітап компаниясы” баспасы. 2007. 1592 б.

Чэнь Шоу. Саньго чжи (三国志) // Пекин: “Чжунхуа кітап компаниясы” баспасы. 2006. 867 б.

Фан Сюаньлин. Цзинь шу (晋书) // Пекин: “Чжунхуа кітап компаниясы” баспасы. 1996. 3302 б.

Вэй Шоу. Вэй шу (魏书) // Пекин: “Чжунхуа кітап компаниясы” баспасы. 2017. 3438 б.

Ли Яншоу. Бэй ши (北史) // Пекин: “Чжунхуа кітап компаниясы” баспасы. 1974. 3351 б.

Вэй Чжэн. Суй шу (隋书) // Пекин: “Чжунхуа кітап компаниясы” баспасы. 2020. 1124 б.

Лю Сюй. Цзю Тан шу (旧唐书) // Пекин: “Чжунхуа кітап компаниясы” баспасы. 1975. 5407 б.

Оуян Сю. Синь Тан шу (新唐书) // Пекин: “Чжунхуа кітап компаниясы” баспасы. 1975. 6472 б.

Сюаньцюань Хань цзянь (悬泉汉简) // Шанхай: “Чжунси кітап компаниясы” баспасы. 2025. 618 б.

*Житикаринский степь. Костанайская область. Фото: К.А. Жамбулатова
Жітіқара даласы. Қостанай облысы. Фотосурет Қ.А. Жамбулатоевтікі*

ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ – СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

АН КазССР –	Академия наук Казахской ССР. Алма-Ата
АН СССР –	Академия наук СССР. Москва
АО –	Археологические открытия. Москва
АОИМК –	Актюбинский областной историко-краеведческий музей. Актюбе
АРТ –	Археологические исследования в Таджикистане. Душанбе
БГПИ –	Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы. Уфа
БГПИ –	Борисоглебский государственный педагогический институт
БҚМУ –	М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті. Орал
ВДИ –	Вестник древней истории. Москва
ВНИИР –	Всероссийский научно-исследовательский институт релестроения. Чебоксары
ГБУ НПЦ –	Государственное бюджетное учреждение Научно-производственный центр по охране и использованию недвижимых объектов культурного наследия Республики Башкортостан. Уфа
ГИМ –	Государственный исторический музей. Москва
ГИКЭ –	Государственная историко-культурная экспертиза
ИА КН МНВО РК –	Институт археологии имени А.Х. Маргулана Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. Алматы
ИА РАН –	Институт археологии Российской академии наук. Москва
ИАЭт СО РАН –	Институт археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук. Новосибирск
ИИАЭ –	Институт истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова АН КазССР. Алма-Ата
ИИМК РАН –	Институт истории материальной культуры РАН. Санкт-Петербург
КАЭЭ ПГПУ –	Камская археолого-этнографическая экспедиция Пермского государственного педагогического университета. Пермь
КВИУС –	Киевский военный институт управления и связи. Киев
КНУМ –	Книга нумизматики. Карагандинский областной историко-краеведческий музей. Караганда
КСИА –	Краткие сообщения Института археологии. Москва
Қазақ КСР ҒА –	Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы Ғылым Академиясы. Алма-Ата
ҚарМУ –	Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті. Қарағанды

ҚР ҒЖБМ –	Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
ҚР ҰҒА –	Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы. Алматы
ЛФ ЦЭНДИСИ –	Ленинградский филиал Центра научного, диагностического и социологического исследования. Санкт-Петербург
МАИАСП –	Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. Москва, Тюмень, Нижний Новгород, Нес-Циона
МГУ –	Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. Москва
МИА –	Материалы и исследования по археологии СССР. Москва
МИАР –	Материалы и исследования по археологии России. Москва
МХЭ –	Материалы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции Института этнографии АН СССР. Москва
НАН РК –	Национальная академия наук. Алматы
НА ИА КН МНВО РК –	Научный архив Института археологии им. А.Х. Маргулана Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. Алматы
НГУ –	Новосибирский государственный университет. Новосибирск
ОГТИ –	Орский государственный технический университет. Орск
ОҚАЭ –	Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы
ОҚКАЭ –	Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы
ОГПУ –	Оренбургский государственный педагогический университет. Оренбург
РАН –	Российская академия наук. Москва
РИИ –	Рудненский индустриальный университет. Рудный. Костанайская область
СА –	Советская археология. Москва
СГПИ –	Самарский государственный социально-педагогический университет. Самара
СГПИ –	Ставропольский государственный педагогический институт. Ставрополь
СНУ ім. В. Даля –	Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Восточноукраинский национальный университет имени В. Даля. Киев
СОГУ –	Северо-Осетинский государственный университет имени К.Л. Хетагурова. Владикавказ
СПбГУ	Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург
СЭ –	Советская этнография. Москва
ТГУ –	Томский государственный университет. Томск
ТИЭ –	Труды Института этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая. Москва
ТХАЭЭ –	Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции
ХАЭЭ –	Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция
УПАСК –	Урало-Поволжская археологическая конференция студентов и молодых ученых
УССР –	Украинская ССР
ФГБОУ ВО «БГУ»	Федеральное государственное образовательное учреждение высшего образования «Башкирский государственный университет». Уфа
ФИА –	Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана КН МНВО РК. Астана
ЦГМ РК –	Национальный центральный музей Республики Казахстан. Алматы
ЧГИГН –	Чувашский государственный институт гуманитарных наук. Чебоксары
ЧГУ –	Челябинский государственный университет. Челябинск
ЮНЕСКО –	Организация Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры. Париж
ЮУрГУ –	Южно-Уральский государственный университет. Челябинск
РСА –	Principal Component Analysis

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

Beydullazade V.F.

On the newly discovered mausoleums from the golden horde and Ilkhanid periods in Nakhchivan.....	8

Datka Zh., Shagirbayev M.S.

Archaeozoological materials from bronze age and early iron age settlements of Eastern Kazakhstan	12

Mirzahmadova A.A.

Early islamic glazed ceramics of the Baylakan settlement (based on the materials of the National museum of history of Azerbaijan).....	19

Naifafov Sh.N., Mursaguliyev M.H., Aliyeva S.B.

Determinants of the spread of kurgan burial practices in Keshikchidagh during the bronze age.....	25

Аққалиева А.Ш., Қасенова Ө.Д.

Қазақстан тас мүсіндеріндегі әшекей бұйымдардың бейнеленуі: археологиялық деректер негізінде.....	32

Аманбаев А.Т.

Атасу археологиялық ықшам ауданының жерлеу құрылыстары (2025 жылғы зерттеу нәтижелері бойынша).....	36

Ахметжанов Р.К., Хромец А.Е.

Функциональное значение колодцев на укрепленном поселении Камысты.....	41

Ахметов И.Д.

Памятники истории и культуры как объекты классификации.....	45

Өлибай Б.Е., Амантурлин Ұ.С.

Морфологическая характеристика посткраниального скелета индивидуума из могильника Ойсылкара VII.....	49

Өлтаев Р.Т.

Арал маңы археологиялық-сәулет ескерткіштерін сақтау мен насихаттаудың туристік әлеуеті мен заманауи әдістері.....	57

Балташева М.А.	
Атасу археологиялық ықшам ауданының зерттелу тарихы.....	64
Бектемиров А.А.	
Гориты Южного Приуралья в материальной культуре кочевников (V–IV вв. до н.э.).....	68
Берікбай Д.Ж.	
2025 Жылғы далалық маусым материалдары бойынша Атасу ықшамауданы ескерткіштерінен алынған керамикалық коллекцияның типология мәселесі.....	73
Боранбаева А.Қ.	
Шеңбертал I қорымының материалдары бойынша қола дәуірі тұрғындарының керамикалық кешендері.....	80
Ботанов Д.Е., Бағытжан А.Ғ.	
Статистический анализ как метод верификации функций каменных орудий (на примере материалов поселения Талдысай).....	86
Валиева Г.В.	
Технологические и функциональные различия хозяйственной и парадной керамики поселения Узерликтепе эпохи средней бронзы.....	93
Валиева Р.З.	
Технология реставрации археологической древесины: конструкционные деревянные гвозди из памятника Таутекели.....	98
Вишнякова-Бизязева Е.В.	
Консервация и реставрация железного наконечника копья раннего железного века: методика и проблема сохранности.....	101
Даутеев Б.К.	
Степная художественная традиция: звериный стиль и образ верблюда по материалам погребально-поминальных памятников Актюбинской области.....	105
Дүйімбаев Ә.О., Ибраймов Е.	
Оңтүстік Оралдың ерте көшпелілерінің катакомбалы-ақымды жерлеулері.....	115
Ерғазықызы Қ.	
Талды археологиялық паркі – тарихи-мәдени мұраны білім беру саласында пайдаланудың заманауи моделі	121
Есмахан Ф.А.	
Сортөбе-1 және Сортөбе-2 қалаларынан табылған қолданбалы өнер бұйымдары.....	127
Ешаханова Ф.З.	
Ортағасырлық сырлы керамикадағы көк түс.....	132
Ибадильдаева М.М.	
Баласағұн қаласы: ономастикалық және археологиялық деректер мен зерттеулер.....	137
Иванов В.Г., Тупиков Д.Ю.	
Вооружение сарматов Тургая и вопросы военного дела	143
Идришева Б.У.	
Қазақстан археологиясындағы құс сүйектерін зерттеу: орнитологиялық аспектілер.....	148

Кадырбекова Т.К.

Особенности половозрастной структуры населения, захороненного в могильнике Левжа.....	154

Казмадьярова И.Т.

Контекстуальный метод в нумизматике: проблемы изучения монетных находок Сарыарки.....	161

Камал Р.

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты қорындағы темір бұйымдар коллекциясы.....	165

Каримов А.М.

Эволюция нормативно-правового регулирования зон охраны памятников истории и культуры в Республике Казахстан.....	170

Китаева А.Д.

Астрагалы в погребальной обрядности эпохи бронзы (по материалам могильника Бестамак).....	175

Куттубаева А.Р.

Пряжки с неподвижным крючком с зооморфными изображениями в Кара-Абызской археологической культуре раннего железного века Южного Приуралья.....	180

Қалдыбай Ш.Б.

Орталық Қазақстандағы ежелгі малшаруашылығы (археозоологиялық деректер бойынша).....	185

Қыдыргелді Қ.Н.

Орталық Қазақстандағы тасмола мәдениеті ескерткіштері.....	193

Мағди М.С.

Орталық Қазақстанның шығысындағы беғазы-дөңдібай мәдениеті қоныстарының типологиясы	198

Мамиров К.Б., Жолдыбай Е.Б., Сулейменова Г.Ж., Изтилеуов А.К.

Археологиялық туризмді дамыту мүмкіндіктері (Ақтөбе облысы, Темір ауданы).....	204

Мөлжаздар Е.Н.

Сығанақ қаласының тарихи мұрасы негізінде аймақтық туризмді дамыту мәселелері.....	211

Мельник С.В., Ким В.А.

Казахские зимовки на археологических памятниках древности и средневековья: вопросы интерпретации и ландшафтная преемственность (XIX – начало XX вв.) на примере зимовки Саурамбай	216

Нағыметова Н.С., Жукетаева Д.Н.

Құйғыш шүмегі бар ыдыстар (Орқаш I қорымы бойынша).....	221

Намазбаева А.Е.

Семантическая интерпретация орнаментальных композиций керамических сосудов из могильника Бестамак.....	226

Нұрғали Н.Б., Несіпбай А.Т.

Ортағасырлық Отырар тұрғын үйлеріндегі суфалар: типологиясы мен хронологиясы.....	231

Памурзин К.А., Ерохин Д.Н.	
Межкультурные контакты в эпоху неолита на территории Тургая (по материалам поселения Сулуколь 1).....	240
Полежаев Д.Е.	
Сакральное пространство геоглифа «Кара-Тургайское кольцо» (Кызыл Жұлдыз 1): архитектурно-планировочная структура.....	245
Раисов А.М.	
Наконечники стрел как элемент вооружения кочевников раннего железного века (материалы Жайык-1).....	250
Саидзода С.С.	
Археологические экспедиции как фактор сохранения историко-культурного наследия.....	256
Сембаева Ә.С.	
Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясына 80 жыл!.....	260
Скорая Г.В.	
Синташтинская культура: дискуссионные вопросы генезиса.....	267
Сурканова Е.О.	
Олень в искусстве кочевников Урало-Казахстанских степей.....	273
Таңғытова Д.Қ.	
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты қорындағы керамикалық коллекцияларды жүйелеу мәселелері.....	277
Токтаров Д.В.	
Ботай мәдениеті ескерткіштеріндегі жаңа зерттеулер.....	284
Төреняз Ж.С., Боранбаева А.Қ.	
Тамды I обасынан табылған көз моншақтар.....	290
Урстемов М.Е.	
Фортифицированные средневековые сооружения Тургая.....	294
Усенов С.А., Бөкенбай Ш.А.	
К вопросу о проблеме domestikации лошади на территории Казахстана.....	301
Үмітқалиев Д.Б.	
Охранная археология Казахстана и Южной Кореи: опыт и проблемы в зеркале историографии.....	306
Шағырбаев М.С., Тұрсынбай Ж.Ж.	
Батыс Қазақстан өңірінде жүргізілген археозоологиялық зерттеулерге шолу.....	310
Ынтымақ А.	
Ежелгі және ортағасырлық Қытай деректеріндегі Қаңлы тарихы.....	319

Ғылыми басылым

Ахынжанов оқулары–2026:
студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференциясы материалдары
(Қостанай қ., 20–22 сәуір 2026 ж.).
Алматы: Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2026.

Научное издание

Ахинжановские чтения–2026:
материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых
(г. Костанай, 20–22 апреля 2026 г.).
Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2026.

Компьютерлік беттеу және дизайн: А.А. Исмаилова
Компьютерная верстка и дизайн: А.А. Исмаилова

Түпнұсқа макет Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында дайындалды
050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 44
Баспаға 05.04.2026 ж. қойылды. Пішім 84×108 1/16.
Шартты б. т. 16. Times New Roman гарнитурасы. Таралымы 70 дана.

Оригинал-макет подготовлен в Институте археологии имени А.Х. Маргулана
050010, г. Алматы, пр. Достык, 44
Подписано в печать 05.04.2026 г. Формат 84×108 1/16.
Усл. п. л. 16. Гарнитура Times New Roman. Тираж 70 экз.

«Хикари» баспаханасында басылған
Отпечатано в типографии «Хикари»
hikari.kz24.online